

SCRIPTA NEOPHILOLOGICA POSNANIENSIA

Rocznik
poświęcony językoznawstwu,
literaturoznawstwu i kulturoznawstwu

Redakcja: STANISŁAW PUPPEL
Z-ca redaktora naczelnego: JOANNA PUPPEL

TOM XXI

POZNAŃ 2021

SCRIPTA NEOPHILOLOGICA POSNANIENSIA

Czasopismo założone w 1999 roku na Wydziale Neofilologii UAM
w 80 rocznicę powstania Uniwersytetu Poznańskiego

Komitet Redakcyjny:

Jerzy Bańcerowski, Camiel Hamans, Ernst Håkon Jahr,
Krystyna Kleszczowa, Roman Kopytko, Roman Lewicki,
Barbara Skowronek, Krystyna Tuszyńska, Piotr Wierzchoń,
Krzysztof Zajas, Jerzy Zybert

Recenzenci Tomu XXI:

Prof. dr hab. Jerzy Bańcerowski
prof. UŁ dr hab. Artur Gałkowski
Prof. UAM dr hab. Beata Olejniczak-Waligórska
Prof. UŚ dr hab. Iwona Wowro

Adres Redakcji:
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Neofilologii
Zakład Ekolingwistyki i Komunikologii
ul. Św. Marcin nr 78
61-809 Poznań
tel. +48 61 829 29 06
keko@amu.edu.pl

ISSN 1509-4146

SPIS TREŚCI

CZEŚĆ I. JĘZYKOZNAWSTWO

Ernst Håkon Jahr Starten på arbeidet med skolehager i Norge – Andreas M. Feragens hage i Holt på Agder	7
Camiel Hamans Afrikaans: a language where ideology and linguistics meet	15
Kamil Iwaniak Trening kompetencji międzykulturowej na podstawie analizy podręcznika do nauki języka szwedzkiego dla uczniów na poziomie średniozaawansowanym <i>Rivstart B1+B2</i> ...	93
Jerzy Kaus, Stanisław Puppel Udział plotki i plotkowania w komunikacji ustnej na przykładzie komunikacji biurowej – podejście hybrydowe: pragma- socjo-, psycho- oraz ekolingwistyczne	109
Kinga Kowalewska The characteristics of early pandemic advertising	133
Jamila Oueslati, Agata Wolarska Arabskie zapożyczenia leksykalne w języku hiszpańskim	149
Joanna Ozimska Dyskurs diet odchudzających we współczesnej włoskiej prasie kobiecej. Analiza jakościowa	189
Stanisław Puppel, Joanna Puppel Kultura strachu	211
Joanna Puppel, Alicja Rozpendowska Empathic and peacebuilding gestures: an analysis of greeting gestures across cultures ..	221
Barbara Skowronek Nauka języków obcych uczniów z dysfunkcją słuchu	247
William Strnad Questioning North Korea's digraphic inflection point: Kim Il Sung's 1964 and 1966 conversations with linguists reconsidered	263

CZEŚĆ II. LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Karolina Adamskich The paradoxical self: duality and ambiguity in the works and lives of Oscar Wilde and Morrissey	285
--	-----

Sharief Elgayyar

The impact of *the Arabian Nights* in Modern Egyptian narration: Mahfouz's *Arabian Nights and Days* as a Case Study 303

Dorota Karwacka-Pastor

Dżuma w Italii. O zapomnianym traktacie *Della peste* Angela Antonia Frari 321

Krystyna Tuszyńska

Uwagi na temat *inaugural speech* Joe Bidena jako aktu retorycznego w świetle klasycznej teorii retoryki 335

CZĘŚĆ III. MISCELLANEA**Andrzej Narloch**

Recenzja monografii: Белятин, Р.В. 2019. Прагмасемантические и лингвоментальные проекции немецкого спортивного дискурса, Смоленск: Издательство СмолГУ. 336 s. ISBN 978-5-88018-641-9 359

NOTY O AUTORACH 369

CZEŚĆ I

JĘZYKOZNAWSTWO

STARTEN PÅ ARBEIDET MED SKOLEHAGER I NORGE – ANDREAS M. FERAGENS HAGE I HOLT PÅ AGDER

ERNST HÅKON JAHR

Abstract. This paper recounts the beginnings of the School Gardening Movement in Norway, which is now (in 2021) a topic of great interest throughout the country. The famous 19th-century school teacher and reformist Andreas M. Feragen (1818–1912), who retired from his teaching position at the age of 93, was the first to argue, in the late 1850s and early 1860s, for including gardening both as a subject and as a practical activity in primary schools. A widely used reader first published in 1863 included four pieces by Feragen about different types of gardens which would be appropriate for a rural school: the first piece was about the garden in general, the following three described a kitchen garden, a fruit garden, and a flower garden. These four pieces were written in the form of a story about a teacher and his students strolling around the gardens discussing what they saw and how to grow vegetables, fruit trees and fruit bushes, and flowers. Feragen followed up these pieces with an article in the teachers' journal *Den norske Folkeskole* [The Norwegian Primary School] in which he argued that basic gardening knowledge ought to be included in the teacher training curriculum. School gardening in Norway started with Feragen's own gardens surrounding his school in Holt in Agder, clearly the very gardens he described in his pieces in the reader.

Key words: School Gardening Movement, Norway, Andreas M. Feragen

Skolepioneren Andreas Martinus Feragen

I historia om skolehager i Norge leser vi at de fikk det første gjennombruddet på slutten av 1800-tallet som del av en europeisk strømning. I Johannes Smiths bok fra 1906: *Skolehaven som undervisnings- og arbeidsfelt* leser vi: „Skolehavernes betydning har allerede længe været indseet. De berømteste pædagoger har ved sine skoler anlagt saadanne” (Smith 1906: 9). Den første som med pedagogisk tyngde slo

Foto 1. Skolepioneren Andreas M. Feragen (1818–1912). Trolig tatt i 1860-åra.
Foto: Claus Knudsen, Christiania

et slag for skolehager i Norge, og som gjorde det rundt 1860, var en av Norges fremste pedagoger på 1800-tallet, lærer og kirkesanger (klokker) Andreas M. Feragen (1818–1912) i Holt ved Tvedestrand. Skolehagen som fenomen blei i Norge først argumentert fram med utgangspunkt i en hage på Agder.

Feragen var det største idealet for allmueskolelærerne i landet på 1800-tallet. Sjølvste kong Oscar II gav han tidlig på 1870-tallet hederstittelen „Skolemesternes konge”. Han var fra Trondheim, men kom til Kristiansand som hjelper til en pensjonert sokneprest i 1839. I 1843 tok han eksamen ved Holt seminar. Han gjorde det to-årige studiet unna på ett år og blei uteksaminert med best mulige karakter, „Udmærket godt”. Deretter var han lærer i Kristiansand i tre år og begynte som kirkesanger og lærer i Holt 1846. Her bodde og var han i stilling i hele 65 år. Da han søkte avskjed 93 år gammel, hadde han vært lærer i nærmere 70, og han underviste oldebarna til dem han hadde som elever i Holt i 1846. Han skreiv lærebøker og mer generelle pedagogiske skrifter og artikler i et halvt hundreår, og han var redaktør for lærertidsskriftet „Den norske Folkeskole” i sju år. Bøkene han skreiv i regning/matematikk, var så pedagogisk nyskapende at de straks erobra hele markedet. Han undra seg over at jentene ikke var så interessert i regning, og skreiv ei egen regnebok for jentene. Den hadde bare regneoppgaver med eksempler henta fra kvinner erfaringsområder i samfunnet. I 30 år var han også øvingslærer ved lærerutdanninga i Holt,

Holt seminar. For sine mange betydelige bidrag til utviklinga av norsk skole fikk han borgerdådsmedaljen i 1877 og blei utnevnt til ridder av første klasse av St. Olavs Orden i 1897. (Om Feragen, se Jahr 2018.)

Alt fra 1850-tallet av så han den store betydning skolehagene kunne få. Det gikk frasagn om hans egen hage rundt skolestua i Holt, slik Johannes Smith nevnte i boka si i 1906 at de mest berømte pedagoger hadde. Hagen til Feragen blei kalt en mønsterhage.

Resolusjon fra lærermøte 1857 om hagekunnskap i skolen

Et stort lærermøtet på Hamar i august 1857 uttrykte i en resolusjon at det ville være „særdeles gavnlige, om Lærerne paa Skolen, kunde give Børnene Veiledning i havedyrkning”. Feragen var sentral i arbeidet med å få denne uttalelsen om skolehager vedtatt på møtet.

Feragens bidrar om skolehager i P.A. Jensens lesebokverk (1863)

Da presten P.A. Jensen fikk i oppdrag av departementet å utvikle et nytt lesebokverk for allmueskolen, blei Feragen oppnevnt som medlem av en komite som skulle yte pedagogisk hjelp. Dikteren og teologen Jørgen Moe var også med i komiteen. Her fikk Feragen virka ytterligere for skolehagetanken. Da lesebokverket kom i 1863, hadde nemlig Feragen skrevet fire stykker om skolehager til leseboka for andre skoletrinn, om „Haven”, „Kjøkkenhaven”, „Frugthaven” og „Blomsterhaven”. Feragens stykker var ei direkte oppfølging av resolusjonen fra lærermøtet på Hamar.

Feragens stykker om skolehagen i leseboka

Skolehage-stykkene til Feragen var „en fortreffelig veiledning git i fortællingsform”, het det i en seinere omtale av leseboka (Raabe 1914: 44). De fortalte hvordan læreren og elevene går sammen i hagen, som var anlagt rundt skolebygninga. Alle fire stykkene var utforma som fortellinger med viktig lærestoff, formidla i dialogform mellom læreren og elevene.

Læreren hadde dagen før spurt elevene om de ville være med han på en rundtur i hagen:

„Har I Lyst, Børn! til at komme igjen imorgen, saa skal jeg føre eder omkring i min lille Have og fortælle eder lidt om de Urter, Træer og Blomster, som I saa tidt har glædet eder ved at se paa i vore Frikvarterer?” Saaledes spurte Læreren ved en Fastskole paa Landet sine Skolebørn, da Examen netop var holdt en Dag midt i Juli Maaned. „Jeg ved”, sagde

han videre, „at I havde stor Moro af den Tur, vi gjorde til Fossen ifjor efter endt Examen, og jeg vilde derfor gjerne byde eder en lignende Fornøielse ogsaa iaar i det samme, vi slutte vort Skolearbeide. I komme altsaa imorgen Formiddag, hvis Veiret bliver Godt?” „Ja! ja!” lød det fra alle Munde. Tidlig næste Morgen var Børneflokket samlet ved Skolehuset, pyntet som Dagen forud (Feragen 1863, her sit. etter 1868-utgava, s. 5).

Under vandringa i hagen samtaler læreren med elevene og forteller dem hva de ser, hvordan de kan så, plante og stelle hagen, og hvilken nytte de kan ha av forskjellige grønnsaker, rotfrukter, trær, busker og blomster. Dialogforma han gjennomfører i stykkene, er velkjent pedagogikk, og det fungerer svært godt her.

Det var utvilsomt Feragens egen mønsterhage rundt skolehuset på Holt som det blei fortalt om, sjøl om det nok i skildringa er lagt til en del vekster Feragen kanskje ikke hadde, da for fullstendighetens skyld. Beskrivelsen er så detaljert og nøyaktig at Feragens berømte hage trolig kan bli gjenskapt på grunnlag av den.

Hagen var delt inn med ganger i tre avdelinger. Kjøkkenhagen hadde de smaleste gangene. I nord og i ly av fjellet – akkurat slik det var ved Holt skole – var det store fruktrær og rader av bærbusker. Det var frukthagen, og like utafor vinduene til skolehuset var det bare blomster, her var blomsterhagen.

Med denne første presentasjonen var det gitt en oversikt over hele hageanlegget, og læreren gikk deretter videre med å vise elevene kjøkkenhagen først.

Foto 2. Holt skole fra 1818, der Andreas M. Feragen var lærer i 65 år (1846–1912). Han bodde med familien i halve huset, resten var skolestue. Ganske tidlig gikk skolen under navnet „Feragen skole”.

Nå er skolen museum under Næs Jernverksmuseum. Foto: Torvald Slettebø

Kjøkkenhagen

Dette var det lengste av Feragens stykker, det fylte mer enn to sider i leseboka. Det viser tydelig at han la størst vekt på å informere om akkurat kjøkkenhagen og det en kunne dyrke der. Læreren, som naturligvis var Feragen sjøl, nevner gulrot,

kålrot, nepe, persille, kruspersille, rødbeter, portulakk, sjalottløk og gressløk. Av kålsorter omtales flere slag: hodekål, hvitkål, spisskål og grønnkål. Bønner og erter kom de til ved enden av kjøkkenhagen. Av kålsorter omtales flere slag: hodekål, hvitkål, spisskål og grønnkål. Bønner og erter kom de til ved enden av kjøkkenhagen, både sukkererter og pilerter. Læreren fortalte hvor mye frø kosta, og hvordan en sjøl kunne avle frø fra enkelte av grønnsakene. Men han kan ikke fortelle alt om det de ser, så han henviser elevene til ei lita hageboka på 32 sider av botanikeren Fredrik Christian Schübeler: *Havebog for Almuen* (1856). Der kunne elevene få vite alt de trengte å kunne, sa læreren.

Frukthagen

Det neste stykket tok for seg frukthagen. Da kom læreren og elevene fram til at det var åtte epletrær nord i hagen. Fire av epletrærne var gamle og store, fire var unge og mindre. Epletypene var gravenstein, flaskeple, glasseple og jordbæreple. Frukthagen hadde også kirsebær-, pære- og tre ulike plommetrær, med grønne, gule og røde plommer. En elev sier at de epletrærne de har hjemme, bare får små og sure epler. Læreren svarer at det er med trær som med mennesker, skal de trives, må de pleies og få næring. Han forteller hvordan han hver vår gjødsler og beskjærer trærne. Han forklarer hvordan elevene kan få et nytt epletre av frøa i kjernehuset. Når treet er blitt like tjukt som en voksen finger, kan det podes, og da med den type epler som en ønsker. Elevene skulle bare komme igjen til våren, så skulle læreren vise hvordan slik poding blei gjort.

Av bærbusker hadde læreren rips, stikkelsbær og solbær. Med tanke på at dette står i ei lesebok for allmueskolens 2. trinn, er følgende utsagn fra læreren ganske overraskende: „Af Ribs og Stikkelsbær kan laves meget god Vin. Dertil kan I faa Opskrift af mig, om I ønske det” (Feragen 1863, her sit. etter 1868-utgava, s. 9).

Det er lett å skaffe seg nye bærbusker, forteller læreren. Det er bare å skjære unge skudd av en eldre busk om våren og stikke dem i jorda så dypt „at to bladøyne kommer under jorda”. Da vil de feste seg i løpet av sommeren, og utvikle seg til nye busker.

Blomsterhagen

Til slutt kommer de til blomsterhagen. Her omtales roser og lavendel, reseda, levkøyer, stedmorsblomster, føyelsblomst, Kristi blå øye, ertebloomst, havenellik, tusenfryd og aurikler. Læreren fortalte og forklarte at noen blomster kan sås, noen plantes som busk, noen er flerårige, andre varer bare en sommer. Han nevner at roseblader og lavendel kan brukes til velluktende oljer, her kan elevene til og med få inntekter ved å selge kronblader til apotek.

Ei fortelling formidla i dialogform

Dermed er lærerens hagevandring med elevene slutt, og slik slutter Feragens fire stykker i P.A. Jensens lesebok:

Nu gik Børnene om blandt Blomsterne, saa og lugtede snart paa den ene, snart paa den anden af dem, og ved Afskeden fik de hver sin lille Kvast til at sætte i Vand. Enhver takkede for sig, og de gik under livlig Samtale, nogle om hvorledes de vilde faa en liden Flek til at saa Urter og plante Blomster i, og atter andre saa allerede i Indbildningen sine Frugttræer store og fulde af røde Æbler (Feragen 1863, her sit. etter 1868-utgava, s. 10).

Feragens artikkelen „Om Skolehaver” (1864)

Disse hagestykkene i leseboka til P.A. Jensen fulgte Feragen opp med en fyldig artikkel i *Den norske Folkeskole* i 1864: „Om Skolehaver” (Feragen 1864). Her argumenterte han for at hagekunnskap måtte formidles i allmueskolen som del av det nye faget „Naturkunnskap”, som blei innført ved skolelova av 1860. Med forankring i denne lova pekte Feragen på at skolehager vil hjelpe elevene til kunnskap om nyttige planter, urter, busker og trær. Spesielt hensiktsmessig vil det være at en hage blir anlagt rundt skolebygninga, slik den var ved hans skole i Holt.

Det var ennå bare få lærere som visste noe særlig om hagestell, for det hadde ikke hatt noen plass i lærerutdanninga. Det burde endres, mente Feragen, for utvilsomt var kunnskap om hagedyrking svært nyttig både for den generelle kunnskapen den gav innnen naturfag, og for alt det nyttige som kunne produseres i en hage av grønnsaker, bær, frukt, blomster osv.

Inspirasjon fra Sverige

Feragen henta mye inspirasjon fra den svenske lærer, klokker og organist Fredrik August Ekström (1819–1901). Han anses som en av de fremste tidlige forkjemperne for skolehager i Sverige. I 1855 gav han ut boka *Trädgårdsbok för folkskolan, folkskollärare och allmoge*, og i 1863: *Rön och iakttagelser rörande trädgårdsundervisningen i och för folkskolan*. Feragen viser til og siterer fra den siste boka i sin egen artikkel året etter. Det viser at han holdt seg godt orientert om litteratur i våre naboland innen fag og områder der han var særlig interessert, som her innen hagedrift og skolehager.

Tidligste skolehage-pioner i Norge

„Norsk skolehagelag” blei stifta så seint som i 1911. Denne organisasjonen døde imidlertid raskt hen, og blei først stifta på nytt igjen så seint som i 2015. I dag (2021) er det stor interesse for skolehager over hele landet, og med hyppige oppslag i media.

Andreas Martinus Feragen var den tidligste skolehage-pioneren i Norge, og historia om norske skolehager har utgangspunkt i hans mønsterhage fra 1850-tallet ved Holt skole på Agder.

Litteratur

- Ekström, F.A. 1855. *Trädgårdsbok för Folk-Skolan, Folkskole-Lärare och Allmogen*. Stockholm: Norstedt & Söner.
- Ekström, F.A. 1863. *Rön och iakttagelser rörande trädgårds-undervisningen i och för folkskolan, samlade under en med understöd af allmänna medel företag pedagogisk resa, sommaren 1862* (= Tillegg til folkeskoletidskriftet „Föreningen”). Stockholm.
- Feragen, A.M. 1863/1868. „Haven”, „Kjøkkenhaven”, „Frugthaven”, „Blomsterhaven”. I: Jensen, P.A.: *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet*. Tredie gjennemseede og rettede Oplag. Andet Skoletrin. Kristiania [Oslo]: Cappelen. 5–10.
- Feragen, A.M. 1864. „Om Skolehaver”. *Den norske Folkeskole*, Ny Række, Aarg. 7, 290–294, 305–316.
- Jahr, E.H. 2018. *Skolemesternes konge – Andreas M. Feragen*. Oslo: Novus.
- Jensen, P.A. 1863/1868. *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet*. Tredie gjennemseede og rettede Oplag. Andet Skoletrin. Kristiania [Oslo]: Cappelen.
- Raabe, H. 1914. *Norges folkeskolevæsen i hundrede aar* (= Kirke- og undervisningsdepartementets jubilæumsskrifter 1914). Kristiania [Oslo]: I hovedkommission hos J.M. Stenersens forlag.
- Schübeler, F.Ch. 1856. *Havebog for Almuen. Kjøkkenhave* (= 2det Tillægshæfte til Folkevennen for 1856). Christiania [Oslo]: Brøgger & Christie's Bogtrykkeri.
- Smith, J. 1906. *Skolehaven som undervisnings- og arbeidsfelt*. Kristiania [Oslo]: Cappelen.

AFRIKAANS: A LANGUAGE WHERE IDEOLOGY AND LINGUISTICS MEET¹

CAMIEL HAMANS

To the memory of Hans den Besten
(1948–2010)

Abstract. This paper summarizes the discussion about the origin and the status of Afrikaans. Two schools appear to be opposed to each other: the philological school and a creolistic view. The philological school tried to demonstrate with meticulous research of sources that Afrikaans is a full daughter of 17th century Dutch, which set foot ashore with van Riebeeck in 1652 at the Cape of Good Hope. Linguists who thought of a pattern of creolization in the formation of Afrikaans point to the influence of the languages of slaves brought to South Africa and to the influence of the original inhabitants, the Khoi and the San. This contribution mainly outlines the ideological background of these two schools of thought. For the philological school this is the system of Apartheid, while for the Creolist view the emphasis is more on decolonization.

Key words: Origin of Afrikaans, Apartheid, creolization, ideology

1. Introduction²

On 29 April 1882, Theophilus Hahn, librarian of the Grey Library in Cape Town and former student of August Pott, addressed the 53rd Members Conference of the South African Public Library. In his days Hahn was considered to be a famous poly-

¹ Hans Henrich Hock was kind enough to read this paper carefully and to provide substantive and stylistic comments. The end product benefited greatly from this. Therefore, I am very grateful to him.

² This paper uses terminology that is common in the discussion about Afrikaans and its origins but may appear insulting to particular groups and in other circumstances. However, this terminology is retained here so as to accurately report the circumstances under which Afrikaans developed and continued.

glot, fluent not only in the language of the Nama, the last survivors of the original inhabitants of the southern part of Africa, the Khoisan peoples, but also in the completely different tongue of the Herero, a Bantu³ ethnic group. In addition to these two exotic languages, he naturally also mastered Dutch and the modern foreign and classical languages. Moreover, he was one of Hugo Schuchardt's many correspondents whom he informed about the languages of the Namaquas and Griquas, formerly called Hottentots (Van der Wouden 2012: 110). The topic of Hahn's 1882 address was 'on the Science of Language and its Study, with special regard to South Africa'. In his speech he also mentioned 'Dutch' as it was spoken in South Africa.

One word about the Dutch *patois* of this Colony. It can be traced back to a fusion of the county dialects of the Netherlands and North-Western Germany, and although phonetically Teutonic, it is psychologically an essential Hottentot idiom. For we learn this *patois* first from our nurses and ayahs. The young Africander (sic!) on his solitary farm has no other playmates than the children of the Bastard Hottentot servants of his father, and even the grown-up farmer cannot easily escape the deteriorating effect of his servant's *patois*. It can hardly be expected that the descendants of Malayo-Polynesian slaves and Hottentot servants, who originally spoke an agglutinative language, will have any improving influence on an inflecting language.

Hanh's qualification of Afrikaans as essentially Hottentot and as an inferior, corrupted or deteriorated gibberish, albeit originally Dutch, set the tone for the discussion of the status and origin of Afrikaans for the next hundred years. In this contribution the discussion will be summarized and critiqued. Focus will be on the ideological backgrounds of the different positions.

In section 2 some important moments in the Afrikaner history are presented. Section 3 deals with the changing status and recognition of Afrikaans. Section 4 highlights the two most important opposing explanations regarding the origin of Afrikaans and their underlying ideological stances. Some widely discussed phenomena of Afrikaans, that are claimed to prove the correctness of one theory or the other, are presented in section 5. Section 6 is the conclusion.

2. Some historical data⁴

2.1. 'Refreshment station'

It was Portuguese navigators and explorers who sailed around the southern tip of South Africa for the first time at the end of the 16th century. Initially they called

³ The term Bantu has been stigmatized politically in South Africa. Therefore, the term Sintu is now preferred in South Africa (Kotzé: 2018).

⁴ For a full fledged history of Afrikaans South Africa, see Elphick and Giliomee (1989) and Giliomee (2009).

this tip Storm Cape, Cabo Tormentoso, but later it was renamed Cape of Good Hope. Bartolomeu Dias, the first European to anchor at what is now called Mossel Bay in 1488, met small groups of indigenous people, Khoekhoen, formerly called Hottentots or Hotnots, who made a living as pastoralists. Dias and his successors tried to barter with the indigenous population to obtain fresh water and meat. From 1510, however, the Portuguese avoided the Cape after a skirmish in which Francisco d'Almeida, the first viceroy of the Portuguese State of India, was killed by a group of indigenous people. This unfortunate encounter did not mean the end of contact between European sailors and the Khoekhoen. Other nations such as the Danes, British, Dutch, and French still made stopovers at the Cape and exchanged tobacco, copper and iron objects, trinkets, and spirits for cattle and fresh water (De Villiers 2021: 39). Some of the Khoekhoen picked up enough of the language of the visitors to make themselves understood. Autshumao, or Herry/Harry de Strandloper 'sandpiper', chief of the Goringhaikonas, a tribe of fishermen, had even learned some English while on a voyage on an English ship (Ross 2017: 29; Gosselink 2017: 53).

In 1647 a Dutch Indiaman on its return voyage from Batavia, now Jakarta, to Amsterdam, ran aground near Bloubergstrand, part of Table Bay, 15 kilometer north of what later became Cape Town. Several members of the crew had to wait for more than a year before they could be transported home. The report of this group convinced the management of the Dutch East India Company, VOC, which was the only concession holder for trade with India and the East Indies, to establish a refreshment station at the shores of Table Bay. Therefore, they sent Jan van Riebeeck with three vessels to the Cape, where he landed 6 April 1652. The aim was not to start a colony but to only occupy a small stroke of land for the refreshment station (De Villiers 2012: 40–41, Carstens and Raidt 2019: 45). Unfortunately, this did not work well. The great number of sheep and cattle, 300 of each annually, which the Dutch needed for their sailors and refreshment station employees greatly exceeded the possibilities of the Khoekhoen. In addition, there was a need for vegetables. Hence some of the employees were granted land and a license to sell the proceeds from it. This can be considered the starting point of the Cape Colony (De Villiers 2012: 40–43).

2.2. Early Cape Society

The Dutch did not try to learn the language of the Khoekhoen; they considered that language with all its clicks too complicated. Despite this, they had to communicate with the Khoekhoen and thus had to make use of Khoekhoe interpreters. One of them was the aforementioned Autshumato who appeared unreliable, not as an interpreter but as chief of his tribe (Carstens and Raidt 2019: 48). His niece Krotoa, called Eva by the Dutch, became part of the household of Van Riebeeck and his wife

from an early age. She spoke her mother tongue, Dutch, and Portuguese.⁵ In May 1662, a few days before Van Riebeeck left the Cape, she was Christianized. Krotoa, whose life ended tragically, regularly acted as an interpreter for Van Riebeeck and his staff, as the archives show, since she was the only person who not only mastered both languages but also possessed direct knowledge of both cultures. Krotoa married a white, Danish, employee of the VOC Pieter van Meerhoff. They had three children together (Jansen 2003a and b).⁶

Krotoa was not the only Khoekhoe woman who gave birth to children of Europeans. Since the VOC mainly sent male employees to the Cape, a shortage of white woman arose there. Consequently, there were quite some short-term or even long-term unofficial relationships with indigenous women, but marriages also occurred. Initially, this was not seen as a problem. For instance the mother of one of the 17th-century successors of Van Riebeeck, Simon van der Stel⁷ was mixed race (Nel 2016: 62). It was not until 1685 that a formal objection was made to mixed marriages. VOC commissioner Hendrik van Rheeде who had been sent to the Cape as an inspector forbade ‘full’ mixed marriages, however he accepted marriages between Europeans and persons of mixed race. Of course this meant marriages between European men and mixed race women, *half-slag slawe-vrouwe*, in almost all cases.⁸ He also ordered mixed race children to be taught to read and write so that they could be subsumed in European society (Shell 2012: 68–69). Both regulations were very partially implemented (Nel 2016: 62),⁹ although Van Rheeде had the ordinance, a plaque against debauching, seducing, or taking slaves as concubines, publicly read and posted (Hulshof 1941: 213).

Van Riebeeck considered the Khoekhoen, being shepherds and live stock breeders, as unfit for agriculture and manual labor. He wanted visiting sailors to engage in

⁵ Zimmer (1992: 349–350) noticed with admiration the great linguistic abilities of the Khoekhoen: ‘They very soon spoke a fluent, but somewhat broken Dutch with the Europeans, and a form probably similarly affected of Malayo-Portuguese with the slaves.’

⁶ During Apartheid Krotoa/Eva was hardly ever mentioned, and if so, only her tragic fate was taken as evidence that indigenous people cannot be successfully absorbed into Western culture and as a warning against miscegenation. Nowadays she is seen as a pivotal figure in the struggle of the indigenous people of South Africa for their recognition and their freedom. She is the protagonist of several recent books, stage works, and films, for instance the documentary novel by Trudie Bloem (1999) *Krotoa-Eva. The Woman from Robben island*. Cape Town: Kwela Books. The well-know Dutch-South African artist Marlene Dumas painted Krotoa’s portrait (2016), which can be seen in Gosselink et al. (2017: 60).

⁷ Simon van der Stel is indeed the founder of Stellenbosch.

⁸ During the Dutch period, up to 1795, more than one thousand female slaves and indigenous women married European men, whereas only two freed slaves married wives of European descent (Shell 2012: 69).

⁹ Kriel (2018: 139–140) testifies that many of the *halfslag* ‘half caste’ children were still absorbed by the white community during the first forty years after Van Rheeде’s ordinance. It was not until 1730 that the white community became strictly endogamous.

this sort of work. The board of the VOC decided otherwise and gave Van Riebeeck permission to import slaves from 1658 on (De Villiers 2012: 45). Slavery persisted at the Cape till 1834. Most of the slaves were native from Mozambique, Madagascar, India, Sri Lanka, and the Indonesian archipelago and did not share a common language. Next to their native languages and Pidgin Dutch two lingua francas were used among them: Pasar Malay and Creole Portuguese (Van der Wouden 2012: 98).

2.3. Migration at the Cape

In 1685, the French king Louis XIV revoked the Edict of Nantes, by which his grandfather had granted freedom of religion to the French Protestants, the so called Huguenots. Many of them fled to the Netherlands of which several asked for permission to settle at the Cape, which was allowed. Between 1688 and 1692 a few groups of Huguenots arrived at the Cape, altogether 200 to 300 people. Most of them came with their families. In total they made up almost a quarter of the free civilian population at the time. (De Villiers 2012: 45). The then commander at the Cape Simon van der Stel was not very happy with the possible social and cultural dimension of this influx. He, being a veteran of the Dutch-French war of the 1670s, did not want to give up the Dutch identity of the colony. He was quite happy with the wine growing expertise of the Huguenots but ordered that they should be interspersed with the other burghers ‘so that they could learn our language and morals, and be integrated with the Dutch nation’ (Böeseken 1964, quoted from Giliomee 2009: 110). This worked quite well. Even though there are still many French family names in South Africa, the ‘policy of forced cultural assimilation was largely successful; by 1750 no one under the age of forty could still speak French’ (Giliomee 2009: 11).

The situation of the Khoekhoen at the Cape became increasingly dire at the Cape. Even though most of the Khoekhoe tribes were not very hostile to the Dutch occupiers, a few tribes continued to carry out attacks and commit cattle theft, which provoked violent reactions from the Dutch authorities. In addition, injudicious livestock trade and cattle diseases had impoverished the Khoekhoen, leading to many being employed as livestock guards by the free burghers. In 1713 a first smallpox epidemic spread, probably caused by contaminated linen from sailors on liberty, to be followed by a second and third outbreak in 1755 and 1767. The consequences for the Khoekhoen were disastrous. Some tribes were completely obliterated and others were decimated. Those who could save themselves fled and moved north. Consequently, there were no tribal Khoekhoen left at the Cape, only a very impoverished proletariat that no longer owned land and cattle and that had to give up its own language and way of life in order to survive. Their new language was a sort of Khoekhoe Dutch (De Villiers 2012: 47–48).

The Dutch period, better the VOC government, lasted till 1795, when the British occupied the Cape Colony at the request of the Prince of Orange, the last stadholder of the Dutch Republic and in effect commander of the Dutch military, who had fled to England after French troops and Dutch revolutionaries had taken over the Netherlands. In 1806 British rule over the Cape became final. By 1820, some 4,000 British emigrants had already settled in the Cape Colony, making up a tenth of the European population (De Villiers 2012: 93). Lord Charles Somerset, British governor of the Cape Colony from 1814 to 1826 strove for rapid Anglicization of the newly acquired territory and therefore banned Dutch as the language of government and as language of instruction, which was met by much resistance. He even invited Scottish Presbyterian ministers to fill the vacancies of the Nederduitse Gereformeerde Kerk, the Dutch Reformed Church (De Villiers 2012: 95–96 and Giliomee 2012: 220–221).

This treatment by the British, who saw the Afrikaners as clearly inferior and second-class, has led to great bitterness among the original ‘Dutch’ population. This together with economic motives led to the Great Trek in 1835. The next two decades saw a mass migration of Dutch-speaking inhabitants, the Afrikaner Boers, from the Cape Colony north and eastwards in order to escape from the British colonial administration. The Great Trek ended up in regions populated by Bantu-speaking peoples. Obviously, the settlement by the Boers in the Bantu areas went not without struggle. Especially the Battle of Blood River, 16 December 1838, has grown to biblical proportion in Afrikaner mythology (Giliomee 2012: 222–223). In this battle, 500 Afrikaner Voortrekkers faced an army of more than 10,000 Zulu. “In a battle lasting two hours, three trekkers were slightly wounded and none killed, but three thousand Zulu lay dead” (Giliomee 2009²: 165). The Boers were convinced that they owed their victory to a vow made to their Christian God before the battle: if victorious the day of the battle would be commemorated as a Sabbath. This victory over fearful odds seemed biblical and established the idea among the Afrikaners of being a people chosen by God (Giliomee 2012: 223), and it added to the conviction that the Boers could be put on par with Old Testament Israel, as the Afrikaner theologian and anti-Apartheid activist Theuns Eloff testified (De Vries 2012: 266). Jordaan (2004: 66) testifies how these kinds of stories that were told to her in her youth led to

the myth of the Afrikaner people as a special group of people, most of whom were actually heroes.¹⁰

This story of heroism, supported by the Christian God, that opened Africa to white civilization, became part of the Afrikaans narrative.

¹⁰ ‘die mite van die Afrikanervolk as ‘n besondere groep mense, van wie die meeste eintlik helde was.’

2.4. Resistance against the British

The Great Trek was successful and resulted in the establishment of the South African Republic, ZAR, informally known as Transvaal republic, capital Pretoria, in 1852, and the Orange Free State, OVS, with Bloemfontein as its capital, in 1854. In 1867, however, diamonds were discovered in an area, now Kimberley, but then on the border of the English and Afrikaner spheres of influence and therefore disputed. Some twenty years later, rich gold veins were found in Witwatersrand near Johannesburg. These discoveries and the economic potential thereof inevitably led to tensions, which started with the British annexation of the diamond fields in Basotholand (Free State) in 1871 and resulted in the Anglo Boer Wars. The first war, 1880–1881, ended in a Boer victory, the second, 1899–1902, however, led to the complete defeat of the Boers, among other things because the British imprisoned the Afrikaner civilian population in concentration camps with more than 25,000 civilian casualties, 4,177 women and 22,074 children, and because the British used a scorched earth tactic so that all farms and other possessions of the rebellious Boers were destroyed (Giliomee 2009²: 255–256).

Clearly, this policy did not improve the relationship between the Afrikaners and the English. In addition, the policy of the British governor of the then established British Transvaal and Orange River Colony, Lord Alfred Milner, who strived for complete Anglicisation of these hitherto formally Dutch-speaking areas¹¹, strengthened the Afrikaner nationalism (Langner and du Plessis 2015: 9). With the help of Dutch funds, Afrikaner leaders started their own Dutch-speaking Christian schools, and in 1909 the Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns ‘South African Academy for Science and Arts’ was founded. One of its priorities was the recognition, study, improvement, and quality control of Dutch and Afrikaans in South Africa. By 1908, the language war had caught fire. A young pastor of the Low German Reformed Church and also chairman of the Afrikaanse Taalvereniging ‘Afrikaner Language Association’, Daniël F. Malan, gave a flaming speech on 13 August of that year *Dit is ons erns* ‘We are serious’, in which he called for equal rights for Afrikaans and in which he warned the English-speaking minority that the language issue was a serious problem. The importance of the emancipatory speech is symbolized in the language monument at Paarl, where ‘DIT IS ONS ERNS’ is emblazoned in capitals in the pathway leading to the monument. In his speech Malan established a direct, natural relation between language and nation, which was, incidentally, an almost generally accepted position in the 19th and early 20th centuries.

Every living, powerful language is born at the bottom of the people’s heart (...) No linguist can make a living language, nor can a chemist create life in his laboratory (Langner 2014: 64).¹²

¹¹ In fact, these areas were no longer standard Dutch speaking, but already Afrikaans, but Afrikaans was not yet a recognized language. The fiction was held that the language was Dutch.

¹² ‘Iedere lewende, kragtige taal word gebore op die bodem van die volkshart (...) Geen taalgeleerde kan ‘n lewende taal maak nie, ewemin as wat ‘n skeikundige lewe in sy laboratorium kan skep’.

Due to wise diplomatic maneuvers of the former Orange Free State President Marthinus T. Steyn and his ally James B.M. Herzog, the Closer Union Convention of 1909–1909 accepted to include two equivalent official languages in the South African constitution, English and Dutch (Giliomee 2012: 275–280). Apparently, the status of Afrikaans was not high enough and therefore preference was given to Dutch. Nevertheless, English remained the language of prestige and the animosity between the two white groups remained the main political issue. The position of blacks and coloured¹³ people did not play any role in the political debates of the then formed Union of South Africa, a self-governing dominion of the British Empire.

At the outbreak of World War I, Herzog, who opposed South-African participation in this peoples war at the side of the UK, founded an anti-British opposition party, Nasionale Party, ‘National Party’. One of the highest priorities of this party was the language issue (Giliomee 2012: 282). When the National Party won the elections of 1924, Hertzog became prime minister of a coalition government, which was able to introduce Afrikaans as an official language next to English and Dutch in 1925. In effect, this meant that Afrikaans took the place of Dutch. Formally, however, Dutch still remained a national language. The minister for the Interior, Education and Public Health responsible for the law that recognized Afrikaans was Daniël F. Malan. He left, however, Nasionale Party in 1934 since he opposed a merger of this party with an English-friendly party. He then founded a radical nationalistic party, Gesuiwerde Nasionale Party ‘Purified National Party’ (Giliomee 2012: 292–300).

2.5. Rise and fall of Apartheid

In 1948 Malan won the elections and was able to form a government consisting of his party only, now called the Nasionale Party again. Among Afrikaners, this election result was seen as the ultimate and justified victory over their English compatriots. Malan could now give room to Hendrik Verwoerd, the ideologue of Apartheid, to develop and to implement its policies (Giliomee 2012: 307–309). In the 1970s, the hubris of the Afrikaner Nasionale Party government went so far as to require the introduction of Afrikaans as the language of instruction for a number of subjects, including mathematics, for black high schools as well. This led to the Soweto Uprising of 1976 in which fell about 600 fatalities. This became the turning point in the political situation in South Africa. The 1980s were characterized by riots, resistance, and violence (Grobler 2012: 383–388). The Apartheid government

¹³ The name *coloured* people does not have the negative connotations in South Africa that it has elsewhere. The accepted Afrikaans term is *bruinmense* ‘brown people’. The spelling *coloured* is the accepted spelling in South Africa instead of *colored*. Therefore the British/South African orthographic form is used in this paper.

still tried to reach a compromise by proposing a three-chamber parliament,¹⁴ a white chamber, one coloured,¹⁵ and one for Asians, but since no place was given to the black population, who were supposed to be citizens of quasi-independent homelands, Bantustans, this was in vain (Giliomee 2012: 399–401). The end of Apartheid came on 1 February 1990, when then president De Klerk released opposition leader and later first black president of the Republic of South Africa, Nelson Mandela (Giliomee 2012: 415).

Under his government a new constitution was accepted in which eleven languages are recognized as national languages, Afrikaans being one of these eleven (Giliomee 2009²: 644). In the new constitution of 8 May 1996 no longer the two white languages, English and Afrikaans, were privileged but multilingualism became the basis for the South African language policy. Article 6.1 of the 1996 Constitution says: “The official languages of the Republic are Sepedi, Sesotho, Setswana, siSwati, Tshivenda, Xitsonga, Afrikaans, English, isiNdebele, isiXhosa and isiZulu.”¹⁶ Article 5.a.ii and iii requires special care for the Khoi, Nama, and San languages, which are the languages of the original inhabitants of South Africa, and of sign languages. Art. 5.b.i and ii require promotion and respect for “(i) all languages commonly used by communities in South Africa, including German, Greek, Gujarati, Hindi, Portuguese, Tamil, Telugu and Urdu; and (ii) Arabic, Hebrew, Sanskrit and other languages used for religious purposes in South Africa.” In addition, art. 6.5.a instructs a newly established institution, the Pan South African Language Board, to develop a policy to promote sign language and the minority languages, including those of the Khoekhoe (see Carstens and Raidt 2019: 660–666). It is remarkable that Dutch is not mentioned anywhere in the constitution. This language completely disappeared at the Cape and its place has been taken over by Afrikaans.

3. The status of Afrikaans

3.1. Language mixing

The crew with which Van Riebeeck set foot on land in 1652 was not regionally homogeneous and therefore also not with regard to language. After all, there was not yet a Dutch standard language at that time. The Low Countries were a patchwork of dialects, some of which were quite far removed from the dialects of the leading cities of the regions of Brabant and Holland. Moreover, quite a few of the members of

¹⁴ The revision of the constitution of 1983 stripped Dutch of its last formal rights in South Africa. Afrikaans had finally completely replaced Dutch; Webb (2002: 74–75).

¹⁵ Till 1951, coloured people (‘bruinmense’) were on the same electoral roll as whites. New laws introduced in 1951 laws denied non-whites the right to vote and urged black residents of South Africa to seek their future in their homelands, outside the areas reserved for white people (Scher 2012: 330–333).

¹⁶ <https://www.justice.gov.za/legislation/constitution/chp01.html> (retrieved 24.11.202).

Van Riebeeck's group were German; several of them spoke Low German, whereas the others High German. Holland and especially Amsterdam were prosperous and economically attractive for immigrants and therefore were popular places to settle and to look for work. The Dutch republic was a trading nation with a large fleet of ships that required many hands. A considerable number of the VOC ship's crews and of the colonial VOC employees thus came from outside the Low Countries, so from outside what is now the Netherlands, Belgium, and Northern France. This influx of speakers without a 'Dutch' background led to a certain koinè in the 17th century (Boyce Hendriks 1998); a similar development must have occurred on board and in and around the Cape Fort.

Kloeke (1950: 229–264) analyzed in detail the origins and background of the first Europeans at the Cape. In 1664, there were 321 whites at the Cape, of which he could figure out the origin of 264 adults. Of these 264 a majority of 64 people came from a Low German speaking region, the two provinces of Holland were only the cradle for a total of 58 people, 55 people originated from the rest of the Netherlands, 24 people were Flemish, 14 had a High German dialect as their mother tongue, 25 people were of Scandinavian origin, and 7 came from French speaking areas in Belgium and the North of France. The conclusion can only be that the language of the first settlers was rather heterogeneous and certainly not a standardized Dutch; however, they must have had a common means of communication, most probably an adapted Dutch.

Even though Van Riebeeck planned to teach the Khoekhoen Dutch hoping to turn them into useful workers (Carstens and Raidt 2019: 45), nothing came of it. The Khoekhoen and the slaves who were imported from 1658, however, picked up enough Dutch to be able to understand Dutch and to make themselves understood. VOC commissioner Van Rheede who visited and inspected the Cape in 1685 noticed that the broken Dutch of the Hottentots became so popular that there even was a chance that Dutch children would take over this pidgin, since white adults also started to use this gobbledygook.

It is customary among our people – when they teach the natives Dutch, that these natives speak very crooked and almost unintelligible – to follow the example of the natives. This goes so far that our Dutch children, following this example, are taught a broken language that is impossible to unlearn afterwards. It would therefore be better to introduce Dutch among the Hottentots, all the more because they do not lack the ability to pronounce all words precisely, without any mistake, provided it is shown to them correctly, which deserves more attention (Hulshof 1941: 36).¹⁷

¹⁷ 'Hier is een gewoonten onder al ons volck, dat lerende dese inlanders de Nededuijtsche spraek, en dat deselve die op haer manieren seer krom en bijnae onverstanelijk spreken, soo volgende onse haer daerin nae, jae soodanigh, de kinderen van onse Nederlanders haer dat mede aenwennende een gebroken spraek gefondeert werd, die onmogelijk sal wesen naederhand te verwinnen, veel min onder de Hottentots de Duijtsche taele in te voeren, daer het deselve niet en gebreekt aen bequaemheijt, sprekende alle

Franken, a South African linguist and historian with a great penchant for archival research and a great interest in information about the civil relations and the effect these had on the languages spoken at the Cape in the last decades of the 17th century,¹⁸ came across a copy of Van Rheeде's diary in Cape Town. On the basis of Van Rheeде's information, Franken (1927) stressed the importance of the 'fornication' between sailors, VOC-employees, and free whites on one side and Khoekhoe and slave women on the other side for the development of a new language at the Cape.¹⁹ He also commented on the emergence of a new form of Dutch, a 'broken language' as Van Rheeде called it, due to the contact between the different groups:

The physical *Baster* 'bastard' [coloured people CH] as intermediary between the European and the slave created together with the wider spiritual contact, whether this contact is emphasized as crooked-Portuguese or crooked-Dutch, a new Dutch, a 'broken language' (Franken 1927: 38).²⁰

Van Rheeде visited the slave shed and was shocked by what he saw there. Nevertheless he noticed that the small children, whether they were white or black, walked around wildly, while they all spoke Dutch indiscriminately (Hulshof 1941: 184). It is not clear whether Van Rheeде, when referring to the language of the children, meant proper Dutch or broken Dutch. Anyhow, it is evident that already in 1685 there was a group of people of mixed race at the Cape, 'coloured people', and that they spoke a mixed language, most likely 'broken Dutch', which also functioned as a mother tongue for a next generation.

3.2. Language varieties

However, this broken Dutch was not the only language at the Cape. The official language of the VOC remained Dutch. Foreign VOC-employees also had their own

woorden prompt uijt, sonder eenigh gebreck, indien men haer die maer wel voorseggt, waeromtrent wel nodigh was, wat meer agt geslaegen wiert.'

¹⁸ See for more details about Franken's studies Valkhoff (1971: 461 and 470–471).

¹⁹ The Dutch historian Colenbrander (1902: 119), who studied the genealogy of the Afrikaner Boers and claimed that the Afrikaner Boer 'race' is of almost pure 'white' blood, must admit that in the early days of the settlement *toen de blanke vrouwen schaarsch waren (...) en de eigenaardige moreele eigenschappen van het Boerenras zich nog niet had kunnen ontwikkelen, [er] een levendig geslachtsverkeer met slavinnen plaats [had]* 'when white women were scarce (...) and the peculiar moral qualities of the Boer race had not yet developed, [there] was a lively intercourse with slave women.' Note that Colenbrander speaks without irony about 'special moral high qualities' of the Boers. Probably he attributed these qualities to the Boers on the basis of their heroic behavior in the recently ended Anglo-Boer War. The unequal struggle against the British had generated great sympathy for the Boers in the Netherlands and created an image of them as if they were a people of heroes of an exceptional moral level.

²⁰ 'Tussen die Europeër en Slaaf het die fisieke die Baster en die ruimer geestelike kontak, of nou nadruk gelê word op Krom-Portugees of Krom-Hollands 'n nuwe Nederduits, 'n 'gebroke spraek geskep'.'

mother tongues, just as the Khoekhoen still had their own language. Krotoa, the Khoekhoe interpreter also knew Portuguese, which must have been Portuguese Creole, the lingua franca of the African and Indian colonial posts. Slaves brought in from these areas used different varieties of Portuguese Creole as their lingua franca, next to their native languages. The lingua franca of the slaves from the Indonesian archipelago was a form of Pasar Malay, ‘Bazaar Malay’. Bouman (1924: 123) describes how a maidservant invited the traveler C. Frikius to the castle of the Cape in 1685 or 1686 with the words *mari disini Senior!* ‘come to me, Sir’. *Senior* is of course Portuguese *senhor*, the two other words are Malay. Bouman adds that the Afrikaner author and language activist Gideon R. von Wielligh (1859–1932) told him that his grandfather still could speak what he called Malay-Portuguese. Von Wielligh himself described ‘the last sobs of Malay-Portuguese’ in an Afrikaans journal in 1917 and testified there that according to his grandmother, the third wife of his grandfather, his *Oupa* ‘grandpa’ Nikolaas von Wielligh who was born in the last decades of the 18th century had learned this language from the slaves on their family farm. Gideon still remembered how *Oupa* used this language when talking with an old freed slave around 1865 (Hesseling (1919: 96).

What all this data makes clear and confirms is that the Cape was on the one hand a mishmash of languages, but on the other hand that there was one official language, Dutch. For instance commander Simon van der Stel wanted the French Huguenots to give up their language as soon as possible in order to prevent an even more prestigious language from getting the upper hand. Dutch remained the official language of the VOC till the British took over the Cape and next to this administrative and ‘Biblical’ language there were at least two, maybe three languages spoken at large at the Cape: a ‘broken Dutch’, Malay Portuguese or Portuguese Creole, and Bazaar Malay.

The Khoekhoen and people of mixed race who left the Cape during the smallpox epidemics and migrated to the North-West had given up their original language and adopted the ‘broken Dutch’ as their mother tongue. Part of this group is called Basters ‘bastards’, another group calls themselves Griquas. Another group is called Oorlams. A form of ‘broken Dutch’ also became the first language of the Muslim Malay people of slave descent who stayed at the Cape (cf. Kotzé 1989 and Davids 2011), the so called Slameiers or Slamaaiers²¹ (Grebe 2009: 30 and Carstens and Raidt 2019: 210). Their vernacular was called a *kombuis-Hollands* ‘kitchen Dutch’, a derogatory term (Hinskens 2009: 14). Incidentally, this term is also used for all sub-standard varieties of Afrikaans.

The Afrikaner Boers, who moved further east and north during the Great Trek in the English era, had already pushed the boundaries in the 18th century because they were in need of land for their farms and livestock. They settled in remote areas many hours or even days away from Cape Town, and thus did not stay in contact with

²¹ The name *Slameijer* is a blend of the words *Islam* and *Maleier*, the Dutch word for Malay.

formal Dutch except in church. Due to the vast expanse of their lands, many of them did not live close to their neighbors, but isolated with their families and their slaves on their own huge farms, leaving their children with very little or even without any school education. Consequently, these Boers developed their own language variety just as the Basters, Oorlams, and Griquas who lived in the North-West and the people, including the large group of Muslims just mentioned, who remained at the Cape but did not master and speak formal Dutch. Roughly sketched, these developments led to three main varieties of Afrikaans: Oranjerivierafrikaans ‘Orange River Afrikaans’,²² to which Baster-, Oorlam-, and Griqua-Afrikaans belong, Kaapse Afrikaans ‘Cape-Afrikaans’, which also contains the Afrikaans of the Muslim Malays, and Oostgrensafrikaans ‘Eastern Frontier-Afrikaans, also called Grensafrikaans ‘Frontier-Afrikaans’, the language of the Boers. These three varieties of ‘broken Dutch’ differ significantly from each other (Van Rensburg 1989, 1990, and 2012a and Van Rensburg et al. 1997).

3.3. First Afrikaans Language Movement

With the definitive English takeover of power at the Cape in 1806, Afrikaners and their official language, Dutch, lost status. Serious efforts were made to anglicize the Cape Colony. In 1822 Dutch was replaced as language of politics, administration, and court, and from 1853 it was not longer allowed to speak Dutch in the colonial parliament (Hinskens 2009: 13–14). As can be expected, these attempts were not received with enthusiasm by all Afrikaners. Yet it took a while before real resistance arose. British annexations of Afrikaans-speaking independent regions north of the colony and the war for independence in the Transvaal in 1880–1881 ‘aroused sympathy among white Dutch-speaking South Africans in the Cape for their brethren in the north. Awareness of a common language, homeland, history, and origin fostered not only group solidarity against British hegemony but an inchoate sense of ethnic identity, whereby the term *Afrikaner* [formerly also *Afrikaander* CH] came to acquire a political meaning’ (Roberge 2003: 24–25). After all, one of the few tangible features the Dutch-speaking South Africans and their Afrikaner cousins in Transvaal and the Free State had in common, next to their Calvinist religion, was the common language. And thus, the language became a political issue.

In August 1875 a group of eight young activists under the leadership of the Dutch Reformed minister Stephanus J. du Toit met in Paarl, a town 60 kilometer North-East of Cape Town, where they founded the *Genootskap van Regte Afrikaners* ‘Society of True Afrikaners’, GRA, which in the first place aimed at promoting the use of Afrikaans as a written language and the use of Afrikaans in public domains

²² Nowadays the Orange River is called the Gariep.

next to advancing Afrikaner political interests (Roberge 2003: 25–26). The founding of the GRA, which soon also started its own newspaper with the significant name *Die Afrikaner Patriot* ‘The Afrikaans Patriot’ marks the beginning of the *Eerste Taal Beweging*, the ‘First (Afrikaner) Language Movement’. Within a year Du Toit published the first Afrikaans grammar book *Eerste Beginsels van die Afrikaanse Taal* (1876), ‘First Principles of the Afrikaner Language’, which was soon followed by an enlarged English edition *Vergelykende Taalkunde van Afrikaans en Engels* (1897) ‘Comparative Linguistics of Afrikaans and English’. (Carstens and Raidt 2017: 328). The GRA also published a ‘propagandistic *Geskiedenis van ons land in die taal van ons volk* (1877) ‘History of our Country in the Language of our People’ and *Geskiedenis van die Afrikaanse taalbeweging vir vrind en vyand* (1880) ‘History of the Afrikaans Language Movement for Friend and Foe’ (Roberge 2003: 26).

One of the instigators of the Language Movement, the Dutch classics teacher at the local gymnasium in Paarl and teacher of Du Toit, Arnoldus Pannevis was so unfortunate as to miss the founding meeting of the GRA but he publicly called for a Bible translation into Afrikaans for the benefit of the coloured people. The founders, however, ignored his appeal and overlooked the coloured speakers of Dutch in their manifestos and other publications. It did not mean that the GRA also gave up its religious pretensions. By no means, it ‘marked Afrikaans as a God-given emblem of the Afrikaner people that could be stipulated *a priori* (as opposed to a segment along a continuum of lects)’ (Roberge 2003: 26; italics PR). Pannevis also explicitly claimed Afrikaans to be a gift from God to the Afrikaner people. In November 1874 he anonymously published an open letter in which he answered the question *Is die Afferkaans wesentlyk een taal?* ‘Is Afrikaans essentially a language’. No doubt, for good reason, he used a biblical metaphor to describe Afrikaans in this letter.

Some people have told me: In our colony we do not speak anything other than English for some years; you do not have to worry about the Afrikaans language. You know what I said then: We are not going to drown little Moses in the English waters. We are going to make one broom box for him, just as Ashram did, and then let him be put in the reed and let us put Miriam as a guard on it. Soon the King’s daughter will come and will raise little Moses in the King’s palace. And then Moses will become another great and mighty man. Burghers enough (Carsten and Raidt 2019: 323).²³

A few years later, Pannevis no longer needed a metaphor to describe the divine character of Afrikaans.

²³ ‘Sommige mense het my geseg: In ons kolonie spreek ons o’er eenige jare niks as Engels; jy hoef niet moeite te doen nie foor die Afferkaanse taal. Weet julle wat ik toe geseg het: Ons gaat die kleine Moses nie in die Engelse waters ferdrink nie. Ons gaat een biesekisje for hem maak, net as Asram gedaan het, en laat hem dan maar in die riet geset word en Mirjam as een wach daarby. Strak kom nog die Koning zyn dochter en voed die kleine Mozes op in die Koning syn palys. En dan word Mozes nog een groot en magtig man. Poorters genoeg.’

(...) This language has been prepared for us by Providence in the course of time, that it might be our means of receiving and communicating knowledge: we must use it, when we will once become all that we can be for our selves and the world (Pannevis 1882, quoted from Noordegraaf 2004: 181).²⁴

Pannevis stresses that, even though it descends from Dutch, Afrikaans is a different language and not only because of its different linguistic history but since it represents a different folk character, a term which reminds of Herder's *Volksgeist* 'national spirit, national character'. He claims that the Afrikaner identity can only develop fully if the Afrikaner language will prevail and can be used everywhere. The echo of Herder and Fichte is unmistakable.²⁵ The Afrikaner people should realize that their 'nationality', which is their national identity, is contained in the language, he stated emphatically. Language should be goal and instrument of the upcoming battle at the same time.

Language must be the main target and weapon in the forthcoming or already begun root struggle. (Pannevis 1882, quoted from Noordegraaf 2004: 181).²⁶

3.4. Second Afrikaans Language Movement

Even though the First Language Movement was a clear wake-up call and despite the publication of their numerous publications, which enabled them to initiate the standardization of Afrikaans, Du Toit and his friends were politically not very successful. This changed after the Second Anglo Boer War of 1899–1902. English jingoism became so vehement that it asked for a response, which led to the Second Language Movement, and which could be described as a continuation of an average emancipation movement,²⁷ if it had not been so full of nationalistic sentiments that

²⁴ '(...) deze taal is ons door de Voorzienigheid in de loop des tijds bereid, opdat zij ons het middel zou zijn om kennis te ontvangen en mee te delen: deze moeten wij gebruiken, zullen wij eenmaal voor ons zelve en de wereld al datgene worden wat wij kunnen zijn.'

²⁵ See for the influence of the 'German Romanticism' of philosophers such as Herder and Fichte on the Afrikaner Language Movement and subsequently on Apartheid also Kriel (2013: 77), Kriel (2018: 149) and Webb and Kriel (2000: 31–39). 'Herderian linguistic nationalism' was not only a 19th century romantic feeling, it remained prevalent in Afrikaner circles for a long time. Webb and Kriel quote a textbook by Andries G.S. Meiring (1949: 10) who writes 'Where no language lives, no nation lives' (Webb and Kriel 2000: 31). The Herderian equation of language and nation also formed the basis for the Apartheid Homeland policy, according to Webb and Kriel (2000: 39).

²⁶ 'De taal moet het hoofdoel en het wapen in de aanstaanden of reeds begonnen wortelstrijd wezen.'

²⁷ According to the famous Afrikaans literary historian John C. Kannemeyer, who published a history of the Afrikaans Language Movement (1974: 16), the aim of the Second Movement was 'to express the greatest needs and innermost being of the Afrikaner people', whereas the First Movement focused on the introduction and acceptance of Afrikaans as a written medium.

were often combined with language. After all, the most important and perhaps only means of connection between the Afrikaner people, the only common feature of their identity, was still their language. The Afrikaner poet, language activist of the Second Movement, and politician Cornelis J. Langenhoven eloquently claimed such a coincidence of language and identity using words that positioned the Afrikaner Language Movement even more firmly in the romantic-nationalist tradition of Herder and especially Fichte.

A nation is not merely a collection of individuals, but an organic body with a national soul, and national speech is its expression (Langenhoven 1914, quoted from Kannemeyer 1996²: 326).²⁸

Afrikaans is made in South Africa to suit our Afrikaans conditions and way of life; it has grown with our national character; it is the only bond that binds us together as a separate nation; our only national feature (Langenhoven 1938: 12, 371).²⁹

As outlined in section 2, the Second Language Movement eventually led to the recognition of Afrikaans in addition to Dutch (and English) as the official language and finally to the formal replacement of Dutch by Afrikaans.

The special position the Afrikaans language had in the emancipatory struggle of the Afrikaners is symbolized in the striking Language Monument erected on the hills near Paarl. The first call for an Afrikaans language monument dates from 1942. In 1964, in the heydays of Apartheid, a competition was held and finally the monument was built between 1972 and 1974, followed by an official unveiling attended by 40,000 invitees in 1975, one hundred years after the founding of the GRA but a few months before the Soweto uprising. Two texts are placed on the monument, one by Langenhoven in which he predicts that the future of Afrikaans will be ‘sky high’ *in die bloue lug*, the other from an essay written in 1959 by the poet Nicolaas P. van Wyk Louw:

Afrikaans is the language that connects Western Europe and Africa; it draws its power from these two sources; it forms a bridge between the great bright West and the magical Africa – the sometimes still so obscure Africa; they are both great forces, what great can emerge from their union – that is perhaps what lies ahead for Afrikaans to discover. But what we should never forget, is that this change of country and landscape sharpened, kneaded and knitted this emerging language (...) And so Afrikaans became able to speak out from this new land (...) Our task lies in the use that we make and will make of this gleaming tool (ATM 2016).³⁰

²⁸ ‘n Nasie is nie bloot ‘n versameling van individue nie, maar ‘n organiese liggaam met ‘n nasionale siel, en die nasionale spraak is die uitdrukking daarvan.’

²⁹ ‘Afrikaans is in Suid-Afrika gemaak om te pas by ons Afrikaanse toestande en lewenswys; hy het saamgegroeï met ons volkskarakter; hy is die enigste band wat ons als ‘n aparte nasie aanmekeer bindt; ons enigste volkskenmerk.’

³⁰ ‘Afrikaans is die taal wat vir Wes-Europa en Afrika verbind; dit suig sy krag uit dié twee bronne; dit vorm ‘n brug tussen die groot helder Weste en die magiese Afrika – die soms nog so ón-helder Afri-

The monument, of which the main and biggest column, following Langenhoven's call, points to the sky represents Afrikaans, also leaves room for other languages that worked together to enable the emergence of Afrikaans: three small columns for Western European languages such as Dutch, Portuguese, German, and English, three round bulges symbolizing the languages of the Khoekhoen, of the other original inhabitants of the area, the San, formerly called Bushmen, and of Bantu languages, and a wall representing Malay. The threat of Soweto, however, already echoed in the words with which Prime Minister John Vorster added luster to the opening. He emphasized the right that Afrikaners had to be and to stay in South Africa, because Afrikaans had originated in Africa and thus is a product of Africa (Huigen 2008: 889).

It were not only Afrikaners who thought highly of their language. The well-known German linguist and specialist on minority languages Heinz Kloss (1977: 10) praised Afrikaans as 'the only non-European and non-Asiatic language to have attained full university status and to be used in all branches of life and learning (...) All other university languages have their main basis in either Europe or Asia.' Kloss could not know that within 40 years Afrikaans would lose its full university status due to changes in the socio-political system. Kloss, who may be considered a friend of the then South African Apartheid regime,³¹ was joined in his eulogy by the American geographer, Africa specialist, and anti-Apartheid activist Edwin Munger (1974: 4) who called Afrikaans 'the newest of the world's well-developed languages'. Giliomee (2004: 1) quoted a personal communication by the Canadian political scientist Jean Laponce who supposed that besides Afrikaans only the major languages Hindi and Indonesian and the special case Hebrew were standardized and came to be used in all branches of life and learning in the 20th century.

3.5. The place of non-white Afrikaans

The high opinion the African Language Movement had of their own language made them overlook two aspects that subsequently proved to be essential. This con-

ka; hulle is albei *groot* magte, wat daar groots aan hulle vereniging kan ontspruit – dit is miskien wat vir Afrikaans voorlê om te ontdek. Maar wat ons nooit moet vergeet nie, is dat hierdie verandering van land en landskap as't ware aan die nuwe wordende taal geslyp, geknee, gebrei het (...) En so het Afrikaans in staat geword om hierdie nuwe land uit te sê (...) Ons taak lê in die gebruik wat ons maak en sal maak van hierdie glansende werktuig.'

³¹ See Hutton (1999: 144–187) for Kloss' opportunistic and certainly not flawless behavior during the Third Reich. Later, Kloss (1978) reacted strongly against Creole theories of origin for Afrikaans. He expressed aloud the suspicion that these theories were merely posited *mit dem Wunsch, die stolzen Buren zu verletzen durch den Nachweis, daß sie ihre Sprache eigentlich den Nichtweißen verdanken* 'with the wish to hurt the proud Boers by proving that they actually owe their language to the non-whites' (Roberge 1990: 147 fn. 4).

cerns the fiction of Afrikaans as a language without variation and the denial to offer a place in the emancipation and standardization process to the coloured speakers of Afrikaans. This neglect was not only characteristic of the early years of the language movement, it has long left its mark on the pursuit of the elevation of Afrikaans. For instance, in the discussion about the symbolism embodied in the Language Monument a group under the leadership of the original chairman of the committee reverend P.J. Loots heavily protested against references to non-white contributions to Afrikaans. Not only were they unnecessary, but they were even based on a historical lie, according to him (Huigen 2008: 882 and Van Zyl and Rossouw 2016). In Loots' opinion and that of the media that reported about the unveiling of the monument, Afrikaans was mainly a *witmanstaal* 'white man's language' (Huigen 2008: 889).

The denial of the fact that not only white people spoke Afrikaans, but also many coloured people (Van Rensburg 1999: 81), including the descendants of the Khoekhoen, is a result of a mix of ideological views, some of which later also led to the Apartheid policy. Analysis of this Gordian knot of opinions and arguments in fact calls for a monograph. Due to limitations of space, only a few aspects of this complex problem can be highlighted here.

Even though all educated middle-class Afrikaners must have known that there existed other varieties of Afrikaans besides the one they spoke themselves, they did not accept these varieties as part of their civilized means of communication. In this respect, there is no essential difference between the attitudes of Afrikaans pastors, lawyers, schoolteachers, journalists, and other Afrikaans middle class people towards the 'uncivilized' language of lower social classes in the cities and in the country side on the one hand and the opinion of their counterparts in London or Paris towards the language of social lower classes on the other. The language varieties spoken by poor laborers, craftsmen, shopkeepers, and peasants were seen as uncivilized and therefore not apt for standardization. Afrikaans-speaking bourgeois circles did not differ from their European or American peers in this respect. As Stell (2010a: 110–11) puts it, it was a Cape-Dutch intelligentsia that started the First Language Movement and they choose the 'unspoiled' language of the proud and brave Voortrekker Boers, Frontier-Afrikaans, however combined with a few typical Cape-Afrikaans features to stress the distance with Dutch, as a binding symbol for the white Afrikaans speakers at the Cape. After all, they saw the language of the coloureds as ugly, corrupted, and bastardized. The author and language activist Von Wielligh (1925: 94), who was a link between the First and the Second Language Movement, described the Afrikaans of the coloured speakers as 'the lowest form ever achieved by Afrikaans' in his survey of regional varieties of Afrikaans. Rademeyer, who was the first to study the language of the Bastards and the Griquas called their language 'deformed' and 'degenerated' compared to the 'general-civilized language of South-Afrika'. The speakers of these varieties are an *agterlik klompie wesens*, a 'backward bunch of creatures', even though most of them were not

illiterate; their language has ‘always served only one purpose: to amuse’ (Rademeyer 1938: 5 and 11–12).

No wonder, that the GRA people believed that there was no variation in Afrikaans. Their leader Du Toit persisted that *Van Tafelsberg tot Soutpansberg praastr dir Afrikaner een taal* ‘From Table Mountain to Soutpansberg the Afrikaners speak one language (Du Toit 1891, quoted by Du Plessis (1987: 152–153). By neglecting the varieties of Afrikaans, the GRA simply disqualified the non-white varieties as possible part of their language. That their own language, however, was not as stable and homogeneous as they believed, will be discussed later.

3.6. Nationhood

Another argument for the denial of the role of coloured speakers of Afrikaans goes back to romantic-nationalistic ideas, usually attributed to the German philosophers Herder and Fichte but most common in the 19th and early 20th century. This tradition claims a direct and natural relation between *Volk* ‘nation, people’ and *Sprache* ‘language’. The First and Second Language Movements were emancipation or self-affirmation movements by means of a language struggle, just as the Flemish language movement in Belgium. *Taal*, the Afrikaner word for language, has a much broader connotation than the Dutch word *taal* or the English language.

Taal gives the Afrikaners their identity. It is a product of historical struggle. It is its speakers’ culture, their *Kultuur* (*Kultuur* refers less to the creative arts in Afrikaner usage than to the traditional forms of Afrikaner life – forms that have to be preserved from outside interference and pollution.) *Taal* cannot in its implications be separated from its speakers’ religion ... their community – their *gemeenskap*. It attests to their unity, which they call *gemeenlikheidsgevoel* (Crapanzano 1985: 30–31, quoted from Roberge 1992: 34).

The Dutch linguist Brill, who taught in Bloemfontein, claimed in a public lecture about the *landstaal* ‘national language’, presented in 1875 shortly before the founding meeting of the GRA, that ‘the people are all the language,’ which means, he explains, that ‘when a *people* is a *nationality*, there will be one language’. This implies, he goes on, that a national identity should be fostered by promoting the national language, the study of this language, and the cultivation of a national literature (Noordegraaf 2004: 175). Looking back, the Afrikaans poet and literary scholar Vernon February notices how important the claim of being a unique *Volk* was to South African emancipators for more than one hundred years: ‘Afrikaner scholars went out of their way to prove that they were unique as a *Volk*, while non-Afrikaners were fascinated by this species as a peculiar human type with a peculiar language and a peculiar culture’ (February 2009²: 3).

Due to the loss of their independence, the Afrikaans-speakers at the Cape were not only second-class to the British who played the first fiddle, but more important-

ly, they no longer formed a unity, no longer a *Volk* 'nation'. Their socio-political emancipation process therefore aimed at becoming, once again, a *Volk* through emancipation of their language. This nation which had to take its rightful place again consisted of the formerly ruling whites whose language was Afrikaans. Had the non-white African speakers also been included in this struggle, the so hoped-for emancipation would not have resulted in the return to power of the white Afrikaans people only, but the power should have had to be shared with the coloured Afrikaans-speaking people. Sharing of power, of course, was not the aim of the emancipation process. Dutch had been the language of white Dutch people. This Dutch had developed into Afrikaans, but remained seen as white and as a vehicle to reestablish the (white) Afrikaans nation.

The concept of nationhood and the belief that even though they basically shared a same language, coloured and whites did not belong to one and the same nation, to the same *Volk*, remained so common-place among whites Afrikaners that as recently as 1983 the wife of the then minister, later president, Frederik W. de Klerk could claim that coloured people are no nation and in fact are nothing.

But traditionally the Coloureds have no history of nationhood. They're a different group, i.e. all different types of people. Between us and [our] small group when the press aren't present. You know, they're a separate group. The definition of a Coloured in the population register is of someone who is not a Black, and not an Indian, in other words a non-person. He is not...not...not. They're leftovers. They're people who were left over after the nations were sorted out. They're the rest. (...) Their binding power lies in the fact that they speak Afrikaans, that they're members of the [Dutch Reformed] Church. That is their binding power.

After a few remarks about the Indians, who live in South Africa, Mrs Marike de Klerk, continued:

They need a bit of supervision. And the supervision [and] our authority [baaskap] of the white [man] are built in the whole system. (Willemse 2011: 23; insertions HW)

An unidentified minister who took part in the discussion about Marike de Klerk's statement provided a striking conclusion to the exchange of ideas: 'Coloured people have no *eie volksiel* 'own nation soul' despite their Western cultural heritage, of which the language can be seen as a part' (Willemse 2011: 27).

As Willemse (2011: 25–27) shows, Marike de Klerk and the unidentified minister were not unique in their views. These ideas, which can be traced back to 'German Romanticism' of Herder and especially his followers and its focus on the *Volksseele* (Afrikaans *Volksiel* 'soul of the nation'), were shared by many Afrikaners of her time and before.

How important the idea of white nationhood was for the Afrikaner group, is shown by the statement of Henning Klopper, the organizer of the centennial of the

Battle of Blood River in 1938. The white Afrikaans community celebrated this mythical event with a reconstruction of the Ossewa Trek ‘Ox Cart Trek’. In the memorial book the leader of this event, which can best be described as an outburst of Afrikaner nationalism (Templin 1999), Henning Klopper wrote:

God Almighty, is the Creator of the universe. He created people and then called nations into his presence. He also called the Afrikaner people into his presence and *gave South Africa to us as a home and a fatherland*. The *sense of freedom* is a gift from God. No one was born to be someone’s slave, personally, politically, economically, spiritually, or otherwise. The Afrikaner wants and will not be anyone’s slave [here Klopper opposes British rule]. *The rock from which we were hewn, the well from which we were dug, will never allow the ideal of a separate nationhood with all that it entails to be lost in every respect and in the fullest sense of the word for the Afrikaner.... Afrikanerdom, you have a wonderful future. Victory is yours. God has given South Africa to you. The Voortrekker ideals are still burning. The Woman of South Africa is alive. A light is burning on the horizon. The light of nationhood. Follow it, and you will live and celebrate* (quoted from Jordaan 2004: 138; original italics).³²

3.7. Social Darwinism

The second half of the 19th century saw the emergence of quasi-scientific theories of racial difference and the dangers of racial mixing, called ‘amalgamation’ by the then popular ‘American school of Ethnology’, or, using another 19th century American English pejorative term, ‘miscegenation’. Most of these now scientifically rejected ideas go back to the French novelist and poet Arthur de Gobineau, who published his *Essai sur l’Inégalité des races humaines* ‘An Essay on the Inequality of the Human Races’ in two thick volumes in 1853. The starting point of Gobineau was that there is a hierarchy in races and their intelligence and thus in cultures and in languages. Therefore, *mélange de sang* ‘mixing of blood’ was dangerous and so it had to be warned about.

With the mixtures of blood come modifications in national ideas; with these modifications, a malaise that demands corresponding changes in the building (1853: I, 147).³³

³² ‘God die Almagtige, is die Skepper van die heelal. Hy het mense geskape en daarna volke in syn aansyn geroep. Die Afrikanervolk het Hy ook in aansyn geroep en *Suid-Afrika vir ons gegee as ‘n tuise en ‘n vaderland*. Die *vryheidsin* is ‘n gawe Gods. Niemand is gebore om iemand se slaaf te wees nie, persoonlik, staatkundig, ekonomies, geestelik of andersins. Die Afrikaner wil en gaan niemand se slaaf wees nie [here Klopper opposes British rule]. *Die rots waaruit ons gekap is, die put waaruit ons gegrawe is, sal nooit toelaat dat die ideaal van ‘n afsonderlike nasieskap met alles wat dit meebring in elke opsig en in die volste betekenis van die woord vir die Afrikaner verlore gaan nie.... Afrikanerdom, jy het ‘n heerlike toekoms. Oorwinning is joune. God het Suid-Afrika aan jou gegee. Die Voortrekker-ideale leef nog steeds brandende voort. Die Vrou van Suid-Afrika leef. Voor in die wapad brand daar ‘n lig. Die lig van nasieskap. Volg dit, en jy sal leef en seëvier*’.

³³ ‘Avec les mélanges de sang, viennent les modifications dans les idées nationales; avec des modifications, un malaise qui exige des changements corrélatifs dans l’édifice.’

Racial mixing usually has a negative effect, according to Gobineau. Only when two, strong races merge there is a change of reinforcement and improvement. In all other cases the effect will be negative.

Unfortunately, the great have been lowered by the same process [racial mixing CH]; and this is an evil that nothing can balance and repair (Ifekwunigwe 2004: 39–40).

The same applies to cultures and languages.

Languages, unequal to each other, are in a perfect relationship with the relative merit of races. (Gobineau 1853: I, 307).³⁴

Miscegenation between whites and blacks led to inferior people, coloureds,³⁵ and also to an inferior, degenerate language. Rademeyer (1938: 10), who studied the language of the Basters and the Griquas, remarks that deficient coloured people have no choice but to speak a corrupted deviant language. The ideas of Gobineau were not exceptional in his days. The American School of Ethnology followed similar theories with names such as Joshua Nott, who published an article *The Mulatto a Hybrid – Probable Extinction of the Two races if the Whites and Blacks are Allowed to Intermarry* in 1843, Samuel Morton, a staunch craniologist, George Giddon, who together with Nott published a monumental work *Types of Mankind* (1854) which is now classified as a monument of racism, and the journalist Henry Hotze, who translated Gobineau's Essay in English (1856) and provided it with an introduction of more than one hundred pages of own invention. Racial mixing was a hot topic in the United States during the 1860s, since it was the time of the Civil War and the abolition of slavery. In this way the topic also became an issue elsewhere. In 1868, *The New York Observer and Chronicle* for instance published an article by a Swiss scientist Louis Agassiz about racial mixing in Brazil.

He stated that amalgamation was practiced more than anywhere else in the world, causing the deterioration of the country and produced a *mongrel non-descript type*, that was physically and mentally deficient (Brito 2016).

The discussion went world-wide. In London, Robert Knox, who criticized the Boer for being a cruel oppressor, claimed that 'nature produced no mules, no hybrids, neither in man nor animals'.

When they accidentally appear they soon cease to be, for they are either non-productive, or one of the other of the pure breeds speedily predominates, and the weaker disappears. This weakness may either be numerical or innate. That this law applies strictly to man himself, all history proves (...) (Ifekwunigwe 2004: 38).

³⁴ Les langues, inégales entre elles, sont dans un rapport parfait avec la mérite relatif des races.'

³⁵ Willemsse (2011: 27) quotes the sociologist Geoffrey Cronjé (1945) who stated that "the 'race quality of the Coloured was deficient."

These ideas must also have reached Cape Town and together with the Herderian romantic-nationalistic theories they must have produced a poisonous ideological mixture that led to popular social Darwinism according to which people really believed that coloured people were a sort of bastardized race with inferior features and a deteriorate culture and language which was bound to disappear or to be put aside by stronger, superior races. The foreshadowing of The Third Reich and Apartheid is palpable.

Willemse (2011: 29) quotes a 1933 Stellenbosch M.A. thesis from 1933 by a certain McDonald in which the author bluntly states that the coloured ‘was born in shame and in shame he continued his life and this to his own detriment and destruction’. A few years earlier Sarah Millin (1926) claimed that ‘the coloured man is the fruit of the vice, of the folly, the thoughtlessness of the white man’ (Willemse 2011: 31). Which emancipation movement wants to be associated with shame, vice, or thoughtlessness?

In the revised edition of his Groningen dissertation (1916) the linguist and later South-African ambassador to the Netherlands Daniel Bosman answered the remarks of his colleague Stephanus Boshoff, who criticized the way Bosman objected to the theory of the Leiden scholar Dirk Hesseling. Both Boshoff’s and Bosman’s comments undeniably demonstrate the influence of this racial thinking. Hesseling claimed that Afrikaner children at the remote farms who grew up together with the children of the slaves and of the Khoekhoe cattle drivers must have shared the ‘broken Dutch’ of these groups and in this way introduced the changes that caused Afrikaans to differ from Dutch. This is impossible, Boshoff said, since the young Afrikaners would give up the vernacular immediately, when they grew up and psychologically realized their racial superiority over the slaves. He wanted Bosman, who in fact agreed with him, to bring this argument to the front more emphatically. Bosman admitted that he should have stressed this argument more, citing a statement by yet another colleague that ruled out influences of indigenous languages on Afrikaans because of the white people’s sense of superiority (Bosman 1928²: 40–41).

The same Bosman, who later edited and published the diaries of Jan van Riebeeck, commented upon the tragic fate of Krotoa/Eva, the Khoekhoe interpreter of Van Riebeeck, who grew up in Van Riebeeck’s family. After her European husband passed away, Krotoa was left without means of support with her young children. Probably because of this, she ended up in prostitution and got into drinking. Bosman then concludes:

Just as baptism is no guarantee of Christianity, so civilization is no guarantee of morality. With Eva [Krotoa], both chastity and morality were very superficial, just a layer of varnish. Each time she falls back into her original state of barbarism (Jansen 2003a: 74).³⁶

In other words, you may take the human out of the animal, but not the animal out of the human.

³⁶ ‘Soos die doop geen waarborg is van christelikheid nie, so is die beskawing geen waarborg van sedelikheid nie. By Eva was sowel chistelikheid as sedelikheid baie oppervlakkig, bloot ‘n laagje vernis. Telkens verval sy weer in haar oorspronklike staat van barbarism.’

3.8. Calvinist arguments

The inferiority of non-whites, blacks, Indians, and coloured people, was also demonstrated by arguments derived from Christian faith. A classical and very popular argument for slavery in Christian exegesis was taken from Genesis, the Curse of Ham, actually placed upon his son Canaan (Gen. 9: 20–27). Ham, who was not ashamed to see his father Noah naked was therefore cursed by him: ‘A servant of servants shall he be unto his brethren’. Ham would thus be the ancestor of all black peoples, as popular prejudice said. That is why they and their mixed offspring were condemned to slavery or subordination; being an underclass, they could not be or become part of the white Afrikaans nation (cf. Van Diemel 2016: 96–97).

In addition, the Afrikaners were convinced that a divine mission brought them to South Africa. Jan van Riebeeck was not only sent to establish a refreshment station and to make money for the VOC but also to bring the true belief and the light of God to Africa. Van Riebeeck thanked God in a prayer to be chosen to run business at the Cape

and to take such decisions where with all the greatest intent of the [East Indies] Company will be advanced and justice maintained. And it will be possible to implant and spread Thy Reformed Christian Teaching as time goes by, among those wild and savage people in praise and honour of Thy Holy Name (February 2009²: 7).

Of course, the missionary, the white man, is superior to the wild and savage, especially since it often appeared that the belief and the civilization of the converts was no more than a thin layer of varnish, as the fate of Krotoa/Eva showed. That could not be said of the Afrikaners; they were steadfast in their Calvinist faith. Therefore they were especially blessed by God. The Victory at the Blood River, 1838, had provided proof thereof.

Afrikaners themselves had no small hand in fostering this image of themselves – a ‘chosen group’ (...) with a continuing Western tradition and divine sanction (February 2009²: 3).

During Apartheid (1948–1994), Jan van Riebeeck was celebrated as a white saviour who had brought Christian civilization and thus light to dark Afrika (Posthumus 2020). But it was not only the white man and his white culture that were seen as couriers of Christianity, also the language of the white Afrikaners was sacred. To Paul Kruger, president of the independent Transvaal during the Second Anglo Boer War, is attributed the statement that he heard the voice of God in the voice of his people (February 2009²: 5).

Van Jaarsveld (1961: 11) points in this connection to the old opposition between Europeans and non-Europeans, as it was seen in the Calvinist tradition. Europeans are Christians, whereas non-Europeans were considered heathen, even though many

coloured South Africans were Christianized. In the depths of their being, however, they were still pagans. Christianity was, of course, superior to paganism. It was via the Afrikaans language as bearer of the spiritual values of Afrikanerdom that Christianity and civilization had reached Africa (Jordaan 2004: 111). Roberge (1992: 38) points to the fact that the leader of the GRA, Du Toit, was a minister of the Dutch Reformed Church and that it was he who ‘cultivated a mythology that fused Afrikaner history, the Cape Dutch Vernacular, and Calvinist theology’.

The central concept was that God Himself placed the Afrikaners in Africa and gave them the Afrikaans language. He entrusted them with a mission to spread Christian civilization to Africa.

In addition, the Afrikaner Dutch Reformed Church had good relations with the Reformed Churches in the Netherlands, an orthodox neo-Calvinist church movement that left the Dutch Reformed Church in 1886. Their leader, Abraham Kuyper, also established a political party, a newspaper, a university, the Free University in Amsterdam, and his own social pillar in the already highly pillarized Dutch society. Kuyper argued that Calvinism was more than a religion or theology. It was a worldview and should become a factor in society. Part of his worldview was the doctrine of sphere sovereignty, which says that each sphere of life has its own responsibility, competence, and authority.

Kuyper, who was also active as a politician, sided with the Boers during the Second Anglo Boer War. He was prime minister of the Netherlands during the last period of the war. As a member of parliament, he already campaigned against the “Perfidious Albion”, as prime minister he did his utmost best to bring about peace in South Africa. When peace was reached, he published an article in which he sighed ‘One thing has been preserved. Thank goodness, the language [Dutch]. And that is a lot. A lot for the future’ (Crijnen 1999). No wonder that the Afrikaner Calvinists showed interest in Kuyper’s political ideas. Kuyperianism became a major factor in the Afrikaner struggle for self-affirmation. The center became the Potchefstroom University in the north-western Transvaal (Kriel 2013: 76). One of the most outspoken representatives was the philosopher Herman G. Stoker, who became professor at this university in 1925. In his opinion, Divine Providence had a special purpose for the Afrikaner People, which should be seen as a ‘divine ordinance’ (Roberge 1990: 137).

God willed the diversity of Peoples. Thus far he has preserved the identity of our People. Such preservation was not for naught, for God allows nothing to happen for naught. He might have allowed our People to be bastardized with the native tribes as happened with *other Europeans*. He did not allow it. He might have allowed us to be anglicized, like for example, the Dutch in America. He did not allow that either. He maintained the identity of our People. He has a future task for us, a calling laid away. (Kriel 2013: 77).³⁷

³⁷ This idea that the Christian God had a special plan for the Afrikaner people and Afrikaans held out for decades to come. Then President P.W. Botha thanked ‘the Creator of all languages and nations

The sphere sovereignty as defended by the Afrikaner Calvinists provided an extra argument to keep distance from the British oppressors but also to exclude non-whites from their group (Willemse 2011: 26). In this way a mixture of Calvinist faith, 19th century nationalism, quasi-scientific racism, and civil disregard of social lower classes led to the exclusion of non-white Afrikaans speakers from the language emancipation process and later to Apartheid in which all non-white people were socially segregated.

Carstens and Raidt (2019: 333),³⁸ quote with approval the Afrikaans poet Daniel Hugo (2009) who concluded that the main fault of the GRA was that it never came to their mind to involve the coloured speakers of Afrikaans in the language struggle.³⁹ Even worse, the Afrikaner Language Movement not only excluded non-whites from their ranks, in fact their striving can even be seen as a form of appropriation:

An ironic aspect of the Afrikaans language movement(s) was that the language was so totally appropriated by its white speakers: what was initially a language of the nonelite, the working class, black people, brown people, and uneducated white people, came to be regarded as the “exclusive” property of the white “elite” (despite, of course, the fact that more than half of its speakers were not white) (Webb and Kriel 2000: 22).

3.9. Homogeneity

So far a glimpse has been shown of the complex arguments regarding the refusal by the Afrikaners to allow their coloured fellow speakers of Afrikaans in the Language Movement.⁴⁰ Therefore their language varieties were excluded to play a role in the process of standardization and this is also why the language activists could falsely suggest that Afrikaans was homogeneous, and thus originated from a homogeneous, Dutch, source. But even the white language which was to promote to the standard was not homogeneous, as Ana Deumert (2004) demonstrated.

[volkere]’ for his ‘miraculous gift to our soul’ at the parliamentary celebration of the 60th anniversary of the recognition of Afrikaans in 1985. A few weeks later at a ceremony at the Language Monument in Paarl he claimed that ‘the creation of another [Afrikaner] civilization, with a new language of Africa [Afrikaans],’ was God’s plan. ‘Afrikaans is the God-given instrument used by millions of people in Africa when performing their daily task (...) when playing, but also when praying (...) when they serve their Creator’ (Webb and Kriel 2000: 42).

³⁸ The second volume of this new handbook on the history of Afrikaans can be considered a continuous plea for an inclusive approach to Afrikaans, i.e. for a correction of the previously made mistakes of excluding non-white speakers of Afrikaans.

³⁹ “Dat dit skynbaar nooit by hul opgekom het om die Afirkaansspreekende bruinman in die taalstryd te betrek.” (Carstens and Raidt 2019: 333).

⁴⁰ In his Ghent dissertation (1905: 105), the Afrikaans linguist Pieter du Tout claimed that the language of the white Afrikaner speakers did not show any dialectal variation; the Afrikaans, however, of the coloured speakers showed enormous differences, he confirmed.

The claim that Afrikaans was a homogeneous language without much variation, however, was not a product of the ‘true Afrikaner’ language activists of the GRA or of the Second Language Movement. Already the first grammarians who published about Afrikaans had and kept the delusion that Afrikaans is a language without variation.

It is still striking how the first linguists, in fact without exception, saw Afrikaans as a language without variation. Changuion (1844) himself, Mansvelt (1884), Viljoen (1896), and also S.J. du Toit [the founder of the GRA CH] are of the opinion that Afrikaans “from the Cape to the Limpopo” is one language, without significant variety. According to my opinion, the main reason for this lies in that by the end of the last century Afrikaans had begun to be a standard language, and for many of them it had centered on Afrikaans as a national language. It was important for them to free Afrikaans from its patois-label, because then dialect still meant more or less unacceptable deviation (Du Plessis (1995: 145).⁴¹

In 1882 Hugo Schuchardt, who was interested in Afrikaans since he expected to come across Creole phenomena in Afrikaans, wrote a letter to Johannes Brill in Bloemfontein in which he asked for information about Afrikaans and the possible influence of other languages on Afrikaans. Brill’s answer did not differ from what he stated in his 1875 Bloemfontein lecture.

In the whole of South Africa – with the exception of the larger cities and the eastern part of the Cape Colony and Natal – only one language is spoken: the so-called Cape Dutch (Noordegraaf 2004: 173).⁴²

Brill admits that there may be some *kleine dialektische Eigenthümlichkeiten* ‘small dialect peculiarities’.

For example, Dutch as it is spoken in the vicinity of Cape Town may be different from the language of the Transvaal farmers in some respects (...) these differences are generally quite insignificant and where you come you will be able to understand others without any effort and even be understood by them (Noordegraaf 2004: 173).⁴³

Even though Thomas le Roux in his phonetic description of Afrikaans (1910) pointed to differences and variation and although the language activist and author Gideon

⁴¹ ‘Dit is nog opvallend hoe die eerste taalkundiges Afrikaans feitliks sonder uitsondering as variëloos sien. Changuion⁴¹ (1844) self, Mansvelt (1884)⁴¹, Viljoen (1896)⁴¹, en ook S.J. du Toit [the founder of the GRA CH] is gesteld daarop dat Afrikaans “van die Kaap tot by die Limpopo” een taal is, sonder noemenswaardige verskeidenheid. Die hoofrede hiervoor lê m.i. daarin dat teen die einde van die vorige eeu om Afrikaans as kultuurtaal begin gaan het, en dat dit vir baie van hulle om Afrikaans as nasionale taal gesentreer het. Dit was belangrik vir hulle om Afrikaans van sy patois-etiket te bevry, want toe het dialek nog min of meer onaanvaarbare afwyking beteken.’

⁴² ‘Im ganzen Süd-Afrika wird – mit Ausnahme der grösseren Städte und des östlichen Theils der Kapkolonie und Natal – nur eine Sprache gesprochen: das sogen. Kap-Holländisch.’

⁴³ ‘z.B. das Holländische wie es in der Umgegend der Kapstad gesprochen wird, mag von der Sprache der Transvaalschen Bauern in einigen Hinsichten verschieden sein (...) diese Verschiedenheiten sind in allgemeinen genommen ganz unbedeutend und wohin man kommt wird man ohne Mühe andere verstehen können und selbst von ihnen verstanden werden.’

von Wielligh published a first survey of regional varieties of Afrikaans in 1925, it took till the 1980s and the work of Christo van Rensburg before the obsession of Afrikaans as a homogeneous language was given up.⁴⁴

The Standard Afrikaans that we know today developed roughly in the first quarter of the 20th century (Roberge 2003: 31); the norm, however, was artificially set in the 19th century.

[T]he standardization efforts of the first language society [GRA CH] drew on the well-known imitations of Cape Dutch Vernacular speech which had been popularized in the Cape dialect literature from the 1830s. The Cape dialect writing tradition is best understood as a type of ‘variety imitation’ (...), that is out-group members (i.e. well-educated journalists and other middle class writers) imitate the marked linguistic behaviour of another social group (i.e. the language use of rural Cape farmers and artisans). Dialect imitations typically involve the overgeneralization of otherwise rare and variable linguistic features. (...) Gradually Cape Dutch writers created a relatively uniform representation of the ‘vernacular’ as an amalgamation of different non-standard features which did not necessarily coexist (...) in the speech of any individual, but which endowed the texts with the stereotypical characteristics of local speech and helped to establish a typological model of what constituted ‘Afrikaans’. The process of creating a unified representation of the local vernacular was continued by the first language society when formulating the linguistic rules of the new standard – rules which defined Afrikaans as a uniform linguistic diasystem in its own right, independent of Dutch (Deumert 2002: 6).

A standard language originating from one dialectal source is highly exceptional; Afrikaans is not such an exception. Deumert (2004) shows that standard Afrikaans is composed by ‘language engineers’ (Grebe 2009: 21) on the basis of phenomena from different sources.⁴⁵ In addition, Deumert concluded through an accurate analysis of private Cape Dutch documents from the last decades of the 19th and the first of the 20th century that the upcoming ‘standard’ language used at the turn of the 19th and 20th century varied widely. There existed a dynamic continuum of sociolects till at least 1900, her sources demonstrate. The idea that there was one Afrikaans variety which could be traced back straight to Dutch varieties of the past thus becomes very implausible. Yet this is a thought that has been defended with fire for nearly a hundred years.

4. Theories about the origin of Afrikaans

4.1. Earliest views

Even though the first linguist who described the nature of Afrikaans, Theophilus Hahn (see section 1), described the language as a mixed language, as a product of

⁴⁴ The work of the pioneer dialect geographer Stephanus A. Louw, who published an atlas of Afrikaans, *Afrikaanse Taalatlas*, in 1959 focuses on the dialectal differences between Dutch and Afrikaans.

⁴⁵ The way Afrikaans is constructed reminds of the way Ivar Aason designed Ny Norsk.

Teutonic phonetics and Hottentot idiom, and as ‘psychologically’ Hottentot, his classification was not widely shared. Since he only (dis)qualified the language and did not give any arguments in his 1882 address, it was clear that one had to look for data and arguments. That is what Hugo Schuchardt, the father of Creole studies, did. He wrote a letter to Matthias de Vries, professor of linguistics at Leiden University and, as founder of the *Woordenboek der Nederlandsche Taal* ‘Dictionary of the Dutch Language’ (1864–2001, 43 vols), a central figure in the study of Dutch. Schuchardt asked for information about Afrikaans. De Vries advised him to contact Johannes Brill (see sections 3.6 and 3.9). Brill answered him that the language is pure Dutch

(...) only in a degenerate grammatical form. (...) Neither the Hottentot [Khoekhoe CH] nor the Kaffir language [Bantu language] had the slightest direct influence on them, and this is as true of the inner parts of the country as it is of the immediate vicinity of Cape Town. There could be an indirect influence of the Malay and the African coloured people, insofar as they may have contributed more or less to the grammatical degeneration of the Dutch language, but such influence, although it has to be generally recognized, is difficult to demonstrate in detail (Noordegraaf 2004: 172–173).⁴⁶

In fact, Brill claimed that the differences between Afrikaans and Dutch were the result of a spontaneous development, albeit that there may have been some influence from Malay speaking slaves and of the language(s) of the coloured people. It is not surprising that Brill did not agree with Schuchardt’s Creole assumptions. After all, in his 1875 speech he had already explained that the wearing down of the Afrikaans word endings and the simplification of the forms in Afrikaans are a consequence of normal language changes based on the sound laws, as they also apply to the other Germanic languages (Van Niekerk 1916: 32).

Brill’s answer did not convince Schuchardt, as his review of the first Afrikaans dictionary (1884) by Mansvelt (see fn. 41) shows. Schuchardt, who turned out to be very well acquainted with all the research into Afrikaans, partly due to references received from Matthias de Vries, as he indicated, concluded that

Cape Dutch [Afrikaans] is the result of a very strong and strange mixture of languages. (Schuchardt 1885: 466).⁴⁷

⁴⁶ ‘(...) nur in entarteter grammatischen Form. (...) Weder die Hottentottische [Khoekhoe CH] noch die Kaffersprache [Bantu language] hat den geringsten *directen* Einfluss auf sie gehabt, und dies gilt eben so sehr von den innern Theilen des Landes wie von der unmittelbaren Umgegend der Kapstadt. Von einem *indirecten* Einflusse der Malaier und der Afrikanischen Naturellen könnte allerdings die Rede sein, in so weit als sie mehr oder weniger zur grammatischen Entartung der Holländischen Sprache mögen mitgewirkt haben, aber solcher Einfluss, obgleich er im allgemeinen anerkannt werden musz, liesze sich schwierig in Besonderheiten nachweisen.’

⁴⁷ ‘Das Kapholländische ist das Resultat einer sehr starken und merkwürdigen Sprachmischung’.

Schuchardt appreciated Mansvelts approach, especially since Mansvelt appeared to be able to find sources and roots for Afrikaans lexemes in older Dutch texts and Dutch dialects.

The Dutch foundation already shows, quite apart from the preservation of many old forms [and] very different dialect elements, in the determination of which the author has made an honest effort. (Schuchardt 1885: 466; spacing original).⁴⁸

He criticised, however, the fact that Mansvelt underestimated the possible German influence on Afrikaans. Quite a number of the VOC employees, soldiers, and early colonists were German and that is why Schuchardt pointed to German roots.

And in this way, a lot of German came into Cape Dutch [U]nd so ist denn viel Deutsches ins Kapholländische gekommen (Schuchardt 1885: 467; spacing original).⁴⁹

Later research, however, showed that Schuchard is mistaken in this respect.

Following Matthias de Vries, who described Afrikaans as Dutch in French, Huguenots' mouth, Schuchardt (1885: 468) also considered a possible French influence, which he rightly did not want to overestimate, even though he noticed a possible parallel between the brace negation *ne ...pas* in French and *nie...nie* in Afrikaans, which does not exist in Dutch, and the coincidence of the subject and object forms of the personal pronoun 1st person plural, *ons* in Afrikaans and *nous* in French, whereas Dutch has two different forms e.g. *wij* (subject) and *ons* (object). The total number, however, of French words in Afrikaans appeared to be rather small. More interesting, he thought, are the Malay words in Afrikaans, just as the Portuguese, which show that there must have been a certain influence. The role of the indigenous languages, however, is much more intriguing.

The most important point of contention finally remains the question of the influence of the Hottentot language (the Bantu languages can be put aside) on the formation of Cape Dutch. (...) The question arises whether the Creole coloring, which the Cape Dutch wears, is to be put on account of the Hottentot language (Schuchardt 1885: 469).⁵⁰

The idea of creole influences on the language of the white Afrikaner was not appreciated in South Africa. Johannes Brill (1910, quoted by Noordegraaf 2014: 527) attributed the rejection of Creole influence primarily on sentiment. For the white

⁴⁸ 'Schon der holländische Grundstock zeigt, ganz abgesehen von der Erhaltung vieler Alterthümlichkeiten, sehr verschiedenartige dialektische Elemente, im deren Feststellung sich der Verf[asser] redlich bemüht hat.'

⁴⁹ '[U]nd so ist denn viel Deutsches ins Kapholländische gekommen.'

⁵⁰ 'Als allerwichtigster Streitpunkt bleibt endlich die Frage nach der Einwirkung des Hottentotischen (von den Bantusprachen ist abzusehen) auf die Bildung des Kapholländischen übrig. (...) Es fragt sich, ob die kreolische Färbung, welche das Kapholländische trägt, auf Rechnung des Hottentotischen zu setzen ist.'

speakers of Afrikaans, it felt as if the status of language has been degraded when formed under the influence of a slave language. No wonder that the Dutchman C.J. van Rijn, who taught in Cape Town, where he published a series of Dutch and Afrikaans school books from the turn of the century, including a reading method that claimed to be the first in South African based on the ‘home language, the spoken language’,⁵¹ heavily protested against the suggestion that Afrikaans was a product of language mixing, in a pamphlet-like booklet intended for teachers, ministers, and interested parties, in which he studied the close relationship between Dutch and Afrikaans.

Afrikaans is not a bastard, babble or mixed language. (...) Your language has been preserved as a miracle, despite the browns that shattered it, despite lack of education, despite “a century of injustice”. (...) Afrikaans is *Dutch* through and through (1914: 75).⁵²

This aversion to a possible coloured influence was so common in South Africa that it should come as no surprise that the first study on the history of Afrikaans, Viljoen’s 1896 Strasbourg dissertation, comes to the conclusion that the phonetic system of the language is based on spoken North-Holland, thus Dutch, dialects, which he calls *Volksprache Nordhollands*, even though he accepts a certain influence of the white European languages French and German (Viljoen: 1896: 58).

It was not only Afrikaners who could not accept a coloured or slave influence, the Dutch linguist Cornelis Stoffel (1882) and the Amsterdam professor of Dutch literature and Linguistics Jan te Winkel (1896) shared the opinion of Matthias de Vries and argued that it was the Huguenots who influenced the formation of Afrikaans (Noordegraaf 2014: 527).

4.2. The denial of language mixing

The question raised by Hahn whether Afrikaans was a ‘Teutonic’, thus European, or a Hottentot language, continued to dominate the debate about the origin of Afrikaans. Two schools faced each other in this often heated discussion. The first group of scholars defended the European, West-Germanic, character of Afrikaans, whereas the other stressed the Creole features of the language. Within the first group, a distinction can be made between those who see the history of Afrikaans as nothing more than a spontaneous development from Dutch and Dutch dialects of the

⁵¹ https://www.worldcat.org/search?q=au%3ARijn%2C+C.+J.+van%2C&dblist=638&fq=yr%3A1900&qf=facet_yr%3A (retrieved 15.03.2021)

⁵² ‘Het Afrikaans is geen bastaard-, brabbel- of mengtaal. (...) Uw taal is als een mirakel bewaard gebleven, ondanks de bruinen die haar radbraakten, ondanks gebrek aan onderwijs, ondanks “een eeuw van onrecht”. (...) Het Afrikaans is door en door *Hollands*.’

17th century into Afrikaans⁵³ and scholars who attribute changes to the problems that second language learners at the Cape encountered while mastering Dutch. These second language learners included Khoekhoe and Malay or Creole-Portuguese speaking slaves in addition to French and Germans. However, the emphasis was on the European immigrants as they mixed with the Dutch-speaking whites. Eurocentric theories were favored, since mixed languages or better, Creole languages, were not highly regarded around 1900.⁵⁴

[T]he *Zeitgeist* generally favored a purist attitude towards both linguistic and racial matters, and creolization was equated with miscegenation, both being regarded as deviations from the norm by linguists and laymen alike. The Newgrammarians approach to linguistic description, based on the Stammbaumtheorie (or Family Tree Theory), relegated what were regarded as mixed languages to the position of “black sheep of the family”, or illegitimate children, because the accepted line of descent was one parent per child (...). Racialist attitudes characterized the investigation of the origin and history of languages (...) (Kotzé 2005).

The Dutch linguist Dirk C. Hesseling had to experience this hostility when he proposed a theory that attributed an important place to a slave language in the development of Afrikaans. Hesseling was a specialist in Modern Greek and had been concerned with the question of how Modern Greek had developed: straight from Attic or from a mixture of different languages and dialects (Noordegraaf 2014: 527). After he had become acquainted with the ideas of Schuchardt and with Schuchardt himself, he dared to ask similar questions with regard to the origin of Afrikaans⁵⁵ and

⁵³ According to Markey (1982: 169), the Dutch dialectologist Kloeke, who published a monograph about the origin and growth of Afrikaans (1950), is *the* representative par excellence of a most strict spontaneous evolution theory. This school ‘lauds “the miracle of Afrikaans”, denies linguistic miscegenation, and is exclusively Eurocentric: it represents the politically-tinged party line of white supremacy.’ Kloeke argued he could designate a South Holland founder’s dialect for Afrikaans on the basis of dialect agreements. His work was not well received in South Africa and especially the doyen of the ‘philological school’ Scholtz (see 4.5) heavily criticized Kloeke’s work, especially his analyses of diminutive formation in Afrikaans and in the dialects of the province of South-Holland (Scholtz 1950, reprinted in Scholtz 1963: 232–256; see also Den Besten 2005). Although Markey presents Kloeke as a symbol of scholars who worked from a belief of white supremacy, Kloeke (1950: 213–214) made an open plea for the equal rights, also linguistically, for coloured Afrikaans. He also questioned whether the characteristics and developments of coloured Afrikaans are indeed secondary to white Afrikaans.

⁵⁴ The discussion on the origin of Afrikaans has been described by many authors, among others by Smith (1927), Barnouw (1934), Nienaber (1949 and 1953), Smith (1952), Boshoff and Nienaber (1967), Zimmer (1992), Ponelis (1993), Roberge (1990, 1994 and 2002), Holm (2000: 27–29), Kotzé (2005), Hinskens (2009), Bergerson (2011), Grebe (2012), Conradie and Groenewald (2017), Carstens and Raidt (2017), Kriel (2018) and Groenewald (2019). Kotzé and Kirsten (2016) discuss the views on the origin of Afrikaans from three different schools of linguistic thought and their relation to nationalistic purism.

⁵⁵ Roberge (2006: 2401) calls him the first linguist ‘to bring out an extensive study of the origins of Afrikaans.’

afterwards also the Negro-Dutch of the Virgin Islands. After a first publication in 1897 Hesseling published a detailed monograph about the ‘history of the Dutch language in South-Africa, in which he stressed the ‘hyper-analytical’ character of Afrikaans.⁵⁶

If only in our century we could point out examples of a language that so much distinguishes itself from Dutch by its hyperanalytic character, we would already have difficulty in believing that the spontaneous development of any Dutch dialect could be envisaged here. It is not easy to point out an example that the language of a colony deviates to such an extent from the linguistic forms of the mother tongue in the course of two centuries apart from the influence of a foreign idiom (Hesseling 1899: 11).⁵⁷

Hesseling discussed all possible foreign idioms that may have influenced Afrikaans. Since he thought that the contact between the colonist and the Hottentots was much more restricted than with their slaves, it must have been the languages of the slaves which caused the language ‘simplifications’. Afrikaans, however, did not completely creolize due to inhibiting and neutralizing factors such as the constant arrival of fresh Dutch speakers from the Netherlands, the influence of the Dutch bureaucracy and administration, of the Dutch speaking pastors who often came directly from the Netherlands, and of the Bible, translated in a sort of standardized Dutch (Grebe 2012: 16). Afrikaans stopped half way on its development to become a Creole language (Hesseling 1923²: 128). Since Hesseling followed Schuchardt who reported about a Malay-Portuguese Creole found in Batavia (Java, Indonesia) (1890), he incorrectly believed in a combined lingua franca of Bazaar Malay and Portuguese Creole (Van der Wouden 2012: 291–300). But it was not because of this mistake, that would only be criticized much later, that Hesseling’s theory encountered much opposition. Barnouw (1934: 21) summarized the reception of Hesseling’s theory.

Dr. Hesseling’s theory is not popular in South Africa. It is felt to put a stigma on the race of the Voortrekkers and on their language, and Afrikaans scholars, foremost among whom are Professor D.B. Bosman, Professor Smith, and Dr. S.P.E. Boshoff, have done their best to refute it by tracing the peculiarities of the Taal [Language] back to certain peasant dialects of Holland.

⁵⁶ Unlike Dutch, Afrikaans has no grammatical gender and thus only one definite article. Afrikaans shows deflexion, the same form is used for infinitives of verbs and present tense. Afrikaans dropped the simple past tense, except for a few exceptions. Afrikaans has only one auxiliary to form the present perfect, whereas Dutch distinguishes between verbs with *zijn* ‘be’ and *hebben* ‘have’; there is a coincidence of demonstratives and interrogative pronouns in Afrikaans etc.

⁵⁷ ‘Indien we eerst in onze eeuw staaltjes konden aanwijzen van een taal, die zóo zeer door haar hyperanalytisch karakter zich onderscheidt van het Nederlandsch, zouden we reeds moeite hebben te gelooven dat hier aan de spontane ontwikkeling van eenig Nederlandsch dialect kan worden gedacht. Niet licht zal men een voorbeeld kunnen aanwijzen dat, buiten den invloed van een vreemd idioom, de taal eener kolonie in den tijd van twee eeuwen in die mate afwijkt van de taalvormen der moedertaal.’

Reinecke (1975: 322–323) rightly concludes that it is not the Creole-like simplification of Afrikaans, which is felt offensive by the white Afrikaans speaking community of linguists, ‘but the word *Creole* with its smack of color’.⁵⁸ C.J. van Rijn, the Dutch schoolmaster living in Cape Town introduced in section 4.1., joined in the discussion with catchphrases on the back cover of his booklet for teachers and ministers (1914):

What is Afrikaans? Is it a Mixed language? A Bastard language? Oh no. NOTHING of it! Is it Dutch? In heart and soul. Does Malay-Portuguese have anything to do with it? Nothing at all.^{59,60}

On the same back cover Van Rijn calls on its readers to discuss these questions in their debating clubs and to use the arguments he has put forward against the Malay-Portuguese hypothesis. The opposition against Hesseling was not limited to South Africa. The German linguist, early anti-Nazi, and specialist in mystical movements Heinrich Meyer-Benfey (1901: 10–18) was the first one to oppose Hesseling’s theory in his grammar of Afrikaans. According to Meyer-Benfey the influence of the slaves on the Dutch language was limited, since ‘the bearers of the language’ were and remained the original Dutch speakers, who cultivated and cared for their language, even though he pointed to the broken-Dutch of the Hottentots who picked up Dutch as a foreign language and transmitted that language to the next generations. Also Etsko Kruisinga, a Dutch specialist in English and prolific writer on linguistic matters, criticized Hesseling.

Dr. Hesseling thought of the influence of Malay-Portuguese, which was spoken in the coastal towns by the slaves imported from various parts of Africa, as well as by the whites. But according to H. himself, the slaves learned Dutch soon after their arrival, and this was promoted by the government. That makes a significant influence of the slave language unlikely (Kruisinga 1906: 418).⁶¹

Kruisinga claims to have shown that all the data and examples Hesseling adduces to support his theory could be the result of an independent internal development of Dutch (1906: 426).

Hesseling only found support in a Ghent dissertation by the Afrikaner linguist Pieter du Toit (1905) and in a series of articles by the Dutch specialist in

⁵⁸ Markey (1982: 169) must establish that this view ‘has met with general hostility.’

⁵⁹ ‘Wat is Afrikaans? Is het een Mengeltaal? Een Bastaardtaal? O, Neen. NIETS daarvan! Is het Hollands? In hart en nieren. Heeft het Maleis-Portugees er iets mee te doen? Glad niks.’

⁶⁰ Note that Van Rijn claimed to write Dutch. His exclamation ‘glad niks’, however is Afrikaans and is not known in Dutch, where it should have been *helemaal niets*.

⁶¹ ‘Dr. Hesseling heeft gedacht aan invloed van het Maleis-Portugees, dat op de kustplaatsen gesproken werd door de slaven die uit verschillende delen van Afrika werden ingevoerd, en ook door de blanken. Maar volgens H. zelf leerden de slaven, al spoedig na hun aankomst, Hollands, en werd dit door de regering bevorderd. Dat maakt grote invloed van de slaventaal niet waarschijnlijker.’

old-Germanic, Arie Bouman, who taught in South-Africa for many years. In an article about the Afrikaans double or brace negation (1923) Bouman pointed to a possible influence of Bantu languages next to a phonological explanation. Bouman (1924) he supported his argument with a few examples of the early slave lingua franca (see section 3.2.). Some years later he wrote

In the field of Afrikaner linguistic history, one will also have to revise the term “spontaneous development” more and more with reserve, which borders on mistrust. (Bouman 1928: 41).⁶²

The rest of the Dutch and Afrikaner academic world still stuck with the old idea of white supremacy, also in linguistics. The history and fate of the thesis of the young Afrikaner Theo Schonken provides a strange but striking example of the negative attitude towards Hesseling’s Creole theory. F. Theo(philus) Schonken (1879–1909) was a young Afrikaner scholar who was interested in folk traditions. After his studies in the Netherlands he went to Leipzig, where he prepared a doctoral dissertation under the supervision of Eugen Mogk, professor of Scandinavian philology. Before he could defend his thesis, he passed away. His study, however, was published in 1910 as a supplement to the *Internationales Archiv für Ethnographie* under the title *Die Wurzeln der Kapholländischen Volksüberlieferungen*. His Dutch friends, being interested in Afrikaner culture, wanted the book to be translated into Dutch. When doing so and when comparing the printed text with the manuscript, they noticed that a whole paragraph about the Afrikaner language was omitted, due to an intervention of Eduard Sievers himself (Schonken 1914: X). According to the neogrammarian Sievers this part was not to be included since it *enthält viel Anfechtbares* ‘it contains much which is contestable’.

In the Dutch edition (1914) this paragraph is included and starts:

Dr. Hesseling has informed us in detail about the close relations of the indigenous African people with the slaves of the Indies and about their influence on the language. Because they, together with the exiled Malays [people from now Indonesia who were sent in exile to South Africa by the Dutch colonial government CH], soon formed a sizable element of the Cape, which was in constant communication with the Dutch, the language of the European colonists adapted to their Creole language forms, thus determining the present form of Afrikaans, while many bastard words from their common language, Malay-Portuguese, invaded (Schonken 1914: 158).⁶³

⁶² ‘[M]en [zal] ook op het terrein van de Afrikaanse taalgeschiedenis de term ‘spontane ontwikkeling’ meer en meer met reserve, die grenst aan wantrouwen, moeten herzien.’

⁶³ ‘Dr. Hesseling heeft ons uitvoerig op de nauwe betrekkingen der Afrikaners tot de uit Indië stammende slaven en over hun invloed op de taal ingelicht. Doordat zij te zamen met de verbannen Maleiers weldra een talrijk element aan de Kaap vormden, dat in gestadig verkeer met de Hollanders stond, heeft de taal der Europeesche kolonisten zich aan hun kreoolsche taalvormen aangepast, waardoor de tegenwoordige gedaante van het Afrikaansch bepaald werd, terwijl vele bastaardwoorden uit de hun gemeenzame taal, het Maleisch-Portugees binnendrongen.’

Subsequently, Schonken presents ample examples of words from everyday life that originate in Malay. When he comes to the phonology of Afrikaans, Schonken refers to Hesseling and Schuchardt (1914: 167)⁶⁴ and regularly points to phonological parallels between Malay and Afrikaans and to possible Malay influence on the Afrikaans pronunciation.

The aversion to or better, dislike, of Hesseling's theory thus arose both from scientific animosity between linguistic schools and from national, racist pride. The ruling neogrammarian views and overlying social feelings went hand in hand to defend a Eurocentric position. The urge from the rest of the world to the Afrikaners to also provide space for a non-white influence on the origin of their language, and society, was therefore very limited.

How the Afrikaner cultural and intellectual world actually thought about their language is best expressed in the often quoted words of the poet-politician and language activist Cornelis J. Langenhoven in an address to the South African Academy for Language, Letters and Arts in 1914 in Bloemfontein *Afrikaans as voertaal* 'Afrikaans as language of communication':

[Th]is our most precious fame, our highest possession: the only white man's language made in South Africa and not brought over the sea in completed condition (Kannemeyer 1996²: 331).⁶⁵

4.3. Against a Malay-Portuguese influence

Although a scholar like Kruisinga (1906) used linguistic arguments to challenge Hesseling's theory, most of his opponents simply stated that his view was wrong and that a single ancestor theory had to be correct for Afrikaans. Jacobus J. Le Roux (1921: 3), for instance, started his introduction to Afrikaans for Dutchmen with a statement

First and foremost, it has been stated that Afrikaans is essentially the same language as Dutch, from which it originated since the seventeenth century.⁶⁶

The first scholar who seriously disputed Hesseling's Creole views, Daniël B. Bosman, accepted a certain but small influence of the slaves' lingua franca but in fact defended the theory that Afrikaans was an extraterritorial variety of Dutch.

⁶⁴ The tension between Schuchardt and the Neogrammarians is a well-known fact in the world of linguistics. Think only of Schuchardt's *Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker* (1885) 'About the sound laws. Against the neogrammarians.'

⁶⁵ '[D]is ons kostelikste roem, ons hoogste besitting: die één enigste witmanstaal wat in Suid-Afrika gemaak is en nie oor die seewater klaar gekom.'

⁶⁶ 'Voorop is gesteld, dat het Afrikaans in de kern dezelfde taal is als 't Nederlands, waaruit 't sedert de zeventiende eeuw gesproten is.'

Bosman (1916 and 1923) checked the muster-roll of the VOC ships and found that most of the sailors were Dutch. He found that 1,500 vessels moored in the first forty years of the refreshment station. More than 1,300 of this number were Dutch and only four ships a year arrived in Table Bay with a crew that spoke broken Portuguese. Therefore the influence of a sailors' lingua franca should be excluded. In addition, most of the slaves who were brought to the Cape till 1677 came from Africa, which implies that they did not speak Malay. Moreover the number of slaves from Malay speaking regions remained very little till 1715. After all, the number of colonists exceeded the number of slaves till the beginning of the 18th century. Therefore, it is very unlikely that there was an influence from the slaves on the colonists in the first decades of the colony, a period essential for the emergence of the new language variety, he supposes.

Bosman (1928²: 53) criticizes the selective way Hesseling used sources and, as he puts it in his preface, that is why he cannot escape being polemic (1923: 3). Hesseling's 'theory has many followers, at least in the Netherlands, and so he had to fight it and defend his own vision'. Bosman's own hypothesis is that Afrikaans is a direct daughter of Dutch.

Inssofar as Afrikaans is not the spontaneous development of Dutch, it is a development of Dutch mainly under the influence of the Dutch of foreigners (Bosman 1923: 100–101).⁶⁷

This means that scholars who come across phenomena in Afrikaans which differ from Dutch first of all have to look into historical and dialectal data from Dutch to find out whether this phenomenon could not have developed spontaneously from Dutch. If not, one may turn to interlingual transfer (Grebe 2012: 17) from the language of foreign speakers whose mother tongue could be a European language, a slave lingua franca, or the language of the Khoekhoen. Attempts by non-Dutch speakers to speak Dutch lead to simplifications (Carstens and Raidt 2017: 430). More than 60 years later Ponelis (1991 and 1993) again defended the important role the Dutch of foreigners played in the changes from Dutch to Afrikaans. Ponelis (1991: 192), however, accepts the term creolization for this influence.

Bosman (see section 3.7) has been criticized by Boshoff for not being racist enough when he accepted the possibility of a common language of slave children and their white playmates and peers. Bosman (1916: 39–40) however, denied that this should automatically lead to a mixed adult language.

A fact that has so far received too little mention in the writings on Afrikaans is that a white man who is aware of his superiority does not so readily take over a word from a slave or young man standing below him, except when he is in conversation with the slave or young himself. (...) Most whites, fathers, mothers, and children (in the East of

⁶⁷ 'In sover as Afrikaans nie die spontane ontwikkeling van Hollands is nie, is dit 'n ontwikkeling van Hollands hoofsaaklik onder invloed van die Nederlands van vreemdelinge.'

the Orange Free State) know Sesotho and speak it to their [servant CH] people on a daily basis. It often happens that children up to their fifth or sixth year, can speak Sesotho better than Afrikaans, sometimes exclusively Sesotho, and yet in the fifty years (which this situation exists), no mixed language, or anything similar, arises.⁶⁸

Hesseling's remark that social distinctions hardly play a role in the emergence of Creole languages, as can be shown in the case of Negro-Dutch (Hesseling 1905: 54), did not convince Bosman. The social stratification in South Africa is different (Bosman 1928²: 118). In addition, Creole influences are only found in coloured Afrikaans, which is not *suiwer Afrikaans* 'proper Afrikaans' (Bosman 1928²: 80).

Boshoff (1921) followed Bosman in his dislike of Hesseling's theory and in his claim that most of the phenomena of Afrikaans which seem to differ from Dutch can be explained as a result of spontaneous developments originating in Dutch. Boshoff did not share, however, the second part of Bosman's claim. According to him, there is no need to enlist the help of Dutch-learning foreigners to explain apparent particulars. The background of the Dutch and other European settlers was rather diverse. Therefore they had to equalize their language. Boshoff uses the German term *Ausgleich* 'equalization' for this process (Boshoff 1921: 34). Nevertheless, many different forms remained active. Unlike Dutch, where a relatively homogeneous starting point formed the basis for the development of the national language, this was not the case for Afrikaans. Boshoff followed the theory of the dilettante linguist and language activist reverend Willem Postma (1912: 594) and stressed the role of the language-learning Afrikaner child (Boshoff 1921: 77).

- (1) Afrikaans is the language of the Afrikaans child, born of Dutch parents and surrounded by different kinds of people, who spoke a different language than him.
- (2) The material, which the Afrikaans child used for language formation, is Dutch of the 17th century as it lived in the vernacular.
- (3) Dutch became Afrikaans in the mouth of the Afrikaans child, because he had to adapt his language to the circumstances, in which he was born and grew up.⁶⁹

⁶⁸ „n Feit wat tot nog toe in die geskrifte oor Afrikaans te weinig vermelding gevind het, is dat die sig van superioriteit bewuste blanke, nie so geredlik 'n woord van 'n slaaf of jong wat beneden hom staan oorneem nie, behalwe wanneer hy in gesprek is met die slaaf of jong self. (...) Die meeste blanke, vaders, moeders en kinders (in die Ooste van die Oranje-Vrijstaat), ken Sesoetoe en praat die daaglik met hulle volk. Dit kom dikwels voor dat kindertjies tot hulle vyfde of sesde jaar, beter Sesoetoe as Afrikaans kan praat, soms uitsluitend Sesoetoe, en tog is daar in die vyftig jaar (wat dié toestand bestaan), geen mengeltaal, of iets wat daarop lyk, ontstaan nie.’

⁶⁹ (1) Afrikaans is die taal van die Afrikaanse kind, gebore uit Hollandse ouers en omgewe van verskillende soorte mense, wat 'n ander taal gepraat het als hy.

(2) Die materiaal, wat die Afrikaanse kind gebruik het vir taalvorming, is Hollands van die 17e eeu soals dit geleef het in die volksmond.

(3) Hollands het in die mond van die Afrikaanse kind Afrikaans geworde, omdat hy sy taal moes aanpas aan die omstandigbede, waarin by gebore was en groot geworde het.’

To show how Afrikaans lexical items could be traced back to Dutch, Boshoff took a sample of 2,000 words from three spheres of use, heritage, own property, and borrowed culture, and demonstrated how they could be etymologized in different languages, but especially different Dutch dialects. This research became the starting point of Boshoff's successful career as the most esteemed etymologist of Afrikaans.

Boshoff remained skeptical about Creole explanations of Afrikaans developments, especially about the Malay-Portuguese theory, till his last publication. Referring to the revival of Creole explanations by Valkhoff, he polemically wrote in the introduction to the etymological dictionary by Bosman and Nienaber (1967: 25) that 'the old wandering spirit of Malay Portuguese has not yet been conjured up' and 'and is taken from the grave from time to time, with or without the help of a magic potion or a clown'.

A third opponent against Hesseling's Malay-Portuguese hypothesis was Johannes Smith, who voiced his objections for the first time in 1913 (Slomanson 1993: 421), again in 1927 but made them widely heard with his 1948 lecture, published posthumously in 1952. At first glance, his argument looks terminological; an ideological racist undertone, however, cannot be denied.

(...) I wish to point that when people speak of the process of creolizing in connection with Afrikaans, something totally different is intended from what we mean when we use the term in connection with the usual Creole languages. A Creole idiom like Pidgin-English is a European language creolised in the speech of a native of Africa, Asia or America; but in the case of Afrikaans nobody can seriously maintain that it is a language that originated among slaves or Hottentots, and that the white colonists then exchanged their own speech for this idiom. All history flatly contradicts such a view (...) (Smith 1952: 11).

In this context, Smith explicitly targeted Pieter du Toit, whose 1905 dissertation was the only Afrikaans linguistic publication to support Hesseling's Malay-Portuguese theory. According to Smith, Afrikaans is a peasant dialect which rapidly developed into a language deviating from Dutch through a change of environment followed by isolation, but whose basis could be found in the Dutch dialects. Like Boshoff, Smith defends a monocausal theory of spontaneous origin.

In any case, there cannot be the slightest doubt that the Afrikaans population of South Africa and consequently the Afrikaans language originated in the country districts (Smith 1952: 15).

The Netherlandish colonists of South Africa came to a totally different sort of country, where the kind of farming practiced was unknown in the Netherlands. At an early date the agricultural and pastoral populations moved into the interior and got isolated not only from the European mother country but also from the South African mother city [Cape Town CH].

(...) Is it then surprising to find that the language of the colonists changed very rapidly?

Besides it should be remembered that the dropping of the flexion can be regularly explained, as in English, by the unchecked working of analogy and a few sound laws which were already to some extent found in the dialects of the Netherlands and Low Germany (...). It should not be forgotten that Afrikaans did not start from the modern standard Netherlandish, but from the popular dialects of the provinces of Holland, Zealand and Utrecht (Smith 1952: 16–17).

4.4. Revival of Creole-Portuguese influence

When Smith gave his lecture, Marius Valkhoff had already published his first study about the origin of Afrikaans seven years earlier. In this book he explicitly linked up with Hesseling (Valkhoff 1941: 90), even though he concentrated more on the influence of the Creole-Portuguese varieties of the slaves on the emergent Afrikaans. Valkhoff, a Dutch Romanist, was no stranger to South Africa, because he held chairs in the Netherlands and South Africa alternately. And his publication could hardly have escaped attention, because after a first edition in the Netherlands (1941), a second revised edition followed in 1943 in Belgium. Despite this, Smith does not mention him. Later African scholars also prefer to overlook his work. Johannes du Plessis Scholtz for instance wrote in the introduction to his 1980 book on the origin of Afrikaans:

I long doubted the desirability and necessity of including the two books of Marius F. Valkhoff [1966 and 1972] in the bibliography, its unscientific and offensive tone and also because there is nothing new of importance in it, at least not in support of an origin theory he wanted to breathe new life into. (Scholtz 1980: V).⁷⁰

Valkhoff who polemically introduced the terms ‘alboctrism’ and ‘diachronistic purism’ for the ideological and linguistic stances of adversaries who supported a spontaneous development from Dutch to Afrikaans and accused them of racial prejudices realized that Afrikaners disliked the idea of a mixed origin of their language and of their group.

The Afrikaners themselves feel something demeaning in the Malay-Portuguese theory and from that I also explain its almost general rejection in South Africa, next to acceptance with us. However, I cannot justify that of them; that our common ancestors did not always live as saints, we have known for a long time! Different times, different customs, and both were somewhat rougher in the 17th century than they are today. Nor is there anything despicable in an influence by Creole-

⁷⁰ ‘[E]k het lank getwyfel oor die wenslikheid en noodsaak van die insluit in die bibliografie van die twee boeke van Marius F. Valkhoff [1966 and 1972], om die onwetenskaplike en aanstootgevendheid daarvan en ook omdat daar niks nuuts van belang in voorkom nie, althans nie ter ondersteuning van ‘n onstaansteorie wat hy graag nuwe lewe wou inblaas nie.’

Portuguese; after all, it only means that a simplified form of a Romance cultural language, with some Malay and other Eastern words through it, has become spoken alongside Dutch and has acted on its structure. Besides, it is not about what is pleasant for the researcher or not, but what can be scientifically justified. (Valkhoff 1941: 96).⁷¹

Valkhoff, who also published in English, which made his views widely known, called Afrikaans ‘a Netherlandic language that has undergone a beginning of creolization’ (1941: 90). Also in this respect he followed Hesseling. Notwithstanding his international fame, his research has not survived time. Even scholars who themselves work within Creole theories indicate that the data on which he based his research was extremely weak.

The research in Valkhof 1972 is undeniable slapdash. (...) If nothing else in his work turns out to be of lasting value his insistence that the genesis of Afrikaans was subject to the continuum principle (that is, that we should speak of more or less ‘advanced’ forms of Afrikaans) ought to be a serious issue for anybody holding the view that language contact at the old Cape was more than random and unsystematic (Roberge 1990: 145–146).

Roberge (1986: 196) is somewhat more positive about Valkhoff’s work:

[T]he value of Valkhoff’s research lies not in its theory on the origins of Afrikaans but rather in its explicit recognition of a common heritage for the Afrikaans spoken by Whites and ‘Coloureds’.

4.5. The Philological School

As shown, the polemics between adherents of ‘spontaneous evolution’ theories that dominated the discussion about the origin of Afrikaans much of the 20th century (Willemsse 2015–2016: 9) and proponents of Creole hypotheses kept the Afrikaans historical linguistic world busy for decades. It became more and more clear that all the views were untenable as long as they were not supported by hard linguistic data. That is why Johan Franken (see section 3.1) went into the archives in order to find older Cape Dutch data, surviving texts and testimonies about language use. Johannes du Plessis Scholtz (or du P. Scholtz) followed another path. He blamed the earlier

⁷¹ ‘De Afrikaners self voelien iets vernederend in de Maleis-Portugese theorie en daaruit verklaar ik ook haar vrijwel algemene verwerping in Zuid-Afrika, naast aanvaarding bij ons. Ik kan dat echter niet van hen wettigen; dat onze gemeenschappelijke voorouders niet altijd als heiligen geleefd hebben, wisten we toch al lang! Andere tijden, andere zeden, en beide waren in de 17^e eeuw wat ruwer dan thans. In een beïnvloeding door Creools-Portugees ligt evenmin iets verachtelijks; immers het betekent slechts dat een vereenvoudigde vorm van een Romaanse cultuurtaal, met enige Maleise en andere Oosterse woorden erdoorheen, naast het Hollands gesproken is geworden en op de structuur daarvan ingewerkt heeft. Trouwens het gaat er niet om wat aangenaam voor den onderzoeker is of niet, maat wat wetenschappelijk te verantwoorden is.’

theory builders for relying too much on sociohistorical data (Carstens and Raidt 2017: 427). The research program he advocated consisted of collecting and analyzing hard core linguistic data in older Dutch texts and Dutch dialects.

Scholtz introduced to Afrikaans historical linguistics a very rigorous inductive approach that explicitly precludes aprioristic theories of language genesis founded on external evidence: ‘The emphasis now falls where it belongs: on the collection and evaluation of purely linguistic data, without conclusions being pressed into service in support of some pre-conceived theory that will in any event never “explain” the “origin” of the entire linguistic system (Scholtz 1980: 34; transl. Roberge 1992: 41).⁷²

By following his own program and by attracting followers such as Roy Pheiffer, the young Gabriël Nienaber, and especially Edith H. Raidt, Scholtz founded what the Dutch generative linguist Hans den Besten (1985) called ‘the philological school’ in his review of a study by Raidt. Elsewhere (Den Besten 2000: 9) he calls this school theodiscocentric.⁷³ They claimed to be averse to any theory formation. As long as the facts were not clear, it was too early for hypotheses. It is not for nothing that he called the collection of ‘his ground-breaking articles’ (Groenewald 2019: 11) ‘pre-studies to the history of Afrikaans’ (Scholtz 1963). Nevertheless ‘Scholtz found it expedient to adduce from his empirical findings a synoptic explanation of the genesis’ of Afrikaans in an otherwise unpublished lecture (Roberge 1992: 41). At the end of the 17th century the language situation at the Cape was a mixture of different tongues such as Dutch, German, French, Khoekhoe, Bazaar Malay, Creole Portuguese.

Out of this melting-pot of languages an amalgam of them all *could* have arisen in which it would have been difficult to recognize any of the original components. But such a mixed language or *bredie* of languages did not, in fact arise; and if it had, it would not have resembled the Afrikaans we know to-day. Afrikaans is in its vocabulary and syntactical structure 99% pure Dutch (...). The differences are mainly grammatical – the still strongly flecional Dutch of the 17th century having been driven towards deflexion – that is: along the same path as English was driven from Anglo-Saxon (Scholtz 1959: 4, quoted from Roberge 1992: 41).

‘The preservation of the essentially Netherlandic character of Afrikaans was due to the fact that Dutch was the official language of the colony and had behind it the prestige of the VOC’ (Roberge 1992: 42).

⁷² Die nadruk val nou, soos dit hoort, op die versameling en bestudering van suiwer taalgegewens, sonder om die gevolgtrekking daaruit in diens te stel van ‘n voorbarige teorie wat tog nooit die “ontstaan” van die hele taalsisteem kan “verklaar” nie.

⁷³ Den Besten (2000: 9 fn. 2) does not want to use Valkhoff’s term *albo-centric* or even the less offensive word *Eurocentric*, since these terms refer to the ideological background and not to the linguistic method. The alternative *hollandocentric* is not broad enough, since they also accepted Low German roots to explain Afrikaans phenomena. *Theodiscus* is the early Middle-Latin word for Continental West-Germanic. The ‘Dutch’ alternative is Diets.

The method followed by ‘the philological school’ was to collect as many written Cape sources as possible and to compare the data from these texts with comparable data from the current and 17th century Dutch vernacular and dialects. If it was possible to derive the Afrikaans data from any Dutch source no matter how far fetched, this was seen as a proof of the Dutch origin. Or as Den Besten (Van der Wouden 2012: 226) put it:

The South African Philological School certainly does not deny the existence of interference from other languages (nor does it deny the influence of ‘broken Dutch’). Yet, its methodology could be rendered by the saying: “If it can be Dutch, it’s got to be Dutch” – where Dutch refers to any type of Dutch (early, modern, standard, nonstandard, dialectal). Thus, for the pertinent scholars superficial correspondences between structures in Dutch and structures in Afrikaans suffice as an argument for deriving these Afrikaans structures from Dutch.

How the analyses and monocausal explanations of the philological school worked will be shown in section 5.

Since Scholtz and his school had a great aversion to theories, they never went into the ideological background of their method. Even though one must admit that much of their philological research is sound and is a fine example of value-free scholarship, one cannot escape the impression that their emphasis on Dutch descent was influenced by the Apartheid ideology of their time. After all, Roy Pheiffer (1979: 9) made it clear that the suggestion of a Creole influence should be avoided and that even the term Creole was anathema.

Theories of creolization or incipient creolization e.g. between Dutch and Malay or Malayo-Portuguese, propounded earlier, have proved to be unhelpful in giving a name to the change process which has come to light through meticulous and painstaking analyses of a large number of written sources. The features which modern creolists have identified as typical of the creolization process in general have brought some clarity on the point of a definition of the term itself, but there is still no general agreement.

To cut a long story short: *some* change processes appearing in the development of Afrikaans do resemble those encountered in true creolization, but then again, so many of the essential characteristics are lacking, such as drastic reduction in word forms and a brusque restructuring in the syntax, that other terminology becomes necessary.

Even though Edith Raidt was Scholtz’s ‘most important student’ (Groenewald 2019: 15), she did not follow him in ignoring Valkhoff’s work. She explicitly discussed Valkhoff’s ideas in two publications (Raidt 1975 and 1977) and notices that his ideas are met with sympathy mainly by overseas non-specialists, due to political factors (Raidt 1983: 45). Although, she still followed the program of Scholtz, see for instance the title of her 1975 study ‘Afrikaans and its European Past’, the ‘encounter with Valkhoff’s ideas greatly influenced her own conception of the history of Afrikaans (...)’ (Groenewald 2019: 15). She remained opposed to the idea of a Creole

influence on Afrikaans but accepted language interference as a possible factor causing changes. ‘She started studying Afrikaans within the context of language contact – something that Scholz never considered’ (Groenewald 2019: 16). For example the way she explained the occurrence of the Afrikaans preposition *vir* plus direct object differs essentially from the way Scholtz did, as will be shown in section 5.2. In Raidt (1983: 184) she writes:

In contrast to many other Afrikaans peculiarities, there are no direct points of contact in the Dutch dialects of the 17th and 18th century. The connection comes from the Creole-Portuguese trade language, which was commonly used in the 17th, 18th century among merchants and natives in the east of India. Dutch merchants of the East India Company were necessarily familiar with this commercial language, which explains why Jan van Riebeeck had already allowed such connections to slip through in his official ‘Daghregister’ ‘daybook’.⁷⁴

Raidt’s more ‘liberal’ attitude towards possible influence of language contact on the development of Afrikaans does not imply a more positive evaluation of Creole hypotheses with regards to Afrikaans. The postscript of her 1983 monograph, in which she opposes a Creole explanation of Wh-movement in Afrikaans by Hans den Besten (1981), is that the most characteristic features for the development of a Creole language are missing in the history of Afrikaans. The emergence of Afrikaans took around 200 years (see also Raidt 1983: 118, 126, 159), whereas a pidgin normally pops up in 30 years. One does not find the abrupt and simultaneous structural changes typical for pidgins and Creoles.

Even though the final results of the Afrikaans language change often coincide with Creole characteristics, they were not caused by pidgin factors but by interference, as the study of the sources clearly shows (Raidt 1983: 191).⁷⁵

4.6. Afrikaans as a sister language of Dutch

Even though Scholtz and his pupils focused on data collecting instead of wild theorizing and although there gradually arose some appreciation for language con-

⁷⁴ ‘Im Gegensatz zu vielen anderen afrikaansen Eigenheiten bestehen hier keine direkten Anknüpfungspunkte im dialektalen NDL. des 17. und 18. Jh. Die Verbindung stammt aus der kreol.-port.Handelssprache, die im 17., 18. und 19. Jh. im ostindischen Raum bei Kaufleuten und Eingeborenen gebräuchlich war. Holl. Kaufleute der Ostindischen Kompanie waren mit dieser Handelssprache notwendigerweise vertraut, daher erklärt es sich auch, daß bereits Jan van Riebeeck in seinem offiziellen ‘Daghregister’ vereinzelt derartige Verbindungen durchschlüpfen ließ.’

⁷⁵ Obwohl die Endergebnisse des afr. Sprachwandels oft mit kreol. Kennzeichen übereinstimmen, wurden sie, wie aus dem Quellenstudium einwandfrei hervorgeht, nicht durch Pidgin-, sondern durch Interferenzfaktoren verursacht.

tact as a possible cause for change, this did not end the mutual denunciation by representatives of creole theories and from the corner of the spontaneists. In particular Valkhoff and Hendrik J.J.M. van der Merwe stood opposite each other. Van der Merwe, who was head of the department of Afrikaans and Dutch at the University of South Africa, an institution for distance education, was a much sought-after radio speaker, editor of a widely read scientific journal, and editor/author of the most important university handbooks (Van der Merwe 1963, 1964 and 1968). His mud fight with Valkhoff, and over his head, also with Hesseling, therefore received more interest than it deserved in terms of content. From an ideological point of view, however, his remarks and ‘extreme spontaneist’ views (Roberge 1990: 145) are more interesting, the more since the focus of his activities was in the 1960s and 70s, the heydays of Apartheid.

Already in 1951, however, he summarized his view on the origin of Afrikaans in an Afrikaans language book for English speakers.

The linguistic point of view generally adopted today is that Van Riebeeck and his subordinates were not only speakers of the Dutch colloquial dialects, but that they also became, although unconsciously, exponents of the trends of these dialects, especially the tendencies towards deflection, substitution of the weak verb for the strong, levelling of all unnecessary linguistic ballast and discarding of linguistic encumbrances. No foreign language as such was responsible for this tremendous change of the old colloquial dialects and for their ultimate fusion into a new language; what was in progress in the old mother-country was simply carried out to the full in the new country with its new environment, requirements and topographical conditions. The same might have happened in the Netherlands if this process of “deterioration” had not been arrested by the deliberate establishment of a Standard language, which was furthered by the schools. (...) In South Africa the natural progress along the trends indicated above could not be halted as there were no schools at the beginning. By the time these were established the new language was already an accomplished fact. (...) If the commanders at the Fort and the early colonists did not bring about this change, i.e. at an early stage, how otherwise must one account for the remarkable uniformity of Afrikaans as it is encountered over so vast an area? (...) From the above it is clear that Afrikaans did not originate from present-day Dutch, but from the colloquial Dutch of the 17th century, so that Afrikaans and Dutch must be regarded as *sister-languages* [italics CH]. Afrikaans has retained its Germanic character to a far greater extent than English, which was changed tremendously under French influence, but even so retained so much of its Germanic heritage that anyone can easily detect the remarkable affinity between Afrikaans and English (Van der Merwe 1951: 21–22).

In an article which appeared after his death, Van der Merwe (1974: 33) again claimed that ‘a general language was already far advanced in the Netherlands in 1652’, a claim that has little support in Dutch historical linguistics. Van der Merwe claimed that both Dutch and Afrikaans developed in a normal way (1974: 33).

Dutch, however, branched off to the left, to use an appropriate anti-communist metaphor of these Apartheid days. This happened, according to Van der Merwe, under the influence of a schooling system – compulsory education, however, did not start in the Netherlands before the end of the 19th century. Afrikaans branched in a different direction, to the right, to continue the metaphor, where it could develop freely and follow a natural path. Van der Merwe's idea that Afrikaans and Dutch are sister languages is generally seen as bizarre.

The idea of accelerated drift in an extraterritorial setting reaches back to a long obsolete conception of language genesis (spontaneous development). As a scientific statement, it flies in the face of everything we know about the sociolinguistic context in which Afrikaans developed and about ordinary rates of linguistic change generally (...). Not surprisingly, van der Merwe's views were passed over in silence in Afrikaans historical linguistics (...) (Roberge 1992: 44).

Linguists may not have taken him seriously, but Van der Merwe was highly appreciated socio-politically. In 1966 he was invited on the basis of the cultural treaty between Belgium and South Africa for a three-month lecture tour through the Low Countries, during which he visited important universities and language centers (*Neerlandia* 1966, 70: 31). His denunciation of Hesseling – 'one time professor of New Greek, who never had been to South Africa' (Van der Merwe 1964: 70) – and the way he tried to ridicule Valkhoff's Creole Portuguese theory and Franken's data about sexual intercourse between whites and slaves⁷⁶ may not have impressed his linguistic colleagues, but were very much in line with the predominant voice in the Afrikaner politico-linguistic debate of the time.

Moreover, Van der Merwe himself was convinced of the inescapability of the conclusions of his linguistic research, and perhaps given his popularity, so were the general public.

Whatever can be ascribed to our racial prejudice, one thing is very clear: our logical rejection of non-white influence in regard to Afrikaans rests on scientific facts and not on racial prejudice (1968: 29).

In 1951, however, Van der Merwe explicitly stated that 'unity of languages also suppose unity of race' (Van der Merwe 1951: 17).

⁷⁶ 'Apparently the drift of this is that fornication usually was accompanied by a dialogue in the language of the woman, for which everybody who indulged in these lusts therefore had to know Portuguese Creole, which have strongly promoted the Portuguese lingua franca at the Cape' (Van der Merwe 1969=1968: 33, quoted from Kotzé 2005, translation EFK). An additional argument against the possible influence of Malay-Portuguese-speaking slaves on the development of Afrikaans was that, according to Van der Merwe, the homogeneous group of Afrikaners who lived at the Cape Fort already left for the interior before the first slaves arrived (1961: 75). So they never met.

4.7. Afrikaans and Creole studies

With the international rise of sociolinguistics and Creole studies, new accents emerged in the study of Afrikaans. Kotzé (1983) described variation in Malay-Afrikaans. Nienaber (1994a),⁷⁷ for example, accepted that there existed several varieties of Afrikaans next to each other. One of these varieties was Khoekhoe-Afrikaans, which variety showed certain features of creolization and exhibited a range of similarities with later Afrikaans and therefore should be considered as part of the genesis of Afrikaans (1994: 139). In addition, Nienaber (1963) was one of the first to describe the Nama language in detail. And so he noticed, for example, a parallel between the Afrikaans brace negation and a more or less similar Nama construction, which became the starting point for Den Besten's analysis of the Afrikaans 'double negation and its relation with the genesis of Afrikaans' (Van der Wouden 2012: 221–256).

The variationist Van Rensburg (see 3.2) distinguished three varieties of Afrikaans, Orange River Afrikaans which was highly influenced by Khoekhoe, Frontier Afrikaans, which was the language of the Voortrekkers, the heroes of the Boer-culture, and Cape Afrikaans, a variety that was highly influenced by the Malay and Creole Portuguese of the slaves (Van Rensburg 1997: 7). The Orange River Afrikaans and Cape Afrikaans may be described as *aanleedersvarieteite* 'learner varieties' of Dutch, which is an interlanguage, a form of Dutch acquired, spoken, and transmitted to following generations by speakers of another mother tongue. Even Frontier Afrikaans did not remain pure Dutch, according to Van Rensburg. Due to the cohabitation with Khoekhoe personnel, who used their own Khoekhoe-Frontier Afrikaans, this variety also got mixed (Van Rensburg 2012a: 147). Van Rensburg (2016: 457–459) agrees with Nienaber (1994a) and wants to call the Khoekhoe-pidgin that grew from the contacts of the Khoekhoen with Western European seafarers at the end of the 16th century a learner variety with which the emergence of Afrikaans started.

⁷⁷ Nienaber's ideas about the character and origins of Afrikaans have changed greatly over time. He started out as a party member of Scholtz. In his 1949 book, he still called Afrikaans a white man's language, developed by the Afrikaner *volk*, and recreated in the mouths of whites, and not borrowed back from skew speakers (Kriel 2018: 144). Through his studies of Khoekhoe, however, and later also through the encounter with den Besten's work, Nienaber (1994a) realized his earlier work to be 'albo-centric' and recognized the important place that should be attributed to the contribution of the Khoekhoen to the development of Afrikaans. Incidentally, the *Werdegang* [not a term in current English use; replace by development?] of Nienaber's view can be read well from the titles of his publications. While he still used the name Hottentot in the 1950s and 60s, from 1989 on he used the term Khoekhoe. Nienaber (1989b and 1994b) explains why Hottentot should be replaced by Khoekhoe. In Nienaber (1994a) he described the origin of Khoekhoe-Afrikaans. He then distinguished three varieties of Afrikaans, Burger-Afrikaans 'bourgeois Afrikaans', Khoekhoe-Afrikaans, and Malay-Afrikaans. For an overview of Nienaber's work see Grebe (2012: 20–28).

The first non-impressionistic study of Afrikaans from a Creole background is by an American scholar, Thomas Markey (1982). Markey, specialist in Germanic languages, checked whether all eleven diagnostic features which classify a language as a Creole could be detected in Afrikaans. This turned out not to be the case. Afrikaans tested positively for only two features, with two other features being weakly present. The Negro Dutch from the Virgin Islands, however, tested positively for all eleven. ‘Makhudu (1984: 3–4, 54–59) is rightly critical of Markey for having culled his information chiefly from a normative grammar of standard Afrikaans (...). His determination that ‘coloured’ Afrikaans and Flytaal [or Flaaitaal, an urban argot made up of Afrikaans and Bantu language(s) CH] show significantly higher indices of creolicity provides a necessary corrective to the woefully incomplete picture that the unwary reader will adduce from Markey’s article (...)’ (Roberge 1994: 48).

At one level, Makhudu’s general conclusion is entirely in line with current thinking among those who adopt the creolist perspective: ‘It now seems likely that pidginization and creolization did indeed occur in the non-native Dutch communities of the early Cape’. Racial separation preserved creolisms in the ‘coloured’ community, while the Afrikaans of Europeans developed under the ‘conserving influences of Dutch immigration and the promotion of the High or standard variety of Dutch until the early 20th Century’ (Makhudu 1984: 96–97, quoted from Roberge 1994: 48–49).

These and other observations brought Roberge (1994: 50) to the conclusion that Afrikaans ‘will inevitably fall somewhere within the mid range of any reasonable scale of creolicity’, a conclusion which is shared by the prominent members of the “Amsterdam School” of creolists⁷⁸ (Holm 2012: 399), Muysken and Smith (1994: 5), who call Afrikaans a semi-Creole, or Den Besten, Muysken, and Smith (1994: 93) who prefer the term creoloid.⁷⁹

Even though Den Besten explicitly defends Creole views on the origin of Afrikaans, just as Roberge and Deumert, one better calls his approach a convergence theory. Den Besten, who not only proposed a theory but also studied the sources of early Afrikaans and Khoekhoe, is convinced of a Khoekhoe influence on the devel-

⁷⁸ Holm (2012: 399) introduced this name in an article in which he appreciably discussed Den Besten’s contribution to the research into the origins of Afrikaans after his early death. He even awarded Den Besten the honor of having this group of Afrikaans scholars ‘evolved around him’. For the sake of completeness: it is perhaps no coincidence that this group of Creolists found fertile soil in the freethinker environment of Amsterdam in the 1970s. In any case, Amsterdam was a center of Dutch and European Anti-Apartheid activism in those years.

⁷⁹ Note that Reinecke (1937: 559) already called Afrikaans semi-creolized. Roberge (1994: 15) cannot hide his surprise when he sees how many different terms Afrikaans is classified with: rudimentary Creole, fusion Creole, acrolectal Creole, (non radical) fort Creole, in addition to creoloid and semi-Creole. See Holm (2004) for a typology of partially restructured languages. About the classification of Afrikaans, see also Kotzé (2018).

opment of Afrikaans in the early formative period.⁸⁰ In a series of publications collected in Van der Wouden (2012) he gradually developed a model in which different varieties of pidginized and creolized Dutch merged.

As soon as European sailors met with the Khoekhoen at the Cape in the last decades of the 16th century, the Khoekhoen created a trade jargon, a primitive pidgin, which was elaborated to a Dutch pidgin when the Dutch established their refreshment station at the Cape some 60 years later. The slaves who arrived at the Cape also had to develop a common means of communication, which also led to an, albeit different, Pidgin Dutch. These two pidgins merged due to mutual social contact and produced a first Creole Dutch around 1700, which he calls Proto Afrikaans I. VOC officials, settlers and sailors continued to speak Dutch. However, since they all came from different regions and backgrounds, their language showed a certain form of koineization and might be called Cape Dutch or Proto-Afrikaans II.⁸¹

In the second half of the 19th century Creole Dutch and Cape Dutch converged, which led to an Afrikaans koine, in which there still existed dialectal differentiation. Due to the influence of the language engineers of the late 19th and early 20th century a Standard Afrikaans emerged alongside non-standard dialects. On the one hand the language activists chose a few phenomena from lower African dialects to accentuate the difference with Dutch, and on the other hand they sought a connection with Dutch, especially where the lexicon was concerned and when words or phenomena appeared to be missing in Afrikaans. Standardization of Afrikaans in fact was construction of Standard Afrikaans. This job lasted for almost fifty years and was done around 1930.⁸²

Even though the reception of Den Besten's theory in South Africa was initially highly critical – for instance Ponelis (1993: 33–34) blamed him 'that his position is based entirely on shaky linguistic evidence' and that he ignores 'socio-historical evidence' – now the belief dominates that he 'deserves high praise for having salvaged the Khoikhoi from where they were hidden under the umbrella term of "foreigners" and rightly argued for their significant contribution to the genesis of Afrikaans' (Groenewald 2019: 23).

4.8. Afrikaans as a black language

As has already been said in 2.5 the release from prison of the later president Nelson Mandela on 11 February 1990, was the starting point for major changes in

⁸⁰ The Afrikaans linguist Ponelis (1997: 608) who endorses language contact as one of the main causes for the origin of Afrikaans doubts whether the Khoekhoen were tightly enough integrated to play such an important role.

⁸¹ Ponelis (1993: 30) essentially subscribes to Den Besten's view: 'That there was a spectrum of creolization at the Cape follows from the logic within the multilingual Cape community. On the one hand, there was (spoken) matrilectal Dutch and on the other a whole range of interlectal varieties depending on closeness of contact. Afrikaans (...) is a continuation of an acrolectal variety.

⁸² For an illuminating diagram of Den Besten's model see Van der Wouden (2012: 272).

South Africa, also in terms of language policy and the status of the various languages. Apartheid came to an end and the new government aimed at equal rights for all people of South Africa regardless of colour, origin, and mother tongue and strove for reconciliation between the groups. Instead of being privileged, the white speakers of Afrikaans and their political and linguistic leaders turned out to speak one of eleven nationally recognized languages. In addition, they saw themselves confronted with two major language problems: Afrikaans was seen as the language of the oppressor, especially by black South Africans and the majority of Afrikaans speakers appeared to be non-white. These *bruinmense*,⁸³ lit. ‘brown people’, ‘coloured’ people, now had the same rights as the white speakers and started to claim their rights. The most heard solution, in addition to healing and reconciliation, is to accentuate the Creole character of Afrikaans and to even call it a black language, as will be shown.

Afrikaans is the third largest language of South Africa. It is the mother tongue of more than 13% of the population, which amounts to just under 7 million people. Of this total number of Afrikaans mother tongue speakers only 2,700,000 are whites. More than 3,500,000 are coloured, which is more than 50% of total number of the Afrikaans speakers. What is even more important: eighty percent of all coloureds in South Africa speak Afrikaans.⁸⁴ Nevertheless, they still form a cultural minority among the speakers of Afrikaans. For example, ownership of the big Afrikaans media is still mainly white (Rawlings 2020).

In the process of standardization of Afrikaans the coloured varieties did not play a role. The language engineers of the GRA simply neglected or overlooked the existence of coloured Afrikaans speakers and their language (see section 3.3 and 3.5). Consequently Afrikaans did not meet the needs of half of the Afrikaans speaking population (Van Rensburg 1992: 187). Without the input of the indigenous Khoekhoe and imported African and Asian slave labor, however, there would have been no Afrikaans, as Den Besten (1987: 24–25) rightly states and Van Rensburg (2012) agrees with. The fact that the contribution of the Khoekhoen and the slaves was so important brings Webb and Kriel (2000: 22) to the conviction that linguists and language activists in fact appropriated Afrikaans from its rightful owners.

An ironic aspect of the Afrikaans language movement(s) was that the language was so totally appropriated by its white speakers: what was initially a language of the nonelite, the working class, black people, brown people, and uneducated white people, came to be regarded as the “exclusive” property of the white “elite” (despite, of course, of the fact that more than half of its speakers were not white).

⁸³ Michael le Cordeur (2015, a leader of the current coloured Afrikaans language movement argues that the term *kleurling* ‘coloured’ has so many negative political connotations that a new term had to be introduced. He suggested Afrikaans *bruinmense*.

⁸⁴ For more figures see Beukes (2004), Den Besten and Biberauer (2013), Van Sluijs (2013), and Carstens and Raidt (2019: 700–714),

Kriel (2018: 132) calls Afrikaans a Creole, albeit an atypical one (2018: 142), that was hijacked by nationalists.⁸⁵ It was a language invented by Khoekhoen and slaves out of their necessity for communication, but later on

the language has become the talisman of a narrow racist nationalism dedicated to the oppression of its real creators (Kriel 2018: 132 and 146).

Even though well-intentioned educators and linguists like Randall van den Heever (1987) attempted ‘to establish an ‘Alternative Afrikaans’ movement, which was designed to serve the interests of the nonwhite speakers of Afrikaans’ (Webb and Kriel 2000: 23), there remained a language-internal tension. Coloured Afrikaans speakers still feel squatters in their own language (Le Cordeur (2010b: 5). Therefore, linguists such as Van Rensburg (1992 and 1999) and Steyn (2014) advocate a repositioning of the Afrikaans standard. Maybe the only way out is a deformalization, de-standardization, or re-standardization as suggested by Stell (2010a, b), Van Keymeulen (2010), and Odendaal (2012 and 2014). The Cape-variety, *Afrikaaps*, has been frequently suggested as the Afrikaans of the future (Le Cordeur 2010a, Pearl 2021, Williams 2021).

The exclusion of colored speakers of Afrikaans is not the only problem that threatens the language. A perhaps even bigger problem is the aversion to Afrikaans among blacks, which is a consequence of the arrogance of the Apartheid regime that led to the riots in Soweto. Since the Soweto uprising was a result of the language demands of the Apartheid government (see section 2.5), the ‘struggle’ turned against the language. As Van Rensburg (1992: 185) explains it, it was a process of metaphorical transfer from the oppressors to the language of the oppressors. Language became the target of the aggression rather than those who speak the language. Consequently, the focus of that struggle for freedom turned against Afrikaans (Carstens and Raidt 2019: 640–652) and this was not only among the black pupils of the schools in Soweto but it became also the moment of truth for coloureds whose mother tongue was Afrikaans.

For many of us who speak Afrikaans, Afrikaans has been around us like water or like air for years – always present. Then June 1976 dawned. This was when pupils in the streets of Soweto held up posters and protested against Afrikaans as a language of instruction, and many were injured and killed in the days and weeks that followed. Posters such as “We do not want Afrikaans”, “To hell with impurities: Afrikaans stinks!” “It was a day of recognition for us as Afrikaans speakers, a moment of revelation. In Derridaian terms, we would probably typify the moment as *la rupture*, “the break”, the event. (...) The moment in which not only the nature of language as such is revealed, but also the associations of Afrikaans, our own connection, and even our sense of connectedness (Willemsen 2019).⁸⁶

⁸⁵ The only contribution of the white speakers of Afrikaans is the standardization and expansion of the language into a complete cultural and scientific language (Van Keymeulen 2018, 2019a: 84)

⁸⁶ ‘Vir talle van ons wat Afrikaanssprekend is, was Afrikaans vir jare om ons soos water of soos lug, – altyd aanwesig. Toe breek Junie 1976 aan. Dit is toe leerlinge in die strate van Soweto plakkate

Afrikaans became the symbol of Apartheid, the language of the oppressor (Webb 1997: 227) or as the white poet-artist and anti-Apartheid activist Breyten Breytenbach (2015: 16) called it *Apartaans*, a well-chosen blend of the words *Apartheid* and *Afrikaans*.

This language, Afrikaans, received equal rights in 1996. No wonder that it was approached negatively. In practice, Afrikaans did not lose so much of its speakers as of its status (Renders 2005: 13, Ideh and Onu 2017: 76, Van Keymeulen 2018) and ((semi-)public) domain (Roberge (2003: 33).

This resistance intensified and aggravated by black student actions in the years 2015–2017. The riots started as a protest against an increase in tuition fees, *#Fees-MustFall*, then spread to an attack on colonial symbols *#RhodesMustFall* and finally resulted in an attack on Afrikaans as university language of instruction *#Afrikaans-MustFall*. The campaign along the campuses had the effect that even the most Afrikaans university, that of Stellenbosch, withdrew the primary rights for Afrikaans as a medium of education in 2016. An appeal to the Constitutional Court failed. The Court ruled that the previous language policy of the university advocating Afrikaans created an ‘exclusionary hurdle specifically for black students’. Most white and coloured students were able to follow classes in Afrikaans, a minority of black students, however, were not, whereas all groups had sufficient command of English.⁸⁷ Afrikaans-speaking coloured students started to object to the subordination of Afrikaans in April 2021. On 9 April, 2021, they went on strike in what they see as the start of the third Afrikaans Language Movement (T’Sjoen 2021). It was the first time of an organized coloured protest in South Africa. DAK⁸⁸ Netwerk, the organization of coloured people in South Africa, joined the protest. Their president Danie van Wyk, a lawyer by training, posted a petition on the door of the academy building with the grievances of the colored people. The first is: ‘recognize Afrikaans as an indigenous language.’ Or in the words of Jean Oosthuizen (2021): Afrikaans is so unique to South Africa as fynbos and the quiver tree.⁸⁹

The 2015–2017 campaign against Afrikaans not only caused much concern among white Afrikaans speakers, but also coloured speakers of Afrikaans felt left

omhoog gehou en betoog het teen Afrikaans as ‘n onderrigtaal, en talle in die dae en weke daarna beseer en gedood is. Plakkate soos ”We don’t want Afrikaans”, “To hell with impurities: Afrikaans stinks!” Dit was ‘n dag van herkenning vir ons as Afrikaanssprekendes, ‘n oomblik van openbaring. In Derridaanse terme sou ons waarskynlik die moment typeer as *la rupture*, “die breuk”, die gebeurtenis. (...) Die oomblik waarin nie net die aard van taal as sodanig ontbloot is nie, maar ook die assosiasies van Afrikaans, ons eie verbintenis en selfs ons sin van verbondenheid.’

⁸⁷ <https://www.concourt.org.za/index.php/judgement/338-gelyke-kanse-and-others-v-chairperson-of-the-senate-of-the-university-of-stellenbosch-and-others-cct311-17> (retrieved 10.10.2019)

⁸⁸ DAK is an acronym, consisting of the initials of the 16th century Khoekhoe leaders/interpreters Doman-Nommoa, Autshumao (Harry the Sandpiper), and Krotoa (Eva), see <https://daknetwerk.com/> (retrieved 24.11.2020).

⁸⁹ ‘Afrikaans is so eie aan Suid-Afrika soon fynbos en die kokerboom.’

out in the cold. During Apartheid they were not white enough and now they were not black enough (Adhikari 2005 and Vlasblom 2017). Titus (2016: 189–190) accused the ANC government of a deliberate attempt to write brown South Africans out of history. Consequently, the coloured community and their white friends wanted to stress how active they have been in the struggle against Apartheid (Carstens and Raidt 2019: 595, 654) and that Afrikaans was not only ‘the language of racists, oppressors and unreconstructed nationalists’ (Willemse 2017) but also of resistance, that it was a ‘battle language’ (Plaatjies 2016: 87) a language ‘of anti-imperialism, anti-colonialism, of an all embracing humanism and of anti-apartheid activism’ (Willemse 2017).

In this context it will come as no surprise that Afrikaans was given the designation of a full creole language. Breyten Breytenbach called everyone in South Africa mixed, including the blacks, in terms of language, culture, and blood, and that is why Afrikaans is a Creole; his colleague poet Danie Marais (De Vries 2012: 137) did not need such a reservation. It is clear to him: Afrikaans is Creole. Hein Willemse (2015) not only followed him in this, in addition he identifies coloured South Africans with the blacks. Consequently, ‘Afrikaans also has a black history’, ‘Afrikaans has a multifaceted nature, numerically dominated by its black speakers’ and finally ‘Afrikaans is more black than white’. Willemse is not alone, already in 1989 The New York Times published an article *Blacks Shaped Language Of Apartheid, Linguists Say* (Wren 1989). This form of appropriation of blackness and Creole looks as the opposite of the appropriation of Europeanness by Apartheid supporters and by defenders of spontaneous evolution theories. It looks like an answer to the title of the collection of poems by the anti-Apartheid poet Antje Krog *Begging to be black* (2010). Groenewald (2019: 24) contradicts the suggestion that the acceptance and popularization of Creole explanations is now due to ‘a politically correct response to current realities’.⁹⁰ It cannot be denied that Afrikaans has a Creole background.

[Afrikaans] originated at the Cape because the *Dutch* – not the English, not the Portuguese – settled at the Cape in the 17th century, but today *Afrikaans* is spoken because of the influence of slaves and Khoikhoi who needed to learn this new language.

5. Some examples of linguistic strife

The discussion between the philological school that used good linguistic and philological craftsmanship to implicitly prove a Eurocentric point of view and the

⁹⁰ Groenewald’s view is not shared by everyone. The well-known journalist Leopold Scholtz complained in 2009 in the newspaper *Die Burger* that the now politically correct point of view is to say that Afrikaans comes largely from the languages of Khoi and slaves (Grebe 2012: 7).

creolists who stressed the contribution of indigenous and slave languages to the origin of the new language, Afrikaans, revolved around several linguistic facts. One party tried to find Dutch or European data which could explain the phenomenon, the opposite party looked for Malay, (Creole) Portuguese, or Khoekhoe data to explain its origin. Three of these phenomena and the discussion about their origin will be summarized here briefly. These phenomena are:

- Substitution of the subject form of the personal pronoun of the first person plural by its object counterpart: *ons*
- *vir* followed by direct objects
- brace negation (double negation): *nie...nie*

5.1. The convergence of *ons*

In the first international publication on Afrikaans, Schuchardt (1885: 468) already noticed that there is something special about the personal pronoun first plural in Afrikaans compared to Dutch. In Dutch there exist two forms, *wij* as subject and *ons* as object. Afrikaans only has *ons*.

Dutch	Afrikaans	Gloss
Subject: <i>wij</i> lopen	<i>ons</i> stap	we walk
Object: <i>zij</i> zien <i>ons</i>	<i>hulle sien ons</i>	they see us

Schuchardt was told, he reports, that this convergence was a result of French influence. After all, French only has one form: *nous*. Du Toit (1897: 30), the leader of the GRA, wrote in his comparative grammar of Afrikaans and English:

To the same source [the French of the Huguenots CH] is to be traced the use of *ons* in Cape Dutch, where in Dutch *wij* and *ons* are used, being a regular version of the French *nous-nous*.

According to Hesseling (1899: 138) this explanation is highly unlikely, because the corresponding possessive pronoun in Afrikaans is also *ons*, whereas French makes a difference between the personal and possessive pronoun: *nous* versus *notre* and *nos*. He found, however, a parallel in Malay, where there is also no difference between the subject and the object form of this personal pronoun. The corresponding Malay form is *kami*, when the speaker excludes himself from the group, and *kita* when he includes himself.

Scholtz (1980: 68), one of the leaders of the then South African linguistic world, was not very happy with this suggestion. He claimed that the substitution of the subject form of a personal pronoun by the corresponding object form is a very common phenomenon in the history of languages and dialects. It is generally accepted, he stated, that the cause is a need to emphasize; and object forms are more suitable for emphasis. In the dialects of the two western provinces of Holland one does not

find *ons* as subject, in the dialects of the South-Western province of Zeeland, however, it has been attested. The probability of this explanation is limited, he admitted, since the influence of Zeeland dialects on Afrikaans is rather small.⁹¹

Valkhoff (1966: 222) also discussed the *ons* case. He raised a number of questions related to the Zeeland hypothesis.

Were there Zeeland settlers at the old Cape who could have transmitted this feature? If so, were they numerous enough and did they have the opportunity of doing so? Well, then, among the first (104) free-burghers about whom we have records, there were five from Zeeland and according to Bosman, who studied these and later figures, “it is clear that the Zeeland influence should not be stressed too much” [Bosman 1922: 120]. Like the Flemings, they did not arrive all at once, but one by one, and do we know whether they all had slaves or Hottentot servants to whom they could have communicated their form *ons*? And, in case they did adopt it, would these servants have had such prestige among their countrymen or their comrades as to impose this trait? These are realities we have to face, instead of all the wishful Dutch etymologies proposed, as beautiful as they are unreal.

Valkhoff went on quoting Hesseling’s Malay slaves proposal but he also added that there is another option: the Hottentots did not distinguish ‘between “we” and “us” and “our” in their languages either.

Am I deluding myself, or is what happened not more or less this? In the 17th century the Hollanders had more success with their language at the Cape than in Ceylon [Sri Lanka] and in Batavia [Jakarta]. So both slaves and Hottentots learnt Dutch pretty soon, but they were not taught it in schools. Therefore they adapted the new language to their own linguistic habits as best they could, and the result was what any linguist outside South Africa would call “creolized speech” (Valkhoff 1966: 222–223).

Scholtz was convinced that the great changes in Afrikaans have taken place in the first decades after the landing at the Cape, therefore Hesseling’s theory, that speakers of Malay had an influence on the convergence of *ons*, had to be dismissed as unlikely because there were hardly Malay people at the Cape before 1720. A Hottentot influence could be more plausible. After all, in Hottentots, as in Malay, French, and Portuguese, forms for object and subject are not distinguished in these cases. However, Scholtz did not want to give up a development from Dutch or at least from Germanic. In a language such as Afrikaans, which is so characterized by emphasis, this explanation remains very defensible, he stated.

Whoever is aware of the abundant examples of function changes among pronominal forms in Dutch vernacular, can hardly *believe* [italics CH] that foreign influences in a similar phenomenon in the history of Dutch at the Cape are a decisive factor.⁹²

⁹¹ Scholtz (1963: 116) was still convinced that the change in the use of *ons* comes ‘from the fatherland (sic!), maybe from Zeeland where the use of *ons* is more emphatic than *wij*.’

An extra argument for the Germanic background of the convergence of Dutch *wij* and *ons* in Afrikaans *ons* can be found in a Low German dialect, the Danish vernacular, and several English dialects, Scholtz adds in a footnote. Thus, he wants to believe in a spontaneous evolution from a Dutch or Germanic base.

Belief appears more often an argument in this discussion. Achmat Davids (2011: 60–61 = 1991), the father of Cape Malay studies,

find[s] it difficult to accept that these grammatical changes were copied from the colonist speaking a Dutch dialect. Firstly, I do not have any evidence of Cape Dutch sources indicating that *wij* was substituted by *ons* in the spoken language of the colonists at the time; secondly, if I were to agree with her [Raidt] I would have to ignore the fact that the Malayo-Polynesian grammar is remarkably simple and could have influenced this change. The use of *ons* for the Dutch subjective *wij* could be a reflection of the Malayo-Polynesian grammar, which does not modify or change words by inflection to express case, number or gender. Hence the Eastern slaves were more likely to have applied a rule of grammar known to them and used one word, *ons*, for the pronoun “we”, rather than two different words – *wij* and *onz(e)* – for a single concept.

Raidt (1983: 155–156), the *grande dame* of the philological school, hardly dealt with *ons*. She indicates that texts from 1672 on have been handed down in which *ons* appears as subject in the broken Dutch of slaves and Khoekhoe. Around 1735, *ons* as frequent but incorrect subject form already appeared to be a characteristic feature of the Boers. This data, however, did not bring her to conclude that *ons* originates in the language of the Khoekhoe or of the slaves.

The origin of *ons* instead of *wij* was often attributed to the broken linguistic usage of the Khoin and slaves and regarded as a pidgin mark or creolism. However, the use of *ons* as subject form instead of *wij* is an old dialect form that is still in use today, especially in Zeeland. W.W. Schumacher [1973] pointed out that this nominative-accusative replacement is a case of “Germanic vulgarism”, since exactly the same thing occurs today in Vulgar Danish and other Germanic languages; and something similar could be said of Vulgar English. It is therefore more than likely that *ons* in the subject function comes from the dialectal Dutch vernacular but was strengthened and spread at Cape through the influence of foreigners.⁹³

⁹² ‘Wie bewus is van die oorvloedige voorbeelde van funksiewisseling onder pronominale vorme in Hollandse volkstaal, kan moeilik *glo* [italics CH] dat vreemde invloede bij soortgelyke verskynsel in die geskiedenis van Hollands aan die Kaap ‘n deurslaggewende faktor was.’

⁹³ ‘Die Herkunft von *ons* statt *wij* wurde oft dem gebrochenen Sprachgebrauch der Khoin und Sklaven zugeschrieben und als Pidginkennzeichen oder Kreolismus betrachtet. Der subjektivistische Gebrauch von *ons* anstelle von *wij* is jedoch eine alte Dialektform, die heute vor allem in Zeeland noch gebräuchlich ist. W.W. Schumacher [1973] wies darauf hin, daß es sich bei diesem Nominativ-Akkusativ-Ersatz um einen Fall von „Germanic vulgarism“ handle, da genau dasselbe heute im Vulgärdänischen und anderen germ[anischen]. Sprachen vorkomme; und ein ähnliches könne vom Vulgäringlischen gesagt werden. Es ist daher mehr als wahrscheinlich, daß *ons* in Subjektfunktion aus der

In Raidt (1976a: 111–113), she first presented several 17th and early 18th texts in which examples with *ons* can be found from the Hottentot language and from slave-Dutch and then asked the question how *ons* as subject could be explained. Does it come from the Dutch of the colonists or is it due to the influence of Hotentots or slaves from the East? Her answer (1976a: 184) simply follows Scholtz (1963) and sticks to influence from Zeeland. However, she suggests carefully that emphatic *ons* also was in use in the neighbouring dialects of Holland, albeit in ‘uncivilized’ varieties.

Even though Raidt is not the last one who wants to defend an origin from Zeeland – the Dutch linguist Piet Paardekooper (1996) hints to parallel constructions in the dialects of Zeeland and the Flemish speaking part of North France, so called French Flanders – the now most accepted explanation is that *ons* as subject form arose because new language learners abolished the subject-object distinction (Ponelis 1993: 27–30). It is, however, remarkable that *ons* as subject cannot be traced back to one of the Khoi languages.⁹⁴ The explanation is that it is typical for a learner’s variety to avoid morpheme differences (Van Rensburg 1996: 138 and 2015: 90). Subsequently, *ons* became an inherent part of Khoi-Dutch and Khoi-Afrikaans but it was seen as highly stigmatized (Ponelis 1993: 218). Later on *ons* as subject became destigmatized and established (Van Rensburg 2016). Or as Van de Glind (2016: 25) puts it: ‘the emergence of *ons* as subject pronoun is largely due to innovations in the interlect of the Khoi speakers.’

5.2. Vir + direct object

One of the ‘significant innovations’ (Roberge 1994: 21) of Afrikaans is the use of *vir*, ‘lit. for’, before personal objects (*hulle het vir my geslaan* ‘they beat me’) (Roberge 1994: 21). Also Hinskens (2009: 23–24) calls the ACP construction (accusativus cum praepositione) one of the more striking differences between Dutch and Afrikaans. ‘In Afrikaans one can mark a direct object as an indirect object, while in Dutch it is excluded’.

Afrikaans:	Ek het nie <i>vir</i> hom gesien nie
Dutch:	*Ik heb aan hem niet gezien
	Ik heb hem niet gezien
	‘I did not see him’

Schuchardt (1890: 226–227) already noticed in his study about a Creole spoken on Java that this type of construction is quite common in Malay, in Creole Portuguese and in Afrikaans.

dialektal-ndl [niederländischen] Umgangssprache stammt, anm Kap aber durch den Einfluß der Fremdlinge verstärkt und verbreitet wurde.’

⁹⁴ Analyzing an 1880 text, Luijks (2009: 157–158), however, suggests that accusative *ons* can be found realized in the Dutch canonical subject position on a calque of the syntax of Nama.

What we see as a direct object in Malay is connected to the verb by a preposition in numerous cases, and this is also the case in our Creole. But not only in this, but in Asian-Portuguese in general, yes, we encounter something corresponding far beyond it, and so the proportion that comes here to Malay cannot be determined with complete certainty for the time being. (...) Now there are also Creole dialects in which the accusative is equated with the dative, and both are expressed by the preposition ‘for’ (the dative use of which is very common; so in Thuringian: *er sagte vor mich* ‘he said me’. So in the lingua franca (as it seems only in personal pronouns), for example *respondir per mi*, ‘answer me’, *mi mirar per ellu*, ‘I see him’, *mi gustar per ellu*, ‘I taste him’ (namely the tea). So in Cape Dutch, e.g. *ek geef ver jou wat mois*, ‘I shall give you something nice’, *sê jij ver die pêrd?* ‘Do you see the horse?’.⁹⁵

Hesseling (1899: 115–116) followed Schuchardt’s suggestion and even puts forward an extra argument taken from the language of Dutch Jews. According to Hesseling and to his source, the dilettante linguist Taco de Beer, Dutch Jews may say *je hebt aan mij vergeten* and *je hebt aan mij geslagen* instead of standard Dutch *je hebt mij vergeten* ‘you forgot me’ and *je hebt me geslagen* ‘you hit me’. De Beer and Hesseling associated this construction with the Spanish/Portuguese background of Dutch Sephardic Jews, since *amo a Deus* ‘I love God’ is perfect Portuguese. Hesseling also referred to Du Toit (1897: 13). Du Toit, who being a minister knew some Hebrew, found traces of Hebrew in Afrikaans.

Cape Dutch is similar to Hebrew in another respect, as both express the relation between a transitive verb and the objective noun by a particular preposition, for which we find no equivalent in either English or Dutch.

He gives as an example Gen. 4:1

Hebrew:	Ve ha adam	jada	eth Hawa	va teled	eth Kajin
Afrikaans:	En die mens	beken	fer Eva	en sy	baar fer Kaïn
English:	And the man	knew	Eve	and she	bare Cain
Dutch:	En de mens(ch)	bekende	Eva	en zij	baarde Kaïn

Hesseling is not sure whether Du Toit wanted to claim a direct relation between Afrikaans and Hebrew – although this is not unlikely given the idea of the Afrikaner

⁹⁵ ‘Im Malaiischen wird in zahlreichen Fällen das was wir als direktes Objekt ansehen, durch eine Präposition mit dem Verbum verbunden, und so auch in unserem Kreolisch. Aber nicht bloss in diesem, sondern im Asioprtugiesischen überhaupt, ja Entsprechendes begegnet uns weit darüber hinaus, und so ist der Antheil der hier auf das Malaiische kommt, vorderhand nicht mit völliger Sicherheit zu bestimmen. (...) Nun gibt es auch kreolische Mundarten in denen der Akkusativ dem Dativ gleichgesetzt wird, und zwar Beide durch die Präposition ‘für’ ausgedrückt werden (deren dativische Verwendung ja sehr verbreitet ist; so thüring. *er sagte vor mich*. So in der Lingua franca (wie es scheint nur bei Personalpronomen), z. B. *respondir per mi*, ‘antworte mir’, *mi mirar per ellu*, ‘ich sehe ihn’, *mi gustar per ellu*, ‘ich koste ihn’ (näml. den Tee). So im Kapholländischen, z. B. *ek geef ver jou wat mois*, ‘ich gebe Ihnen was Schönes’, *sê jij ver die pêrd?* ‘sehen Sie das Pferd?’.

nationalists that they were as much a chosen people as the Jews – but he considered it a support for the influence of a substrate language (Spanish/Portuguese) on the language of the Dutch Jews. Valkhoff (1966) remained rather silent on this construction. He only notices that *vir* cannot originate in High Portuguese since Portuguese uses *a*, not *per/por* (1966: 237).

The philological school ran into difficulties in explaining this phenomenon. The possibility of a Dutch origin, however, was not simply given up. Even though he quotes several examples from the 17th and 18th century, Scholtz (1980: 91–93) claims that *vir* in Afrikaans is a feature from the early 19th century. He dismisses the early examples as utterances of foreigners or slaves, which means they cannot be considered Dutch or Afrikaans. Nevertheless, Scholtz does not have a real explanation for the innovation, the use of *vir* with a direct object.

The extensive use of *for* in Afrikaans has been explained in different ways. It has been pointed out that a measure of instability in the use of prepositions before the indirect object and also in the distinction between verbs that take a direct and an indirect personal object with them, existed in Dutch dialects from an early time, and that the instability would increase at the Cape where people from different places gathered and the Dutch language had to be learned by many foreigners (1980: 93).⁹⁶

It is noteworthy that Scholtz who always produced an abundance of data from Dutch dialects to make his point now does not come up with any example of Dutch dialects which are instable in this respect. The other explanation Scholtz mentions is an influence of broken Portuguese or Malayo Portuguese. His final conclusion is that most likely all factors worked together and that a broken Portuguese construction may have enhanced and expanded an unstable Dutch dialectal use. Ponelis (1993: 271) appears to agree with Scholtz more or less and calls the use of *vir* an African innovation, however ‘not entirely without a Germanic antecedent.’

Raidt (1976a: 194–195) starts with the remark that the construction does not occur in Dutch or in Dutch dialects. Possibly, the innovation comes from the influence of another language. There are several early examples from the broken Portuguese of slaves; however, since Van Riebeeck already used similar constructions one may think of a substitution effect. Maybe *vir* has taken the place of other prepositions. It is not unthinkable that one can find examples of such substitution in Dutch dialects. Her conclusion is that more research is needed. This she did herself and her results are published in a volume that was supposed to add luster to the unveiling of the

⁹⁶ ‘Die uitgebreide gebruik van *vir* in Afrikaans is op verskillende maniere verklaar. Daar is op gewys dat ‘n mate van onvastheid in die gebruik van voorzetsels voor die indirekte voorwerp en ook in die skeiding tussen werkwoorde wat ‘n direkte en ‘n indirekte persoonlike voorwerp by hulle neem, van vroeg af aan in Nederlandse dialekte bestaan het, en dat die onvastheid groter sou word aan die Kaap waar mense uit verskillende oorde bijmekaar gekom het en die Nederlandse taal buitendien deur baie vreemdelinge moes aangeleer word.’

language monument at Paarl (Raidt 1976b: 73–101). The conclusion of Raidt's research is that, based on new archival research, no leads can be found in Dutch dialects. The construction originates from Creole Portuguese. Raidt (1983: 184–187) emphasizes that Creole Portuguese was a trade language that was also used by traders who worked both in the East Indies and in South Africa. That is why Van Riebeeck's language already showed some instances of *vir*-constructions.

Carstens and Raidt (2017: 482–483) discusses the *vir*-innovation in relation to what they call *taalverstoring* 'language distortion' but what is called interference elsewhere. People whose mother tongue was a Creole Portuguese transferred the construction to the Dutch they wanted to acquire. In fact they explain the emergence of this construction as an innovation via an *aanleedersvarieteit* 'learners variety'. How the whites subsequently took over this construction is not explained. Note that this explanation emphatically does not use creolization as cause for the innovation but assumes that it is the result of imperfect second language (L2) learning.

Den Besten studied this construction and its introduction into Afrikaans several times. In Den Besten (1977) he called it a hardly controversial issue. He compared the Afrikaans case marker *vir*, which may occur with animate direct and indirect objects, with Portuguese, Spanish and Italian *a*, and Malayo- and Asio-Portuguese Creole *per* and concluded that the basis must be found in a Malayo/Asio Portuguese system but this does not answer, he concludes, the question of how one grafts such a system onto Dutch or what one expects from the new system after it has been laid down over Dutch. Den Besten (2000 = Van der Wouden 2012: 313–331) discussed extensively the question as to which of the slaves' languages in the Dutch Cape could be the basis for *vir*. After having begun to point out once more that *vir* formally originates from the Dutch preposition *voor* 'for', he repeated that usually the syntactic explanation of the Afrikaans use of *vir* is sought in Asian Creole Portuguese, especially in Indo-Portuguese. Den Besten, however, wanted to defend that also Eastern Malay spoken by slaves from eastern Indonesia and their variety of Creole Portuguese may have been instrumental in shaping the use of Afrikaans *vir*. After all, in quite a number of the Eastern Malay languages object marking is in accordance with object marking in Indo-Portuguese and Afrikaans. After a detailed study of the Cape Colonial slave population, their region of origin and the local Eastern Malay varieties they spoke, he came to the conclusion that

(...) it is probable that the syntax of Afrikaans *vir* (<Du *voor* 'for') has come about through various linguistic influences upon Dutch as spoken in the Cape Colony: on the one hand there was Indo-Portuguese (in cooperation with some of the native languages of the slaves from India-Sri-Lanka), on the other hand there were the Eastern Malay dialects as spoken by the majority of the slaves from Indonesia.

This explanation is not based on language learning problems as Carsten's and Raidt's (2017) proposal but is clearly based on language mixture, thus on creoliza-

tion. Den Besten (2009 = Van der Wouden 2012: 355–373) summarized Den Besten (2000) and pointed to Amboina-Malay as one of the sources especially (2012: 370–371). He added that also the Indo-Aryan mother tongues of the slaves from India-Sri Lanka may have played a role in the emergence of the Afrikaans object marker *vir*. After all, these languages exhibit a so-called dative accusative, i.e. marking animate direct objects as indirect objects (2012: 373). As a result, the number of languages that may have contributed to the function expansion of Dutch *voor* is only increasing, which reinforces the probability of a creolization process.

5.3. Brace negation

Probably the most discussed phenomenon of Afrikaans is the double negation or as Roberge (2000) calls it brace negation. This negation does not occur in current Dutch and that is why the question of its origin has often been debated. Du Toit (1897: 30) starts the section ‘Peculiarities of Cape Dutch’ with it.

Just as in French Cape Dutch use (sic!) a double negation, probably this is to be traced back to the influence of the Huguenots.

Moet <i>ni</i> gaan <i>ni</i>	‘Do not go’
Gen een <i>ni</i>	‘No one’

He already pointed to the assumed parallel in an earlier publication, the first Afrikaans grammar (1876): ‘Just like in French, we have a double negation with our double use of *nie*’ (Biberauer 2015: 42 fn. 14). Du Toit, however, was not the only one, who thought that the Afrikaans double negation originated in the similar French negation. Hesseling (1899: 117–118) also mentioned Mansvelt and Te Winkel. He then immediately showed that this hypothesis is implausible. The second *nie* in Afrikaans is sentence-final, whereas the second part of the French double negation, or in older Dutch double negations, immediately follows the verb:

French:	je <i>n’</i> ai <i>pas</i>	‘I do not have’
Dutch:	ik <i>en</i> weet <i>niet</i> wat	‘I do not know what’

Hesseling implicitly settled this with Taco de Beer (1882: 237) who claimed that the African brace negation came from an older (Middle) Dutch double negation. He was convinced that Afrikaans *nie... nie* was the same as the *en... nie* negation he still encountered in the work of the 17th century Dutch poet Cats. The Dutch sentence above comes from De Beer who took the example from Jacob Cats.

Hesseling also pointed to the parallel that Du Toit saw here again with Hebrew. In Hebrew, a word may be repeated to emphasize. The same phenomenon also occurs in Afrikaans, where one can find:

Dood is hy dood	Dutch: Hij is zeker dood.	'He is most certainly dead'
Kom sal hy kom	Dutch: Hij zal zeker komen	'He will certainly come'

Such a repetition has more often been put forward as the starting point for the double negation. Hesseling, however, could not find any parallel for the Afrikaans brace negation. Hesseling also referred to Schuchardt who found a similar case in a Creole Portuguese from Angola but his data are not very clear. The last option he suggested is an emphatic way of speaking, which can sometimes even lead to a threefold *nie*: *Dis ni die kinderharp self ni wat 'n mens kan sing ni* 'It is not the children's harp itself that one can sing'. Finally, Hesseling must conclude that he cannot answer the question whether the double negation has been taken over from another language or arises from a spontaneous Dutch/Afrikaans development. It is remarkable that the options Hesseling discussed keep returning in the remainder of the debate.

Before proposing his own hypothesis, Scholtz (1965: 22–24, 41–43, 90–91; 1980: 90–91), first emphatically rejected explanations based on Portuguese Creole (Valkhoff) and Hottentot (Nienaber) without, incidentally, providing any arguments for this. His own suggestion is in line with the possibility of repetition already mentioned by Hesseling. He presents brace examples such as *al lank al* 'for a long time' and *uit die huis uit* 'out of the house'. These could have served as basis for the brace repetition of the negation particle, thus for the double negation.

Apparently, his own suggestion did not convince Scholtz. Therefore, he also looked for similar constructions in older Dutch texts and Dutch dialects. Indeed, there have been a few dialects in the center part of the Netherlands in which *niet....niet* 'not....not' occasionally occurred but he could not find any attestations of this construction in the more relevant dialects of the provinces North- and South-Holland. In the dialects of Flanders, however, the construction appeared to be more frequent. Question solved, for Scholtz. The construction is Dutch, be it that the use in Afrikaans is more emphatic which he explains from the great need to make yourself understood to foreigners.

Raidt (1976a) called 'repeated negation' a normal phenomenon that occurs in many languages. For instance, 'I didn't say nothing' is a normal construction in English vernacular. Similar constructions one may find in some German and Dutch dialects. In addition, she pointed to the Middle Dutch brace negation *en....niet*, already mentioned by De Beer, which was still in use to deep in the 18th century, according to her.⁹⁷ There are, however, essential formal differences between the Afrikaans brace negation and the repeated negation found in other languages: the Afrikaans second *nie* may be optional and, what is even more important, the second

⁹⁷ There is no support for this claim in the Dutch linguistic literature. This is different for Afrikaans; Van Oordt (quoted in Van Rensburg 2015a: 91) confirms that the so called *Veldwagtertekste* 'Ranger texts' from the beginning of the 19th century do not yet contain the Afrikaans brace negation but the old with *en....niet*.

nie is sentence-final. All explanations of the origin so far failed, according to Raidt, till the Flemish dialectologist Pauwels (1958: 435–477) found exactly the Afrikaans brace negation in the dialect of the small Brabant town of Aarschot not far from Louvain. His and Raidt's conclusion is that emigrants from this region must have brought this construction with them. She solves the problem that the brace negation does not occur in texts before 1830 by pointing to the need of correctness. Literate people in South Africa wanted to write as correctly as possible, thus avoiding this construction. Finally, the present double *nie*-construction began to be so accepted from the beginning of the 19th century that it then appeared in written texts. Raidt (1983: 189–190) does not differ materially from her previous survey and explanation. She adds, however, one important fact: according to her, brace negation with a second *nie* does not occur in the Afrikaans language of the slaves and the Khoekhoe, as far as the data show that have been handed down.

Carstens and Raidt (2017: 463–465) looks in fact little more than a revised version of Raidt which is remarkable, because in the years after Raidt (1976a and 1983) much criticism has appeared on Pauwels' study and many alternative hypotheses have been put forward. Carstens and Raidt mention Ponelis (1993) and Den Besten (2012),⁹⁸ and even Nienaber (1965) and Valkhoff (1966), but do not pay any attention to their arguments and proposals. They accept, however, Van Rensburg's (2015b: 334) argument against Pauwels' theory that consists in the strong fact that nowhere in the history of South Africa has there been any evidence of contact between speakers of the Aarschot dialect and Afrikaans. Even though Carstens and Raidt have to give up the strongest Eurocentric explanation, i.e. Pauwels' theory, they stick to another spontaneous-evolution hypothesis which says that the Afrikaans brace negation is a continuation and an expansion of the Middle Dutch double negation, as it still exists in some Dutch dialects. That this Middle Dutch negation is *en ... nie* instead of *nie... nie*, and the fact that the place in the sentence differs is apparently taken for granted. This could be expected, because one of the few extensions of the treatment of Carstens and Raidt compared to earlier work by Raidt is the addition of a motto from the work of the Dutch linguist Paardekooper, the only Dutch linguist from the second half of the 20th century who advocated a *Groot Diets* thinking.⁹⁹ Paardekooper who claimed elsewhere (2003) that Afrikaans is a continuation of the dialect of Amsterdam praises Pauwels' research 'as a result of which we know that this African construction corresponds almost completely to a Flemish-Brabant system.' Incidentally, there are clear differences between Flemish and Brabant dialects themselves and the Amsterdam variety. The other extension of Car-

⁹⁸ Den Besten (2012) is Den Besten (1986) but is reprinted in Van der Wouden (2012: 221–256)

⁹⁹ This view, which was popular in some Flemish circles before the Second World War, included a quest for a renewed unity of the Netherlands and the Dutch/Flemish-speaking regions and a strong bond with the Afrikaner brothers in South Africa.

stens and Raidt in comparison with Raidt (1976a and 1983) is a reference to Waher (1978), who discussed the scope of the two negation particles.¹⁰⁰

Conradie (2017²) described the double negation in a chapter on changes in Afrikaans in the other handbook on Afrikaans, Carstens and Bosman (2017²: 77–78). In fact, he takes much the same position as Raidt and Carstens and Raidt, although he does not accept the idea that Middle Dutch *en...nie* is simply continued in the Afrikaans brace negation. He mentions the two best-known theories: the one proposed by Pauwels in combination and enhanced with comparable 17th century Dutch double negations and the other one, proposed by Nienaber (1965) and refined by Den Besten (1987=1986). Their explanation claims that Khoekhoe speakers who wanted to learn Dutch put a second negation particle at the end of the sentence since that is where they are used to put the negation marker in their own, also SOV, language. After all, Khoekhoe had sentence-final negation. Van Keymeulen (2019b: 108) reacts rather angrily to presenting both theories as equal. The Aarschot-explanation and the related Dutch dialect origin of the embracing Afrikaans negation is a language myth, according to him. Nienaber's and Den Besten's solution is much more plausible.

Before turning to this more plausible hypothesis a few words should be said about Valkhoff's (1966: 13–18) proposal that the Afrikaans brace negation originated in the African variety of Portuguese Creole and his criticism on other theories. Valkhoff disputed Pauwel's solution that Aarschots and other dialects from the Louvain region set in motion the Afrikaans brace negation. There were hardly any people from this region among the early immigrants¹⁰¹ and as far as there were, they did not arrive as a group nor at the same time. In addition, 'was their prestige so great that they were able to impose such an un-Dutch construction?', Valkhoff asks (1966: 16). In addition to his own explanation, Valkhoff also appreciates Nienaber's analysis (1955, reprinted as 1965) which shows that more than half of the surviving Afrikaans negative sentences of the Khoekhoe from the early 19th century contain a brace negation, whereas 'in the Afrikaans of the Whites [from the same period] there occurred 45 negative sentences, 7 with and 38 without final *nie*, or in percentages 16 per cent and 84 percent' (1966: 17).

Now the Nama language, for instance – the only one that is well recorded – does not have a double negation, but it has negative particles which precede or, more usually, fol-

¹⁰⁰ Waher's dissertation hardly played a role in the discussion about the brace negation in Afrikaans due to the theoretical framework she choose. She used the brace negation as an argument for a generative semantic approach. As is well-known (cf. Hamans and Seuren 2010) the generative semanticists lost the linguistic war against the so called 'interpretative semanticists'. Waher (1983) is a reformulation of Waher (1978) in terms of an interpretative semanticist framework.

¹⁰¹ Altogether there were 13 Flemish people among the early settlers between 1657 and 1662, which is some 8 percent of the total number. Whether they came from Flanders, from Limburg or from Brabant – Aarschot is in Brabant – cannot be determined. The number of Germans, for instance, was 40 in the same period. The number of Dutchmen was 104 (Valkhoff 1966: 15).

low the verb. Most of them are placed after the verb (*tama, tite, te*); (...) When the Hottentots learnt to speak Cape Dutch they adopted the preverbal [Dutch] *nie(t)*, but at the same time they looked for a means to maintain their usual construction with a postverbal negation. To fill this hiatus they introduced another *nie(t)* behind the verb, and this usage was taken over by the White community itself, especially in the interior of the country where the Hottentots were farmhands, maid-servants, or playmates in the White family. (...)

So, both the creolized Dutch of the African slaves, who most likely knew a double negation in their own lingua franca, and that of the Hottentots, may have popularized a construction which sporadically occurred in the Netherlands (Valkhoff 1966: 17).

Even though Valkhoff turned out to be willing to make a small opening for older Dutch constructions, this did not mean that he also accepted, even for a small part, spontaneous evolution theories, as some of his private letters show. In one of his much-heard radio talks, the most extreme spontaneist Van der Merwe highly praised Pauwels' find and called it definitive proof of a Dutch ancestry of Afrikaans. Valkhoff reacted in a letter to Gawie Nienaber.

I can imagine that rather naive minds, such as the author [Pauwels] himself, and Afrikaans linguists who strive for diachronic language purity (by analogy with our "racial purity"!), have been greatly affected by this and now assume that the problem of origin of *nie...nie* in Afrikaans has been solved. (...) It seems to me very funny that e.g. the 8% Flemings who were free burghers there between 1657 and 1662 would have been liable for the double negation: 1st it is not at all certain that they all used it, 2nd it seems strange that the other colonists simply took over this un-Dutch language turn from a few country fellows. (Schutte 2016)¹⁰².

Valkhoff also wrote a letter to Pauwels, in which he warned him that Afrikaners had to fight a language battle and that his argument could be used within it. Apparently Valkhoff did not realize that the Flemish-speaking Pauwels had also struggled through a largely French-speaking education in Louvain. He added that in Afrikaans linguistic politics is rarely far away.

Moreover, most of them tend to transfer the (unattainable and, for that matter, unattained) ideal of racial purity to language. (...) a tendency to underestimate or even deny foreign influences on language development. I must certainly reject the latter as an unscientific attitude. (Schutte 2016).¹⁰³

¹⁰² 'Ek kan my voorstel dat taamlik naïewe geeste, soos die skrywer [Pauwels] self en Afrikaanse taalgeleerdes wat na diachroniese taalsuiwerheid strew (na analogie van ons "rassensuiwerheid"!), hierdeur baie getref is en nou aanneem dat die oorsprongsprobleem van *nie...nie* in Afrikaans opgelos is. (...) Dit lyk vir my baie snaaks dat bv. die 8% Vlaminge wat daar tussen 1657 en 1662 vryburger was, vir die dubbele ontkenning aanspraaklik sou gewees het: 1^e is dit glad nie seker dat hulle *almal* gebruik het nie, 2^e lyk dit vreemd dat die andere koloniste hierdie on-Hollandse taalwending sommer van 'n paar stamgenote oorgeneem het.'

¹⁰³ 'Bovendien hebben de meesten van hen de neiging het (onbereikbare en trouwens niet bereikte) ideaal der rassenzuiverheid op de taal over te brengen. (...) een neiging om vreemde invloeden op de

Den Besten discussed the Afrikaans double negation several times. His most comprehensive study is den Besten (1986, reprinted in Van der Wouden 2012: 221–256). After having sketched the problem, Den Besten (Van der Wouden 2012: 240–241) first criticized Scholtz and Raidt who pointed to a few more or less coincidental examples of a double negation in some Dutch dialects. Unfortunately, no such examples have been attested for the settler’s dialects. Subsequently, he discussed Pauwel’s Aarschot hypothesis. The dialect of Aarschot even exhibits a negation consisting of three particles. The first at the place of the Dutch negation particle, the second in the middle field of the sentence and the third one sentence final. Unfortunately, the last one appears to be optional, which leaves the dialect with a double negation in which the second element is not sentence final, which is crucial for the Afrikaans brace negation. Den Besten (243) is also very skeptical about Valkhoff’s Creole Portuguese explanation. The varieties of Creole Portuguese in which one comes across a double negation are from the Gulf of Guinea. Unfortunately, the Creole Portuguese slaves are from Asia. The Asian varieties of Creole Portuguese do not exhibit double or sentence final negation.

So, the only remaining option is the Hottentot/Khoekhoe hypothesis, proposed by Nienaber (1955/1965). Den Besten noticed that both Dutch and Nama, as an example of a Khoekhoe language, are SOV, which makes it not ‘impossible that interference from Hottentot has created *nie-2* in Afrikaans.’ (Van der Wouden 2012: 244). The question that arises is what kind of language was the Hottentot-Dutch in which this *nie-2* must have popped up. On the basis of archival data Den Besten is able to show that it is an SOV-pidgin that best can be described as a relexified Khoekhoe foreigner talk (2012: 248–249). Subsequently, he assumed that this pidgin was taken over by the slaves and therefore used more widely. Of course, the Portuguese Creole lingua franca influenced the Hottentot pidgin and vice versa. Thus, it is not unlikely that the slaves borrowed a sentence final *nie-2* from the Khoekhoe pidgin. Via these groups *nie-2* became part of the different varieties of Afrikaans (2012: 250). The problem Raidt (1983: 190) identified that there are no attested double negations in the speech of slaves and Khoekhoen before 1800 remains a difficult issue for Den Besten. Therefore, he analyzed more or less similar examples and even ingeniously re-analyzed a well-known early example, which then may become a first example of *nie-2*. This example would then have to be about 70 years older than all accepted attestations (Van der Wouden 2012: 254–256).

Although Van Keymeulen (2019b:108) called Den Besten’s revision of Nienaber’s hypothesis the most plausible theory about the origin of the brace negation in Afrikaans and even though Bell (2001) further developed this hypothesis and Van Rensburg (2015a): 91–92) put forward arguments in support, the proposal did not go

taalontwikkeling te onderschatten of zelfs te ontkennen. Dit laatste moet ik beslist als een onwetenschappelijke houding verwerpen.’

unchallenged. Ponelis (1993: 33–35) accused him of having taken too little account of social factors and is not convinced of the existence of a ‘partially stabilized Khoi-Dutch pidgin,’ since the ‘data are very scant and mingled with regular Dutch’ (1993: 33). Groenewald (2002) has examined Den Besten’s proposal for a pidgin that is shared by Khoekhoen and slaves in a broader context. Based on socio-historical data, he doubts the existence of such a stable pidgin, which does not mean that he denies the influence of the Khoekhoen and the slaves on the development of Afrikaans. Lujks (2012: 165) who, incidentally, is sympathetic to Den Besten’s approach points to an essential problem for the Nienaber-Den Besten hypothesis: the lack of early attestations.

It has been argued that the origin of Afrikaans double negation has its roots in African substrates, specifically Nama and Koranna which realize a negative element clause finally (...). Notably, in the corpora of nineteenth-century Oorlam-Hollands [a specific kind of coloured Dutch CH], despite the fact that this vernacular has to be characterized as having undergone major influence from Khoekhoe, this feature does not surface.

Her other data do not support the Nienaber/Den Besten proposal either. Deumert’s (2004) research shows that around the turn of the 20th century the brace negation was still very infrequent in the Cape-Dutch correspondence she investigated. It was a stigmatized, popular lower class phenomenon that was introduced into Standard Afrikaans by the language engineers for reasons of distinction from Dutch and only found its way into Standard Afrikaans after a long process. In effect, this means that the question of the origin of the brace negation in Afrikaans should be shifted to the question of the origin of the brace negation in one or in all the coloured non-standard varieties.

Roberge (2000), who also takes a creolization point of view towards Afrikaans, is not convinced by Den Besten. All the other theories appeared to be untenable, therefore he returned to an explanation that has already been advanced by Hesseling, the brace negation as a result of emphasis. Roberge argued that the brace negation in Afrikaans is an innovation that resulted from a process of convergent hybridization in which various segments of the colonial society took part. The starting point of his hypothesis is the sentence-final Dutch emphatic tag negation, *nee* or *niet* ‘no’.

Dutch: Het kan niet waar zijn, nee!

Gloss: it can not true be no

‘It cannot be true, no!’

Dutch: Jij komt niet mee, nee?

Gloss: you come not with hey

‘You aren’t coming, hey/right?’ (Roberge 2000: 147)

This construction was relexified in the language(s) of the Khoekhoen and the slaves. Due to the intensive contact and language contact between them and lower

class whites, this feature was also adopted by these whites and used in their language, albeit with variations (Roberge 2002: 98).

Biberauer (2007, 2008, 2009 and 2015), who investigated contemporary Afrikaans negation in depth, agreed with Roberge: *nie-2* is a discourse oriented particle (2015: 129), an emphatic tag negator (2007: 112), a final polarity marker (2008: 111–112). Moreover, it is a late development in Afrikaans which explains why it has not been attested in earlier texts. Furthermore a discourse-related origin seems to bring this Afrikaans phenomenon in line with similar phenomena found in other languages (2015: 142). What is most special about the brace negation is that it does not follow Jespersen's Cycle (2009 and 2015), which also makes the quest for its origin a special enterprise. The idea that it should be related to a more common Dutch or Western European should be given up, she demonstrated.

The conclusion that seems to emerge is that the Afrikaans negation system is only superficially similar to more familiar Western European models. More specifically, it would seem to be the case that the mix of "exotic" contact considerations and ideologically motivated prescriptive intervention at the standardization stage has produced a system that children cannot straightforwardly acquire (Biberauer 2015: 164–165).

As is clear, the question of the exact status of the brace negation and its origin is far from answered. Biberauer therefore calls for further investigation. What is more or less clear is that there are no simple answers. A Dutch dialect background or an origin in earlier stages of Dutch appears virtually impossible, however much they may have been or still may be ideologically desirable at the time, but parallels with contact or indigenous languages also leave many questions unanswered. It is much too easy to use the brace negation as a proof for a white or black Afrikaans.

Biberauer (2015: 130) has the firm suspicion that, had his early death not prevented this from happening, Den Besten would also have gone in the direction that Roberge and Biberauer are following. An abstract which he produced shortly before he passed away announced new insights that led him to embrace Roberge's idea. Unfortunately we never will learn what these insights may have been.

6. Conclusion

This survey of the discussions about the origin of Afrikaans and the Cape Colony shows that the predominant feeling among the Afrikaners was that they were a special group. In the 17th century they were the only 'civilized Westerners' at the tip of Africa, with all the colonial prejudices and feelings of superiority which go with it. After the British took over power at the Cape, the Afrikaners felt downgraded. Of course, from their point of view, not as far as to the level of the coloureds and the blacks, since they remained white. Nevertheless they were tempted to fight their way

back up again. Their white language, Afrikaans, became instrumental in that fight. No wonder that Afrikaans scholars – and also some Dutch and German colleagues who felt solidarity with them – who studied this language, and especially its origin, wore ideological blinders. The moment they would find out that their dear language was not completely white, it would feel like betrayal of their struggle for emancipation. Therefore they not only could not see data which contradict their ideological stance, they even could not think of such an approach. It simply did not come to their mind. They never realized that they, due to this one-sided look, mainly saw data which were supportive to their own theories and that they had a blind eye for the weakness in their argumentation. Therefore, they reacted so furiously when some other scholars showed them that Afrikaans is as much creolized as it comes from West-Germanic sources. This does not imply that scholars who defended a Eurocentric or albocentric approach were crooks, betrayers, or cheaters. Not at all, they were serious and honest scholars, often fine philologists who suffered from a lack of being able to separate themselves from their environment. This, however, is not the prerogative of only this group of scholars. The creolists of the 1970s were as much influenced by the *Zeitgeist*, as the followers of the philological school, although modern times value an ideology founded in democratic equal rights much higher.

The dire problem arose under Apartheid, when all aspects of life and scholarship became highly politicized in South Africa. Apartheid, however, did not come like a bolt from the blue. It had been foreshadowed for some decades and that is why modern readership feels the thorns sticking out of linguistics texts since the 1920s. Unfortunately, the end of Apartheid did not bring an end to ideologization and politicization of life in South Africa and thus not of scholarship either. Therefore one may now want to call a language black that used to be seen as white but is actually coloured or brown.

References

- Adhikari, M. 2005. *Not white enough, not black enough. Racial identity in the South African coloured community*. Athens: Ohio University Press.
- ATM. 2016. *Die Afrikaanse Taalmonument. Van Konsep tot Gestalten*. Paarl: Taalmuseum.
- Barnouw, A. 1934. *Language and race problems in South Africa*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Beer, T. de 1882. "Het Nederlands in Zuid-Afrika." *Noord en Zuid* 5. 229–239.
- Bell, A.J. 2001. "Origins of negative concord in Afrikaans." In: Bell, A. and P. Washburn. (eds.). *Cornell working papers in linguistics* 18. Ithaca: Cornell University: 154–183.
- Bergerson, J. 2011. *Apperception and linguistic contact between German and Afrikaans*. Unpublished PhD dissertation. Berkeley: University of California.
- Besselaar, G. 1903. "Dr. Nicolaas Mantsvelt Wassenaar 30/7 1852 – Haarlem 6/2 1933." *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1934. 93–102.
- Besten, H. den. 1977. *Afrikaans – mogelijke interferentievervalsingen van andere talen op het Nederlands in zuidelijk Afrika*. Unpublished paper for the meeting of the Creole Group 03.11.1977. Amsterdam: University of Amsterdam.

- Besten, H. den 1978. "Cases of possible syntactic interferences in the development of Afrikaans." In: Muysken, P. (ed.). *Amsterdam Creole Studies II*. Amsterdam: University of Amsterdam, Publikatie van het Instituut voor Algemene taalwetenschap 20: 5–56.
- Besten, H. den 1981. "Marking WH-Movement in Afrikaans." In: Muysken, Pieter (ed.). *Generative Studies in Creole Languages*. Dordrecht: Foris: 141–179.
- Besten, H. den 1985. "Die doppelte Negation im Afrikaans und ihre Herkunft." In: Boretzky, N. Enninger, W. and T. Stolz. (eds.). *Akten des 1. Essener Kolloquiums über "Kreolensprachen und Sprachkontakte" vom 26.1.1985 an der Universität Essen*. Bochum: Brockmeyer. 9–42.
- Besten, H. den 1986. "Double negation and the genesis of Afrikaans." In: Muysken, P. and N. Smith. (eds.). *Substrata versus Universals in Creole Genesis. Papers from the Amsterdam Workshop April 1985*. Amsterdam/Philadelphia: 185–230. Also in Van der Wouden (2012). 221–256.
- Besten, H. den 1987. "Het Afrikaans: Mag het ietsje meer Zuid-Afrika zijn?" *Onze Taal* 56. 24–25.
- Besten, H. den 1989. "Review of Edith Raidt 1983. Einführung in Geschichte und Struktur des Afrikaans. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft." *Journal of Pidgin and Creole Languages* 2. 67–92.
- Besten, H. den 2000. "De diminutief in het Afrikaans: Kloeke, Scholtz en Ponelis opnieuw beschouwd." In: Berns, J.B. and J. Van Marle (eds.). *Overzees Nederlands*. Amsterdam: Meertens Instituut. 7–39.
- Besten, H. den 2005. "Kloeke en het Afrikaans." *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 212. 211–224.
- Besten, H. den and T. Biberauer. 2013. "Afrikaans structure dataset." In: Michaelis, S.M., Maurer, P., Haspelmath, M. and M. Huber. (eds.). *Atlas of Pidgin and Creole structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, <https://apics-online.info/contributions/29> (retrieved 15.02.2021).
- Besten, H. den, Hinskens, F. and J. Koch. (eds.). 2009. *Afrikaans. Een drieluik*. Amsterdam and Münster: Stichting Neerlandistiek VU and Nodus Publikationen.
- Besten, H. den, Muysken, P. and N. Smith. 1994. "Theories focussing on the European input." In: Arends, J., Muysken, P. and N. Smith. (eds.). 1994. *Pidgins and Creoles: an introduction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 87–98.
- Beukes, A.-M. 2004. *The first ten years of democracy: language policy in South Africa*. Paper read at the Xth Linguapax Congress on Linguistic Diversity, Sustainability and Peace, 20–23 May 2004, Barcelona, <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.120.4586&rep=rep1&type=pdf> (retrieved 18.08. 2016).
- Biberauer, T. 2007. "A closer look at negative concord in Afrikaans." *Stellenbosch Papers in Linguistics Plus* 35. 1–51.
- Biberauer, T. 2008. "Doubling and omission: insights from Afrikaans negation." In: Barbiers, S., Koenenman, O., Lekakou, M. and M. van der Ham. (eds.). *Microvariations in Syntactic Doubling*. Bingley: Emerald. 103–140.
- Biberauer, T. 2009. "Jespersen off course? The case of contemporary Afrikaans negation." In: Gelderen, E. Van. (ed.). 2009. *Cyclic change*. Amsterdam: John Benjamins: 91–130.
- Biberauer, T. 2015. "Nie sommer nie. sociohistorical and formal comparative considerations in the rise and the maintenance of the modern Afrikaans negation system". *Stellenbosch Papers in Linguistics Plus* 47. 129–174.
- Boshoff, S.P.E. 1921. *Volk en Taal van Suid-Afrika*. Kaapstad and Pretoria: Dusseau and De Bussy.
- Bosman, D.B. 1916. *Afrikaans en Maleis-Portugees*. Groningen: Noordhoff. PhD dissertation Groningen University.
- Bosman, D.B. 1922. "Afrikaanse taaltoestande tijdens Jan van Riebeeck." *De Nieuwe Taalgids* 16. 113–125.
- Bosman, D.B. 1923. *Oor die ontstaan van Afrikaans*. Amsterdam: Swetz and Zeitlinger

- Bosman, D.B. 1928². *Oor die ontstaan van Afrikaans*. Amsterdam: Swetz and Zeitlinger
- Boshoff, S.P.E. and G.S. Nienaber. 1967. *Afrikaanse Etimologieë*. Pretoria: Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns.
- Bouman, A.C. 1923. "De Dubbele ontkenning in Afrikaans." *De Nieuwe Taalgids* 17. 17–23.
- Bouman, A.C. 1924. "Het Afrikaans". *De Nieuwe Taalgids* 18. 122–131.
- Bouman, A.C. 1928. "Ontlening en relikten in Afrikaans". *De Nieuwe Taalgids* 22. 37–41.
- Boyce Hendriks, J. 1998. *Immigration and linguistic change: a socio-historical linguistic study of the effect of German and southern Dutch immigration on the development of the northern Dutch vernacular in 16th/17th century Holland*. Unpublished PhD dissertation, University of Wisconsin, Madison.
- Breytenbach, B. 2015. *Parool/Parole. Versamelde Toesprake/Collected Speeches*. Cape Town: Penguin.
- Breytenbach, B. 2019. *Mandela Lecture*. Unpublished lecture University of Ghent 16.10.2019.
- Brito, L. da Cruz. 2016. "The crime of miscegenation: racial mixing in slaveholding Brazil and the threat to racial purity in post-abolition United States." *Revista Brasileira de História* 36.72. 107–130. https://doi.org/10.1590/1806-93472016v36n72_007 (retrieved 19.12.2020).
- Carstens, W.A.M. and N. Bosman. 2017². *Kontemporêre Afrikaanse Taalkunde*. Pretoria: Van Schaik.
- Carstens, W.A.M. and M le Cordeur. (eds.). 2016. *Ons kom van vêr. Bijdraes oor bruin Afrikaansspreekendes se rol in die ontwikkeling van Afrikaans*. Tygervallei: Naledi.
- Carstens, W.A.M. and E.H. Raidt. 2017. *Die storie van Afrikaans uit Europa en van Afrika. Biografie van 'n taal*. Vol. 1 Pretoria: Protea.
- Carstens, W.A.M. and E.H. Raidt. 2019. *Die storie van Afrikaans uit Europa en van Afrika. Biografie van 'n taal*. Vol. 2 Pretoria: Protea.
- Colenbrander, H.T. 1902. *De afkomst der Boeren*. Dordrecht: Algemeen Nederlandsch Verbond.
- Conradie, J. 2017². "Taalverandering in Afrikaans". In: Carstens, W.A.M. and N. Bosman. (eds.). 63–91.
- Conradie, J. and G. Groenewald. 2017². "Die ontstaan en vestiging van Afrikaans". Carstens, W.A.M. and N. Bosman. (eds.). 29–62.
- Cordeur, M.L.A. le. 2010a. "Bal die vuis vir Kaaps". *Rapport* 10.03.2010.
- Cordeur, M.L.A. le. 2010b. "Ek doen wat ek doen omdat ek wil". *Rapport* 04.04.2010.
- Cordeur, M.L.A. le. 2015. "Bruinmense se stryd teen apartheid gedokumenteer". *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 55. 507–510.
- Crijnen, T. 1999. "De wrok tegen het perfide Albion". *Trouw* 09.10.1999.
- Davids, A. 2011. *The Afrikaans of the Cape Muslims from 1815 to 1915*. Ed. by Hein Willemsse and Suleman E. Dangor. Pretoria: Protea.
- Deumert, A. 2002. "Standardization and social networks. The emergence and diffusion of standard Afrikaans". In: McLelland, N. and A.R. Linn. (eds.). *Standardization. Studies from the Germanic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 1–25.
- Deunert, A. 2004. *Language standardization and language change. The dynamics of Cape Dutch*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Diemel, R. Van. 2016. "Waarom Isak Mortel –'n Proefiet van Jesus – sy rug op die NG Kerk gekeer het." In: Carstens W.A.M. and M le Cordeur (eds.). 2016. 93–110.
- Elphick, R. and H. Giliomee. (eds.). 1989. *The Shaping of South African Society 1652–1840*. Cape Town: Maskew Miller Longman.
- February, V. 1991/2009². *The Afrikaners of South Africa*. Abingdon: Routledge.
- Franken, J.L.M. 1927. "Die taal van die Slawekinders en Fornikasie met Slavinne". *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns* 6. 21–40.
- Giliomee, H. 2004. *The rise and possible demise of Afrikaans as public language*. Cape Town: University of Cape Town. Praesa Occasional Papers 14.

- Giliomee, H. 2009². *The Afrikaners. Biography of a People*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Giliomee, H. 2012. “Afrikanernasionalisme, 1875–1899”, “Afrikanernasionalisme, 1902–1924”, “n “Gesuiwerde” nasionalisme 1924–1948”, “Aanpas of Sterf”, and “Opstand, oorlog en oorgang”. In: Pretorius (ed.): 219–232, 275–292, 293–309, 389–404 and 405–427.
- Glind, J.J.(H.) van de. 2016. *Ons gebruik ons in die plek van wij*. Unpublished BA thesis University of Utrecht, <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle> (retrieved 08.12.2020).
- Gobineau, A. de. 1853. *Essai sur l'inégalité des races humaines*. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères.
- Gosselink, M., Holtrop, M. and R. Ross. (eds.). 2017. *Goede Hoop. Zuid-Afrika en Nederland*. Amsterdam and Nijmegen: Rijks Museum and Van Tilt.
- Gosselink, M. 2017. “De Khoikhoi en de Nederlanders rond 1600”. In: Gosselink, M., Holtrop, M. and R. Ross. (eds.). 33–43.
- Grebe, H. 2009. “De taal is gans het volk – taalstandaardisatie en constructie van identiteit”. *Neerlandica extra Muros*. 21–34.
- Grebe, H. 2012. *Op die keper beskou. Oor die ontstaan van Afrikaans*. Pretoria: Van Schaik.
- Grobler, J. 2012. “Swart verset teen apartheid, 1950’s–1980’s”. In: Pretorius (ed.) (2012): 369–388.
- Groenewald, G. 2002. *Slawe, Khoekhoen en Nederlandse Pidgins aan die Kaap, ca 1590–1720: ‘n Kritiese Ondersoek na die Sociohistoriese Grondslae van die Konvergensieteorie oor die Ontstaan van Afrikaans*. Unpublished MA thesis, University of Cape Town, <https://open.uct.ac.za/handle/11427/7911> (retrieved 11.10.2019).
- Groenewald, G. 2019. “Slaves, Khoikhoi and the Genesis of Afrikaans: the development of a Historiography, ca. 1890s–1900s.” *South African Journal of Cultural History/ Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuureskiedenis* 33. 2. 1–24.
- Hahn, T. 1882. *Address at the South African Public Library on Saturday, 29th April 1882*. Cape Town: Hermann Michaelis.
- Hamans, C. and P. Seuren. 2010. “Chomsky in search of a pedigree.” In: Kibbee, D.A. (ed.). *Chomskyan (R)evolutions*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 377–394.
- Heever, R. van den. 1987. *Tree na vryheid. ‘n Studie in Alerntiewe Afrikaans*. Bellville: Cape Professional Teachers Union.
- Hesseling, D.C. 1899. *Het Afrikaansch. Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche Taal in Zuid-Afrika*. Leiden: Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.
- Hesseling, D.C. 1905. *Het Negerhollands der Deense Antillen*. Leiden: Sijthoff.
- Hesseling, D.C. 1919. “Nog eens die als lidwoord”. *De Nieuwe Taalgids* 13. 95–96.
- Hesseling, D.C. 1923². *Het Afrikaansch. Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche Taal in Zuid-Afrika*. Revised and enlarged edition. Leiden: Brill.
- Hinskens, F. 2009. “Zuid-Afrika en het Afrikaans. Inleidende notities over geschiedenis, taal- en letterkunde”. In: Besten, H.den, Hinskens F. and J. Koch (eds.). 9–33.
- Holm, J. 2000. “Semi-creolization: Problems in the development of a theory”. In: Neumann-Holzschuh, I. and E.W. Schneider. (eds.). *Degrees of Restructuring in Creole Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 19–40.
- Holm, J. 2004. *Languages in contact: the partial restructuring of vernaculars*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holm, J. 2012. “Partial restructuring. Dutch on the Cape and Portuguese in Brazil”. In: Wouden, T. van der (ed.). *Roots of Afrikaans. Selected writings of Hans den Besten*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 399–417.
- Hulshof, A. 1941. “H.A. Van Reede tot Drakestein, jaartal van zijn verblijf aan de Kaap”. *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 62. 1–245.
- Huigen, S. 2008. “Taalmonumenten”. *De Gids*. 881–892.

- Hutton, C. 1999. *Linguistics and the third Reich. Mother-tongue fascism, race and the science of language*. London and New York: Routledge.
- Ideh, A.E., and J.O. Onu. 2017. "Multilingualism and the New Language Policy in South Africa: Innovation and Challenges". *Covenant Journal of Language Studies* 5. 65–83.
- Ifekwunigwe, J. (ed.). 2004. *Mixed race studies. A reader*. London: Routledge.
- Jaarsveld, F.A. van. 1961. *The awakening of Afrikaner nationalism 1868–1881*. Kaapstad: Human and Rousseau.
- Jansen, E. 2003a. "Het voortbestaan van de zeventiende eeuwse Khoi-vrouw Krotoa in de Zuid-Afrikaanse historiografie en letterkunde". *Indische Letteren* 18. 69–81.
- Jansen, E. 2003b. 'Ewa, was é hulle?'. *Konstruksies van Krotoa in Suid-Afrikaanse tekste*. Amsterdam: Vossiuspers. Inaugural lecture University of Amsterdam.
- Jordaan, A.M. 2004. *Mites rondom Afrikaans*. Unpublished PhD dissertation, Universiteit van Pretoria.
- Kannemeyer, J.C. 1974. *Die Afrikaanse Bewegings*. Pretoria: Academica.
- Kannemeyer, J.C. 1996². *Langenhoven 'n Lewe*. Kaapstad: Tafelberg.
- Keymeulen, J. van. 2010. "Standaardisatie en destandaardisatie bij Vlamingen en Afrikaners. Parallellen en verschillen." In: Wal, M. van der and E. Franken. (eds.). *Standaardtalen in beweging*. Amsterdam and Münster: Stichting Neerlandistiek VU and Nodus Publikationen: 135–152.
- Keymeulen, Jacques van (2018) "Het afschalen van het Afrikaans: een politieke stommiteit." *Literator* 39,2 <https://literator.org.za/index.php/literator/article/view/1510/2735> (retrieved 09.01.2020).
- Keymeulen, J. van. 2019a. "Een boek van de bruinmense voor de witmense". *Internationale Neerlandistiek* 57. 83–87.
- Keymeulen, J. van. 2019b. "Een boek voor studenten." *Internationale Neerlandistiek* 57. 106–109.
- Kloeke, G.G. 1950. *Herkomst en Groei van het Afrikaans*. Leiden: Universitaire Pers Leiden.
- Kloss, H. 1977. *The unfolding of Afrikaans in its Germanic, African and world context*. Pietersburg: University of the North.
- Kotzé, I. and J. Kirsten. 2016. "The heritage of a language: discourses of purism in Afrikaans historical linguistics". *Language Matters* 47. 349–371.
- Kotzé, E.F. 1983. *Variasiepatrone in Maleier-Afrikaans*. Unpublished PhD dissertation, University of Witwatersrand, Johannesburg, available at <http://wiredspace.wits.ac.za/handle/10539/17787> (retrieved 17.03.2016).
- Kotzé, E.F. 1989. "How creoloid can you be. Aspects of Malay Afrikaans." In: Pütz, Martin, and Dirven, René (eds.). *Wheels within wheels: papers of the Duisburg symposium on Pidgin and Creole languages*. Frankfurt a.M.: Peter Lang: 251–364.
- Kotzé, E.F. 2005. *Effects of attitudinal changes towards Creolization in Afrikaans*. <http://www.larrymcelhiney.com/Creole.htm> (retrieved 14.02.2021).
- Kotzé, E.F. 2018. "The classification of Afrikaans". *Litnet* 29.05.2018 www.litnet.co.za/the-classification-of-afrikaans/ (retrieved 07.06.2018). Afrikaans version: "Is Afrikaans uitheems?" *Litnet* 18.04.2018.
- Kriel, M. 2013. *Loose continuity: the post-apartheid Afrikaans language movement in historical perspective*. Unpublished PhD dissertation, The London School of Economics and Political Science (LSE). http://etheses.lse.ac.uk/863/1/_lse.ac.uk_storage_LIBRARY_Secondary_libfile_shared_repository_Etheses_Content_Theses%20submitted%20by%20students%20%26%20alumni_Live%20theses_Kriel_continuity_post-apartheid_Afrikaans_language_historical_%28public%29.pdf (retrieved 08.07.2018).
- Kriel, M. 2018. "Chronicle of a Creole: the ironic history of Afrikaans". In: Knörr, J. and W. Trajano Filho. (eds.). *Creolization and Pidginization in contexts of postcolonial diversity*. Leiden: Brill. 132–157.
- Kruisinga, E. 1906. "De oorsprong van het Afrikaans". *Taal en Letteren* 16. 417–439.

- Langenhoven, C.J. *Versamelde werke*. Vol. 12 Pretoria: Nasionale Pers.
- Langner, D. 2014. *Kaart en Koördinaat. 'Gids vir jong Afrikanerleiers*. Pretoria: FAK.
- Langner, D. and D. du Plessis. 2015. *Taalpioniers*. Pretoria: FAK.
- Luijks, C. 2009. "Connecting the Cape Dutch vernacular with Orange River Afrikaans: Images from the nineteenth century." In: Den Besten, Hinskens and J. Koch. (eds.). 149–175.
- Markey, T.L. 1982. "Afrikaans: Creole or non-Creole?". *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 49. 169–207.
- Meyer-Benfey, H. 1901. *Die Sprache der Buren. Einleitung, Sprachlehre und Sprachproben*. Göttingen: Wunder.
- Merwe, H.J.J.M. van der. 1951. *An introduction to Afrikaans (leerboek vir nie-Afrikaanstaliges met platekursus oor die uitspraak van Afrikaans)*. Kaapstad: Balkema.
- Merwe, Henderik J.J.M. van der. 1961. "Review of M. de Villiers: *Nederlands en Afrikaans* (Nas. Boekhandel, Kaapstad, 1960, pp. 75)". *De Nieuwe Taalgids* 54. 235.
- Merwe, H.J.J.M. van der. (ed.). 1963. *Inleiding tot die Taalkunde*. Pretoria: Van Schaik.
- Merwe, H.J.J.M. van der. (ed.). *Studierigtings in die Taalkunde*. Pretoria: Van Schaik.
- Merwe, H.J.J.M. van der, et al. (eds.). 1968. *Afrikaans – sy aard en ontwikkeling*. Pretoria: Van Schaik.
- Merwe, H.J.J.M. van der. 1974. "Die oerwortels van Afrikaans." In: Kok, B. *Federasie van Afrikaanse Kultuurverenigings*. (eds.). 1974. *Afrikaans: ons pèrel van groot waarde*. Johannesburg: FAK. 21–33.
- Munger, E.S. 1974. *The Afrikaner as seen abroad*. Pasadena, California: California Institute of Technology. Munger Africana Library Notes No. 26. Unpublished paper, available at <https://authors.library.caltech.edu/25676/> (retrieved 17.08.2018).
- Muysken, P. and N. Smith. 1994. "The study of pidgin and Creole languages". In: Arends, J., Muysken, P. and N. Smith. (eds.). 1994. *Pidgins and Creoles: an introduction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 3–14.
- Nel, R. 2016. "Genote, Gelowig en Geskei: 'n Postkoloniale beoordeling van die ontstaan van afsonderlike sendingskerke aan die Kaap, 1652–1881." In: Carstens and Cordeur (eds.). 57–71.
- Nienaber, G.G.S. 1949. *Oor Afrikaans I*. Johannesburg: Afrikaanse Pers Boekhandel.
- Nienaber, G.G.S. 1953. *Oor Afrikaans II*. Johannesburg: Afrikaanse Pers Boekhandel.
- Nienaber, G.G.S. 1959. "'n Taaleigenaardigheid uit Hottentots". *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 15. 1–8.
- Nienaber, G.G.S. 1963. *Hottentots*. Pretoria: Van Schaik.
- Nienaber, G.G.S. 1965. "Iets naders oor die ontkenning in Afrikaans". In: Nienaber, P.J. (ed.). *Taalkundige Opstelle*. Kaapstad: Balkema. Reprint of Nienaber (1955) "Iets naders oor die ontkenning in Afrikaans". *Hertzog-Annale* 2. 29–45.
- Nienaber, G.G.S. 1989a. *Khoekhoense Stamname: 'n Voorlopige Verkenning*. Pretoria: Academica.
- Nienaber, G.G.S. 1989b. "'Khoekhoen"wen die naamstryd teen "Hottentot". *Nomina Africana* 3. 89–120.
- Nienaber, G.G.S. 1994a. "Die ontstaan van Khoekhoe-Afrikaans." In: Olivier, G. and A. Coetzee. (eds.). *Nuwe perspektiewe op die geskiedenis van Afrikaans*. Pretoria: Southern Boekuitgewers. 139–152.
- Nienaber, G.G.S. 1994b. "Khoekhoe vervang Hottentot". *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde*. Supplement 21. 180–209.
- Niekerk, L. van 1916. *De eerste Afrikaansche taalbeweging en zijne letterkundige voortbrengselen*. Amsterdam: Swets and Zeitlinger. PhD dissertation University of Amsterdam.
- Noordegraaf, J. 2003. "Het Afrikaanse alternatief: A.N.E. Changuion (1803–1881) en het WNT". *Trefwoord* 2003. May. 1–11.
- Noordegraaf, J. 2004. "Van 'Kaapsch Hollandsch' naar 'Afrikaans'. Visies op verandering". In: Janssen, T., Daalder, S. and Noordegraaf. (eds). *Taal in verandering. Artikelen aangeboden aan Arjan van Leuvensteijn bij zijn afscheid van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur aan de VU*. Amsterdam and Münster: Stichting Neerlandistiek VU and Nodus Publikationen. 169–184.

- Noordegraaf, J. 2014. "Verre Verwanten. D.C. Hesseling (1859–1941) over taal en taalverandering." In: Velde, F. van de, et al. (eds.). *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William van Belle en Joop van der Horst*. Leuven: Universitaire Pers. 523–535.
- Odendaal, B.G.G. 2012. *Die herstandaardisering van Afrikaans: 'n Praktiese benadering met die AWS as gevallestudie*. Unpublished PhD dissertation University of Stellenbosch, available at <https://scholar.sun.ac.za/handle/10019.1/71820> (retrieved 04.12.2020).
- Odendaal, G. 2014. "Moet Afrikaans geherstandaardiseer word? *Should* Afrikaans be restandardised?" *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 54. 656–674.
- Oosthuizen, J. 2021. "Griefskrif met sewe eise vir Afrikaans aan US oorhandig". *Litnet* 09.04.2021, <https://www.litnet.co.za/griefskrif-met-sewe-eise-vir-afrikaans-aan-us-oorhandig/> (retrieved 10.04.2021).
- Paardekooper, P.C. 1969. "Een Fransvlaams-Zeeuwse parallel – ons 'wij'." *Taal en Tongval* 21. 211–215.
- Paardekooper, P. 2003. "Afrikaans is Amsterdams". *Taalschrift* 24.09.03 <https://taalschrift.org/discussie/000191.html> (retrieved 25.09.2003)
- Pauwels, Jan L. (1958): *Het dialect van Aarschot en omstreken*. Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Pearl, B. 2021. "US-Taaldebat 2021: Ek is Afrikaans". *Litnet* 26.03.2021, <https://www.litnet.co.za/usaaldeb-2021-ek-is-afrikaans/> (retrieved 26.03.2021)
- Pheiffer, R.H. 1979. *150 Jaar Gelede, Nederlands, Afrikaans, Engels aan die Kaap*. Kaapstad: Universiteit van Kaapstad.
- Plaatjies-Van Huffel, M.-A. 2016. "Afrikaans: voertaal, kerktaal, strydtaal in die Nederduitse Gereformeerde Sendingskerk en die Verenigde Gereformeerde Kerk in Suider-Afrika." In: Carstens and Cordeur. (eds.). 72–92
- Plessis, H. du. 1987. *Variasietaalkunde*. Pretoria: Serva.
- Plessis, H. Du. 1995. "Taalverskeidenheid in Afrikaans as spieël van sy kontakgeskiedenis." In: Ester, H. and A. van Leuvensteijn. (eds.). *Afrikaans in een veranderende context. Taalkundige en letterkundige aspecten*. Amsterdam: Suid-Afrikaans Instituut. 144–160.
- Ponelis, F.A. 1991. "Nederlands in de geschiedenis van het Afrikaans". *Forum der Letteren*. 190–199.
- Ponelis, F.A. 1993. *The development of Afrikaans*. Frankfurt a.M: Peter Lang.
- Ponelis, F.A. 1997. "Afrikaans". In: Horst, J.M. et al. (eds.). *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press. 597–645.
- Posthumus, N. 2020. "In Kaapstad vereerd en verguisd, maar is het hem wel?" *Trouw* 16.07.2020.
- Postma, W. 1912. "Die Afrikaanse taal. Die ontstaan daarvan". *Brandwag* 15.02.1912 and 01.03.1912. 593–596 and 623–627.
- Pretorius, F. (ed.). 2012. *Geskiedenis van Suid-Afrika. Van voorty tot vandag*. Kaapstad: Tafelberg.
- Rademeyer, J.H. 1938. *Kleurlingafrikaans: Die taal van die Griekwa en Rehoboth-Basters*. Amsterdam: Swets and Zeitlinger.
- Raidt, E.H. 1975. "Nuwe aktualiteit van 'n ou polemie." In: *Afrikaans: dit is ons erns*. Pretoria: Akademie vir Wetenskap en Kuns. 39–54.
- Raidt, E.H. 1976a. *Afrikaans en sy Europese Verlede. Van Tacitus tot Van Wyk Louw*. Kaapstad: Nasou.
- Raidt, E.H. 1976b. "Die herkoms van objekskonstruksies met VIR." In: Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns (ed.): *1875–1975, Studies oor die Afrikaanse taal*. Johannesburg: Perskor. 73–101.
- Raidt, E.H. 1977. "Afrikaans and "Malayo-Portugiese": Light and Shadow." *African Studies* 36, 71–78.
- Raidt, E.H. 1983. *Einführung in Geschichte und Struktur des Afrikaans*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Rawlings, A. 2020. *Is Afrikaans in danger of dying out?* BBC Future 15.05.2020. www.bbc.com/future/article/20200514-is-afrikaans-in-danger-of-dying-out (retrieved 19.11.2020)
- Reinecke, J. 1937. *Marginal languages: a sociological survey of the Creole languages and trade jargons*. Unpublished PhD dissertation, Yale University, New Haven, Connecticut.

- Reinecke, J.E. 1975. *A Bibliography of Pidgin and Creole languages*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Renders, L. 2005. "Het Afrikaans, een taal in het strijdperk." *Neerlandia, Nederlands van Nu* 109. 11–14.
- Rensburg, M.C.J. van. 1989. "Soorte Afrikaans". In: Botha, T. (ed.). *Inleiding tot die Afrikaanse taalkunde*. Pretoria: Academica. 436–467.
- Rensburg, M.C.J. van. 1990. *Taalvariëteite en die wording van Afrikaans in Afrika*. Bloemfontein: Patmos.
- Rensburg, M.C.J. van. 1992. "Die demokratisering van Afrikaans." In: Webb, V.N. (ed.). *Afrikaans ná Apartheid*. Pretoria: Van Schaik. 181–197.
- Rensburg, M.C.J. van. 1996. "Is Koi-invloed op Afrikaans werklik Koi-invloed?" In: Besten, H. den, et al. (eds.). *Afrikaans en variëteite van het Nederlands*. Amsterdam and Gent: Taal en Tongval. Themanummer 9. 128–145.
- Rensburg, M.C.J. van. 1999. "Afrikaans na apartheid." *International Journal of the Sociology of Language* 136. 77–95.
- Rensburg, M.C.J. van. 2012a. *So kry ons Afrikaans*. Pretoria: LAPA.
- Rensburg, M.C.J. 2012b. "Afrikaans lekker ná skep uit baie tale." *Beeld* 4 September. www.beeld.com/MyBeeld/Briewe/Afrikaans-lekker-na-skep-uit-baie-tale-20120904 (retrieved 13.10.2015).
- Rensburg, M.C.J. van. 2013. "'n Perspektief op 'n periode van kontak tussen Khoi en Afrikaans". *Literator* 34.2. 1–11
- Rensburg, M.C.J. van. 2015a. "Khoi en Oostgrensafrikaans". *Stellenbosch Papers in Linguistics Plus* 47. 75–97.
- Rensburg, M.C.J. van. 2015b. "Oor die eerste 50 jaar se maak aan Standaardafrikaans. Creating a standardised version of Afrikaans – the first 50 years". *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 55. 319–342.
- Rensburg, M.C.J. van. 2016. "Die vroegste Khoi-Afrikaans." *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 56. 454–476.
- Rensburg, M.C.J. van. (ed.). 1997. *Afrikaans in Afrika*. Pretoria: Van Schaik.
- Rensburg, M.C.J. van, Davids, A., Ferreira, J., Links, T. and K.P. Prinsloo. (eds.). 1997. *Afrikaans in Afrika*. Pretoria: Van Schaik.
- Rijn, C.J. van. 1914. *Het nauwe verband tussen het Afrikaans en het Hollands, tot in kleine bijzonderheden uitgewerkt. Voor onderwijzers, predikanten en alle belangstellenden*. Kaapstad: T. Maskew Miller.
- Roberge, P.T. 1986. "What's happening in Afrikaans historical linguistics? Comments on the new introduction by Edit H. Raidt: Einführung in Geschichte und Struktur des Afrikaans (1983)". *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 53. 194–202.
- Roberge, P.T. 1990. "The ideological profile of Afrikaans historical linguistics." In: Joseph, J.E. and T.J. Taylor. (eds.). *Ideologies of language*. London and New York: Routledge. 131–149.
- Roberge, P.T. 1992. "Afrikaans and the ontogenetic myth." *Language and Communication* 12. 31–52.
- Roberge, P.T. 1994. *The formation of Afrikaans. Stellenbosch papers in linguistics plus* 23.
- Roberge, P.T. 2000. "Etymological opacity, hybridization and the Afrikaans brace negation." *American Journal of Germanic Linguistics* 12. 101–176.
- Roberge, P.T. 2002. "Afrikaans: Considering origins." In: Mesthrie, R. (ed.). *Language in South Africa*. Cambridge: Cambridge University Press. 79–103.
- Roberge, P.T. 2003. "Afrikaans". In: Deumert, A. and W. Vandenbussche (eds.). *Germanic standardizations. Past to Present*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 15–40.
- Roberge, P.T. 2006. "The development of creolistics and the study of pidgin languages. An overview." In: Auroux, S. et al. (eds.). *History of the language sciences: An international handbook on evolution of the study of language from the beginnings to the present*: Berlin: De Gruyter 3. 2398–2413.
- Ross, R. 2017. "De wereld die de Nederlanders binnenvielen: prekoloniaal Zuid-Afrika." In: Gosselink, M., Holtrop, M. and R. Ross. (eds.). *Goede Hoop. Zuid-Afrika en Nederland*. Amsterdam and Nijmegen: Rijks Museum and Van Tilt. 21–31.

- Roux, J.J. le. 1921. *Handleiding in het Afrikaans voor Nederlanders*. Amsterdam: S.L. van Looy.
- Scher, D.M. 2012. "Die vestiging van die apartheidstaat, 1948–1966". In: Pretorius (ed.). 325–343.
- Scholtz, J. du Plessis. 1963. *Taalhistoriese Opstelle. Voorstudies tot 'n Geskiedenis van Afrikaans*. Pretoria: Van Schaik.
- Scholtz, J. du Plessis. 1965. *Afrikaans uit die vroeë tyd: studies oor die Afrikaanse taal en literêre volkskultuur van voor 1875*. Kaapstad: Nasou.
- Scholtz, J. du Plessis. 1980. *Wording en Ontwikkeling van Afrikaans*. Kaapstad: Tafelberg.
- Schonken, F.T. 1914. *De oorsprong der Kaapsch-Hollandsche volksverleveringen*. Ed. by D. Fuldauer, transl. by Selly de Jong. Amsterdam: Swets and Zeitlinger.
- Schuchardt, H. 1885. "Review of N. Mansvelt *Proeve van een Kaapsch-Hollands Idioticon*." *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie* 6. 464–470.
- Schuchardt, H. 1880. "Kreolische Studien IX. Ueber das Malaioportugiesische von Batavia und Tugu". *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Wien 122. 1–256.
- Shell, R. 2012. "Mense in knegschap" In: Pretorius (ed.). 63–71.
- Schutte, G. 2016. "Archiefvormers en erflaters (3): Prof. dr. M.F. Valkhoff, taalkundige". *Maandblad Zuid-Afrika*. August. 164.
- Slomanson, P. 1993. "Hesseling and Van Ginniken on Language Contact, Variation, and Creolization." In: Byrne, F. and J. Holm. (eds.). *Atlantic meets Pacific: a global view of pidginization and creolization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 419–428.
- Sluijs, R. van. 2013. "Survey Chapter, Afrikaans." In: Michaelis, S.M., Maurer, P., Haspelmath, M. and M. Huber. (eds.). *Atlas of Pidgin and Creole structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <https://apics-online.info/surveys/29> (retrieved 15.02.2021).
- Smith, J.J. 1927. "The evolution and recognition of the Afrikaans language/Die ontwikkeling en erkenning van die Afrikaanse taal". *Official year book of the Union* 8. 14–23.
- Smith, J.J. 1952. *Theories about the origins of Afrikaans*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Stell, G. 2010a. "Grammaticale variatie in het informele gesproken Afrikaans. Standaardisatie 'from above' en standaardisatie 'from below'." In: Wal, M. van der and E. Franken. (eds.). *Standaardtaalen in beweging*. Amsterdam and Münster: Stichting Neerlandistiek VU and Nodus Publikationen. 109–134.
- Stell, G. 2010b. "Afrikaanse spreektaalnormen en prescriptieve Afrikaanse normen: Is er genoeg ruimte voor grammaticale diversiteit in het Standaardafrikaans?" *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 50. 418–444.
- Steyn, J.C. 2014. "Ons gaan 'n taal maak". *Afrikaans sedert die Patriot-jare*. Pretoria: Kraal.
- Templin, J.A. 1999. "The ideology of a chosen people: Afrikaner nationalism and the Ossewa Trek, 1938". *Nations and Nationalism* 5. 397–417.
- Titus, D. 2016. "Afrikaanse boek van bruin kant – Taal en identiteit op die Afrikaanse werf." In: Carstens and Cordeur (eds.). 182–203.
- Toit, P.J. du. 1905. *Afrikaansche Studies*. Gent: Siffers.
- Toit, S.J. du. 1897. *Fergelykende Taalkunde fan Afrikaans en Engels*. Paarl: Du Toit.
- T'Sjoen, Y. 2021. "Op de barricaden voor Afrikaans". *Neerlandistiek* 08.04.2021, <https://neerlandistiek.nl/2021/04/op-de-barricaden-voor-afrikaans/> (retrieved 09.04.2021).
- Valkhoff, M.F. 1941. *De Expansie van het Nederlands*. Den Haag: Leopold.
- Valkhoff, M.F. 1943?. *De Expansie van het Nederlands*. Revised and enlarged edition. Brussel: Manteau.
- Valkhoff, M.F. 1966. *Studies in Portuguese and Creole. With Special reference to South Africa*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.

- Valkhoff, M.F. 1971. "Descriptive bibliography of the linguistics of Afrikaans: a survey of major works and authors." In: Sebeok, T. (ed.). *Current trends in linguistics. Vol. 7. Linguistics in Sub-Saharan Africa*. The Hague and Paris: Mouton. 455–500.
- Valkhoff, M.F. 1972. *New lights on Afrikaans and 'Malayo-Portuguese'*. Louvain: Éditions Peeters.
- Viljoen, W.J. 1896. *Beiträge zur Geschichte der Cap-Holländischen Sprache*. Strassburg: Trübner.
- Villiers, J. de. 2012. "Die Nederlandse era aan die Kaap, 1652–1806" and "Die Kaapse samelewing onder Britse bestuur, 1806–1834." In: Pretorius (ed.). 39–62 and 73–96.
- Vlasblom, D. 2017. "De vergeten 'weeskinderen' van de VOC". *NRC* 13.01.2017
- Vries, F. De. 2012. *Afrikaners. Een volk op drift*. Amsterdam: Nijgh and Van Ditmar.
- Waher, H. 1978. *Die probleem van die bereik van die ontkenning met spesiale verwysing na Afrikaans*. Unpublished PhD dissertation, University of Cape Town. https://open.uct.ac.za/bitstream/handle/11427/16763/thesis_hum_1978_waher_hester.pdf?sequence=1&isAllowed=y (retrieved 04.12.2020).
- Waher, H. 1983. "Die tweede ontkenningpartikel in Afrikaans." In: Sinclair, A. (ed.). *G.S. Nienaber – 'n huldeblyk*. Bellville: University of Wes-Kaapland: 695–703.
- Webb, V.N. 1997. "Afrikaans in een democratiserend Zuid-Afrika". *Ons Erfdeel* 40. 225–236.
- Webb, V.N. 2002. *Language in South Africa: The role of language in national transformation, reconstruction and development*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Webb, V. and M. Kriel. 2000. "Afrikaans and Afrikaans nationalism". *International Journal of the Sociology of Language* 144. 19–49.
- Wielligh, G.R. von. 1925. *Ons geselstaal. 'n Oorsig van gewestelike spraak soos Afrikaans gepraat word*. Pretoria: Van Schaik.
- Willemsse, H. 2011. "Reshaping remembrance – A coloured expert's coloured". In: Grundlingh, A. and S. Huigen. (eds.). *Reshaping Remembrance. Critical essays on Afrikaans Places of Memory*. Amsterdam: Rozenberg Publishers: 23–32.
- Willemsse, H. 2015. *The hidden histories of Afrikaans*. Johannesburg: Mapungubwe Institute for Strategic Reflection (Mistra). www.up.ac.za/media/shared/45/willemsse_mistra-20151105-2_2.zp80127.pdf (retrieved 07.08.2016). also published *Tydskrif vir Letterkunde* 53 (2016), 1–14.
- Willemsse, H. 2017. "More than an oppressor's language: reclaiming the hidden history of Afrikaans". *The Conversation* 27.04.2017, <https://theconversation.com/more-than-an-oppressors-language-reclaiming-the-hidden-history-of-afrikaans-71838> (retrieved 28.04.2017).
- Willemsse, H. 2019. "DAK-konferensie: "Oor die taal wat miere daidelik is" Paper presented at the DAK conference 'Waarheid en versoening oor Afrikaans, Pinelands Cape Town 30–31.03.2019. *Litnet* 04.04.2019, <https://www.litnet.co.za/dak-konferensie-oor-die-taal-wat-miere-daidelik-is/> (retrieved 09.05.2019).
- Williams, Q. 2021. "Kaaps is the future of Afrikaans". *Litnet* 30.03.2021, <https://www.litnet.co.za/kaaps-is-the-future-of-afrikaans/> (retrieved 30.03.2021).
- Winkel, J. te. 1896. "Het Nederlandsch in Noord-Amerika en Zuid-Afrika". *Vragen van den Dag* 11. 337–362, 418–442 and 483–505.
- Wouden, T. van der. (ed.). 2012. *Roots of Afrikaans. Selected writings of Hans den Besten*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Wren, C.S. 1989. "Blacks shaped language of Apartheid". *The New York Times* 16.05.1989
- Zimmer, S. 1992. "On language genesis: the case of Afrikaans." In: Pearson, R. (ed.). *Perspectives on Indo-European language, culture and religion, studies in honor of Edgar C. Polomé*. McLean, Virginia: Institute for the Study of Man: Vol. 2. 347–359.
- Zyl, A. van and J. Rossouw. 2016. "Die Afrikaanse Taalmuseum en -monument in die Paarl: 40 jaar later." *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 56. 1–3.

TRENING KOMPETENCJI MIĘDZYKULTUROWEJ NA PODSTAWIE ANALIZY PODRĘCZNIKA DO NAUKI JEZYKA SZWEDZKIEGO DLA UCZNIÓW NA POZIOMIE ŚREDNIOZAAWANSOWANYM *RIVSTART B1+B2*

KAMIL IWANIAK

Abstract. The aim of the article is to reflect upon the conveying of cultural content in the foreign language classroom that contributes to the development of intercultural competence. It has been attempted to systematize the multitude of aspects which characterizes the use of cultural studies in language classes. It has been done by drawing attention to reasons for taking into consideration this sort of knowledge while preparing the lessons and teaching methods that are in favour of an insightful contact with a cultural content. Attention has been primarily drawn to the coursebook *Rivstart B1+B2* that is intended for intermediate students of Swedish language. The coursebook has been subjected to a comprehensive analysis with regard to the cultural learning.

Key words: didactics, Swedish language, intercultural training, values, coursebook

I. Cele badawcze

Język szwedzki stanowi cel nauki wielu osób, które decydują się na jego opanowanie nie tyle ze względów turystycznych, ale z chęci osiedlenia się w Szwecji. Z tego powodu podręczniki do nauki tego języka powinny spełniać wysokie standardy w nauczaniu kompetencji międzykulturowej, by umożliwić kursantom dobre przygotowanie do życia w tym kraju.

Wnioski wyciągnięte z analizy rzucają światło m.in. na to:

1. Jaki obraz Szwecji przekazywany jest w materiałach dydaktycznych przeznaczonych dla znających język na poziomie średniozaawansowanym i które zagadnienia uznane zostały za wiodące.
2. W jakim zakresie i za pomocą jakich zadań prowadzony jest trening interkulturowy.
3. Z jakimi sprawnościami trening międzykulturowy jest najczęściej połączony.

II. Umiejętność międzykulturowa – próba definicji

Umiejętność rozpoznawania potencjalnych źródeł nieporozumień, ostrożność w przypadku napotkania różnic kulturowych i szeroko pojęta tolerancja, wzmocnione wszechstronnie rozwiniętymi umiejętnościami językowymi, stanowią i będą w coraz wyższym stopniu stanowić wachlarz zdolności przydatnych prywatnie i pożądanym zawodowo.

Punkt wyjściowy naszych rozważań wynika z istotnego dla praktyki językowej pytania, w jakich sferach możemy spodziewać się potencjalnego nieporozumienia i gdzie należy zachować szczególną ostrożność, stosując strategie wynikające z posiadania kompetencji interkulturowej, której struktura zostanie objaśniona w dalszych akapitach.

Źródła problemów o podłożu kulturowym są bardzo liczne i mogą być przykładowo umiejscowione w (Bolten, 1999 za Vatter, 2003: 32 i za Sujecką-Zajac, 2012: 16):

- znaczeniach naddanych społecznie lub konotacjach specyficznych dla danego wyrazu i jego reprezentacji kulturowej,
- aktach mowy i specyficznych kulturowo sposobach ich realizowania np. przeproszenie, obiecywanie itd.,
- organizacji wewnętrznej komunikacji np. przekazywanie głosu, otwieranie spotkań,
- poruszaniu lub unikaniu określonej tematyki w danym kontekście sytuacyjnym,
- bezpośredniości lub pośredniości komunikacji, formułach wyrażających dystans społeczny, wyrażeniach grzecznościowych,
- czynnikach parawerbalnych takich jak szybkość mówienia, pauzy, rytm oraz głośność,
- sferze niewerbalnej obejmującej gestykulację, mimikę oraz proksemikę
- rytuałach kulturowych rozumianych jako sekwencje czynności werbalnych i niewerbalnych charakterystycznych dla danej kultury.

To, że kompetencja interkulturowa powinna być w obecnych czasach nieodzownym składnikiem dydaktyki języków obcych, podkreślane jest przez licznych znawców tej tematyki. Wilczyńska (2005: 22) upatruje w niej przede wszystkim znajomości kultur, która prowadzi do ich aktywnego porównywania i wnioskowania

o istniejących podobieństwach, różnicach i kontrastach. Jaroszewska (2015: 61) definiuje tę kompetencję raczej jako narzędzie poznania, które pozwala nam na pokonywanie kulturowych przeszkód oraz osiąganie postawionych celów dzięki umiędzynarodowieniu prowadzonemu dialogowi. Zawężenie tej istotnej kompetencji do pojęć takich jak „znajomość” lub „narzędzie” zdaje się jednak dość limitujące i upraszczające bardziej złożony konstrukt. Pojęcie kompetencji interkulturowej Zawadzka (2000: 453) definiuje natomiast jako zestaw wzajemnie oddziałujących na siebie umiejętności o naturze analityczno-strategicznej, które znajdują zastosowanie w przypadku nawiązywania kontaktów z przedstawicielami innych narodowości. Do rzeczonych umiejętności należy według autorki zaliczyć:

- Nastawienie, cechujące się gotowością do interakcji, pozbawionej skłonności do wartościowania cudzych zachowań według zestawu norm przejętych z własnego kręgu kulturowego.
- Zachowanie, odznaczające się kooperatywnością i chęcią komunikacji.
- Radzenie sobie w sytuacjach nowych i nietypowych.
- Adaptację do odmiennej kultury.
- Empatię i tolerancję.
- Wiedzę kulturową.

Trening kompetencji interkulturowej powinien więc obejmować przekazywanie wiedzy, która przyjmie funkcję nieodzownej teoretycznej bazy i punktu wyjściowego potrzebnego dla formowania odpowiedniego, empatycznego nastawienia, które okazywać się będzie w konkretnym działaniu.

Stopień efektywności treningu interkulturowego koreluje też z zależnymi od danej osoby cechami charakteru i umysłowości m.in. z jej elastycznością poznawczą. Zawadzka (2004: 214) reprezentuje pogląd, że elastyczność kognitywna jest w przypadku opisanego zestawu umiejętności niezwykle istotna, bowiem warunkuje niezbędną w kontaktach ludzkich, w tym przede wszystkim interkulturowych, gotowość i zdolność do przyjęcia innego punktu widzenia, wyrozumiałość wobec zachowań nieprzystających do naszych wyobrażeń normatywnych oraz wysoki poziom zdolności adaptowania do nowych okoliczności, którego inherentną częścią jest szacunek wobec innych.

III. Wymiary kultury Hofstede

Próba wyodrębnienia wymiarów przynależnych każdej kulturze i mieszących w sobie zakresy wiedzy oraz postaw wartościujących wobec konkretnej problematyki, została przeprowadzona przez holenderskiego socjologa Hofstede w latach 70. XX wieku. Studia wykazały, że społeczeństwa rozwijają wobec podobnej problematyki różne strategie zaradcze i wzorce postaw. W wyniku przeprowadzonych badań kwestionariuszowych wyodrębniono pierwotnie cztery takie wymiary (cechy) kulturo-

we, które są uniwersalne i obecne w każdej, spośród uwzględnionych w badaniu kultur. W wyniku dalszych badań wyodrębniono dodatkową piątą kategorię. Analiza porównawcza tych kategorii pozwala na zauważenie źródeł potencjalnych rozbieżności i nieporozumień międzykulturowych. Wymiary kultur narodowych, które składają się na model kulturowy Hofstede to (Siek-Piskozub, 2016: 139–140; Czerwonka, 2015: 282–291; Kuras, 2007: 151–154):

A. Dystans władzy (siła społecznej hierarchii)

wskaźnik ten obrazuje stosunek członków danej społeczności do zjawiska nierówności społecznej, a tym samym akceptowania modelu hierarchicznej zależności.

Przykładowe cechy typowe dla społeczeństw o małym dystansie władzy – niwelowanie nierówności, demokratyzacja, uczniowie traktują nauczycieli jako partnerów, niechęć wobec przywilejów oraz znaków statusu, decentralizacja.

B. Unikanie niepewności

w wymiarze tym mieści się zdolnością radzenia sobie w sytuacjach nieznanych, które wymagają szeroko pojętej elastyczności oraz gotowości do relatywizacji swoich sądów i uruchomienia procesów adaptacyjnych.

Do cech typowych dla społeczeństw z niskim wskaźnikiem unikania niepewności należą: powstrzymywanie się od otwartego okazywania gwałtownych emocji, występuje brak moralnej polaryzacji i myślenia *czarno-białego*, pozytywny stosunek do odpoczynku lub nawet braku aktywności, więcej swobody w miejscu pracy, wyższy poziom tolerancji okazywanej mniejszościom, w edukacji stawia się na konstruktywne dyskusje, dopuszczające różne propozycje rozwiązania.

C. Indywidualizm lub kolektywizm

indywidualizm przejawia się w priorytetyzowaniu potrzeb danej jednostki i jej najbliższych, a związki pomiędzy poszczególnymi członkami grupy są raczej luźne i niezobowiązujące. Kolektywizm zaznacza się natomiast w wysuwaniu na pierwszy plan interesów ważnych dla szerszych grup i podporządkowaniu własnych dążeń celom istotnym z punktu widzenia kolektywu, któremu jesteśmy winni dalece posuniętą wierność.

Indywidualizm dostrzegalny jest na przykład w tym, że: dzieci opuszczają dom rodzinny, rzadko tworzą się gospodarstwa wielopokoleniowe, wyższy jest stopień przestrzegania praw człowieka, promowana jest niezależność finansowa.

D. Dominacja kultury męskiej lub kobiecej

Spółeczeństwa mocno zmaskulinizowane zachęcają do większego współzawodnictwa oraz materializmu sprzężonego z wysokim poziomem asertywności i ambicji, przy czym społeczeństwa sfeminizowane przywiązują większą wartość do jakości życia oraz sprawiedliwości obowiązujących relacji i równomiernej dystrybucji obo-

wiązków. Kultury feministyczne można rozpoznać po: równym podziale obowiązków w gospodarstwie domowym i w opiece na dziećmi, większym udziale kobiet na rynku pracy, pomocy rządowej dla osób niezamożnych, zmniejszeniu znaczenia religii na korzyść sekularyzacji, promowaniu skromności i braku aprobaty wobec mocno zarysowanej ambicji jednostki i jej chęci „wybicia się”, ochronie środowiska.

E. Orientacja długo- i krótkoterminowa

Orientacja długoterminowa kładzie nacisk na rozwój postaw owocujących przyszłymi benefitami; krótkoterminowa natomiast podkreśla znaczenie wartości odwołujących się do teraźniejszości lub przeszłości, często rozumianych jako pielęgnowanie tradycji, wychodzenie naprzeciw społecznym zobowiązaniom i chronienie swojego dobrego wizerunku.

Jako cechy charakterystyczne dla społeczeństw o orientacji długoterminowej należy uznać: zapobiegliwość, działania długofalowe; oszczędne gospodarowanie posiadanymi zasobami.

Należy jednak pamiętać, że specyfika poszczególnych kategorii może zmieniać się wraz z czasem i choć zasadniczo cechuje się pewną stabilnością, oferując poczucie bezpieczeństwa jej członkom, zachodzą w niej permanentnie procesy reorganizacji i modyfikacji. Na skutek zmian środowiska naturalnego czy zjawisk społecznych, obowiązujące już koncepty zostają uzupełnione lub zastąpione nowymi (Munoz i Luckmann, 2005: 198).

Warto przywołać też zaznaczyć (Żydek-Bednarczuk, 2015: 76–77), że charakter kompetencji interkulturowej jest immanentnie podmiotowy, a więc realizuje się przez trudno mierzalne odczucia i wrażenia rozmówców powstające podczas prowadzenia konwersacji. Jej absolutne opanowanie jest zazwyczaj niemożliwe, bowiem docelowa kultura, do której zrozumienia i uwewnętrznienia aspiruje uczący się, zmienia się nieprzerwanie.

Znaczenie nieustannie obecnych w komunikacji odniesień kulturowych, całego zasobu norm i wartości regulujących życie społeczne i współdzielonych niepisanych reguł, nie może zostać pominięte ani w opisach etnolinguistycznych, ani procesie dydaktycznym. Everett (2019: 344–345) dowodzi, że rozwój języka do znanego nam dzisiaj stopnia warunkowany był rozwojem kultury i powstawaniem więzi społecznych. Już od początku istnienia przedstawiciele gatunku *Homo Sapiens* wraz z rozbudowującym się systemem relacji, zależności i ról oraz kształtowaniem się wspólnej podstawy wiedzy, interpretowali wypowiedzi innych na podstawie swojego stosunku do nich czy też całego kontekstu socjolingwistycznego. Poddawali się więc nieświadomie, tak jak ludzie współcześni, presjom kulturowym, które pomagają rozwiązać problem niedookreśloności komunikowanej treści i dyrygują naszymi interpretacjami. Everett stwierdza, że język to *artefakt kulturowy*, a kulturę definiuje jako: *milczącą wiedzę i otwarte praktykowanie ról społecznych, wartości oraz sposoby ich współdzielenia przez daną społeczność* (Everett, 2019: 367).

Język stanowi jedynie widoczną część niewidocznego wszechświata zrozumienia, pochodzącego od wartości, wiedzy i doświadczeń – czyli kultur – poszczególnych społeczności (Everett, 2019: 370).

IV. Dalszy rozwój modeli kompetencji międzykulturowej

Kompleksami tematycznymi wyrastającymi z dnia codziennego jednostki osadzonej w danym kontekście socjolingwistycznym, przesyconym wyżej opisanymi mniej i bardziej eksplicytnie wyrażonymi normami i wartościami, są (Żydek-Bednarczuk, 2012: 27):

- a) życie codzienne, w tym kulinaria
- b) warunki życia, tym życie poszczególnych grup społecznych i zawodowych
- c) stosunki międzyludzkie, takie jak relacje między płciami, grupami wiekowymi i zawodowymi
- d) poglądy oraz wartości – wyrażające się m.in. w tzw. poczuciu tożsamości narodowej, stosunku do mniejszości etnicznych i narodowych, generalizowaniu i stereotypach
- e) język ciała – np. mimika, gestykulacja, proksemika
- f) konwencje oraz rytuały – uroczystości organizowane publicznie oraz w kręgu rodzinnym, emocjonalność językowa, podniosłość języka, formułowanie życzeń, zaproszeń, odmawianie, dziękowanie, *savoir-vivre* kontaktów towarzyskich, grzeczność językowa, społeczne tabu itd.

Studia nad złożonością sieci wzajemnych odniesień i powiązań, która zawiązuje się pomiędzy obszarami wiedzy i działania, współkonstituujących kompetencję interkulturową, doprowadziły do ukształtowania wielu modeli kompetencji interkulturowej. Jednym z takich schematów jest model międzykulturowej kompetencji komunikacyjnej opracowany przez Byram'a, spajający ze sobą zakresy takie jak (Byram, 1997 za Szczurek- Boruta, 2013: 156–157):

- kompetencja językowa
- kompetencja socjolingwistyczna
- znajomość dyskursu
- kompetencja interkulturowa

Kompetencja interkulturowa (Piotrowska, 2017: 82) w przełożeniu na procesy kształcenia zakłada pomoc uczniom w przyswojeniu niezbędnej wiedzy, kształtowaniu odpowiednich postaw oraz rozwinięciu przydatnych umiejętności.

Bardzo szczegółowy model kompetencji międzykulturowej opracował Bolten (za Koziół, 2013: 131), który wyznaczył 4 obszary współodpowiedzialne za prawidłowe działanie interkulturowe. Są to:

- I. kompetencja zawodowa (np. wiedza fachowa, zapoznanie z kulturą przedsiębiorstwa)

- II. kompetencja indywidualna (np. wewnętrzna motywacja)
- III. kompetencja strategiczna (np. zarządzanie wiedzą, zdolności organizatorskie, podejmowanie decyzji)
- IV. kompetencja społeczna (np. zdolność do pracy w grupie, asymilacji, (meta) komunikacji, empatii)

Na podstawie analizy boltenowskiego modelu możemy konkludować, że postulowane przez niego kompetencje cząstkowe przyjmują w swej istocie formy znane z wcześniej prezentowanych rozważań tj. krystalizują się jako zasoby wiedzy, zdolności, umiejętności i realne postawy w komunikacyjnym działaniu interkulturowym. Dzięki wysiłkowi wszystkie te komponenty mogą być jednak ulepszone i wszechstronnie rozwijane.

V. Kryteria doboru materiałów dydaktycznych służących do rozwoju kompetencji międzykulturowej oraz typologia ćwiczeń

Z pewnością zasadniczą rolę w kształtowaniu opisywanej kompetencji stanowi postawa i zachowanie nauczyciela, który powinien też być w stanie rozpoznać, jakie materiały dydaktyczne ze względu na swój temat i strukturę, mogą oferować cenne źródło informacji oraz sposobność praktycznie zorientowanej refleksji nad tematem. Właściwie dobrane materiały, przeznaczone do rozwoju kompetencji międzykulturowej, powinny wspomagać też rozwój innych kompetencji uczących się. Kryteriami doboru, których spełnienie zaleca się dla optymalnych wyników, stanowią (Meijer i Jenkins, 1998: 25):

- funkcjonalność materiałów,
- odpowiedniość ze względu na wiek oraz zainteresowania uczniów,
- różnorodność przedstawianych wiadomości,
- realistyczność, zgodność z prawdą,
- prezentacja, omówienie, porównanie i prowokacja do krytycznej dyskusji nad stereotypami,
- bogactwo materiału graficznego odnoszącego się do realiów obszaru docelowego,
- interkulturowy charakter materiałów zaprasza do dialogu interkulturowego oraz uważności w kontakcie międzykulturowym,
- bogactwo form i technik.

By materiały dydaktyczne mogły spełnić pokładane w nich oczekiwania i spełniały funkcję efektywnego środka budowania kompetencji interkulturowej, powinny wykazywać wyżej ekstrahowane cechy. Ogólne cechy interkulturowo wartościowych materiałów dydaktycznych możemy pogłębić, nakreślając typologię konkretnych ćwiczeń wykorzystywanych w nauczaniu tej kompetencji, co pozwala nam na rozpoznanie takich grup zadań jak te: (Helmut i Müller, 1993 za Żydek-Bednarczuk, 2010: 188):

- a) bazujące na wiedzy odnoszącej się do faktów geograficznych, historycznych i gospodarczych, które jednak wykluczają elementy utrwalonych kulturowo wzorców zachowań i emocji.
- b) z zakresu Culture – Awareness Training, które stawiają sobie za cel sensybilizację interkulturową oraz podniesienie świadomości dotyczącej wpływu innej kultury na sposób życia, myślenia i interagowania. Proponowane w tym zakresie ćwiczenia mają animować uczestników warsztatów do twórczej refleksji i podjęcia działania,
- c) opracowane w ramach formy Culture Assimilator, które stymulują do pochylenia się nad zróżnicowanymi kulturowo modelami interpretacji tych samych zachowań. Niebagatelną rolę odgrywają tu analizy scenariuszy nieporozumień międzykulturowych, kontrastywne poznawanie systemu wartości i przekonań, świadoma konfrontacja ze stereotypami. Osoby biorące udział w szkoleniu próbują nazwać powód dyskomfortu powstałego podczas interkulturowego aktu komunikacji,
- d) bazujące na wzajemnym uczeniu się przedstawicieli różnych kultur, związane z prezentacją i analizą interakcji, poprzedzającą odgrywanie podobnych spotkań.

Ten przytoczony w powyższym akapicie przykładowy zarys różnych typów zadań, znajduje swoje uzupełnienie w tekście Kozieł (2013: 139–140), która na podstawie badań literatury przedmiotu, zwraca uwagę na wyzwania stawiane uczącym się, należące do grupy *Culture Contrast*, w ramach których wyselekcjonowane aspekty kultury rodzimej i obcej zostają zestawione (teksty sloganów reklamowych, teksty i ilustracje podręcznikowe itp.). Grupą ćwiczeń wykazującą punkty zbieżne z opisanym wyżej *Culture Assimilator* jest rozpatrywanie tzw. *Critical Incidents*, czyli sytuacji, w których nastąpiła nieprawidłowa interpretacja zachowania innych osób. Taka analiza powinna przyczynić się do rozpoznawania i formułowania ukrytych standardów kulturowych. Próba kategoryzowania zadań wspierających kompetencję międzykulturową byłaby mocno niepełna, bez choćby wspomnienia takich form jak (Kozieł, 2013: 141–142):

- praca z materiałem wizualnym, pokazującym specyficzne zachowania kulturowe,
- symulacje, dialogizowanie, odgrywanie scen,
- opowiadanie tej samej treści z różnych perspektyw,
- formułowanie kryteriów pojęć prototypowych,
- pragmatyngwistyczna analiza wypowiedzi udzielonych podczas dyskusji na tematy interkulturowe, metajęzykowa refleksja doświadczana w poszukiwaniu wartościujących i emocjonalnych środków językowych,
- tworzenie list sieci asocjacyjnych dla wybranych pojęć i porównywanie ich z podobnymi listami, opracowanymi przez przedstawicieli innej kultury,

- ćwiczenia polegające na określeniu stopnia obcości, pozwalające stwierdzić na to, w jakim stopniu dane przedmioty, zachowania, zjawiska, wierzenia, symbole są dla danej grupy odległe kulturowo.

Zadania pomagające w rozwijaniu całego zestawu umiejętności, niezbędnych do prawidłowej interakcji językowej i pozajęzykowej w obcym środowisku kulturowym, mogą przyjmować więc różne formy i łączyć się z innymi obszarami sprawności, do których szczególnie należą czynności receptywne, jak słuchanie i czytanie ze zrozumieniem oraz produkcja pisemna i ustna. Umiejętnie zaaplikowane w przestrzeni edukacyjnej, przyczyniają się do: nabycia nawyku świadomego szukania różnic i podobieństw międzykulturowych, uwrażliwienia na sytuacje potencjalnie konfliktowe, podniesienia poziomu empatii i tolerancji, wykształcenia zasobu leksykalnego uwzględniającego konotacje kulturowe i świadomości zachowań w kontekście kulturowym.

VI. Katalog pytań umożliwiających analizę podręcznika pod kątem nauczania umiejętności międzykulturowej

Analiza ćwiczeń służących do wzmacniania kompetencji interkulturowej odbywać się będzie w oparciu o następujące kryteria, w których zawierać się będzie odpowiedź na różne pytania składowe:

1. Struktura zadania

W oparciu o jaki koncept stworzone zostało dane zadanie? Jaki typ aktywności wymagany jest od ucznia? Jaka jest struktura zadania? Czy jest ono jedno- czy wieloetapowe? Z treningiem jakich sprawności językowych jest ono związane? Stosowane później oznaczenia literowe w nawiasach stanowią odnośniki do konkretnych ćwiczeń.

2. Tematyka zaproponowana w treści ćwiczenia

Jakie odniesienia kulturowe, jakie fakty lub opinie ważne z punktu widzenia dydaktyki interkulturowej zawarte są w ćwiczeniu? Jaki temat stanowi bazę zaproponowanego materiału i jaki obszar dyskusji/refleksji zostaje przez ów temat wyznaczony?

3. Cel zadania

Rozwój jakiej umiejętności stymuluje ćwiczenie? Co uczeń potrafi potencjalnie zrobić sprawniej po aktywnym wykonaniu ćwiczenia? Jak rozwinęła się jego kompetencja międzykulturowa po jego zakończeniu?

VII. Analiza podręcznika *Rivstart B1+B2 Textbook*, Paula Levy Scherrer oraz Karl Lindemalm, wydawnictwo Natur& Kultur, 2015

Podręcznik kieruje się do osób, które opanowały już język szwedzki na poziomie średniozaawansowanym. Analiza treści i form zadań umożliwi nam odpowiedź na pytanie, jak już dość znaczenie rozbudowana kompetencja stricte lingwistyczna, poszerzana jest o sprawności i wiedzę kulturową, potrzebne do adekwatnego reagowania w spotkaniu ze Szwedem/ Szwedką.

Podręcznik wykorzystywany jest do kształcenia studentów II roku specjalności szwedzkiej na Uniwersytecie Śląskim. Jego analiza pozwoli nam na prześledzenie, jakie aspekty realioznawcze odgrywają więc szczególnie ważną rolę w edukacji przyszłych filologów.

A. *Fritid förr och nu* str. 16–18

1. Jednostka lekcyjna przyjmując formę tekstu, którego zrozumienie stymulowane jest przez ćwiczenia: zorientowane gramatycznie (*J*), te budujące na umiejętności czytania wybiórczego (*H*) oraz na umiejętności czytania detalicznego, które prowadzi do komunikacji mówionej przez zadawanie pytań i udzielanie odpowiedzi, wynikających z materiału dydaktycznego (*I*)

2. Tematem tekstu jest czas wolny, którego koncept jest prezentowany na tle historycznych zmian zachodzących w szwedzkim społeczeństwie. W tekście naświetlono też sytuację kobiet, niejednokrotnie potrzebujących wychnienia od pracy w gospodarstwie domowym, w którym panował nierównomierny podział obowiązków. Tekst zamyka informacja odnosząca się do zainteresowań współczesnych Szwedów oraz refleksją nad rolą zbalansowania pracy i wypoczynku, która prowadzona jest w kontekście międzynarodowym.

3. Uczący przy rozwoju umiejętności czytania tekstu o charakterze popularnonaukowym, poszerza swoją wiedzę na temat szwedzkiego społeczeństwa, która zostaje przekazana w perspektywie międzynarodowej.

B. *Tre kulturpersonligheter runt 1900* str. 28–33

1. Jednostka lekcyjna bazuje na trzech tekstach składowych, traktujących o postaciach, odgrywających w na przełomie XIX i XX wieku ważną rolę dla świata szwedzkiej kultury. Teksty poprzedza zadanie (*A*) przygotowujące do czytania, prezentujące słowa kluczowe, na których podstawie uczeń spekuluje o przebiegu życia Ernesta Thielsa. Faza ta ułatwia i pogłębia rozumienie tekstu, a także skłania do produkcji ustnej. Występują 3 zadania (*B*, *D*, *E*) związane z poszukiwaniem tzw. słów kluczy, pozwalających na rozumienie globalne i zapamiętanie najistotniejszych

treści. Zadanie *G* mobilizuje ucznia do czytania szczegółowego. Zadania *I* oraz *J* zachęcają do ustnego przedstawienia sylwetki znanych artystów z innych krajów, co stwarza możliwość refleksji i żywej wymiany międzykulturowej. Zadanie *K* przedstawia dalsze ważne dla szwedzkiej kultury postaci i oferuje przyczynek do poznania ich osiągnięć w ramach pracy własnej.

2. Temat przybliży czytającym sylwetki osób, które zapisały się na kartach szwedzkiej kultury i sztuki. Autorzy w tekście, którego główną postacią jest Eugene Jansson, nie zrezygnowali z informacji o jego homoseksualizmie i sztuce homoerotycznej, którą tworzył, a która ze względu na obowiązujący w tym czasie zakaz aktów homoseksualnych, balansowała na granicy legalności. Fragment ten nakreśla również zmianę statusu prawnego i społecznego podejścia do homoseksualizmu w Szwecji na przestrzeni XX wieku.

3. Uczeń poznający język szwedzki zostaje zapoznany z profilami wybranych szwedzkich artystów, potrafi również odnieść się do ich twórczości przez perspektywę społecznych norm czasów, w których żyli i porównać je z aprobowanymi współcześnie wartościami.

C. *Äntligen fredag/ Barrunda eller fredagsmys*

str. 59–63

1. W zadaniach wprowadzających (*A*, *B*, *C*) od kursantów oczekuje się interpretacji przedstawionej ilustracji, zebrania skojarzeń, porównania ich oraz próby ustalenia, czym jest *fredagsmys*.

Kolejno następują– tekst wyjaśniający wcześniej wprowadzony termin, pytania typowe dla czytania selektywnego (*D*); wypowiedź pisemna (*E*), której temat stanowi porównanie zjawiska *fredagsmys* z potencjalnym odpowiednikiem w kraju pochodzenia kursanta, powiązane tematycznie zadania do słuchania (*F*, *G*).

Dialog *Barrunda eller fredagsmys?* przedstawia rozmowę napisaną potocznym językiem o wysokim poziomie autentyczności.

2. Teksty i ćwiczenia koncentrują się wokół (biernego) relaksu – zjawiska typowego dla szwedzkiej społeczności, charakterystycznego dla piątkowego wieczora, zazwyczaj spędzanego z rodziną. Fenomen ten doczekał się w szwedzkim słowniku własnego określenia.

3. Uczący się doskonalili umiejętność interpretacji sytuacji niewerbalnej, osadzonej w kontekście społecznym oraz dokonuje porównania między kulturą docelową i własną, zapoznaje się z wysoce kulturowo zabarwionymi wyrazami. Dokonuje się to przez ćwiczenie umiejętności słuchania, mówienia, czytania oraz pisania.

D. *Smultronställen/ Ingmar Bergman/ Svenska landskap/ Husmanskost*

str. 86–99

1. Zgromadzone w rozdziale 7, powiązane ze sobą w jeden kompleks tematyczny zagadnienia, prezentowane i ćwiczone są dzięki: krótkim tekstom, dopasowywaniu nagłówków do akapitów, zadaniom do słuchania szczegółowego, ćwiczeniom

leksykalnym (zaznaczanie słów znanych, sprawdzanie znaczenia nowych), wypowiedziom ustnym – o ulubiony filmie lub gatunku filmowym, pracy z mapą, rozmowie stymulowana grafiką oraz zadaniom prowadzącym do pracy własnej – zachęta do obejrzenia filmu szwedzkiego, tworzenie sylwetek biograficznych szwedzkich reżyserów.

2. Rozdział 7 podręcznika przesycony jest wysokim poziomem informacji kulturowych, które wykazują odniesienia do kulturowo specyficznego słownictwa (*smulltronställe*), znanych postaci, specyfiki wybranych szwedzkich regionów – symboliki, natury oraz społeczności.

Warto zauważyć, że w opisie *Jämtland* nie brakuje informacji o Laponii, która zamieszkała jest przez społeczność Saamów. Godny odnotowania jest fakt, że zamiast szwedzkiej nazwy regionu, skorzystano ze słowa *Sápmi*, pochodzącego z języka saamskiego. Świadczy to o zauważeniu i uszanowaniu żyjących w Szwecji mniejszości etnicznych.

3. Kursant dysponuje szerszą wiedzą na temat szwedzkich realiów – charakterystyki poszczególnych regionów, standardowych dań, różnorodności dialektów. Swoją wiedzę utrwalić może dzięki zamieszczonym ilustracjom i pracy z mapą. Ciekawe z punktu widzenia dydaktyki, jest zadanie skłaniające do samodzielnych poszukiwań w obszarze szwedzkiej kinematografii oraz sięgnięcia po jeden ze szwedzkich filmów, który ukaże kursantowi dalsze aspekty mentalności i kultury szwedzkiej. W ten sposób kursant staje się świadomym odbiorcą wytworów szwedzkiej kultury.

E. *Tio decennier/ En snabbkurs i svensk historia/ Fyra regenter berättar*
str. 101–111

1. Do ćwiczeń składających się na rozdział 8 należą m.in. rozmowy na temat zdjęć oraz ilustracji (*1A, 2A*), łączenie nagłówków z akapitami (*1B*), uzupełnianie luk w zdaniach (*2B*), dopasowywanie zdań do właściwych miejsc w tekstach (*3B*), zadania celujące w produkcję ustną – omówienie wybranego dziesięciolecia w historii Szwecji i porównanie go z wydarzeniami, które miały miejsce w innym kraju (*1C, 2D*), opowiadanie o bieżących ówczesnie wydarzeniach w Szwecji i na świecie oraz przewidywaniach na przyszłe dziesięciolecie (*1E, 1F*), plotkowanie (*skvallra*) o rodzinach królewskich, komponenty gramatyczne (*3H–3M*).

2. Rozdział przedstawia najważniejsze wydarzenia historyczne i przemiany polityczne oraz społeczne, które dokonywały się w Szwecji w latach 1910–2000, przy czym prezentacja zbudowana jest z podziałem na dziesięciolecia. Część druga poszerza historiograficzną perspektywę o wydarzenia sprzed XX wieku i galerię znaczących osobistości. Jednostkę tę kończy seria tekstów napisanych w narracji pierwszoosobowej, która zapoznaje uczniów ze szwedzkimi władczyniami.

3. Kursant dzięki opisanym ćwiczeniom zaznajamia się z najważniejszymi wydarzeniami historycznymi, które przyczyniły się do uformowania współczesnego państwa szwedzkiego. W ten sposób uczący się potrafi zrozumieć coraz więcej od-

niesień politycznych; co więcej potrafi na podstawie posiadanej wiedzy formułować opinie na bieżące tematy i wysuwać przypuszczenia odnośnie przyszłości.

F. *Att flytta till ett nytt land/ Kulturchock*

str. 162–164

1. Punkt wyjściowy stanowi tekst utrzymany w stylu popularnonaukowym. W części *B* oczekiwane jest od ucznia przedstawienie streszczenia faz szoku kulturowego, opisanych w tekście. Część *C* otwiera dyskusję na temat szoku kulturowego, która bazuje na doświadczeniach kursantów.

W wypowiedziach kursanci powinni omówić przydatność udzielonych w tekście porad oraz stosując odwrócenie perspektywy, odnieść się do potencjalnych problemów, z którymi mogliby zmagać się Szwedzi po przyjeździe do ich kraju.

2. Tekst porusza zjawisko szoku kulturowego. Czyni to jednak w szerszej perspektywie, która uwzględnia zbieżne odczucia imigrantów, niezależnie od konkretnego kraju docelowego. Jest więc to materiał wpisujący się w tematykę odczuć, powstałych w przestrzeni interkulturowej i ma aspekt praktyczny.

3. Uczeń potrafi zrozumieć zjawisko szoku kulturowego, potrafi tę wiedzę połączyć ze swoimi doświadczeniami oraz wykorzystać ją jako mechanizm ułatwiający integrację w nowej społeczności. Podczas dyskusji wykorzystuje zmianę perspektywy i podejmuje refleksję nad kulturą źródłową.

G. *Snack om hemmaliv/ Familjens historia i Sverige/ Olika familjetyper*

str. 222–228

1. Podstawę treningu kulturowego stanowią teksty dialogizowane; dłuższy tekst stylizowany na popularnonaukowy wraz ćwiczeniami prawda/ fałsz (3A) oraz zadanie polegające na łączeniu określeń typów rodzin z ich opisami (*bonusfamilj, särbo, regnbåsfamilj* itd. ...) Rozumienie tekstów ułatwia wykonanie zadań do czytania szczegółowego (3B, C) oraz zadanie prowokujące dyskusję nad rodzajami rodzin oraz sposobu ich funkcjonowania w różnych społeczeństwach.

2. Zadania zebrane w tym rozdziale odzwierciedlać mają różnorodność form i postaci, jakie w szwedzkim społeczeństwie może przyjmować rodzina oraz romantyczne relacje międzyludzkie. Prezentacja ta odbywa się przez zastosowanie szwedzkich, niejednokrotnie niewystępujących w innych językach słów, konceptualizujących zjawiska, które niekoniecznie w innych kręgach kulturowych są popularne czy nawet jakkolwiek aprobowane. Tematyzowaniu podlega także zmieniający się na przestrzeni lat sposób funkcjonowania szwedzkiej rodziny. Krótkie teksty dialogowe pokazują wybrane aspekty codziennego życia szwedzkiej rodziny, obrazując m.in. zaangażowanie mężczyzny w wychowanie dzieci i prace domowe.

3. Uczeń ma po zapoznaniu się z materiałem dydaktycznym większą świadomość różnorodności relacji międzyludzkich i sposobu ich zintegrowania ze szwedzkim społeczeństwem. Wie też, co z biegiem lat spowodowało przemiany i dywersyfikację rodziny. Potrafi skonfrontować nowe informacje z korelującymi aspektami własnej kultury.

H. *Oskrivna regler: Svenska koder – inte alltid så lätt att knäcka/svenskt arbetsliv/ Ledarskap (jämfällt på arbetsmarknaden?)*

1. Bazę dyskusyjną (ID) stanowi 6 krótkich tekstów, obrazujących potencjalne problemy, które mogą zrodzić się z nieznamomości szwedzkich skryptów kulturowych. W nawiązaniu do tematyki wprowadzane są ćwiczenia gramatyczne oraz fonetyczne (IE, IF). Wszechstronne zrozumienie elementu tekstowego obrazującego szwedzką etykę pracę, zapewniają ćwiczenia produkcji ustnej (2A, 2B, 2C, 2D, 2E). Umożliwiają one wstępną orientację przy użyciu słów kluczy, rozumienie głębokiego tekstu, udzielanie własnych wypowiedzi w perspektywie interkulturowej oraz działanie w grupie. Część 3 ogniskuje się na zagadnieniu bycia liderem oraz kwestii równouprawnienia w miejscu pracy. Wstępne zadania (3A, 3B, 3C) oparte są na pracy skojarzeniowej oraz zajmowaniu stanowiska, wobec nacechowanych kulturowo stwierdzeń. Zadania 3F oraz 3G oferują uczącym dyskusję na temat równego i sprawiedliwego traktowania w miejscu pracy w sposób zarówno pisemny, jak i stymulujący komunikację ustną.

2. Zadania są bardzo bogate tematycznie i kierują naszą uwagę na zachowania charakterystyczne dla szwedzkiego społeczeństwa oraz aprobowane w codziennym kontakcie wartości i normy – sposób grzecznego formułowania nakazów przy użyciu struktur leksykalno-gramatycznych oraz prozodii, formułowanie informacji zwrotnej, samotne odpoczywanie i introwersję, wspólne przerwy w zakładzie pracy, równy podział obowiązków i wzajemną pomoc, egalitarność, powściągliwe wyrażanie emocji w na różnych płaszczyznach systemu językowego. Po dość szerokim wprowadzeniu, rozdział zwraca się ku afirmowanym cechom i pożądanym postawom szefa oraz podkreśla wagę równości płci, także w środowisku pracy. Zadania oferują okazję zaobserwowania niepisanych reguł, obowiązujących w szwedzkim społeczeństwie oraz możliwych konsekwencji ich zlekceważenia oraz nieprawidłowych interpretacji zachowania innych (*Culture Assimilator, critical incidents*).

3. Po twórczej analizie przedstawionego materiału, kursant dostrzega respektowane normy obowiązujące w sferze prywatnej oraz zawodowej. Z pomocą świadomego użycia struktur leksykalno-gramatycznych, uwzględniających właściwa fonetykę, potrafi lepiej zaadaptować się do życia w szwedzkim społeczeństwie.

Z analizy podręcznika Rivstart B1+B2 wynika, że pozycja uwzględnia liczne komponenty, które stanowią efektywne wsparcie nauczania kompetencji interkulturowej. Zawarte w podręczniku teksty, zadania oraz materiały graficzne cechuje różnorodność form oraz tematyki, która w realistyczny sposób przybliży kursantom warunki życia w Szwecji. Szeroki zakres zagadnień pozwala na zdobycie rzetelnej wiedzy realioznawczej, prowadząc także do dyskusji nad faktami, opiniami, wartościami oraz stereotypami, których znajomość wynika z aktywnego treningu umiejętności interkulturowych.

Opisane treści stanowią element równomiernie rozłożony w całej zawartości dydaktycznej i są zintegrowane z ćwiczeniem innych sprawności – zazwyczaj

z umiejętnością czytania ze zrozumieniem i produkcji ustnej, ale wypowiedzi pisemne i aspekty gramatyczne oraz fonetyczne, w szczególności te z przełożeniem na pragmatykę języka, nie zostały zaniedbane. Treści typu prezentującego często ukazują dane zjawiska w szerokiej perspektywie diachronicznej. W tekstach odnaleźć można specyficzne kulturowo leksemy wraz z ich możliwościami interpretacyjnymi. Fragmenty podawcze zostały połączone z zadaniami stanowiącymi bodziec do dalszej aktywnej analizy i refleksji międzykulturowej. Nie brak zadań polegających na tworzeniu list asocjacyjnych, przypisywaniu cech danemu zjawisku czy wymuszających ustosunkowanie się do konkretnych stwierdzeń. Poruszane zostają też uniwersalne tematy takie jak np. szok kulturowy.

Wyłaniający się z całości analizowanego materiału podręcznikowego obraz Szwecji, pokazuje że wysoko aprobowanymi wartościami są tolerancja, różnorodność (np. złożoność aprobowanych rodzajów relacji międzyludzkich i form rodziny), inkluzywność (np. poszanowanie praw mniejszości), egalitarność (grzeczność językowa, w tym równomierny podział obowiązków w gospodarstwie domowym, a także równouprawnianie płci w kategoriach zawodowych), zbalansowanie pracy i odpoczynku, podkreślenie znaczenia odpoczynku aktywnego i pasywnego, ochrona natury, pielęgnowanie relacji z najbliższymi, ale też prawo do indywidualnego wy-ciszenia i introwertyczności.

Możemy konstatować, że nauczanie języka szwedzkiego odbywa się więc w przypadku tej publikacji z poszanowaniem zaleceń dotyczących kształcenia komunikatywnej kompetencji interkulturowej.

Dalszym tematem badawczym może być próba uchwycenia, w jaki sposób w ostatnich dziesięcioleciach trening międzykulturowy był wprowadzany do publikacji przeznaczonych dla uczących się języka szwedzkiego i czy typologia zadań lub ich tematyka zmienia się w zależności od poziomu zaawansowania języka.

Bibliografia przedmiotowa

- Czerwonka, M. 2015. „Charakterystyka wskaźników modelu kulturowego Hofstede”. W zbiorze: Ostaszewski, J. (red.) *O nowy ład finansowy w Polsce. Rekomendacje dla animatorów życia gospodarczego*. Warszawa: SGH. 281–292.
- Everett, D.L. 2019. *Jak powstał język. Historia największego wynalazku ludzkości*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Jaroszewska, A. 2015. „Kształtowanie kompetencji międzykulturowej – druga strona „medalu” na przykładzie polskiego systemu edukacji”. *Języki obce w szkole* 4. 59–69.
- Kozieł, R. 2013. „Rozwijanie sprawności mówienia na podstawie wybranych ćwiczeń z zakresu trenin-gu interkulturowego”. W zbiorze: Pawlak, M. (red.) *Mówienie w językach obcych – skuteczne ucze-nie się, nauczanie i ocenianie*. Poznań–Kalisz–Konin: Wydział Pedagogiczno-Artystyczny UAM. 29–145.
- Kuras, L. 2007. „Kultury i organizacje”. *Media, Kultura, Społeczeństwo* 1.2. 149–155.

- Meijer, D. i E.M. Jenkins. 1998. „Landeskundliche Inhalte – Die Qual der Wahl. Kriterienkatalog zur Beurteilung von Lehrwerken”. *Fremdsprache Deutsch* 1. 18–26.
- Munoz, C.C. i J. Luckmann. 2005. *Transcultural Communication in Nursing*. New York: Cengage Learning.
- Piotrowska, A. 2017. „Studenci obcokrajowcy na zajęciach językowych – wyzwania i propozycje zadań rozwijających kompetencję interkulturową”. W zbiorze: Jedynek, M. (red.) *Specyficzne potrzeby studentów szkół wyższych a nauczanie języków obcych. Nowe doświadczenia i wyzwania*. Wrocław: Beta Druk. 80–88.
- Siek-Piskozub, T. 2016. „Kompetencja międzykulturowa- koncepcje i wyzwania”. *Neofilolog* 46.2. 137–152.
- Sujecka-Zajac, J. 2012. „Nauczyciel mediatorem”. *Języki Obce w Szkole* 1. 14–21.
- Szczurek-Boruta, A. 2013. „Nauczyciele i kształtowanie kompetencji międzykulturowej uczniów”. *Pogranicze, Studia Społeczne XXI*. 155–169.
- Wilczyńska, W. 2005. „Czego potrzeba do udanej komunikacji interkulturowej? W zbiorze: Mackiewicz, M. (red.) *Dydaktyka języków obcych a kompetencja kulturowa i komunikacja interkulturowa*. Poznań: Wyższa Szkoła Bankowa Poznaniu. 15–27.
- Zawadzka, E. 2000. „Glottodydaktyczne aspekty interkulturowości”. W zbiorze: Krzeszowski, T, Lukszyn, J. i T. Namowicz (red.). *Problemy komunikacji międzykulturowej: lingwistyka, translatoryka, glottodydaktyka*. Warszawa: Graf-Punkt. 451–465.
- Zawadzka, E. 2004. *Nauczyciel języków obcych w dobie przemian*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Żydek-Bednarczuk, U. 2010. „Kompetencja interkulturowa w dydaktyce nauczania języka polskiego jako obcego. W zbiorze: Achteлик, A., Kita, M. i J. Tambor (red.). *Sztuka i rzemiosło 2. Nauczyć Polski i polskiego*. Katowice: Wydawnictwo Gnome. 179–190.
- Żydek-Bednarczuk, U. 2015. *Spotkanie kultur. Komunikacja i edukacja międzykulturowa w glottodydaktyce*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.

Literatura podmiotu

- Scherrer, P.L. i K. Lindelmalin. 2015. *Rivstart B1+B2 Textbok*. Stockholm: Natur& Kultur.

UDZIAŁ PLOTKI I PLOTKOWANIA W KOMUNIKACJI USTNEJ NA PRZYKŁADZIE KOMUNIKACJI BIUROWEJ – PODEJŚCIE HYBRYDOWE: PRAGMA- SOCJO-, PSYCHO- ORAZ EKOLINGWISTYCZNE

JERZY KAUS, STANISŁAW PUPPEL

Abstract. The article aims at analysing the concept of gossip at workplace. The main goal of the article is to answer such questions as: what is gossip? Who is involved in spreading gossip at workplace? What are the sources of gossips? The first part (section 1) of the article is theoretical and aims at defining the concept of gossip. The second part (sections 2 and 3) analyses the results of a questionnaire which was carried out among forty respondents. The results are compared with the theoretical assumptions put forth by a number of research works discussed briefly in the article.

Key words: gossip, the process of gossiping, fake news, sources of gossip, verbal and nonverbal parameters of gossip

Wstęp

Plotka jest częścią interakcji międzyludzkich o charakterze werbalnym. Posługujemy się plotką w różnych układach interakcyjno-komunikacyjnych, np. w formalnym układzie miejsca pracy, w życiu prywatnym, w mediach, np. telewizji, w prasie, w Internecie. Ten gatunek interakcji werbalnej odgrywa ważną rolę w naszym życiu. Ponieważ plotka jest ważnym elementem komunikacji werbalnej, stanowi od lat temat badań i rozważań, w których jest ona opisana przez badaczy

wykorzystujących różne metodologie i perspektywy badawcze. Warto tu wymienić cztery zasadnicze podejścia językoznawcze, a mianowicie socjolingwistyczne, pragmalingwistyczne, psycholingwistyczne (a więc oparte na psychologii, zob. np. Reykowski, 1974; Thiele-Dohrmann 1975/1980; Boksa, Kołodziejczak, 2019; Jęczeń, 2011) i najnowsze, ekolingwistyczne. Dostępne opracowania koncentrują się na ogólnej charakterystyce zjawiska plotki i procesu plotkowania (zwanego dalej ‘plotkowaniem’). Dlatego też warto przyjrzeć się bliżej właśnie procesowi plotkowania. Ten artykuł jest próbą opisanego procesu plotkowania w określonym układzie interakcyjno-werbalnym, w miejscu pracy.

Przyjęto w nim następujące hipotezy badawcze: 1) zjawisko plotki jest ważnym elementem życia zawodowego. 2) plotkowanie jest nie tylko formą komunikacji werbalnej w miejscu pracy lecz pełni istotną funkcję integracyjną dla danej grupy komunikatorów należących do formalnego układu miejsca pracy. Celem niniejszego artykułu jest znalezienie odpowiedzi na następujące pytania szczegółowe: czym jest plotka, dlaczego plotkujemy w miejscu pracy, z kim plotkujemy najczęściej, jak często plotkujemy, kto najczęściej plotkuje w miejscu pracy: młodszy czy starszy stażem pracownicy oraz jakie są efekty plotkowania. W artykule omówiono również różnice w sposobie plotkowania w zależności od tego, czy mamy do czynienia z komunikacją bezpośrednią ‘twarzą-w-twarz’ czy pośrednią, która stała się szczególnie popularna w okresie izolacji społecznej spowodowanej pandemią koronawirusa i przejścia do pracy w trybie on-line. Jak już zaznaczono w tytule pracy, zjawisko plotki i proces plotkowania zostaną przedstawione z mieszanej perspektywy socjolingwistycznej, pragmalingwistycznej, psycholingwistycznej oraz ekolingwistycznej. Przyjęte hipotezy badawcze zostaną zweryfikowane za pomocą ankiety. W pierwszej części artykułu (podrozdział 1) omówione zostaną teoretyczne zagadnienia związane z procesem plotkowania. W drugiej części (podrozdziały 2 i 3) pokazane zostaną wyniki przeprowadzonej ankiety.

1. Czym jest plotka?

Zdaniem badaczy zajmujących się plotką w szerszej perspektywie kulturowo-językoznawczo-komunikacyjnej plotka i plotkowanie są ważnymi i złożonymi składnikami interakcji międzyludzkich o charakterze werbalnym (aspekt społeczny języka w kontekście plotki i plotkowania). Jego złożoność oraz umiejscowienie w kontekście naturalnym podkreśla Dariusz Gronowski (2016: 63). Z kolei Robin Dunbar (1996/2009: 101) podkreśla, że plotka jako taka ma swoje znaczące miejsce w ewolucji języka i kultury (zwłaszcza w kontekście uczenia się społecznego, ang. *cultural learning*, np. rozwój zasobów językowych poprzez plotkę miał pomagać męskim członkom plemienia w koordynacji polowań, także w wewnątrz-plemiennej wymianie opowiadań (tworzeniu mitologii) o świecie duchowym lub pochodzeniu

danego plemienia). Wartość plotki dla ewolucji języka jako systemu komunikacyjnego ma więc niezwykle istotne znaczenie, szczególnie w kontekście rozwoju zachowań prospołecznych u człowieka i kohezji wewnątrzgrupowej (zob. np. Feinberg i inni, 2012).

Wymieniony powyżej Gronowski (2016: 62) podkreśla, że człowiek ma potrzebę nawiązania kontaktu werbalnego z innymi osobami a przede wszystkim bycia przez nie wysłuchanym. Plotka zatem jest umiejscowiona w doświadczeniu językowym człowieka, które według Dunbara (1996/2009: 14) „pozostaje naszym największym skarbem. Bowiem (...) „język umożliwia nam bycie członkami społeczności oraz wymianę wiedzy i doświadczeń na skalę nieosiągalną dla żadnego innego gatunku”. Zdaniem Dunbara (1996/2009: 11), „około dwóch trzecich wszystkich rozmów obraca się wokół spraw natury towarzysko-socjalnej”. Taki właśnie udział plotki w ogólnej strukturze wymiany werbalnej określony został przez drugiego autora niniejszej pracy mianem udziału w ‘niszy rutyny codziennej i kultury ogólnej’ (ang. *daily routine and general culture niche*, zob. Puppel, 2017). Nisza ta dominuje w praktyce komunikacyjnej człowieka o charakterze werbalnym zarówno w zakresie jej procentowego udziału jak i typu zasobów językowo-komunikacyjnych biorących w niej udział.

Warto w tym miejscu postawić pytanie o charakterze pragmalingwistycznym: Czym jest samo plotkowanie? Przyjmujemy za oczywistość, że plotkowanie polega na wzajemnym przekazywaniu informacji za pomocą głównie zasobów potocznych języka. Tymczasem w podejściu pragmalingwistycznym możemy mówić o plotce i plotkowaniu jako działalności komunikacyjnej z zawartą w niej intencjonalnością, np. świadomym wprowadzaniem elementów nieprawdy do komunikatów określanych jako plotka. Podkreśla ten właśnie element Agnieszka Jęczeń (2011: 110), która zauważyła, że „plotka to niesprawdzona lub kłamliwa wiadomość powtarzana z ust do ust, najczęściej szkodząca czyjejs opinii”.

Proces plotkowania (odnosi się to zresztą do procesu generowania wszelkich komunikatów językowych we wszystkich trzech niszach komunikacyjnych: niszy kultury codziennej i kultury ogólnej, niszy zawodowej i niszy obywatelskiej) można przedstawić za pomocą znanego modelu komunikacji Romana Jakobsona, który składa się z nadawcy, odbiorcy, kontekstu, komunikatu, kontaktu i kodu. Model komunikacji Jakobsona przedstawiono na rysunku 1.

W plotkowaniu w określonym układzie interakcyjnym (np. miejscu pracy, ang. *workplace*) nadawca przekazuje komunikat (np. zasłyszane przez niego informacje) odbiorcy w interakcji międzyosobowej (w szczególności w kontakcie bezpośrednim) za pomocą określonego kodu językowego (komunikacji werbalnej wspomaganiej w interakcji bezpośredniej przez elementy komunikacji niewerbalnej). Każda przekazywana plotka dotyczy określonego kontekstu w postaci miejsca i treści komunikatu. Dodatkowo parametry składające się na plotkę można przedstawić w następujący sposób (Wagner, 2006: 45):

Rys. 1. Model komunikacji według Jakobsona (ŻI 5)

- „wariantywność oznaczająca w praktyce różne wersje przekazów (...)
- zaangażowanie dotyczy faktu, że przekazujący plotkę postrzega jej treść jako ważną (...)
- negatywna treść – jest to dominująca cecha plotki. Badacze szacują, że około 90 procent plotek to plotki czarne donoszące o agresji, wypadkach, oszustwach, skandalach (...)
- przypisywanie plotki wiarygodnemu źródłu – chodzi o podanie domniemanego źródła (...)

Z kolei Tracy Wilson (ŻI 6) twierdzi, że plotkę można opisać biorąc pod uwagę takie kryteria jak to, że:

- „rozmowa odbywa się na osobności
 - rozmawiający przekazują informacje tak jakby były one faktami
 - osoby plotkujące porównują się do osoby, o której plotkuje się (...)
- (tłumaczenie własne, JK).

Warto w tym miejscu zadać kolejne dwa pytania o charakterze językoznawczym, a ściślej sygnalizującym najnowsze podejście ekolingwistyczne, a mianowicie: za pomocą jakich zasobów językowo-komunikacyjnych przekazujemy plotkę? oraz: za pomocą jakiego ‘syndromu komunikacyjnego’ można opisać osoby przekazujące zasłyszane informacje? Odpowiedź na te ważne pytania zostanie udzielona w dalszej części artykułu.

Tymczasem z perspektywy psychologicznej można przyjąć, że plotkujemy na tematy innych ludzi i zdarzeń, zwłaszcza innych osób, tworząc tzw. projekcje, które można zdefiniować jako tworzenie „wyobrażenia” o osobie lub przedmiocie (zob. Thiele-Dohrmann, 1975/1980: 99). Musimy także pamiętać, że plotkowanie podzielić można na pozytywne i negatywne (zob. Bronagh i McKeown, 2020). Do pozytywnych zachowań można zaliczyć wyraz twarzy (ang. *facial expression*, np. uniesione oczy, opadnięta szczęka) oraz zachowania akustyczno-audialne, np. śmiech.

Natomiast do zachowań negatywnych można zaliczyć wyraz twarzy wskazujący na obojętność lub pogardę ze strony autora plotki (zob. Bronagh i, McKeown, 2020) lub płacz.

Kolejne pytanie, które możemy zadać, brzmi: jaka jest różnica pomiędzy plotką a tzw. fałszywą wiadomością celowo wprowadzaną do komunikatów w interakcji werbalnej międzyludzkiej (ang. *fake news*)? Przyjmujemy za Gronowskim (2016: 2), że plotka dotyczy wiadomości zasłyszanej, która jest przekazywana rozmówcy w interakcji międzyludzkiej. W uzupełnieniu możemy dodać, że jak zauważa Magdalena Mateja (2010: 275), plotki można podzielić na „czarne donoszące o agresji, wypadkach, skandalach, oszustwach, itp. Tylko 10% stanowią plotki różowe zawierające doniesienia o wydzwieku pozytywnym”. Zatem można wyróżnić dwa rodzaje plotek: plotki o kimś (osoby) oraz o czymś (zdarzenia, zjawiska, etc.). Możemy też skorzystać z typologii pragmalingwistycznej zaproponowanej przez dwie badaczki, Ewę Bokse i Justynę Kołodziejczyk (2019: 298), które proponują następujący podział plotki: 1) plotka „supozycyjna” – bazująca na „domysłach”, 2) plotka „niespodzianka” – streszczenie widzianego przez autora plotki wydarzenia słuchaczowi, 3) plotka „gadzinówka” – bohater plotki jest poddany krzywdzącym opiniom”. Jak można zatem zauważyć, z punktu widzenia pragmalingwistyki, plotka jest wiadomością przekazywaną ustnie, a więc głównie wykorzystującą ustny porządek komunikacyjny, z wyraźnym elementem intencjonalności.

Podsumowując ten fragment niniejszego opracowania, stwierdzamy, że plotka to w klasycznej postaci przekaz ustny, który dotyczy zazwyczaj zasłyszanych niesprawdzonych tematów (np. dotyczy osób nieobecnych w momencie przekazywania wiadomości lub informacji o niesprawdzonych ‘faktach’). Z kolei z badań Tracy Wilson (Ż14), wynika, że plotce i plotkowaniu przyznać należy następujące bardziej socjolingwistyczne parametry, a mianowicie: spotkanie z rozmówcą na osobności (a więc bez obecności osoby będącej przedmiotem plotki), przekazanie zasłyszanych plotek swojemu rozmówcy, dokonanie intuicyjnej oceny zasłyszanych informacji. Należy zadać w tym miejscu pytanie odnośnie wyłączności użycia ustnego porządku komunikacyjnego: czy plotka jest przekazywana tylko ustnie, a więc tylko w audio(ustno)-wokalnym porządku komunikacyjnym? Jak podaje Stanisław Puppel (2015: 144), komunikację werbalną można przeprowadzić w następujących „porządkach: ustno-wokalny (...) oparty na wokalnoci ustno-wokalnej, (...) wtórny (rozszerzony) porządek komunikacyjny graficzno-pisany oparty na modalności dotykowo-wzrokowej oraz (...) porządek hybrydowy (mieszany) foniczno-graficzno-wizualny (...) (np. obrazy ruchome – animacje filmowe)”. Dzięki zaistnieniu nowych technologii informacyjnych, plotkować możemy jednocześnie we wszystkich wyżej przedstawionych porządkach komunikacyjnych.

Procesy plotkowania w formalnym układzie miejsca pracy zostaną poddane analizie w części eksperymentalnej artykułu. Tematy, definicje i działania związane z plotkowaniem opisała w swojej monografii Ewa Błachowicz-Wolny (1995). Au-

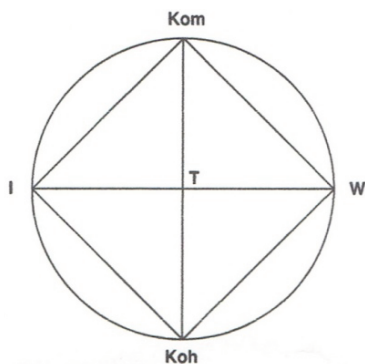
torka podkreśla semantyczno-dystrybucyjny charakter plotki i plotkowania, stwierdzając, że „plotka najczęściej dotyczy spraw osobistych (1995: 174), „może być bzdurna, kłamliwa” (1995: 36). Co więcej, autorka ta (1995: 36) twierdzi, że plotka ma charakter wybitnie rekursyjny, gdyż „plotkę można opowiadać, powtarzać, roznosić, rozpuszczać (...) [opowiadać nieprawdziwe] historie”. Stanowi ona zatem istotny element dyskursu werbalnego i tym samym ma charakter społeczny, nie tylko w wymiarze bezpośredniej komunikacji międzypersonalnej, ale także w wymiarze grupowym poprzez swój charakter wybitnie wzajemnościowy (zob. np. Berg i inni, 1995).

Można się w tym miejscu pokusić o zadanie następującego pytania: Kto więcej stosuje plotkę w komunikacji werbalnej międzypersonalnej, kobiety czy mężczyźni? W ostatnich latach pojawia się coraz więcej badań, które wskazują na fakt, że zarówno mężczyźni jak i kobiety bardzo lubią plotkować (zobacz na przykład: Watson, 2012; Eckhaus i Ben-Hador, 2017; Pawłowska ŻI3; Boksa i Kołodziejczak, 2019), chociaż jednocześnie badacze wskazują na zauważalne różnice w uprawianiu plotki oparte na płci społeczno-kulturowej (ang. *gender differences*, zob. Leaper i Friedman, 2007). Podobne wyniki otrzymali Jack Levin i Arnold Arluke (1985), którzy w swoich wczesnych badaniach nad plotką stwierdzili, że zarówno kobiety jak i mężczyźni plotkują na wiele podobnych tematów. Jednocześnie stwierdzono w innych badaniach, że kobiety bardziej zachęcają do stosowania plotki w ramach swojej płci w celu ustanowienia silniejszej więzi między sobą jak i czynienia porównań z innymi osobami (zob. Leaper i Holliday, 1995). Przyjmuje się więc, że plotkarz/plotkarka to osoba, która, najogólniej rzecz ujmując, chce nawiązać kontakt z innymi osobami w celu utrzymania więzi interpersonalnej oraz podtrzymania wymiany komunikatów werbalnych o charakterze plotki, a więc komunikatów o treści ewaluacyjnej o kimś/czymś zewnętrznym wobec nadawcy komunikatu, obejmujących różnorodność tematyczną (zob. np. Foster, 2004). Oczywiście musimy także pamiętać, że plotka może stanowić sposób na nasze osobiste istnienie w grupie, bowiem, jak wskazały wczesne badania Sidneya Jourarda (1959), kwantum informacji, które jesteśmy gotowi przekazać innym o sobie jest ściśle skorelowane ze stopniem zażyłości z innymi osobami, więc: im mniej się znamy, tym mniej o sobie przekazujemy innym.

Ewaluacyjność plotki ma z pewnością charakter psychologiczny. Za przykład psychologicznego sprofilowania osób używających plotki, można podać, że na podstawie dostępnych badań osobami, które skłonne są w większym stopniu do używania plotki i plotkowania są osoby określane jako ‘ekstrawertycy’ (zob. podstawowa typologia Junga z 1921 roku). Postawa ekstrawertyków w generowaniu plotek wynika z większej chęci nawiązania przez takie osoby kontaktu z innymi osobami. Z kolei według Klausa Thiele-Dohrmanna (1975/1980: 52), „ludzie odznaczający się gotowością do plotkowania [przenoszą] własne skrywane przed sobą wady na osobę oplotkowaną [budują] historie nie mające nic wspólnego z faktami”.

Dlaczego zatem stosujemy plotkę i wchodzimy w złożone procesy plotkowania? Beata Kurządkowska i Marek Maruszczak (2014: 140) podają dalsze istotne czynniki psychologiczne i podkreślają, że źródłem plotek jest „strach (niepewność), ciekawość i chęć zemsty”. Z kolei, według Klause Thiele-Dohrmanna (1975/1980: 18), „bardzo ważnym motywem plotki jest strach (...) przeważnie nieświadomy, skrywany przed samym sobą lęk (...) przed opinią innych, przed ewentualną negatywną oceną własnej osoby przez spotkanego człowieka czy przez anonimową zbiorowość”. Jak podają dalej Kurządkowska i Maruszczak (2014: 140), „zanim ktoś nas zaatakuję, najlepszym rozwiązaniem jest uprzedzenie jego ruchu. Jednak w obawie przed bezpośrednią konfrontacją najlepszą możliwością staje się atak na osobę nieobecną.” Thiele-Dohrmann (1975/1980: 21) argumentuje ponadto, że „[d]o najważniejszych motywów plotki należy ciekawość. To, co nieznanne, pobudza wyobraźnię, zwłaszcza, gdy chodzi o sprawy uchodzące za ważne. Własną ciekawość człowiek stara się zaspokoić przy pomocy fantazjowania; plotkując wypełnia luki niewiedzy. (...)”. Według Kurządkowskiej i Maruszczaka (2014: 140), „[p]lotka jako wynik zemsty, jest najbardziej spontaniczna, najbardziej przemyślana, a jednak często bywa używana z premedytacją. Powstaje pod wpływem emocji (...)”. Ważnym parametrem plotki „jest przyjemność obrażania innych” (Thiele-Dohrmann 1975/1980: 24). W tym miejscu możemy stwierdzić, że plotka zawiera w sobie ważne elementy psychologiczno-kognitywne (możemy to określić jako indywidualne rozpoznanie plotką), co z pewnością wiąże się z psycholingwistycznymi aspektami w uprawianiu plotki, a więc powiązaniem użycia językowego z indywidualnymi cechami osoby uprawiającej plotkę.

Proces plotkowania można również przedstawić z perspektywy ekolingwistycznej. Według Stanisława Puppła (2013), wszelkie zachowanie człowieka w komunikacji (werbalnej i niewerbalnej) można zobrazować za pomocą Wielkiego Układu Życia, który można przedstawić w następujący sposób:

Rys. 2. Wielki Układ Życia (źródło, Puppel, 2016; Krawczak, 2017: 15)

Zaproponowane przez Puppla parametry Wielkiego Układu Wcielenia to: Kohabitacja (Koh), Interakcyjność (I) Komunikacja (Kom), Tożsamość (I), Wcielenie (W) (zob. Puppel, 2016 w Krawczak, 2017: 158). Puppel pisze, że (2016: 48), na powstanie tożsamości, którą posiadają wszelkie byty (T, w tym człowiek jako komunikator), wpływ mają cztery parametry:

- cielesność (ang. *embodiment*) – wyrazić ją można za pomocą następującego określenia: ‘oto jestem’;
- kohabitacja (ang. *cohabitation*) – wyrazić ją można za pomocą następującego określenia: ‘nie jestem sam/a na nośniku ziemskim i w uniwersalnej przestrzeni biologicznej’;
- interakcyjność (ang. *interactivity*) – wyrazić ją można za pomocą następującego określenia: ‘z konieczności wpadam na innych, skazany/a jestem na obecność innych cielesności w uniwersalnej przestrzeni biologicznej, zwłaszcza w obrębie mojego gatunku’;
- komunikacja (ang. *communication*) – wyrazić ją można za pomocą następującego określenia: ‘posiadam określone zasoby i dzielę się nimi z innymi przedstawicielami mojego gatunku’.

Według Puppla (2017), w interakcji międzyludzkiej pomiędzy nadawcą a odbiorcą zachodzi synergia (tj. wzajemne oddziaływanie, Puppel, 2017). W tym szerokim kontekście, plotka jako element wymiany informacji o charakterze werbalnym może wywołać u odbiorcy określoną reakcję interakcyjno-emocjonalną (np. wzburzenie) lub jej brak (np. zignorowanie plotki) (mówi o tym także Reykowski, 1974). Ponadto, jak stwierdza Grzegorz Szczerba (2013: 81), „za pomocą plotek sprawny manipulator może stopniować napięcie [emocjonalne] lub wzmacniać zainteresowanie słuchaczy”. Należy dodać, że napięcie emocjonalne stanowi niezwykle ważny element interakcyjności międzyosobowej w uprawianiu plotki jako formy komunikacji werbalnej. Warto także podkreślić, że w komunikacji międzyosobowej poszczególni komunikatorzy mają do swojej dyspozycji trzy tzw. ‘syndromy komunikacyjne’ (zob. Puppel, 2004: 21; Puppel, 2017), które można podzielić na:

- 1) Syndrom Petroniusza – osoby, które można opisać za pomocą tego syndromu, posiadają „wysokie zasoby językowe oraz zawsze używają najbardziej wyrefinowanych zasobów językowych niezależnie od ich aktualnej oceny zmieniającego się kontekstu spotkań komunikacyjnych (...)” (ibid, 2004: 21).
- 2) Syndrom Guliwera – osoby, które cechują się tym syndromem, mają wysokie zasoby językowe, jednak w interakcji międzyosobowej zmieniają odpowiednio jakość swoich zasobów językowych „w zależności od ich aktualnej oceny, zmieniającego się kontekstu spotkań komunikacyjnych i ich zmieniającego się zaangażowania komunikacyjnego” (ibid, 2004: 21).
- 3) Syndrom Oskara – osoby, które można opisać za pomocą tego syndromu, posiadają „niskie (...) zasoby językowe i stąd nieustannie stosują mocno ograniczone (słabo rozwinięte) zasoby językowe niezależnie od zaangażowania komunikacyjnego (...)” (Puppel, 2004: 11).

Syndromy te, z pewnością zaś niezwykle elastyczny Syndrom Guliwera, uczestniczą w stosowaniu plotki i plotkowaniu w wykonaniu danego komunikatora, przyczyniając się nie tylko do generowania zjawiska powiązań międzysobowych (o charakterze pragmatycznym i społeczno-psychologicznym), ale także do zjawiska różnorodności w plotkowaniu ze względu zarówno na zasoby językowo-komunikacyjne jak i ze względu na indywidualne style uprawiania plotki przez poszczególne osoby (zob. np. Nettle, 2007).

Założywszy, że komunikacja ludzka następuje zawsze w określonych niszach komunikacyjnych, zachodzi pytanie: w jakich niszach komunikacyjnych plotkujemy? Zdaniem Puppla (2004), każdego dnia komunikujemy się w trzech różnych, często nachodzących na siebie, niszach komunikacyjnych, takich jak, ‘nisza rutyny codziennej i kultury ogólnej’, ‘nisza zawodowa’ (ang. *professional niche*), czy wreszcie ‘nisza obywatelska’ (ang. *citizenship niche*, – zaliczyć można do tej ostatniej np. konstytucje, prawa, konwencje, zarządzenia, umowy – wszystkie pisane dokumenty o charakterze prawnym).

Przyjmujemy, że plotkowanie występuje w sposób najbardziej naturalny (nienacechowany) w niszy rutyny codziennej i kultury ogólnej (np. spotkaniach rodzinnych, towarzyskich oraz nieplanowanych spotkaniach w różnych typach przestrzeni komunikacyjnej, zwłaszcza na tzw. ‘agorze’, a więc najbardziej ogólnej przestrzeni komunikacyjnej człowieka, zob. Puppel, 2017: 75; Wiertlewska, 2014: 106). Każdy ludzki komunikator ma dostęp do tego rodzaju niszy (w zasadzie ze względu na swoje nienacechowanie najłatwiejszej, zob. Puppel, 2017: 75). Jak dalej wyjaśnia Janina Wiertlewska (2014: 106), „nisza zachowań codziennych i kultury codziennej jest najbardziej dominująca spośród (...) trzech nisz, obejmując swym zasięgiem największą część języka jako, że penetruje ona komunikację codzienną w rodzinach, w domach, czy wśród znajomych”. Tematy poruszane w tej niszy dotyczą spraw codziennych oraz wykorzystuje się w niej najbardziej powszechne i dalekie od profesjonalności zasoby językowe. W tej niszy używane jest słownictwo powszechne (tzw. codzienne), które dotyczy najbardziej podstawowych typów interakcji werbalnych, a więc: relacji z najbliższymi, religii, transportu, bieżących wydarzeń kulturalnych, obrony, jedzenia, zdrowia, pogody, wszelkich nieplanowanych (przypadkowych) spotkań (Puppel, 2017: 75).

Należy w tym miejscu podkreślić, że powszechna „dostępność niszy rutyny codziennej oraz kultury ogólnej dla użytkowników stanowi ważny parasol ochronny dla danego języka naturalnego, bowiem ze względu na swój powszechny charakter chroni każdy język naturalny przed nadmierną inwazją innych języków naturalnych oraz, co warte szczególnego podkreślenia, wspomaga odporność każdego języka naturalnego (Puppel, 2017: 75, tłumaczenie własne, JK). Jest więc rzeczą oczywistą, że z punktu widzenia ekolingwistyki, uprawianie plotki w niszy rutyny codziennej i kultury ogólnej ma niewątpliwie istotne znaczenie dla utrzymania (i nawet konserwacji) danego języka naturalnego w średnio-niskim rejestrze zasobów językowo-komunikacyjnych.

W tej części artykułu przedstawione zostały mieszane kryteria socjolingwistyczne, psychologiczno-psycholingwistyczne, pragmalingwistyczne oraz ekolingwistyczne w odniesieniu do zjawiska plotki i plotkowania. W części eksperymentalnej przedstawione zostaną i omówione odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszach. Pomogą one w zrozumieniu zjawiska plotki i plotkowania w formalnym układzie miejsca pracy.

2. Badanie pilotażowe

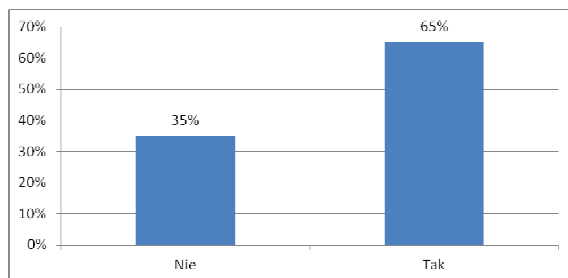
Po charakterystyce plotki oraz procesu plotkowania w oparciu o badania omówione zostanie zagadnienie plotki w miejscu pracy. Ankietowanymi zostały zadane następujące pytania

- 1) Czy lubimy plotkować w miejscu pracy?
- 2) Z kim najczęściej plotkujemy w miejscu pracy?
- 3) Na jakie tematy plotkujemy?
- 4) O jakiej porze dnia najczęściej plotkujemy?
- 5) W jakim miejscu najczęściej plotkujemy?
- 6) Jak często plotkujemy?
- 7) Dlaczego plotkujemy w miejscu pracy?
- 8) Kto najczęściej plotkuje w miejscu pracy: młodszy stażem pracownicy czy starszy stażem pracownicy?
- 9) Czy wierzysz w plotki poruszane w Twoim miejscu pracy?
- 10) Jakiego języka używają osoby, które plotkują w Twoim miejscu pracy?
- 11) Jakie zasoby językowe wykorzystywane są podczas plotkowania?
- 12) Czy podczas plotkowania dochodzi do skrócenia dystansu międzyosobowego?
- 13) Jaki jest odstęp pomiędzy plotkującymi w miejscu pracy?

Odpowiedzi na powyższe pytania i ich analiza zostaną przedstawione w części dotyczącej wyników badania ankietowego.

W celu uzyskania odpowiedzi na powyższe pytania przeprowadzone zostały dwie ankiety pilotażowe na serwisie społecznościowym *facebook*. W pierwszej ankiecie uczestniczyło 50 osób. W ankiecie uczestniczyły zarówno kobiety jak i mężczyźni. Celem wybranej przez drugiego autora niniejszego opracowania metody badawczej było pozyskanie jak największej liczby zróżnicowanych danych, która można poddać analizie. Wybrana metoda badawcza miała na celu zebranie opinii respondentów na temat plotki przekazywanej ustnie w komunikacji międzyosobowej w formalnym układzie miejsca pracy. Celem drugiej ankiety było zebranie opinii na temat plotkowania w Internecie oraz uzyskanie odpowiedzi na pytanie jak ewoluje plotka w komunikacji międzyosobowej. Pierwsza ankieta składa się z 13 pytań.

Na pytanie 1: *czy lubimy plotkować w miejscu pracy?* 35% badanych odpowiedziało: Nie, 65% badanych odpowiedziało: Tak. Zebrane wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

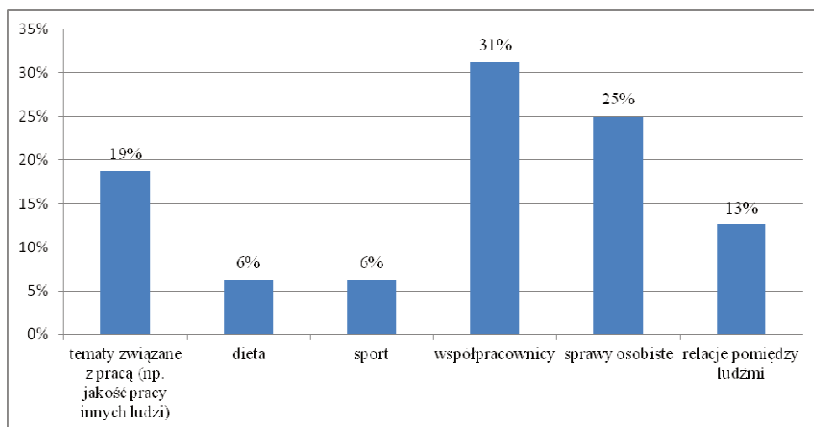

Wykres 1. Czy lubimy plotkować w miejscu pracy?

Na pytanie 2: *z kim najczęściej plotkujemy w miejscu pracy* udzielono następujących odpowiedzi:

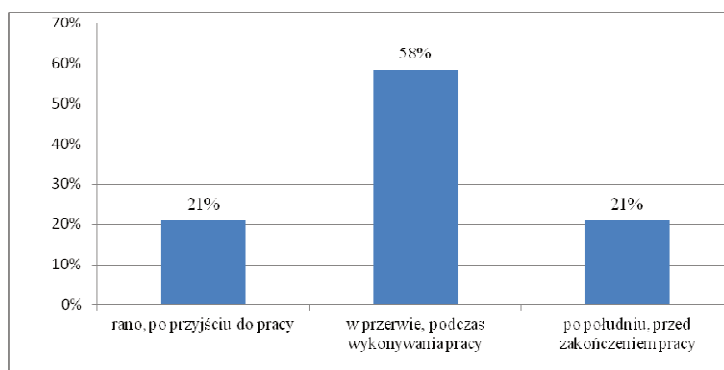
- z osobą, której ufamy,
- z najbliższymi przyjaciółmi z pracy
- z kolegami,
- ze współpracownikami.

Na pytanie 3: *na jakie tematy plotkujemy?* 19% badanych odpowiedziało: tematy związane pracą, np. jakość pracy innych osób, 6% badanych: dieta, 6% badanych: sport, 31% badanych: współpracownicy, 25% odpowiedziało: sprawy osobiste, 13% badanych odpowiedziało: relacje między ludźmi. Wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

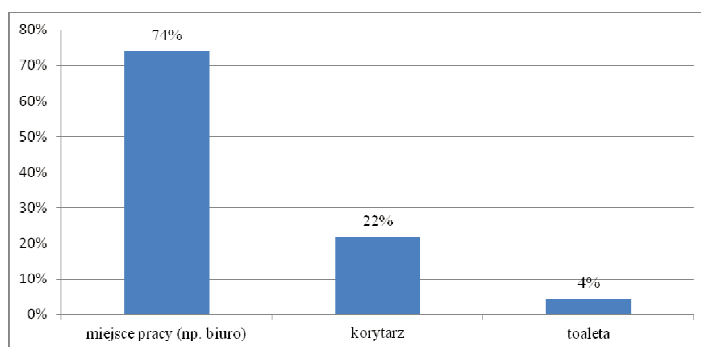
Wykres 2. Na jakie tematy plotkujemy?

Na pytanie 4: *o jakiej porze dnia najczęściej plotkujemy?* 21% badanych odpowiedziało: rano, po przyjeździe do pracy. 58% badanych odpowiedziało: w przerwie, podczas wykonywania pracy, 21% badanych odpowiedziało: po południu, przed zakończeniem pracy. Otrzymane wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

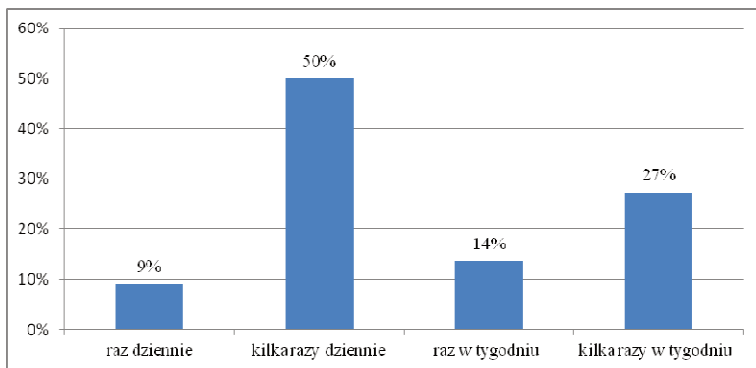
Wykres 3. O jakiej porze dnia najczęściej plotkujemy?

Na pytanie 5: *w jakim miejscu najczęściej plotkujemy?* 74% odpowiedziało: miejsce pracy (np. biuro), 22% badanych odpowiedziało: korytarz, 4% badanych odpowiedziało: toaleta. Wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

Wykres 4. W jakim miejscu najczęściej plotkujemy?

Na pytanie 6: *jak często plotkujemy?* 9% badanych odpowiedziało: raz dziennie, 50% badanych odpowiedziało: kilka razy dziennie, 14% badanych odpowiedziało: raz w tygodniu, 27% badanych odpowiedziało: kilka razy w tygodniu. Wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

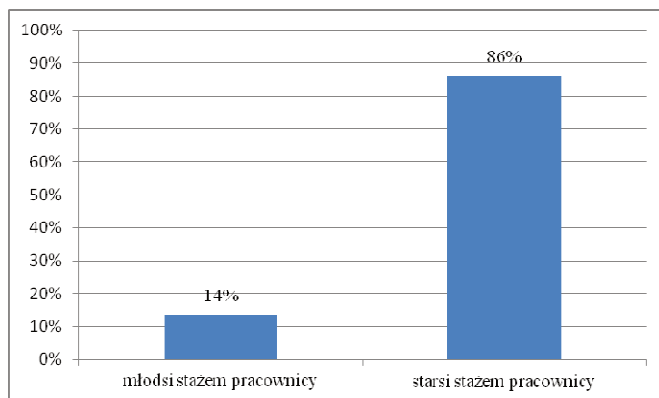

Wykres 5. Jak często plotkujemy?

Na pytanie 7: *dlaczego plotkujemy w miejscu pracy* ? udzielono następujących odpowiedzi:

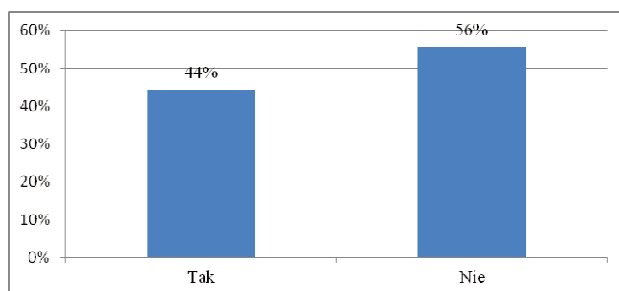
- plotkujemy żeby być częścią grupy,
- dla zabicia czasu,
- plotkujemy, żeby podtrzymać kontakt z innymi, wzmacniamy więzi społeczne,
- wymieniamy się informacjami,
- plotkujemy, żeby odreagować stres,
- plotkujemy z ciekawości, żeby podtrzymać rozmowę,
- plotkujemy, żeby poprawić sobie humor,
- lubimy porównywać się z innymi ludźmi.

Na pytanie 8: *kto najczęściej plotkuje w miejscu pracy: młodszy stażem pracownicy czy starszy stażem pracownicy?* 14% badanych odpowiedziało: młodszy stażem pracownicy, 86% odpowiedziało: starszy stażem pracownicy. Otrzymane wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

Wykres 6. Kto najczęściej plotkuje w miejscu pracy?

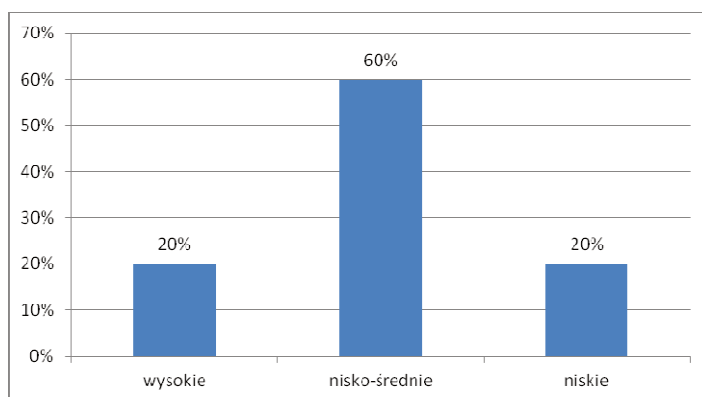
Na pytanie 9: *czy wierzysz w plotki poruszane w Twoim miejscu?*. 44% ankietowanych odpowiedziało: tak, 56% badanych odpowiedziało: nie. Wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

Wykres 7. Czy wierzysz w plotki poruszane w Twoim miejscu pracy?

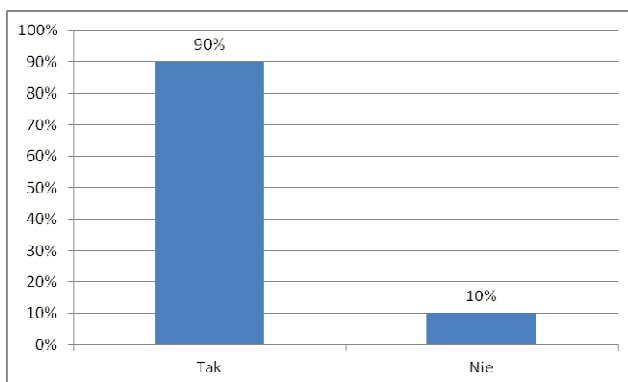
Na pytanie 10: *jakich zasobów używają osoby, które plotkują w Twoim miejscu pracy?* 88% badanych odpowiedziało: zasoby potoczne języka. 13% odpowiedziało: wulgaryzmy.

Na pytanie 11: *jakie zasoby językowe wykorzystywane są podczas plotkowania?* 20% ankietowanych odpowiedziało: wysokie, 60% odpowiedziało: nisko-średnie, 20% ankietowanych odpowiedziało: niskie. Wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

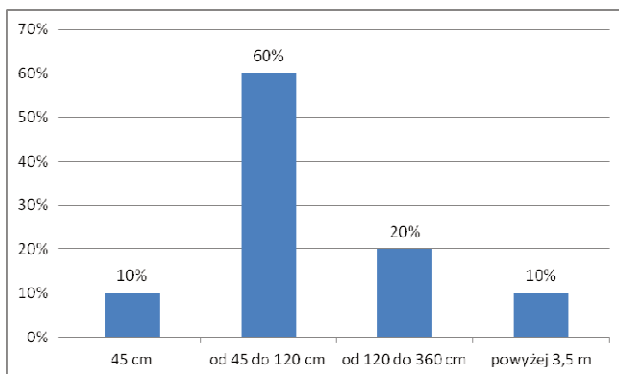
Wykres 8. Jakie zasoby językowe wykorzystywane są podczas plotkowania?

Na pytanie 12: *czy podczas plotkowania dochodzi do skrócenia dystansu międzyosobowego?* 90% badanych odpowiedziało: Tak, 10% odpowiedziało: Nie. Wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

Wykres 9. Czy podczas plotkowania dochodzi do skrócenia dystansu międzyosobowego?

Na pytanie 13: *jaki jest odstęp pomiędzy plotkującymi w miejscu pracy?* 10% badanych odpowiedziało: 45 cm, 60% odpowiedziało: od 45 do 120 cm, 20% odpowiedziało: od 120 do 360 cm, 10% odpowiedziało: powyżej 3,5 m. Wyniki można przedstawić za pomocą wykresu:

Wykres 10. Jaki jest odstęp pomiędzy plotkującymi w miejscu pracy?

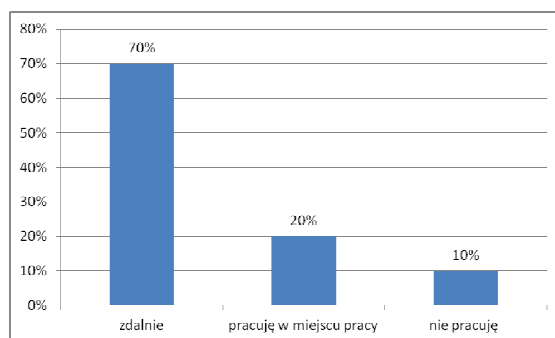
W II części ankiety pilotażowej uczestniczyło 30 osób. Ankieta została przeprowadzona w kwietniu 2020 roku w okresie epidemii koronawirusa wśród osób aktywnych zawodowo. Ankieta składała się z 8 pytań. Została przeprowadzona, by zebrać opinie na temat plotkowania w Internecie, w szczególnej sytuacji pracy zdalnej, a co za tym idzie zmiany charakteru miejsca pracy i typu kontaktu. Celem ankiety było uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) W jaki sposób wykonujesz swoją pracę w okresie pandemii koronawirusa?
- 2) Czy plotkujesz w godzinach pracy?
- 3) Jakie aplikacje można wykorzystać do plotkowania w godzinach pracy?

- 4) Ile czasu spędzasz na plotkowaniu w godzinach pracy ?
- 5) Na jakie tematy plotkujesz w godzinach pracy?
- 6) Czy plotkowanie skutkuje wyrobieniem sobie pozytywnego lub negatywnego wizerunku o przedmiocie lub człowieku, którego dotyczą plotki?
- 7) Czy plotkowanie w pracy prowadzi do zerwania relacji z człowiekiem, który jest obiektem plotek?
- 8) Czy plotkowanie prowadzi do domysłów na temat zachowania człowieka, którego dotyczą plotki?

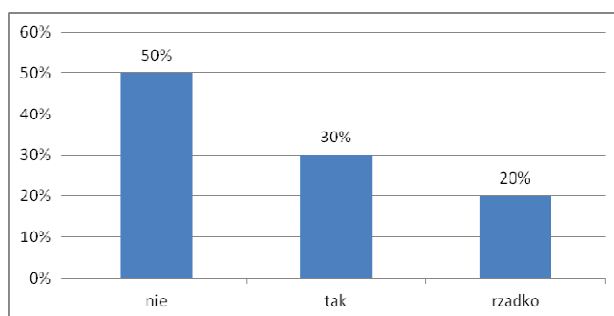
Zebranie wyniki można przedstawić w następujący sposób:

Na pytanie 1: *w jaki sposób wykonujesz swoją pracę w okresie pandemii koronawirusa?* 70% badanych odpowiedziało: zdalnie, 20% respondentów odpowiedziało: pracuję w miejscu pracy, 10% ankietowanych odpowiedziało: nie pracuję. Wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

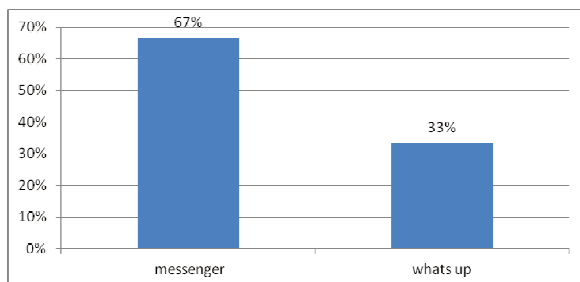
Wykres 11. W jaki sposób wykonujesz swoją pracę w okresie pandemii?

Na pytanie 2: *czy plotkujesz w godzinach pracy?* 50% badanych odpowiedziało: nie, 30% badanych odpowiedziało: tak, 20% badanych odpowiedziało: rzadko. Otrzymane wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

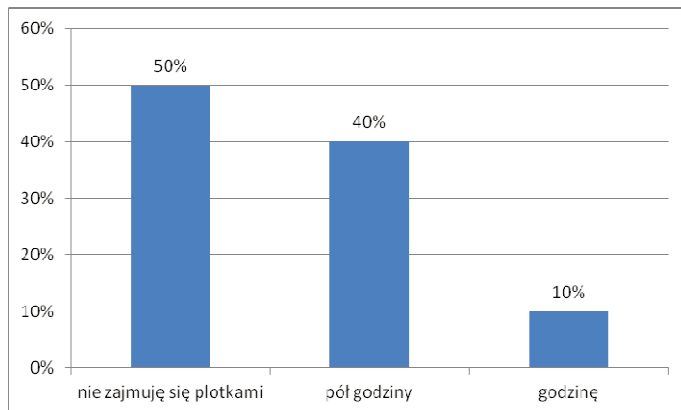
Wykres 12. Czy plotkujesz w godzinach pracy w okresie pandemii?

Na pytanie 3: *jakie aplikacje można wykorzystać do plotkowania w godzinach pracy?* 67% respondentów podało: messenger, 33% badanych odpowiedziało: whats up. Zebrane wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

Wykres 13. Jakie aplikacje można wykorzystać do plotkowania w okresie pandemii koronowirusa?

Na pytanie 4: *ile czasu dziennie spędzasz na plotkowaniu w czasie pracy* udzielono następujących odpowiedzi: 50% ankietowanych odpowiedziało: nie zajmuję się plotkami, 40% badanych podało: godzinę, 10% respondentów odpowiedziało: pół godziny. Zebrane wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

Wykres 14. Ile czasu dziennie spędzasz na plotkowaniu w godzinach pracy?

Na pytanie 5: *na jakie tematy plotkujesz w godzinach pracy* udzielono następujących odpowiedzi:

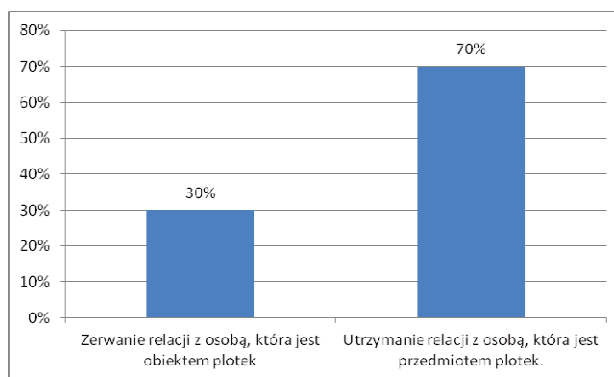
- na temat kontaktów towarzyskich,
- na temat jak długo potrwa epidemia i czy będziemy mieli pracę,
- na tematy polityczne,
- na tematy zdrowotne.

Na pytanie 6: czy *plotkowanie skutkuje wyrobieniem sobie pozytywnego lub negatywnego wizerunku o przedmiocie lub człowieku, którego dotyczą plotki* 60% badanych odpowiedziało: plotkowanie skutkuje wyrobieniem sobie negatywnego wizerunku, 40% badanych odpowiedziało: plotkowanie skutkuje wyrobieniem sobie negatywnego wizerunku. Zebrane wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

Wykres 15. Czy plotkowanie skutkuje wyrobieniem sobie pozytywnej lub negatywnej o przedmiocie lub człowieku, którego dotyczą plotki?

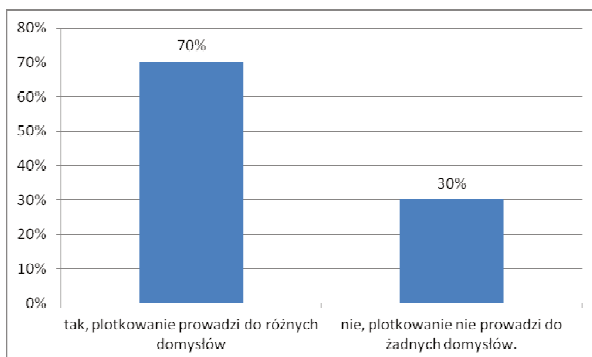
Na pytanie 7: czy *plotkowanie prowadzi do zerwania relacji z człowiekiem, który jest przedmiotem plotek* 70% badanych odpowiedziało: tak, 30% badanych odpowiedziało: nie. Zebrane wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

Wykres 16. Czy plotkowanie prowadzi do zerwania relacji z człowiekiem, który jest przedmiotem plotek?

Na pytanie 8: czy *plotkowanie prowadzi do domysłów na temat zachowania człowieka, którego dotyczą plotki* 70% badanych odpowiedziało: tak, 30% badanych

odpowiedziało: nie. Zebrane wyniki można przedstawić za pomocą następującego wykresu:

Wykres 17. Czy plotkowanie prowadzi do domysłów na temat zachowania człowieka, którego dotyczą plotki?

3. Analiza

Wyniki badania wskazują, że plotkowanie pełni funkcję integracyjną w formalnym układzie miejsca pracy, co stanowi potwierdzenie przyjętej na początku artykułu hipotezy badawczej. Plotka jest chętnie uprawiana w spotkaniach towarzyskich najczęściej w przerwie od pracy. Według osób badanych, plotkujemy w miejscu pracy, nie tylko żeby być częścią grupy (przynależność grupowa) ale również w celu podtrzymania kontaktu werbalnego z innymi, wzmocnienia więzi. Plotkujemy także, żeby poprawić sobie humor, w celu podtrzymania rozmowy z innymi osobami wchodzącymi w skład danej grupy w miejscu pracy oraz odreagowania na stres. Respondenci również wskazują, że plotkowanie odbywa się w określonej przestrzeni pracowniczej w miejscu pracy (pokoju, sali). Jest to zgodne z tym, co podaje Puppel (2004) odnośnie do odbywania aktów komunikacji w określonej przestrzeni społecznej oraz biologicznej. Podaje on, że jednym z ważnych czynników jest współzależność oraz interakcja pomiędzy rozmówcami. Jak już powiedziano, plotki powstają zazwyczaj w trakcie przerwy od pracy. Większość ankietowanych wskazuje, że do plotkowania wykorzystują zasoby nisko-średnie języka. Plotkowania prowadzi do skrócenia dystansu międzyosobowego. Odstęp fizyczny pomiędzy plotkującymi w komunikacji może wynosić od 45 cm do 120 cm.

Natomiast inaczej wygląda komunikacja w okresie izolacji społecznej spowodowanej pandemią. Jest to głównie komunikacja elektroniczna, w której najpopularniejszymi aplikacjami używanymi do plotkowania są: *messenger* oraz *whats up*. Niemniej jednak połowa badanych stwierdziła, że nie uprawia plotek w czasie pracy zdalnej. Można również zauważyć różnice w sposobie plotkowania podczas bezpo-

średniego spotkania w miejscu pracy oraz izolacji społecznej. Plotkujemy zazwyczaj z osobami, którym ufamy, bardzo często kilka razy dziennie w miejscu pracy w sytuacji kontaktu międzyosobowego. W sytuacji izolacji społecznej plotkowanie schodzi na plan dalszy. Wyniki badania wskazują, że plotkowanie nie odgrywa bardzo ważnej roli w tym okresie. Według ankietowanych do plotkowania używamy zasobów języka potocznego. Przykładowo, cytowane powyżej Boksa i Kołodziejczak (2019: 300), w językowej strukturze plotki wydzielają następujące parametry: „pytanie”, „nastawienie na sensację”, „jako zabezpieczenie”, „konstrukcja bezosobowa” Przykłady wyżej wspomnianych parametrów można przedstawić w następujący sposób:

Tabela 1. Konstrukcja plotki z punktu widzenia języka (Boksa i Kołodziejczak, 2019: 32).

Pytanie	Nastawienie na sensację	Jako zabezpieczenie	Konstrukcja bezosobowa
Ej, słyszałeś... A wiecie, że... Wiesz, czego ostatnio się dowiedziałem... Idziemy na kawie poplotkować? Chcesz usłyszeć porcję, świeżych ploteczek? A słyszałaś, że... Wiedziałaś o tym? Wiesz, co zrobiła? Wiesz co? Powiedzieć ci coś?	Mam newsa? Podobno... Nie uwierzysz! Mówiłam ci, że... Muszę ci coś powiedzieć! Zaraz ci coś powiem! A przy okazji powiem ci...	Nie to, że plotkuję, Żeby nie było, to wiem od Bartka... Przeczytałam w Internecie... Ostatnio koleżanka wspomniała, ale nie wiem czy to prawda Opowiem ci coś, ale obiecuję, że nikomu nie powiesz... Głównie nie interesuje mnie to, ale nie daję spokoju... Tylko nie mów nikomu, bo tylko tobie mówię...	Powiedziano mi... Sugerowano... Pojawiła się sugestia, że... Ujawniono dane... Wiadomo, że... Trzeba się przyjrzeć

Osoby badane również podkreślają, że plotkowanie jest formą komunikacji, do tworzenia której używamy niskich zasobów języka potocznego. Takie stanowisko zajmuje Jacek Warchała (2003: 27), który twierdzi, że:

„gdy mówimy o najprostszych codziennych sprawach, używamy codziennego języka, który jest dla nas naturalnym (...) sposobem komunikowania, naszą bazą, swoistym punktem odniesienia. Tu znajdziemy podstawowy repertuar form i znaczeń potrzebnych w sytuacjach codziennych kontaktów międzyludzkich. A one umożliwiają nam wyrażenie podstawowych potrzeb egzystencjalnych, a także pozwalają sprowadzić wyrażenia i zwroty skomplikowane czy wyspecjalizowane do prostych, łatwo pojmowalnych”.

Warto podkreślić w tym miejscu, że jedynie 13% badanych podało, że wulgarny są używane podczas plotkowania. Zatem osoby plotkujące można opisać odnosząc się do syndromu Guliwera, a więc jako te, które „zmieniają natężenie zasobów językowych każdorazowego dla konkretnego aktu komunikacyjnego w zderzeniach komunikacyjnych z innymi agensami” (Puppel, 2004 w Krawczak, 2017: 154). Wy-

niki badania również wskazują, na tematy plotek. Według badanych najczęściej plotkujemy na temat współpracowników. W trakcie pandemii tematami plotek najczęściej są długość jej trwania oraz czy dalej będziemy posiadać swoją pracę jak również tematy towarzyskie, polityczne oraz zdrowotne. Ponadto z badania wynika, że plotkowanie prowadzi najczęściej do wytworzenia negatywnego wizerunku osoby, która jest przedmiotem plotek. Badane osoby podają, że plotkowanie nie prowadzi jednak do zerwania kontaktu z osobą, która jest obiektem plotek. Respondenci podają również, że plotkowanie prowadzi do domysłów na temat osób, które są obiektem plotek. Według ankietowanych najczęściej plotkują osoby starsze stażem. Powstaje w tym miejscu pytanie dlaczego częściej plotkują osoby starsze stażem? Przyjmujemy, że osoby starsze i z dłuższym stażem mają poczucie większego zaufania do swoich współpracowników, dlatego są bardziej skłonne do plotkowania niż osoby o krótszym stażu. Zagadnienie to wymaga jednak dodatkowych badań.

4. Wnioski końcowe

Plotkowanie jako część interakcji międzyludzkich o charakterze werbalnym odbywa się w różnych obszarach życia ludzkiego: środowisku domowym, koleżeńskim, zawodowym. Na podstawie tak szerokiego spektrum uprawiania plotki można stwierdzić, że plotkowanie jest niezwykle ważnym elementem życia społecznego, w tym zawodowego, że jest jedną z form komunikacji o charakterze werbalnym w formalnym układzie miejsca pracy a także pełni niezwykle istotną funkcję integracyjną. W niniejszym artykule zjawisko plotki i proces plotkowania zostały pokrótce przedstawione z różnych perspektyw: socjolingwistycznej, pragmalingwistycznej, psycholingwistycznej oraz ekolingwistycznej. W perspektywie socjolingwistycznej proces plotkowania ujęto jako spotkania z rozmówcą na osobności. W perspektywie pragmalingwistycznej plotkę ujęto jako zjawisko, które odnosi się do mechanizmu przekazywaniu informacji o charakterze użytecznym dla komunikatorów za pomocą głównie zasobów potocznych języka. Podkreślono, że najczęściej plotkujemy z osobą, której ufamy, z najbliższymi przyjaciółmi z pracy, z kolegami, ze współpracownikami. Jak już podkreślono, plotkujemy za pomocą zasobów potocznych języka.

Bardzo ważnymi elementami plotki i plotkowania są psychologiczne oraz ekolingwistyczne aspekty plotki. Jak wskazano w tekście artykułu, plotka wykorzystywana jest przez komunikatorów do stosowania i utrzymywania zasobów niskosrednich języka. Podkreślono także, że plotkowanie prowadzone jest w warunkach skróconego dystansu międzyosobowego w komunikacji międzyosobowej (zob. np. J. Puppel, 2007) głównie w celu podtrzymania kontaktu z rozmówcą/interlokutorem. Pokrótce plotka omówiona została z punktu widzenia psychologii, a więc z punktu widzenia pewnych tendencji w jej używaniu na podłożu różnic związanych ze społeczno-kulturowym funkcjonowaniem płci (genderowość).

Z odpowiedzi osób ankietowanych wynika, że plotkowanie jest ważną częścią życia zawodowego. Plotkujemy z różnych powodów, np. żeby być częścią grupy, dla zabicia czasu. Plotkowanie wzmacnia więzi społeczne, komunikatorzy w sposób naturalny wymieniają się informacjami, plotkują, żeby odreagować napięcia, z ciekawości, żeby uzyskać nową informację, żeby podtrzymać rozmowę, żeby poprawić sobie humor, żeby porównywać się z innymi ludźmi w ramach mechanizmu kompensacyjnego, zgodnie z którym plotka ma dać uprawiającym ją jakieś poczucie wyższości lub przynajmniej poczucie bycia równym z innymi.

Artykuł wskazuje na istotne różnice w procesie plotkowania w trakcie kontaktu osobistego oraz izolacji społecznej spowodowanej pandemią koronowirusa. W czasie pandemii plotkowanie odbywa się przede wszystkim za pomocą takich aplikacji elektronicznych jak *messenger*, *whats up*. Najczęściej podczas pandemii poruszane są tematy plotkowania dotyczące kontaktów towarzyskich, polityki, zdrowia, długości trwania pandemii i przyszłości, np. czy będziemy mieli pracę. Przeprowadzone badanie pilotażowe pokazuje, że warto badać plotkę w interakcjach zawodowych wieloaspektowo.

Przedstawione w niniejszym artykule zagadnienia mają charakter wstępny i mogą stanowić punkt wyjścia do dalszych badań nad plotką w różnych układach interakcyjno-komunikacyjnych (np. zawodowym). Na szczególną uwagę zasługuje charakter ekolingwistyczny uprawiania plotki, gdyż rzuca on światło na obecność plotki i plotkowania jako ważnego mechanizmu utrzymywania nisko-średnich zasobów językowych danej wspólnoty kulturowo-językowej. Zasoby te, należy to podkreślić, stanowią jądro każdego języka naturalnego i jako takie mają podstawowe znaczenie dla jego utrzymania w globalnej arenie języków naturalnych.

Bibliografia

- Berg, J., J. Dickhaut i K. McCabe. 1995. "Trust, reciprocity, and social history". *Games and Economic Behavior* 10.1. 122–142.
- Bielak, M. 2019. „Etyka w tożsamości tłumacza kształtowanej w przestrzeni instytucjonalnej”. W zbiorze: Bielak, M., Krawczak, M. i W. Maliszewski (red.). *Wymiary instytucjonalnej przestrzeni komunikacyjnej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. 17–27.
- Bilińska, M. 2009. „Plotka jako gatunek mowy i tekstu” W zbiorze: Kusal, K. (red.). *Językoznawstwo: współczesne badania: problemy i analizy językoznawcze 3*. Łódź: Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi. Katedra Komunikacji Językowej AHE. 93–102.
- Boksa, E. i J. Kołodziejczak. 2019. „Plotka z perspektywy interakcji językowej.” W zbiorze: Trzaskowski, Z. (red.). *Studia filologiczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego. 292–305.
- Błachowicz-Wolny, E. 1995. „Plotka albo poczta pantoflowa jako ulubiona forma komunikacji międzyludzkiej”. W zbiorze: Satkiewicz, H. (red.). *Poradnik językowy 2*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. 36–42.
- Bronagh, A. i G.J. McKeown. 2020. „Creativity and gossip: investigating shared cognitive pathways and aesthetic appreciation”. Belfast: Queen’s University Belfast (Poster).

- Dunbar, R. 1996. *Grooming, gossip, and the evolution of language*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. (Tłumaczenie polskie: Tomasz Pańkowski 2009. *Pchły, plotki a ewolucja języka*. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca).
- Eckhaus, E. i B. Ben-Hador. 2017. "Gossip and gender differences: a content analysis approach". *Journal of Gender Studies* 28.1.
- Feinberg, M., R. Willer, J. Stellar i D. Keltner. 2012. "The virtues of gossip: reputational information sharing as prosocial behavior". *Personality and Social Psychology* 102.5. 1015–1030.
- Foster, E.K. 2004. „Research on gossip: taxonomy, methods, and future directions”. *Review of General Psychology* 8. 78–99.
- Gronowski, D. 2016. „Plotkowanie jako fenomen komunikacyjny.” W zbiorze: Leśniczak, R. (red.). *Łódzkie Studia Teologiczne*. Tom 25. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie. 59–71.
- Gruchola, M. i E. Kruczek. 2013. „Elementy wizerunku medialnego w internetowych serwisach plotkarskich w świetle badań ankietowych”. W zbiorze: Nowak, M. (red.). *Rozprawy społeczne I*. Tom 7. Biała Podlaska: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej. 137–146.
- Hansen, A. 2020. *Wyloguj swój mózg*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Jęczeń, A. 2011. „Komunikacja na granicy prawdy, czyli o plotce w kulturze masowej.” W zbiorze: Tatar, B. (red.). *Acta Humana 2*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. 109–121.
- Jourard, S.M. 1959. "Self-disclosure and other-cathexis". *Journal of Abnormal and Social Psychology* 59.3. 428–431.
- Jung, C.G. 1921/1971. *Psychological types. Collected works*. Vol. 6. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Krawczak, M. 2017. „Poznańska szkoła ekolingwistyki” W zbiorze: Puppel, S (red.). *Scripta Neophilologica Posnaniensia*. Tom VII. Poznań. Wydział Neofilologii UAM. 145–193.
- Kurządkowska, B. i M. Maruszczak. 2014. „Mem – współczesna plotka internetowa”. W zbiorze: Burska, K., Cieśla, B (red). *Kreatywność językowa w przestrzeni medialnej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Leeper, C. i H. Holliday. 1995. "Gossip in same-gender and cross-gender friends' conversations". *Personal Relationships* 2.3. 237–246.
- Leeper, C. i C.K. Friedman. 2007. "The socialization of gender". W zbiorze: Grusec, J.E, i P.D. Hastings. (red.). *Handbook of socialization: theory and research*. New York: The Guilford Press. 561–587.
- Levin, J. i A. Arluke. 1985. "An exploratory analysis of sex differences in gossip". *Sex Roles* 12. 281–286.
- Mateja, M. 2010. „Płeć (niezbyt piękna): kobiety jako bohaterki i użytkowniczki internetowych serwisów plotkarskich”. W zbiorze: Mateja, M., Winclawska, M. i B. Brodzińska (red.). *Konteksty kultury popularnej: płeć, sztuka, media*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Nettle, D. 2007. „Individual differences”. W zbiorze: Dunbar, R.I.M. i L. Barrett. (red.). *Oxford handbook of evolutionary psychology*. Oxford: Oxford University Press.
- Puppel, J. 2007. „Wpływ dystansu międzyosobowego na użycie zasobów językowych w komunikacji bezpośredniej: badania wstępne”. W zbiorze: Puppel, S. (red.). *Spoleczeństwo – kultura – język. W stronę interakcyjnej architektury komunikacji*. *Scripta de Communicatione Posnaniensi*. Seria: Prace Naukowe Katedry Ekokomunikacji UAM. Tom I. Poznań: Zakład Graficzny UAM. 65–77.
- Puppel, S. i J. Puppel. 2008. „Gestosfera jako istotny składnik przestrzeni publicznej: wstępny zarys problematyki”. *Electronic Journal Oikeios Logos* 4. Poznań: Katedra Ekokomunikacji UAM. 1–8.
- Puppel, S. 2004. „An outline of a domain-resource-agent-access-management (DRAAM) model of human communication: towards an ecology of human communication”. *Electronic Journal Oikeios Logos I*. Poznań: Katedra Ekokomunikacji UAM. 1–26.

- Puppel, S. 2011. "An outline of a multiply triune continuum model of language and communication". *Electronic Journal Oikeios Logos* 8. Poznań: Katedra Ekokomunikacji UAM. 1–25.
- Puppel, S. 2013. „A Communications manifesto (evolving)”. W zbiorze: Puppel, S (red.). *Scripta Neophilologica Posnaniensia*. Tom XIII. 91–101.
- Puppel, S. 2015. „Język w poddmuchu, posiewie i przepływie: uwagi w sprawie synergii porządków komunikacyjnych w kontekście ekolottodydaktyki” W zbiorze: Puppel, S (red.). *Motek. Motywy ekolingwistyczne: w stronę ekolottodydaktyki*. *Scripta de Communicatione Posnaniensi* Seria: Prace Naukowe Katedry Ekokomunikacji UAM. Tom VII. Poznań: Zakład Graficzny UAM. 143–150.
- Puppel, S. 2016. „Uwagi w sprawie kołowo-piramidalnego modelu przepływu energii w otwartym układzie ‘cielesność ludzka – kultura – język’”. W zbiorze: Waligórska-Olejniczak, B., Królikiewicz, N. i K. Kropaczewski (red.). *Zjawisko energii w nauce, sztuce i kulturze*. Prace Humanistycznego Centrum Badań „DYSKURS WIELOKULTUROWY”. Poznań: Zakład Graficzny UAM. 43–52.
- Puppel, S. 2017. *ECOLIS²: essays and notes on ecolinguistic synergy and synthesis*. *Scripta de Communicatione Posnaniensi*. Seria: Prace Naukowe Katedry Ekokomunikacji UAM. Tom. VIII. Poznań: Zakład Graficzny UAM.
- Reykowski, J. 1974. *Eksperymentalna psychologia emocji*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Szczerba, G. 2013. *Menadżer doskonały: komunikacja*. Gliwice: Złote Myśli.
- Thiele-Dohrmann, K. 1975. *Unter dem Siegel der Verschwiegenheit: die Psychologie des Klatsches*. Verlag: Claassen, Düsseldorf (Tłumaczenie polskie: Andrzej Krzemiński 1980. *Psychologia plotki*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy).
- Wagner, A. 2006. „Plotka jako narzędzie kształtowania rzeczywistości społecznej. Afera Rywina w dyskursie prasowym”. W zbiorze: Wasilewski, J. (red.). *Studia Socjologiczne nr 4*. Warszawa: Polska Akademia Nauk. Komitet Socjologii. Instytut Filozofii i Socjologii. 40–67.
- Warchała, J. 2003. *Kategoria potoczności w języku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Watson, D.C. 2012. „Gender differences in gossip and friendship”. *Sex Roles. A Journal of Research* 66.1/2.
- Wąsik, E. 2007. *Język: narzędzie czy właściwość człowieka. Założenia gramatyki ekolingwistycznej związków międzyludzkich*. Poznań. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Wiertelwska, J. 2014. *Ekolingwistyczne podejście do nauczania języków obcych na przykładzie języka angielskiego – wyzwaniem dla glottodydaktyki XXI wieku*. Bydgoszcz: Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera.
- Wilson, F.M. 2010. *Organizational behaviour and work: a critical introduction*. Oxford/New York: Oxford University Press.

Źródła Internetowe

ŹI – Źródło Internetowe

ŹI 1 – <https://gloria.tv/post/HiodtGksMJgM3ii9uUawLZ2Hc> data dostępu – 01.02.2020 r.

ŹI 2 – <http://publictionnaire.huma-num.fr/notice/bouche-a-oreille/> data dostępu – 03.03.2020 r.

ŹI 3 – <https://natemat.pl/54907,my-rozmawiamy-i-wymieniamy-sie-doswiadczeniami-czyli-o-czym-i-jak-plotkujaja-faceci> data dostępu – 06.04.2020 r.

ŹI 4 – <https://people.howstuffworks.com/gossip1.htm> data dostępu – 06.04.2020 r.

ŹI 5 – <https://www.glospedagogiczny.pl/artukul/rozwoj-mowy-a-zaburzenia-integracji-sensorycznej> data dostępu – 06.04.2020 r.

ŹI 6 – <https://people.howstuffworks.com/gossip.htm> data dostępu – 06.04.2020 r.

THE CHARACTERISTICS OF EARLY PANDEMIC ADVERTISING

KINGA KOWALEWSKA

Abstract

The aim of this paper is to examine early pandemic commercials and show the main changes in their focus from the point of view of communication. In terms of the contents, COVID-19 lockdown, heroism of health care workers, social distancing, online learning, remote work, and the strong shift towards online communication are underlined with an enormous stress put on such values as family, helping each other and being together in these difficult times. Characteristic nonverbal components of commercials referring to the pandemic situation include, for example, sentimental piano music, dimmed colours, a specific style of filming, or showing ordinary people as actors. Finally, it is noticed that some ad makers decide to use the sense of humour in their spots. In conclusion, the coronavirus pandemic and its effects can be easily observed on every level of an advertising message.

Key words: advertising, pandemic commercials,

Introduction

The outbreak of the coronavirus called SARS-CoV-2 causing COVID-19, a highly infectious respiratory illness, soon led to the global pandemic. This, in turn, resulted in the introduction of serious social restrictions in a huge number of countries around the world, which brought sudden and unprecedented consequences in virtually all spheres of human existence. The reflection of the new (recommended) lifestyle became almost immediately seen in advertising, which has always been said to mirror the reality.

Generally, the term advertising includes ‘the techniques and practices used to bring products, services, opinions, or causes to public notice for the purpose of persuading the public to respond in a certain way toward what is advertised’ (IS1).

The same definition clarifies, however, that ‘most advertising involves promoting a good that is for sale, but similar methods are used to encourage people to drive safely, to support various charities, or to vote for political candidates, among many other examples’ (IS1), which is usually called campaign or social campaign. Regarding the main message, showing safe ways of behaviour, appreciating healthcare workers and the departure from product oriented advertisements moved pandemic-influenced advertising more towards social campaigns. The most observable changes concerned the narrative and focus of ads. Stay-at-home message and social distancing have influenced the way commercials were perceived by customers all over the world but also how they were created. A new way of filming, unusual colour choice, or replacing physically attractive actors with more ordinary looking ones resulted in a fresh approach to what an advertisement nature is. Even the type of music accompanying the spots changed, which enhanced the meaning of the main message and the surprising but justified use of sense of humour redefined the main goal of advertising.

Quantitative drop and restrictions in advertising

When the pandemic hit in Europe, at the early spring of 2020, there began observable changes in advertising. First of all, a number of brands decided to stop broadcasting TV spots for some time. As it was estimated, ‘in the first half of 2020 TV ad spend dropped 15.3% in the U.S. and 10.1% across France, Germany, Italy and U.K., compared with the previous year’ (IS2). Additionally, the changes were induced not only by conscience and sensitivity of ad makers but also legal regulations. Facebook, for instance, announced its own rules on ads dealing with what was called ‘controversial content’ and advertising which used crisis situations or controversial political or social issues for commercial purposes was banned or limited. More specifically, from 19th August 2020, Facebook ads for medical or COVID-19 related items with high demand such as hand sanitizers, non-medical face masks or surface disinfectant wipes were temporarily limited, whereas COVID-19 tests or medical face masks were temporarily banned because they were associated with exploitation. Moreover, ads which gave the impression that rush is needed when it comes to the purchase of a range of COVID-19 related products or intentionally evoked fear in order to promote such goods were also not allowed (IS3). It was a challenge for ad makers to refer to new reality in an appropriate way. The brands needed to consider the newly established pandemic protocols and most of them had to adjust the way their advertising message was presented. Some brands responded almost immediately with the focus shift towards health and safety related issues, which aimed at building trust among consumers. The new advertising objectives concentrated on the psychological and sociological aspects of the new reality and aimed, above all,

at raising awareness and promoting recommended behaviours. Their goal was to demonstrate the scale of the problem which the whole world has been struggling with and to mildly suggest some steps that should be taken in order to prevent the virus from spreading. Nevertheless, the biggest influence of the pandemic situation was seen mainly in the very message of advertisements.

Communicating values

As a result of the pandemic, a set of strict regulations affecting social life was introduced. Nationwide lockdowns, job losses, or quarantine forced people to actually stay home. In consequence, the global economic and family situation of millions of people around the world was dramatically changed. Now, they needed to verify their lifestyle concerning schooling, working, and socializing. Children stopped going to school and started online learning, adults no longer commuted to work but instead stayed home performing home office, private and professional meeting were cancelled and social distancing discouraged from encounters in person. All of the changes, which had an immense impact on reality and everyday life functioning, were quickly reflected in advertisements. The picture below is a shot from Budweiser commercial *One Team*, in which, for example, a teacher performing online classes from her living room is shown (see Picture 1).

Picture 1. A shot from a spot for Budweiser *One Team* (IS4)

Importantly, the presented life scenes were far from perfect, idealized images which used to be a part of TV commercials. This time, what could be seen was struggling with too short charger cable for a mobile phone, striking funny poses in order to get better signal, being tired of spending the whole day looking into the computer screen, having problems with small children playing in the house and

interrupting home office duties or, finally, communicating with friends and family members via online communicators. The underlying message was that there are safe ways to work, learn, meet and talk to one another, and in between the lines the welfare of the general public was stressed with special emphasis put on the role and heroism of health care workers.

The Budweiser spot *One team* underlines the role of first responders and medical workers (see Picture 2). They are referred to as ‘the warriors’ and the ‘the angels’, and presented while working for the benefit of the whole society.

Picture 2. A shot from a spot for Budweiser *One Team* (IS4)

Similarly, McDonald’s spot *Most important meals* highlights the importance of nurses’ and doctors’ work by stating: ‘After billions and billions, THESE are the most important meals we’ve ever served’ and declaring that some free meals for them will be offered (IS5). The spot finishes with a line: ‘It’s our honor to serve you’, appreciating the courage and sacrifice of those at the front lines (see Picture 3).

Picture 3. A shot from a spot for McDonald’s *Most important meals* (IS5)

What can be seen in another commercial, is an indirect way of paying tribute to healthcare workers. Small gestures and selfless acts recorded by ordinary people were a part of Lay's #Joygivers spot. Among others, there was a short amateur video of a man standing on a ladder, painting a mural depicting a doctor wearing a blue apron and a face mask, with boxer gloves and huge angel wings (see Picture 4). The message here was very meaningful and strong.

Picture 4. A shot from a spot for Lay's #Joygivers (IS6)

At this point, an already iconic campaign by Uber should be referred to. The spot *Thank you for not riding* became a classic example of the 'pandemic' advertising as it includes all the changes which were introduced when COVID-19 pandemic hit. In the spot, it was avoided to mention the service, instead, there appeared an unprecedented message of thanking the consumers for actually not using its product. The slice-of-life technique was used to present people at different stages of their lives and in a variety of everyday situations. The viewer could see, for instance, pregnant women, the elderly, infants, children, lonely people, tired parents, experiencing a whole array of emotions, such as fear, loneliness, despair, struggle but also hope, peace or happiness. Thanks to the varied group of actors, it was easy to identify with some of them and with their problems which happened while being stuck at home as a result of lockdown. Some new daily routines were shown, for instance, talking to friends and family members via Internet, carefully washing the groceries, inventing new ways of spending that much time at home – dancing, exercising, or

simply missing the loved ones. In terms of narrative, there was no voiceover and the scenes were unconnected. The only verbal message appeared at the very end of the spot, which ended with a powerful slogan ‘Stay home for those who can’t’, discouraging to any rides or even leaving the house for the sake of those who cannot afford to stay home. And the final words said ‘Thank you for not riding with Uber’ (IS7). The background sentimental piano music and the amateur-like way of filming made the spot exceptionally powerful and appealing.

Nonverbal aspects of pandemic-influenced advertising

Regarding the structure and content of ads, their basic components underwent a substantial shift as well. Typically, as air time is expensive and the viewer attention is fleeting, a TV commercial last up to 30 seconds (there are also 60- and 90-second spots, but they are rare). Due to the time limit, the structure is schematic and stereotypes are frequently used to help in quick understanding of the presented action (Brierly, 2002; Kowalewska, 2018). The spot usually tells a story focused around a promoted product, which ends with a brand name and logo. Most spots are accompanied with catchy or well-known music, which makes them more memorable and appealing. What additionally helps to make the ad stand out is the use of interesting pictures with vivid and contrasting colours (Ogilvy, 1983), whereas the way of filming is dynamic with frequent close-ups. When it comes to the actors, they typically embody the current beauty standard or represent experts, celebrities or other well-know people (Byrne and Breen, 2003; Tellis, 2004). Regardless of the type of the promoted products, sense of humour is frequently present. As soon as lockdowns began in March 2020, the change in all the above mentioned aspects has been visible.

One of the most noticeable changes was music. It is well know that music is crucial in setting an appropriate tone and that people respond emotionally to music’s expressive properties. At the start of the pandemic, in an ad for a product music was no longer lively and fast. In fact, it was mostly gentle, sentimental, with an emotional touch. In commercials influenced by pandemic, most often classical, instrumental music with prevailing piano tracks was used. The somber tones provoked to think and reflect on what really matters in life and allowed to take a step back. The TV/Internet spots, which with this purposive use of appealing music succeeded in evoking melancholy and nostalgia the most are, for example, Uber *Thank you for not riding* (IS7), Budweiser *One team* (IS4), or Apple *Creativity goes on* (IS8).

The atmosphere of the presented scenes was strongly accented with the use of specific colours. Lively colours were replaced with dark hues, which gave an impression of gloom and dreariness as in the spot for Bank of America *A Commencement for America* (see Picture 5).

Picture 5. A shot from a spot for Bank of America *A Commencement for America* (IS9)

Even if the action took place in a daytime, there were no vivid, sharp colours that would be expected, but rather soft and dimmed, like in the spot for United Nations (IS10). Regardless of the object presented, everything seemed to be gray, black, as if a bit faded (see Picture 6). The lack of good contrast and low saturation made attention be directed to other components of the message, such as the values, which were underlined, or the general overtone.

Picture 6. A shot from a spot for United Nations *We are at home to protect you* (IS10).

Some brands took a step a further and decided to broadcast black and white spots. Nike, for instance, in the spot *Play for the world* showed a number of people exercising in their living-rooms, kitchens, bedrooms, driveways, and basements (see Picture 7) trying to stay in shape despite lockdown.

Picture 7. A shot from a black and white spot for Nike *Play for the world* (IS11)

The fact that all the pictures were monochromatic and presented along with meaningful slogans in white in between the clips helped to create a powerful message, which was additionally enhanced with nostalgic piano music.

Another feature of advertising which clearly changed under the influence of the COVID pandemic was the way of filming. These were no longer dynamically changing pictures and numerous close-ups accompanied with fast music, which used to be popular in TV spots. Since spring 2020, the impact of lockdown on a city landscape has been accented in a number of ads. Frequently, longer shots with an aerial view of empty and motionless cities were provided, showing public places, such as streets, sidewalks, promenades, which disturbingly ceased to be crowded. Combined with sentimental, instrumental music, this new way of shooting created a reflective mood. A promotional spot for Kołobrzeg entitled *City of silence* accurately illustrates the trend. Kołobrzeg is a Polish city by sea side, third the most popular tourist destination in summer in Poland. It tends to be crowded regardless of the time of the year. Here, filmed at the beginning of national lockdown from the a bird's eye view perspective, it looks absolutely motionless and quiet (see Picture 8). The fact that there are hardly any people in the streets is so unnatural for the place that, despite soft and delicate music in the background, it makes the viewer feel uncomfortable and anxious.

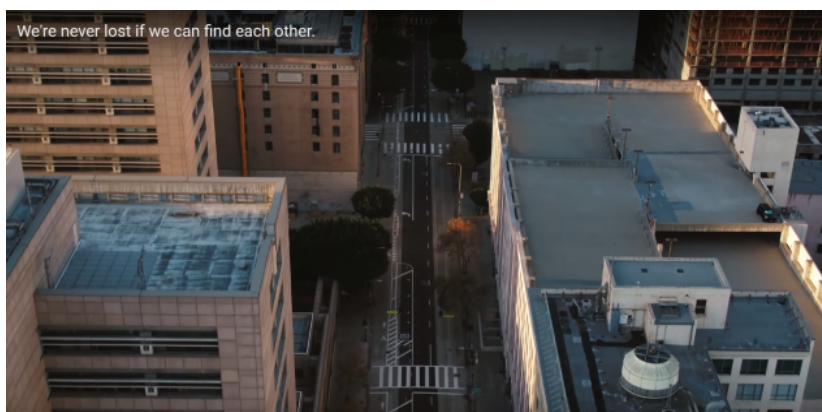
Picture 8. A shot from a promotional spot for Kołobrzeg *City of silence* (IS12)

In the picture above, Kołobrzeg city hall is captured from a top perspective with the adjacent market square, which magnifies the feeling of isolation and seclusion. Similarly, a Facebook commercial *We never lost if we can find each other* fits well into pandemic trends in advertising. It shows landmarks from a few capital cities, for instance, a spire in Rome, or the Eiffel Tower in Paris, undisturbed by any tourists or passersby. The emptiness of public spaces is illustrated with images of depopulated buses, subways, school corridors, playgrounds, airports and other facilities (see Picture 9).

Picture 9. A shot from a spot for Facebook *We never lost if we can find each other* (IS13)

In the same spot, the bird's eye view perspective discussed above is also used to show awkwardly empty streets (see Picture 10). The spot finishes with a recommendation 'It's time to stay home for us'.

Picture 10. A shot from a spot for Facebook *We never lost if we can find each other* (IS13)

This filming technique can be noticed in multiple commercials, such as Budweiser *One team* (IS4), United Nations *We are at home to protect you* (IS10), and many more. Generally, the aerial view can be translated into a metaphorical dimension. In the pandemic, the reality has changed beyond imagination, but still, physically, everything stayed the way it used to be, it is just the perspective that is new. Like in these pictures.

As far as filming techniques untypical for commercials are concerned, there is another direction ad makers chose to follow. Some companies decided to make their commercial by using shots which often looked like homemade production. The spots were created by an apparently unedited and loosely connected short amateur videos. It can be observed in spots for Budweiser *One Team* (IS4), Lay's *#Joygivers* (IS6), Uber *Thank you for not riding* (IS7), Apple *Creativity goes on* (IS8) (see Picture 1, 4, 13 and 14). Many a times unpolished, poor sound and image quality videos added authenticity and seemed honest in the viewers' eyes.

As well as the changes in the way of filming, there was a novelty in terms of the heroes in commercials. The most frequently pictured types of people in TV commercial were experts, models, film actors and actresses. Enrolling celebrities to endorse the product has always been a popular strategy and basically all actors represented the most desired type of beauty and perfection. As one of advertising goals is to enchant, seduce and evoke desire, both men and women, regardless of the type, were good looking and attractive. However, with the onset of social isolation, when online learning and remote working started to be a daily routine, the characters changes into parents tired of taking care of children while working at the same time (see Picture 11), brave doctors, nurses, and other health care workers (see Picture 2), the elderly who need help, but, above all, common people representing 'just like us' type (see Picture 7, 11, 12, 13, 14, 15 and 16).

Picture 11. A shot from a spot for T-mobile *Jesteśmy dla Ciebie* (IS14)

What is of particular interest is that fact that in terms of physical appearance, the actors were far from being perfect and certainly failed to meet the criteria of current beauty standards. They looked like ordinary people; women without makeup, with

their imperfect hair (referred to as quarantine hair), men with long beards, with some additional pounds sometimes, wearing casual clothes, representing every age, size, shape, and nationality to show that everybody was equal in the face of pandemic. A furniture brand Sherlock showed a slightly overweight man lying on a couch under a blanket and watching television (see Picture 12). In the first shots he was compared to Ilya Oblomov, the main character from Ivan Goncharov's novel about a man who rarely left his room or bed and was incapable of making important decisions or taking any meaningful actions. The playful punch line was: 'History changes, heroes stay. Stay home' (IS15).

Picture 12. A shot from a spot for Sherlock *Heroes stay home* (IS15)

The uplifting message and the sense of humour

As it has been said before, the sudden and forced changes of a lifestyle brought serious disruption into daily routine of millions of households. Taking into consideration the fact that the vast majority of the today's population has never experienced such isolation and that the economic predictions for the future left people worried and insecure, it is understandable that under such pressure a decline in mental health began to be repeatedly observed at all the age and gender groups across nations. Being aware of this difficult situation, a number of brands decided to part from a traditional way of advertising and instead of focusing on products and their qualities, they moved towards bringing joy and relief by introducing sense of humour into advertisements. The videos featured common people trying to deal with problems caused by lockdown but also supporting and reminding others that they can count on their support. What is typical of them is the use of amateur videos instead of professional ones. Naturally, the quality of the picture is rather average due to low resolution or poor contrast but it is the emotional load that is of top priority.

This type of advertising is well illustrated by the spot for Lays crisps *#Joygivers*. It is a reminder that people should support one another not only materially but also

mentally and emotionally. The spot presents, for example, people creatively spending time with their children at home, a man who receives a small gift with a note from a neighbour, a girl leaving flowers in front of strangers' houses, or a man playing a saxophone on his terrace in order to bring some joy to other peoples' lives. In one of the shots, there is a dancing postman at the closed front door seen as if through the door viewer (see Picture 13).

Picture 13. A shot from a spot for Lay's #Joygivers (IS6)

And one of them shows ladies, probably neighbours, doing physical exercises together but at a safe distance with one of them conducting the training through a megaphone.

Picture 14. A shot from a spot for Lay's #Joygivers (IS6)

In the spot, there is cheerful background music and a soft narrator voice underlines how important such small gestures are, and how one can change other people's perspectives in an easy way.

Burger King commercial *Stay Home of the Whopper*, for instance, was designed to make the viewer feel uplifted and morally supported in the time of uncertainty. It encourages to order a meal by an app and stay on a couch and so become a national hero by helping mitigate the spread of COVID-19. The verbal message ‘Your country needs you...’ alludes clearly to the wartime, but the phrase finishes with the following words: ‘... to stay on your couch and order in’. Then the voiceover continues: ‘Do your part and we’ll do ours. Order through the Burger King app and the delivery fees are on us. So staying home doesn’t just make us all safer, it makes you a couch po-ta-triots’ (IS16). The coined word *couch po-ta-triots* means that keeping to social distancing and following pandemic rules is an expression of patriotism.

Picture 15. A shot from a spot for Burger King *Stay Home of the Whopper* (IS16)

Additionally, the brand salutes first responders on the frontline and healthcare workers as by buying their products one provides free food for essential workers, especially nurses. In technical terms, heroic music and special lighting create an elevated or even heroic mood. Again, actors playing in the spot are ordinary-looking, of different gender and race, wearing casual clothes, lazing at home. It was stressed that it had never been so easy to fulfill a social duty and become a national hero, just by staying on a couch and ordering a burger by an app.

It is not unusual that Heineken uses sense of humour in its commercials. Nevertheless, the funny moments in the spot *Connections* are closely related to the new online socializing phenomenon. Heineken’s commercial focuses on people having technical difficulties with electronic devices or not being able to use them properly, which results in some funny situations. What is particularly amusing, is that a viewer can easily relate to those moments of struggling with computers, laptops, mobile phones, and other devices thanks to which it was possible to get connected during lockdown. In the picture below (see Picture 16), there is a woman sitting on the floor next to a kitchen table, because the length of the charger cable does not let her sit in a more comfortable position, which is a reflection of daily pandemic life.

Picture 16. A shot from a spot for Heineken *Connections* (IS17)

Despite the presented difficulties and lack of physical contact, the overtone of the ad is positive and heartwarming as the electronic devices enable to stay in touch and enjoy time together even if not personally. The cheerful and upbeat music in the background corresponds well with the atmosphere of friendship and love. The ad ends with a catchy and reassuring phrase: ‘It’s not the best get-together, but it’s the best way to get together’ and tag ‘socialize responsibly’ (IS17), which reminds people that even though they would like to meet face-to-face with their friends and family they have to be responsible and use ways to communicate at a distance. Finally, it is worth mentioning that in Heineken’s spot there appear actors of all races and genders, who look like ordinary people caring more about their relations than their appearance.

The last example to be discussed is Netflix commercial *The Spoiler Billboard*. It took the form which resembled a social campaign against going out in the times of lockdown. The commercial was targeted mainly at young Netflix users, for whom the need to meet their peers was the strongest and the moral obligation to stay home the weakest. The aim was to discourage people from going out by putting up billboards filled with spoilers from Netflix Originals in gathering spaces. The copy body said ‘Some people still think it is ok to go out and chill, spoiling it for us all, so we took an extreme measure: we spoil their favourite Netflix shows’ (IS18). The caption stated ‘If the virus doesn’t stop you from going out... The spoilers will’.

Picture 17. A shot from a spot for Netflix *The Spoiler Billboard* (IS18)

In order to play fair, however, ad makers warned people just before they boarded the ride into town with huge billboards containing spoiler alerts saying ‘Gathering spaces might contain the ending of your favourite series’ (see Picture 18).

Picture 18. A shot from a spot for Netflix *The Spoiler Billboard* (IS18)

Final remarks

Concluding, the paper aimed at highlighting the changes in advertisements which were introduced under the influence of COVID-19 pandemic. It was noticed that the changes included not only technical aspects, such as the way of filming or the choice of music but also the very message itself. Generally, what can be observed, is the shift of focus from money and prestige oriented messages towards promoting more basic values, such as human relations, family bonds, togetherness and helping one another. In this respect, advertisements become more social and educational. Contentwise, some brands focused on adding an element of this ‘new reality’ to prove that their product is up-to-date, others included slogans and information educating people about the disease and recommended preventive behaviours. There were also numerous ads whose main goal was to spread positivity and highlight the temporariness of the situation. Hopefully, this shift from consumerism towards values connected with being together and appreciation of bonds between people rather than the possession of material goods will be continued after the pandemic as well.

References

- Brierley, S. 2002. *The advertising handbook*. (2nd edition). London: Routledge.
- Byrne, A.W. and M.S. Breen. 2003. “The naked truth of celebrity endorsement”. *British Food Journal* 105.04. 288–296.

- Kowalewska, K. 2018. *The perception of language and non-language resources in press advertisements: an ecolinguistic-communicative approach*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Ogilvy, D. 1983. *Ogilvy on advertising*. London: Pan Books.
- Tellis, G.J. 2004. *Effective advertising. Understanding when, how, and why advertising works*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Internet Sources

- IS1 <https://www.britannica.com/topic/advertising> [last access 3 September 2021]
- IS2 <https://www.nielsen.com/ssa/en/insights/article/2021/covid-19-changed-the-advertising-playbook-now-what/> [last access 3 September 2021]
- IS3 <https://www.facebook.com/business/help/1123969894625935> [last access 3 September 2021]
- IS4 <https://www.youtube.com/watch?v=-Y1ZpEikZ5U> [last access 3 September 2021]
- IS5 <https://www.youtube.com/watch?v=V4mk5oXEOwE> [last access 3 September 2021]
- IS6 https://www.adsoftheworld.com/media/digital/lays_joygivers [last access 4 September 2021]
- IS7 https://www.youtube.com/watch?v=_e8XLnMiCOE [last access 6 September 2021]
- IS8 https://www.youtube.com/watch?v=BbCe_5kSmxI [last access 4 September 2021]
- IS9 <https://www.youtube.com/watch?v=IATlIhqLInw> [last access 4 September 2021]
- IS10 https://www.adsoftheworld.com/media/film/united_nations_covid19_we_are_at_home_to_protect_you [last access 6 September 2021]
- IS11 <https://www.youtube.com/watch?v=9UTf5EItRC0> [last access 6 September 2021]
- IS12 https://www.youtube.com/watch?v=_xEo-HNRDew [last access 3 September 2021]
- IS13 <https://www.youtube.com/watch?v=nWwVFywBCeY> [last access 6 September 2021]
- IS14 <https://www.youtube.com/watch?v=NAZFoCubLUY> [last access 6 September 2021]
- IS15 https://www.youtube.com/watch?v=sJr8xffVgtw_ [last access 6 September 2021]
- IS16 <https://www.youtube.com/watch?v=IsQ7Wto0FJg> [last access 4 September 2021]
- IS17 <https://www.youtube.com/watch?v=WZnHkv5-z4k> [last access 6 September 2021]
- IS18 https://www.adsoftheworld.com/media/outdoor/netflix_the_spoiler_billboard [last access 4 September 2021]

ARABSKIE ZAPOŻYCZENIA LEKSYKALNE W JĘZYKU HISZPAŃSKIM

JAMILA OUESLATI, AGATA WOLARSKA

Abstract: The large number of words from Arabic found in modern Spanish is proof of the deep influence Arabic has had on the Spanish language. Historical sociolinguistic processes which have lasted to the present day indicate that the influence of Arabic culture has been neither brief or superficial. Instead, it has, and continues to have great significance for the language situation of Spain. Much linguistic research has shown how loans from Arabic have been assimilated as they have become part of the lexical resources of modern Spanish. Arabic culture and civilization in the Iberian Peninsula (711–1942) above all involved the sciences, literature, art, architecture, engineering, agriculture, the military, medicine. At that time, Al-Andalus was one of the most influential European centers of science and cultural exchange in Europe. Contacts between Arabic and the Romance languages found in the Iberian Peninsula resulted in numerous loans both from Arabic to the Romance languages and from the Romance languages to Arabic. These topics have been the subject of extensive research conducted from historical, cultural and linguistic points of view. Despite the existence of numerous works concerning Arabic loans, this area requires, further, deeper research. In this article, selected issues concerning Arabic loans in Spanish are analyzed as are the adaptive processes they have undergone and the level of their integration into Spanish. The basis of the analysis is made up of oral and written texts collected in the *Corpus de Español del Siglo XXI [CORPES XXI, RAE]*¹ – a corpus of contemporary Spanish from the 21st century.

Key words: loans, Arabic loanwords, loanwords in Spanish, Arabic loanwords in Spanish, adaptive processes, Arabic language, Spanish language

1. Uwagi wstępne

W niniejszym opracowaniu autorki koncentrują się na wpływie, jaki wywarł oraz nadal wywiera język arabski na język hiszpański. Celem przeprowadzonej

¹ REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: Banco de datos (CORPES XXI) [online], *Corpus del Español del Siglo XXI (CORPES)*. <<http://www.rae.es>>

analizy jest sprawdzenie, jak bardzo zakorzenione są zapożyczenia z języka arabskiego w języku hiszpańskim. Badanie koncentruje się nie na liczbie zapożyczeń, tylko na sposobie integracji wybranych słów (materiał badawczy) ze współczesnym językiem hiszpańskim. Przeprowadzona analiza nie ma na celu bezpośredniego wykazania liczby arabizmów w j. hiszpańskim, chociaż ten aspekt (ilościowy) jest brany pod uwagę i znaczący. Badanie wspomnianej integracji opiera się na dwóch źródłach – słowniku *DRAE*² i korpusie współczesnego języka hiszpańskiego CORPES XXI oraz analizie materiału badawczego przeprowadzonej wg pięciu wymiarów przedstawionych w rozdziale czwartym (metodologia) i piątym (analiza). Powyższa tematyka wymaga przypomnienia podstawowych zagadnień teorii zapożyczeń.

Termin *zapożyczenie* (z ang. *loan*), stosowany w językoznawstwie porównawczym i historycznym, w słownikach terminologicznych oznacza wejście elementu jednego języka (A) do drugiego języka (B), i oznacza formy językowe (z ang. *forms*), które przeszły z jednego języka / dialektu (A) do drugiego języka lub dialektu (B). Elementy zapożyczone mogą pochodzić z podsystemu leksykalnego (słowa, wyrażenia, zwroty – z ang. *loan words*), fonetycznego (głoski – z ang. *sounds*) czy dotyczyć struktur gramatycznych (z ang. *grammatical structures*) i nazywamy je *zapożyczeniami językowymi*. Należy jednak nadmienić, że wg E. Mańczak-Wohlfeld nazwa *zapożyczenie* nie jest odpowiednia, ponieważ (...) *kojarzy się z czymś, co podlega zwrotowi, a nie zostało dane na zawsze. Jak powszechnie wiadomo, zapożyczenia językowe to elementy obcego języka, które są przyswojone przez inne języki i zatrzymane na stałe.*³ Nieadekwatność tę komentuje też E. Haugen⁴, a uwaga ta dotyczy omawianego pojęcia również w innych językach, np. w angielskim (*borrowing*), francuskim (*emprunt*), hiszpańskim (*préstamo*) czy arabskim (*isti'āra / iqtirād*). Zatem *zapożyczenie językowe* wyklucza „zwrot” przyswojonego elementu. Funkcjonuje on w systemie języka docelowego, a filtr stanowi uzus jego użycia w tym języku – funkcjonuje i rozwija się w języku, do którego wszedł w formie *zapożyczenia* lub z czasem zanika (np. niektóre głoski).

Możemy wyróżnić trzy podstawowe powody zapożyczeń:

- 1) brak np. nazw / określeń (zwierzęta, rośliny, jedzenie, potrawy, napoje, geografia) w języku zapożyczającym (B) na określenie danej rzeczy lub zjawiska występujących w języku (A);
- 2) dominacja polityczna, naukowa, kulturowa języka (A), która niejako wymusza zapożyczenia do języka (B), przykład może stanowić słownictwo związane z nowoczesnymi technologiami pochodzące z j. angielskiego –

² *REAL ACADEMIA ESPAÑOLA*: Diccionario de la lengua española, 23 edycja [wersja 23.4 online], <<https://dle.rae.es>>

³ Mańczak-Wohlfeld (1995: 14).

⁴ Por. Haugen (1950: 211–212).

współcześnie „kupujemy” technologię wraz z całą nomenklaturą i wiedzą. Z j. arabskim historycznie miało miejsce podobne zjawisko na terenach Al-Andalus, które jako ośrodek kultury, medycyny, nauki, etc. ówczesnie dominujący narzucał również swoje nazewnictwo w różnych dziedzinach życia i nauki;

- 3) ekonomia języka⁵ rozumiana tutaj jako najprostsza tendencja języka do wydajnego „wydatkowania energii” w procesach komunikacyjnych.

Zapożyczenia funkcjonują w języku docelowym po przejściu różnych procesów adaptacyjnych, w których można wyróżnić kilka etapów. Ostateczna wersja adaptacji pojawia się po przejściu przez wspomniane etapy adaptacyjne dotyczące fonetyki, gramatyki, czy budowy wyrazu, tzw. *podprocesy adaptacyjne*⁶. Adaptacja może następować w kilku odrębnych procesach lub mogą one zachodzić równocześnie na poziomie różnych podsystemów języka, możemy wyróżnić między innymi:

- 1) język zapożyczający (B) adaptuje słowo pochodzące z języka (A) na wzór własnych struktur (może to dotyczyć systemu fonetycznego lub gramatycznego). Ta modyfikacja powoduje, że użytkownicy języka (B), do którego wchodzi zapożyczenie, chętniej używają elementu zapożyczonego. Nastąpiła bowiem *domestykalizacja*, dzięki której mogą się utożsamiać z danym elementem i przyjąć go jako element własnego języka / kultury. Procedura taka jest pojmowana jako częściowa modyfikacja. Ta opcja była popularna historycznie i dotyczyła np. akcentów, głosek etc. W zapożyczeniach z j. arabskiego nie dotyczyła ona słów związanych z nauką.
- 2) Zapożyczenia z języka (A) bez żadnej modyfikacji. Użytkownicy języka zapożyczającego (B) chcą pokazać swoje zdolności i kompetencje językowe oraz udowodnić, że są w stanie wymawiać i stosować reguły z języka źródłowego (A) zapożyczenia. Nazywamy to *zapożyczeniem całkowitym* (przejście struktury fonetycznej, gramatycznej etc. z języka (A) w całości do języka (B).
- 3) Zapożyczenie, w którym w jednym słowie następuje połączenie systemu głoskowego języka (A) i języka (B), np. arabski i hiszpański (zmiany dotyczące warstwy fonetycznej języka).
- 4) Zapożyczenia w postaci kalki językowej z języka (A) do języka (B) – wyrazowej lub frazeologicznej.
- 5) Zapożyczenia będące internacjonalizmami, hybrydami czy tzw. wtętami (cytatami).⁷

⁵ Por. tzw. zasady prostoty, ekonomii i elegancji: Chomsky (1995), (2000), (2005) oraz definicję stosunku zasady najmniejszego wysiłku do zasady dążenia do zrozumiałości: Lyons (1976: 107).

⁶ Por. Oueslati (2021).

⁷ Por. Mańczak-Wohlfeld (1995), Doroszewski (1938), Carstensen (1988), Maćkiewicz (1984).

W badaniu zapożyczeń należy również uwzględnić fakt (braku) podatności różnych podsystemów języka na zapożyczenia, np. najbardziej podatnymi na zapożyczenia są podsystemy leksykalny i składniowy, a zapożyczenia w podsystemie głoskowym czy w morfemach wskazują na bardzo głęboki wpływ jednej kultury/języka na drugą, ponieważ są to podsystemy, do których zapożyczenia trudniej przechodzą. Dotyczy to systemów otwartych lub zamkniętych języka i różnego ich stopnia otwartości/zamkniętości. Przejście zapożyczeń do systemów zamkniętych języka jest trudniejsze i wymaga długotrwałego i wielowymiarowego kontaktu kultur i języków. Miała miejsce taka sytuacja np. w wypadku zapożyczeń z języka arabskiego w języku hiszpańskim. W tym miejscu należałoby podkreślić, że zapożyczenia są korzystne dla obu języków (A i B).

Badania słów zapożyczonych rozumiemy zatem jako badanie poszczególnych elementów leksykalnych pochodzących z języka (A) i zaadaptowanych do języka (B), funkcjonujących w tym języku w tym samym lub zmienionym (poszerzonym / zawężonym) obszarze znaczeniowym, fonetycznym, gramatycznym etc. Zapożyczenie traktujemy również jako efekt spotkania dwóch kultur i języków, uwzględniając fakt, że zapożyczenie z jednego języka (A) do drugiego (B) przechodzi proces adaptacji oraz integracji w systemie fonetycznym, gramatycznym i leksykalnym języka zapożyczającego.

Omawiając zapożyczenia z języka arabskiego, należy pamiętać o ich bardzo dużej liczbie i szerokim zasięgu (funkcjonują m.in. w j. tureckim, perskim, malajskim, indonezyjskim, hindi, portugalskim, włoskim czy francuskim). W niektórych językach są tak liczne, że dochodzą do kilku tysięcy (np. malajski, indonezyjski, turecki). Oczywiście zapożyczenia z j. arabskiego, w tym w podanych powyżej językach, dotyczą głównie sfery leksykalnej języka i jego różnych kategorii i pól semantycznych, występują w słownictwie związanym z dziedzinami takimi, jak medycyna, architektura, prawo, religia. W klasycznych tureckim, indonezyjskim, perskim i malajskim stosowano również alfabet arabski. W językach europejskich najwięcej zapożyczeń z j. arabskiego występuje w j. hiszpańskim i dotyczy przede wszystkim obszaru architektury, rolnictwa, kuchni, literatury czy medycyny.

Nie zapominamy, że w j. arabskim występują też zapożyczenia z innych języków, np. europejskich, takich jak francuski, włoski czy hiszpański. Ten aspekt zapożyczeń nie stanowi jednak obszaru zainteresowań autorki w niniejszym opracowaniu.

Głównym celem badawczym niniejszego opracowania jest ukazanie zasięgu integracji wybranego słownictwa w systemie leksykalnym języka hiszpańskiego (funkcjonowanie w tekście pisemnym / ustnym). Zostaną przedstawione wybrane przykłady obrazujące zakres integracji i asymilacji wskazanego słownictwa w podsystemie leksykalnym *castellano*. Ze względu na fakt, iż język hiszpański jest językiem policentrycznym, o wielu standardach, należy również podkreślić, że w niniejszym opracowaniu zainteresowania badawcze skupiają się na wariantach j. hiszpańskiego obejmującego swym zasięgiem obszar współczesnej Hiszpanii.

2. Kontakty hiszpańsko-arabskie: wybrane aspekty

2.1. Zarys tła historycznego

W 711 mieszkańcy Afryki Północnej, tzn. Arabowie i Berberowie dotarli do Płw. Iberyjskiego (obecnej Hiszpanii i Portugalii) i przez 800 lat opanowali prawie cały Płw. Iberyjski, co spowodowało, że kultura arabska (z Pn. Afryki) jest silnie obecna do dziś w kulturze i języku hiszpańskim. Nazywali się z arabskiego *mawaribe* (ludzie, którzy mieszkają w Maroku, Tunezji i Algierii; ludzie z Afryki Północnej). Pomimo że panowanie Arabów na Płw. Iberyjskim zakończyło się w roku 1492, nie oznaczało to jednak końca kontaktów obu kultur (hiszpańskiej i arabskiej) i języków (zapożyczeń pomiędzy oboma językami). Kontynuacja kontaktów kulturowo-językowych trwa z powodu migracji ludności arabskiej (*magrebu*) do Hiszpanii i obecności hiszpańskiej na kontynencie afrykańskim (Ceuta i Melilla) oraz licznych kontaktów handlowych z Marokiem. Wpływ kultury arabskiej można zobaczyć między innymi w architekturze miast (głównie południe Hiszpanii) i nazewnictwie miejscowości i elementów miejskich oraz w nazwach geograficznych, toponimach, urbanonimach etc.

Wojska muzułmańskie przybyły na Półwysep Iberyjski, aby go podbić i zasiedlić. Celem podboju było opanowanie tych ziem i wcielenie ich do Dar al-Islam. Arabowie podbili między innymi: Kordobę i Granadę, a także ówczesną stolicę – Toledo. W kolejnych latach doszło do następnych podbojów, wskutek czego muzułmanie opanowali prawie cały teren Półwyspu Iberyjskiego. Podbój nie był trudny ze względu na nikły opór chrześcijan zamieszkujących półwysep. Przejęte tereny zostały nazwane Al-Andalus.⁸ Tereny niepodbite, pozostające poza władzą arabską to obszar zamieszkały przez Basków, Asturia (ostatecznie wyzwolona od najeźdźców) oraz Galicja (od 740 roku). Kolejne lata przyniosły wiele zmian. Pomimo konfliktów wewnętrznych w Al-Andalus (konflikty pomiędzy różnymi rodami arabskimi) oraz częstych zmian rządzących podbitymi terenami władza arabska na Półwyspie Iberyjskim umacniała się. Jednym z wyróżniających się przywódców arabskich był Abd ar Rahman, który w roku 773 zerwał stosunki z Abbasydami, ogłosił się niezależnym emirem i stworzył silne i sprawne państwo arabskie na terenach obecnej Hiszpanii.

W 912 roku nowy władca, Abd al-Rahman III, założył Kalifat Kordoby. W tym czasie rozpoczął się okres największego rozkwitu kultury arabskiej na Półwyspie Iberyjskim. W roku 929 Abd al-Rahman III ogłosił się kalifem – „Amir al-muminin” [z arab. *Amīr Al-Mu'minīn*, co oznacza *przywódcę wierzących*]. Na czasy rządów kalifa Rahmana III, określanego mianem najlepszego władcy arabskiej Hiszpanii,

⁸ Por. np. Tuñón de Lara, Valdeón Baruque, Domínguez Ortiz (1997: 96).

przypada rozkwit i lata świetności Kalifatu Kordoby. Rozwinął się wówczas i umocnił handel z Sudanem na północy Afryki oraz z Imperium Bizantyjskim w basenie Morza Śródziemnego. Dochody pozwoliły na rozwój i wprowadzenie zmian w zakresie polityki, ekonomii, wojskowości, co z kolei przełożyło się na rozwój gospodarczy i rozkwit dziedzin takich, jak kultura, sztuka czy nauka na tych obszarach. Miało to niebagatelny wpływ na wzajemne przenikanie się kultur współistniejących na terenie Al-Andalus.

Kolejne lata panowania arabskiego na Półwyspie Iberyjskim przyniosły dalsze zmiany, a spadkobiercom Abd al-Rahama III udało się utrzymać jedność państwową i prowadzić podboje. Koniec kalifatu nastąpił dopiero po śmierci Hisama II, co doprowadziło do powstania w Al-Andalus, w latach 1031–1492, podziału polityczno-administracyjnego określanego mianem *taifas* (*reinos de taifas*) stanowiących odrębne jednostki polityczne. Możemy mówić o istnieniu trzydziestu dziewięciu niezależnych królestw konkurujących ze sobą o władzę i wpływy. Ich władcy zabiegali o wsparcie i pomoc ludów muzułmańskich z północnej Afryki (Almorawidów pochodzenia berberyjskiego i Almohadów), które broniąc islamu, wprowadziły prześladowania mozarabów (mozárabes), chrześcijan mówiących po arabsku i zamieszkujących tereny Al-Andalus, zmuszając ich do ucieczki do sąsiednich królestw chrześcijańskich. W kolejnych latach, korzystając z braku jedności po upadku Kalifatu Kordoby i wzajemnej rywalizacji między władcami poszczególnych *taifas*, chrześcijanie rozpoczęli rekonkwistę utraconych ziem. W roku 1492, za czasów panowania Królów Katolickich: Izabeli (Izabeli I Kastyljskiej) i Ferdynanda (Ferdynanda II Aragońskiego) upadło ostatnie królestwo arabskie na terenie Półwyspu Iberyjskiego – Granada. Tym samym kończy się ośmiowieczne panowanie muzułmanów na terenie półwyspu i władzę przejmują królowie chrześcijańscy.

Na terenie Al-Andalus występowało wiele różnic społecznych i współistniały trzy dominujące kultury: muzułmańska, chrześcijańska oraz żydowska. Pomimo różnic kulturowych, religijnych i skomplikowanego systemu administracyjno-społecznego przedstawiciele wspomnianych kultur w początkach panowania arabskiego współistnieli pokojowo, tworząc spójne społeczeństwo. Za czasów Al-Andalus na terenach półwyspu została wprowadzona reforma rolna. Arabowie, przybywając na półwysep, przywieźli ze sobą nowe rośliny i sposoby uprawy, powodując wzrost produkcji żywności, a co za tym idzie – populacji. Rozwinęło się rzemiosło oraz handel. Kordoba jako najważniejsze miasto Al-Andalus stała się głównym ośrodkiem handlowym, naukowym i kulturalnym. Arabowie mieli wpływ na architekturę miast – powstało wiele budowli w stylu mudejar (m.in. meczet w Kordobie), przyczynili się do rozwoju regionu oraz szeroko pojętej kultury. Uczestniczyli w rozwoju kraju i kształtowaniu się wielu dziedzin życia, nauki, sztuki, co znajduje odzwierciedlenie również w samym języku hiszpańskim, jego strukturze i leksyce.

2.2. Wybrane przykłady zapożyczeń z j. arabskiego do języka hiszpańskiego

W ośrodkach naukowych Hiszpanii prowadzone są studia i badania (synchroniczne i diachroniczne) dotyczące języka i kultury arabskiej oraz ich wpływu na język i kulturę Hiszpanii. Wielu językoznawców hiszpańskich potwierdza wpływ j. arabskiego na j. hiszpański. Wg Rafaela Lapesy⁹ w j. hiszpańskim istniało ok. 4000 słów pochodzenia arabskiego, część słów przeszła do hiszpańskiego w niezmienionej formie (minimalne modyfikacje), a część (większa) uległa modyfikacjom m.in. ze względu na:

- 1) preferencje językowe użytkowników j. hiszpańskiego;
- 2) ze względu na brak w systemie głoskowym j. hiszpańskiego głosek istniejących w j. arabskim – stąd wymowa zbliżona fonetycznie do j. arabskiego, ale nie identyczna.

Możemy również mówić o zapożyczeniach bezpośrednich lub pośrednich. Niektóre słowa pochodzenia arabskiego przeszły do języka hiszpańskiego poprzez inne języki (m.in. turecki, włoski, francuski, łacinę, np. wyraz *café* jest pochodzenia arabskiego (arabski klas. *qahwah*), ale przeszedł do j. hiszpańskiego z j. włoskiego (*caffè*), a do włoskiego z tureckiego (*kahve*) *RAE*¹⁰). Jednak grupa zapożyczeń bezpośrednich jest zdecydowanie większa i stanowi trzon badań dotyczących arabizmów w j. hiszpańskim. Zapożyczenie z arabskiego do j. hiszpańskiego może uwzględniać tylko jedno ze znaczeń danego wyrazu występujące w j. arabskim i jego dialektach (np. *café* – *qahwah* oznacza „kawę” (napój), ale w niektórych dialektach może oznaczać też „kawiarnię” (miejsce). A w j. hiszpańskim występuje jako znaczenie prymarne – „kawa” (napój)). W zależności od podejścia badawczego i metodologii – różni badacze wskazują na różną liczbę zapożyczeń z j. arabskiego do j. hiszpańskiego. Dotyczy to obliczeń poszczególnych słów lub słów i ich derywatów. W wypadku drugiego podejścia badawczego liczba wspomnianych zapożyczeń może sięgać 8%.

Należy podkreślić, że zapożyczenia z j. arabskiego do języka hiszpańskiego przeszły z języka arabskiego ustnego (dialekty, warianty) oraz pisemnego (arab. klas.). Skutkuje to brakiem standaryzacji i w praktyce często oznacza przejście wersji zgodnej z wymową, a nie z zapisem graficznym wyrazu. Na zmiany znaczeń w języku docelowym zapożyczenia ma też wpływ fakt, że w wielu wypadkach przejście nastąpiło z dialektu, który posługuje się szerszym (lub węższym) polem znaczeniowym (semantycznym) w stosunku do klasycznego języka arabskiego – co widoczne jest w zapożyczeniach występujących w j. hiszpańskim. Stąd też trudność badania polega m.in. na stwierdzeniu, z którego wariantu j. arabskiego pochodzi dane zapożyczenie i jest to element, na który należy zwrócić uwagę w trakcie analiz.

⁹ Lapesa (1981).

¹⁰ <https://dle.rae.es/caf%C3%A9?m=form> [data dostępu: 1.06.2021].

Użytkownicy języka hiszpańskiego stosują w swoim życiu codziennym arabizmy, często nie zdając sobie z tego sprawy – co wskazuje na głęboki wpływ i zasięg arabizmów w j. hiszpańskim. Przedstawione poniżej nazwy, toponimy czy urbanonimy wskazują na głęboki zasięg wpływów arabskich na rzeczywistość, w tym językową, Półwyspu Iberyjskiego i są najczęściej wskazywanymi zapożyczeniami z j. arabskiego w języku hiszpańskim. W praktyce użytkownicy języka hiszpańskiego (*mozárabes*) często na co dzień posługiwali się j. arabskim – co oznaczało łatwe i niezauważalne przejście do j. hiszpańskiego słów, konstrukcji gramatycznych czy budowy niektórych form literackich (np. bajek). Ponadto język arabski jest widoczny w imionach i nazwach własnych, rzadko w czasownikach, przymiotnikach i przysłówkach oraz systemie głoskowym. Najczęstsze zapożyczenia dotyczą jednak podsystemu leksykalnego języka hiszpańskiego.

Ilustracją wspomnianych zapożyczeń są przytoczone poniżej przykłady, z racji swego charakteru podzielone na trzy grupy – toponimy, wyrazy związane z życiem codziennym oraz zapożyczenia leksykalno-kulturowe. Potwierdzają one głęboki, dotyczący wielu podsystemów języka i języków specjalistycznych, wpływ kultury i języka arabskiego na kulturę oraz język hiszpański. Pierwsza część przykładów – dotycząca toponimów – została przytoczona wg następującego schematu: nazwa w j. hiszpańskim, pochodzenie z j. arabskiego oraz znaczenie dosłowne w j. arabskim. Transliteracja poszczególnych słów pochodzi z dostępnych opracowań i artykułów dotyczących arabizmów, a nie ze słownika *DRAE*, wybrano najczęściej wskazywane formy zapisów.

i) Nazwy geograficzne:

Gibraltar [z arab. *jabal Tariq* – „góra Tariq”]; **Algeciras** [z arab. *al-jazeera al-khadra* – „zielona wyspa”]; wiele toponimów zawiera człon **guada** [z arab. *wadi* – „rzeka” / „dolina”], stąd przykłady takie jak: **Guadalajara** [z arab. *wadi al-hijarah* – „rzeka / dolina kamieni”]; **Guadalcazar** [z arab. *wadi al-qasr* – „rzeka / dolina zamku”]; **Guadalaviar** [z arab. *wadi al-abyad* – „biała rzeka”]; **Guadalquivir** [z arab. *wadi al-kabir* – „wielka rzeka”].

ii) Nazwy miast:

Albacete [z arab. *al-basit* – „prosty / płaski”]; **Albufera** [*al-buhayrah* – „małe jezioro”]; **Alcalá** [z arab. *al-qal‘ah* – „fort”]; **Alpujarra** [z arab. *al-bashurah* – „bastion lub wiadomość”]; **Alcantara** [z arab. *al-qantarah* – „most”]; **Almería** [z arab. czasownik *raa* – „oglądać, kontrolować, obserwować” lub z arab. *mira-at* – „lustro”]; **Benicasim** [z arab. *Bani Qasim* – „synowie Qasima”]; **Calatayud** [z arab. *qal‘at Ayyub* – „fort Ayyub”]; **Calata Ázor** [z arab. *qal‘at an-nusur* – „fort orła”]; **Madrid** [1. dwa człony różnego pochodzenia: z arab. *mažra* – „miejsce gdzie płynie woda / koryto rzeki” i z łac. *itu* „dużo wody”; 2. z arab. *majri* – „rodzaj bryzy”]; **Medinaceli** [z arab. *madinat Salim* – „miasto Salima”]; **Murcia** [z arab. *misriyah* – „Egipcjanka”]; **Tarifa** [z arab. *Tarik* – „pierwszy mu-

zułmanin, który pojawił się w Hiszpanii”]; *Vega* [z arab. *buq^cah* – „pole / miejsce”]; *Valladolid* [z arab. *balad al-Walid* – „miasto Walida”].

iii) Nazwy ulic:

La Rambla [z arab. *arramla* – „piasek z morza”]; *Sequia* (kat. Carrer de la Sèquia) [z arab. *assakja* – „tam gdzie płynie woda”, Maroko: *darbe assekja* – „zaulek”].

Poza licznymi przykładami toponimów wpływ języka arabskiego jest też widoczny w słownictwie związanym z życiem codziennym, rolnictwem, nazwami przedmiotów codziennego użytku, zawodów etc., jak również w popularnych zwrotach i pozdrowieniach oddających wpływ samej kultury na język i kulturę hiszpańską. Wiele opracowań podaje część słów jako pochodzące z j. arabskiego, jednak w niektórych wypadkach słownik (*Diccionario de la Lengua Española, RAE*¹¹) tego nie potwierdza lub wskazuje wyłącznie na prawdopodobieństwo pochodzenia, dlatego ze względu na naturę niniejszego badania autorki zdecydowały się przytaczać wyłącznie przykłady wyrazów, których arabskie pochodzenie jest potwierdzone przez słownik *RAE*. Podobny problem dotyczy różnic w transliteracji lub transkrypcji słów arabskich, które przeszły jako zapożyczenie do języka hiszpańskiego – w różnych źródłach przyjmowano różne formy zapisu słów arabskich – dlatego również w tym wypadku autorki korzystały z form wskazanych przez *Diccionario de la Lengua Española, RAE*. Poniżej przytaczamy kilka przykładów¹² – ze względów redakcyjnych przedstawionych w kolejności alfabetycznej wg wzoru: zapożyczenie funkcjonujące w j. hiszpańskim, [pochodzenie] i tłumaczenie zapożyczenia funkcjonującego w j. hiszpańskim na j. polski.

aceite [z arab. hiszp. *azzáyt*, to z arab. klas. *azzayt*, a to z aram. *zaytā*] – „olej”; *aceituna* [z arab. hiszp. *azzaytūna*, to z arab. klas. *zaytūnah*, a to z aram. *zaytūnā*, zdrobnienie od *zaytā*] – „oliwka”; *adobe* [z arab. hiszp. *aṭṭūb*, to z arab. klas. *tūb*, to od egip. *ḏbt*] – „cegła suszona na słońcu”; *alacena* [z arab. hiszp. *alḥazāna*, a to z arab. klas. *ḥizānah*.] – „kredens”; *alberca* [z arab. hiszp. *albírka*, i to z arab. klas. *birkah*] – „basen / sadzawka”; *albóndiga* [z arab. hiszp. *albúnduqa*, to z arab. klas. *bunduqah*, a to z gr. [κάρυον] ποντικόν [*káryon*] *pontikón* ‘[orzec], podobieństwo formy] – „klopsik”; *alcachofa* [z arab. hiszp. *alḥaršūff[a]*, to z arab. *ḥuršūf[ah]*, a to prawdopodobnie z pelvi (pehlevi) *hār čōb*] – „karczoch”; *alcalde* [z arab. hiszp. *alqádi*, to z arab. klas. *qāḏī*] – „burmistrz”, *alcaldía* – „biuro burmistrza”; *alcantarillas* [zdrobnienie od hiszp. *alcántara*, a to z arab. hiszp. *alqántara*, to z arab. klas. *qanṭarah*, a to prawdopodobnie z gr. κέντρον *kéntron*] – „kanalizacja, kanały ściekowe”; *alcoba* [z arab. hiszp. *alqúbba*, to z arab. klas. *qubbah*, a to z pelvi (pehlevi) *gumbad*] – „sypial-

¹¹ *REAL ACADEMIA ESPAÑOLA*: Diccionario de la lengua española, 23 edycja [wersja 23.4 online], <https://dle.rae.es> [data dostępu: maj–czerwiec 2021].

¹² *Ibidem*.

nia, alkowa”; **alcohol** [z arab. hiszp. *kuḥúl*, to z arab. klas. *kuḥl*] – „alkohol”; **al-daba** [z arab. hiszp. *aḏḏabba*, to z arab. klas. *ḏabbah*] – „kołatka”; **aldea** [z arab. hiszp. *aḏḏáy’a*, to z arab. klas. *ḏay’ah*] – „wioska”; **alfombra** [1. z arab. hiszp. *alḥānbal*, to z arab. klas. *ḥānbal*; 2. z arab. hiszp. *alḥúmra*, to z arab. klas. *ḥumrah*] – „dywan”; **algodón** [z arab. hiszp. *alquṭún*, to z arab. klas. *quṭn*] – „bawełna”; **almacén** [z arab. hiszp. *almaḥzán*, to z arab. klas. *maḥzan*] – „magazyn, sklep”; **almohada** [z arab. hiszp. *almuḥádda*, to z arab. klas. *miḥaddah*] – „poduszka”; **alubia** [z arab. hiszp. *allúbya*, to z arab. klas. *lúbiyā’*, a to z pers. *Lubeyā*] – „fasola”; **arroz** [z arab. hiszp. *arráwz*, to z arab. klas. *āruz*[z] lub *aruz*[z], to z gr. ὀρυζα *óryza*, a to z tam. (tamil) *arici*] – „ryż”; **atún** [z arab. hiszp. *attún*, to z arab. klas. *tunn*, a to łac. *thunnus*, to z gr. θύννος *thýnnos*] – „tuńczyk”; **azafrán** [z arab. hiszp. *azza’farán*, to z arab. klas. *za’farān*] – „szafran”; **azar** [z arab. hiszp. *azzahr*, to z arab. *zahr*] – „przypadek / hazard”; **azotea** [z arab. hiszp. *assuṭáyḥa*, zdrobnienie od *sáṭḥ*, to z arab. klas. *sah*] – „taras (na dachu) / dach”; **azúcar** [z arab. hiszp. *assúkkar*, to z arab. klas. *sukkar*, to z gr. σάκχαρι *sákchari*, to z pelvi (pehlevi) *šakar*, a to z sanskr. *śarkarā*] – „cukier”; **azucena** [z arab. hiszp. *asussána*, to z arab. klas. *sūsanah*, a to z pelvi (pehlevi) *sōsan*] – „lilie”; **azul** [z arab. prawdopodobnie alternacja z arab. hiszp. *lazawárd*, to z arab. *lāzaward*, to z pers. *laḡvard* lub *lažvard*, a to z sanskr. *rājāvarta*] – „niebieski”; **azulejo** [z arab. hiszp. *azzuláyġ[a]*] – „kafelek / płytki”; **barrio** [z arab. hiszp. *bárri*, to z arab. klas. *barrī*] – „dzielnica”; **berenjena** [z arab. hiszp. *baḏiḡána*, to z arab. klas. *bāḏiḡānah*, a to z pers. *bātingān*] – „bakłażan”; **café** [z wł. *caffè*, to z tur. *kahve*, a to z ar. klas. *qahwa*] – „kawa”; **espinaca** [z arab. hiszp. *isbináh[a]*, to z arab. *isbānah* lub *isfānah*, a to z pers. *espenāḥ*] – „szpinak”; **fulano** [z arab. hiszp. *fulán*, to z arab. klas. *fulān*, a to prawdopodobnie z egip. *pw rn*] – „pewien człowiek, iksiński”; **gazpacho** [prawdopodobnie z arab. hiszp. *gazpáčo*, to z gr. γαζοφυλάκιον *gazophylákion*] – „zupa gazpacho”; **guitarra** [z arab. *qīṭārah*, to z aram. *qitārā*, a to z gr. κithára *kithára*] – „gitara”; **jarabe** [z arab. hiszp. *šaráb*, to z arab. klas. *šarāb*] – „syrop”; **jarra** [z arab. hiszp. *ġarra*, to z arab. klas. *ġarah*] – „dzban”; **limón** [z arab. hiszp. *la[ʃy]mún*, to z arab. *laymūn*, to z pers. *limu*, a to z sanskr. *nimbu*] – „cytryna”; **mudéjar** [z arab. hiszp. *mudáġġan*, to z arab. klas. *mudāġġan*] – obecnie styl w architekturze; **naranja** [z arab. hiszp. *naraḡa*, to z arab. *nāraḡ*, to z pers. *nārang*, a to z sanskr. *nāraḡa*] – „pomarańcza / kolor pomarańczowy”; **quintal** [z arab. hiszp. *qintár*, to z syr. *qanṭirā*, a to z łac. *centenarium*] – „kwintal”; **sofá** [z fr. *sofa*, to z pers. *šoffe*, a to z ar. klas. *al-šuffah*] – „sofa”; **tabique** [z arab. hiszp. *tašbík*, to z arab. klas. *tašbīk*] – „ścianka działowa”; **tambor** [prawdopodobnie z arab. hiszp. *ṭabbūl*] – „bęben”; **tarea** [z arab. *ṭariḥa*, to z arab. klas. *ṭrḥ*] – „zadanie, praca”; **tarifa** [z arab. hiszp. *ta’rifa*, to z arab. klas. *ta’rifah*, z *ta’rīf*] – „taryfa”; **taza** [z arab. hiszp. *tássa*, to z arab. *ṭassah* lub arab. klas. *ṭast*, a to z pers. *tašt*] – „filiżanka”; **zagal** [z arab. hiszp. *zaġál[l]* lub

z arab. klas. *zuġlūl*] – „chłopak”; *zanahoria* [z arab. hiszp. *safunnárya*, to z gr. *σταφυλίνη ἀγρία staphylínē agría*] – „marchew”.

Jak już zostało wspomniane do języka hiszpańskiego, a także zwyczajów społecznych przeszły też niektóre zachowania kulturowe – pod postacią utartych zwrotów, które możemy rozpatrywać jako „kalki kulturowe”, rozumiane jako dosłowne tłumaczenie całości lub części zwrotu / powiedzenia arabskiego funkcjonującego w określony sposób i w określonych sytuacjach w kulturze arabskiej i przeniesione pod postacią tłumaczenia do języka i kultury hiszpańskiej wraz z funkcjonalnością i uzusem stosowania w sytuacjach komunikacyjnych. Poniżej kilka wybranych przykładów z tłumaczeniem znaczenia arabskiego w nawiasie oraz z j. hiszpańskiego poza nawiasem:

¡Hasta la vista! [hybryda: z arab. *hatta* – „do, aż do” i z hiszp. *la vista* „widok”] – „Do zobaczenia!”; *¡Si Dios quiere!* [z arab. *Insha' Allah!* – „Jeśli taka wola boża”] – „Jeśli Bóg zechce”; *¡Ojalá!* [z arab. *Insha' Allah!* – „oby”] – „oby, żeby”; *Dios le ayude* [*Allah ya 'tik* – „Niech Bóg Cię wspiera”] – „Niech Bóg Ci pomoże”; *Esta es su casa* [z arab. *Hadha baytukum* – „Czuj się jak u siebie w domu”] – „Czuj się jak u siebie w domu”; *Vaya por Dios* [z arab. *Hadha iradat Allah* – „Bóg tak chciał”] – „Z Bogiem”.

Podane przykłady miały na celu zobrazowanie, w jaki sposób i jak silnie kultura arabska oddziaływała na przestrzeni historii Półwyspu Iberyjskiego (dawniej i dziś) na język hiszpański. Powyższe przykłady ukazują perspektywę zakorzenienia i zasięgu arabizmów w języku hiszpańskim występujących w różnych tekstach współczesnych, z różnymi modyfikacjami znaczeniowymi. Wspomniane wpływy nie dotyczą wyłącznie przejętych struktur językowych, lecz również obyczajów i zachowań kulturowych przeniesionych i funkcjonujących w języku i kulturze hiszpańskiej w dosłownym tłumaczeniu z języka arabskiego, co jest szczególnie widoczne na przykładzie przytoczonych zwrotów.

3. Krótka historia badań nad zapożyczeniami z języka arabskiego do języka hiszpańskiego

Badania nad zapożyczeniami z języka arabskiego na język hiszpański mają długą historię zarówno jako badania ukierunkowane na same arabizmy, jak i badania ogólne, w których jako jeden z nurtów badawczych pojawiają się analizy ww. zapożyczeń. Wpisują się one w szeroki trend badań nad wpływem języka i kultury arabskiej na języki romańskie. Badaczy interesują również wzajemne relacje łaciny i języka arabskiego, w tym wariantu z Al-Andalus.

Nie sposób w niniejszym opracowaniu wspomnieć o wszystkich prowadzonych badaniach dotyczących arabizmów i zapożyczeń z j. arabskiego (różnych jego wariantów) do języków romańskich, w tym do j. hiszpańskiego. Ze względu na ogrom-

ny obszar badań oraz na charakter analizy prowadzonej w niniejszym opracowaniu autorki skupiły się wyłącznie na wskazaniu głównych kierunków powstających prac i prowadzonych poszukiwań, które w większości analizują zasoby leksykalne zapożyczeń. Przytoczone przykłady ograniczone zostały do prac powstających w języku hiszpańskim, jednak prace na ten temat powstają w różnych ośrodkach badawczych (głównie w obrębie jednostek dysponujących filologiami hiszpańskimi /iberyjskimi, iberoamerykańskimi czy arabskimi) i w różnych językach (arabskim, francuskim, niemieckim, włoskim, angielskim etc.). Badania w j. arabskim skupiają się na aspektach historycznych i mają charakter opisowy. W języku tym powstaje niewiele prac o charakterze językoznawczym, a ich autorzy powołują się na wyniki badań przedstawione przez hispanistów i brak w nich autonomicznej analizy językoznawczej. Polscy badacze przywołują zagadnienia zapożyczeń z j. arabskiego w kontekście szerszych badań historyczno-językoznawczych. W j. polskim powstają również prace dotyczące wpływów arabskich na j. polski.¹³ Jednak wśród polskich naukowców arabizmy nie są tak popularnym kierunkiem badań, jak np. w ośrodkach akademickich w Hiszpanii.

Różne opracowania przedstawiają badania bezpośrednie i pośrednie nad arabizmami (np. przy opracowaniu słowników języka hiszpańskiego – opisy poszczególnych haseł zawierają również pochodzenie danego słowa, w tym arabskie – wskazując tym samym listę arabizmów¹⁴). W badaniach nad zapożyczeniami możemy wyróżnić dwa dominujące kierunki: literaturoznawczy – koncentrujący się na analizie tekstów źródłowych pod kątem zapożyczeń z arabskiego oraz językoznawczy, w dużej mierze skupiający się na wielopłaszczyznowych badaniach nad leksyką. Analizy te dotyczą zarówno zapożyczeń bezpośrednich z języka arabskiego, jak również przejść, które nie są bezpośrednie i odbywają się za pośrednictwem trzeciego języka. Powstające opracowania uwzględniają m.in. chronologię, źródła i sposób przejścia zapożyczeń, różne obszary geograficzne, pola semantyczne czy etymologię.

Językoznawcy hiszpańscy, zajmujący się wpływem języka arabskiego na język hiszpański, w swoich pracach skupiają się głównie na badaniach nad zapożyczeniami uwzględniającymi fonetykę, gramatykę i leksykę z podziałem na poszczególne dziedziny. Główny punkt referencyjny stanowią słowniki – podające stosowne odniesienia do pochodzenia, użycia, definicji etc. oraz historyczne materiały źródłowe (zarówno teksty użytkowe, jak i literackie). Jak już zostało wspomniane w dalszej części niniejszego rozdziału skupimy się na materiałach w języku hiszpańskim, ponieważ w tym właśnie języku powstaje najwięcej opracowań, które tworzą szeroką i spójną panoramę badań nad arabizmami w językach romańskich, w tym w j. hiszpańskim. Autorzy przytaczanych prac skupiają się na ogólnej panoramie

¹³ Por. Szałek (2013), Turek (2001), oraz recenzję Zaborskiego (2002).

¹⁴ Por. np. Real Academia Española: *Diccionario de la lengua española*, 23 edycja [wersja 23.4 online], <<https://dle.rae.es>>

wpływów i wzajemnego oddziaływania kultur i języków obecnych na Półwyspie Iberyjskim oraz na poszczególnych aspektach tego oddziaływania, m.in. takich, jak wpływ na konkretne warianty j. hiszpańskiego, inne języki, którymi posługuje się ludność zamieszkująca Półwysp Iberyjski, interferencje z łaciną etc. Powstające prace można podzielić ze względu na ich zasięg badawczy, materiały źródłowe czy podział na badania zależne od płaszczyzn językowych, którymi się zajmują. Prowadzone badania są liczne i różnorodne, można wyróżnić, m.in. następujące rodzaje powstających prac: książki dotyczące historii języka hiszpańskiego, prace zbiorowe, monografie, artykuły oraz słowniki ogólne i tematyczne dotyczące arabizmów czy prace doktorskie.

Niniejszy przegląd badań należałoby zacząć od prac ogólnych, traktujących o historii języka hiszpańskiego, w których uwzględniono wpływ języka arabskiego na język hiszpański wraz z innymi uwarunkowaniami historycznymi i modyfikacjami, jakim podlegał język hiszpański na przestrzeni wieków. Jednym z bardziej znanych opracowań dotyczących historii języka hiszpańskiego jest praca autorstwa Rafaela Cano Aguilara¹⁵ *El español a través de los tiempos*. Autor przedstawia między innymi wpływ języków okresu preromańskiego oraz języka arabskiego na konfigurację języka hiszpańskiego jako autonomicznego systemu językowego. W części o pracach ogólnych dotyczących historii języka hiszpańskiego należałoby wspomnieć również o takich dziełach, jak *Historia de la lengua española* czy *Estudios de historia lingüística española* Rafaela Lapesy¹⁶.

Kolejne pozycje bibliograficzne dotyczące zapożyczeń z j. arabskiego do hiszpańskiego to opracowania zbiorowe historii języka hiszpańskiego. Jednym z takich opracowań jest *Historia de la lengua española* (2004)¹⁷. Pozycja ta jest podzielona na działy obrazujące zmiany historyczne zachodzące w języku hiszpańskim, dotyczące m.in. Hiszpanii preromańskiej, łaciny na Półwyspie Iberyjskim, arabskiego na Półwyspie Iberyjskim, ukonstytuowania się języków romańskich na Płw. Iberyjskim, kastylijskiego w wieku XIII, zmian językowych w wiekach średnich czy współczesnej hiszpańszczyzny. Jednym z rozdziałów jest *El elemento árabe en la historia lingüística peninsular: Actuación directa e indirecta. Los arabismos en los romances peninsulares (en especial, en castellano)* autorstwa arabisty i leksykografa hiszpańskiego, członka RAE (od 2017) – Federico Corriente Córdoby. Traktuje on o historycznych wpływach arabskich (pośrednich i bezpośrednich) na języki romańskie, ze szczególnym uwzględnieniem języka hiszpańskiego. Federico Corriente to również autor licznych monografii i artykułów dotyczących arabizmów (dialektologia arabska, szczególnie *andalusi*) w językach romańskich (w tym w różnych wariantach języka hiszpańskiego), poświęconych toponimom pochodzenia arabskiego,

¹⁵ Cano Aguilar (1988).

¹⁶ Lapesa (1985).

¹⁷ Cano (coord.) (2004).

leksykografii arabskiej w Hiszpanii oraz słowników arabizmów¹⁸. Jest to autor, który swymi pracami wszechstronnie wpisuje się w nurt badań nad wpływami kultury i języka arabskiego (różnych jego wariantów) na kulturę i język hiszpański.

Zapożyczenia z języka arabskiego do języków obecnych na Płw. Iberyjskim przeszły historycznie (wieki średnie) głównie w formie ustnej dzięki obecności arabskiej na terenie ówczesnej Hiszpanii poprzez wzajemne relacje społeczne (*mozárabes, mudéjares, moriscos*) oraz pisemne teksty literackie, rolnicze, medyczne, teksty użytkowe czy tłumaczenia. Relacje te, formy, drogi przejścia do j. romańskich (w tym j. hiszpańskiego) oraz sposób kształtowania się arabizmów w językach docelowych to kolejne obszary badań literaturoznawczych i językoznawczych będące przedmiotem licznych opracowań monograficznych¹⁹.

W badaniach nad arabizmami można również wydzielić nurt badań nad wzajemnymi wpływami łaciny i różnych wariantów języka arabskiego (w tym z Al-Andalus), które w późniejszych wiekach przekładają się też na wpływ na języki romańskie, co odzwierciedlają m.in. monografie takie, jak: *Arabic as a minority language*, Jonathan Owens²⁰ czy prace wspomnianego już Federico Corriente.

Relacje języka arabskiego z językami romańskimi są też tematem artykułów, np. „Palabras aventureras. Hispanismos olvidados, escondidos en hablas árabes de Marruecos” Simón Lévy²¹. Należy jednak podkreślić, że badania dotyczące zapożyczeń z języka arabskiego do różnych standardów języka hiszpańskiego – biorąc pod uwagę policentryczność języka hiszpańskiego i jego zasięg geograficzny – stanowią ogromny i nadal wymagający pogłębionych analiz porównawczych obszar poszukiwań, szczególnie w kierunku stopnia zintegrowania, użycia oraz pól semantycznych poszczególnych arabizmów. W tym miejscu warto przytoczyć artykuł Any Ruth Vidal-Luengo, *Vitalidad diacrónica y sincrónica de arabismos léxicos en el español atlántico: Madeira, Canarias, América*²², w którym ukazany został wpływ j. arabskiego na poszczególne płaszczyzny języka hiszpańskiego, z uwzględnieniem porównania wskazanych w tytule obszarów geograficznych.

Wielu autorów skupia się również na badaniach toponimów (urbanonimów, mikrotoponimów, hydronimów etc.) – jednym z bardziej znanych opracowań jest wystąpienie Jaime Olivera Asína zatytułowane *En torno a los orígenes de Castilla. Su toponimia en relación con los árabes y los beréberes*²³, w którym autor wskazywał

¹⁸ Por.: Corriente Córdoba (1992), (2000), (1999), (1998), (1996), (1981–1982), (1997a–c), (2008), (2003).

¹⁹ Por. między innymi: Galmés de Fuentes, Sánchez Álvarez, Vespertino Rodríguez, Carlos Villaverde Amieva (1994), Bajo Pérez (2000), Garulo Muñoz (1983), Granja de la (1998).

²⁰ Owens (red.) (2000).

²¹ Lévy (1995); Viguera Molins, <http://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/viewFile/RFRM0202110045A/10746>

²² Ruth Vidal-Luengo (2007–IX).

²³ Oliver Asín (1974).

na relacje arabskiego m.in. z *latíni* oraz ich wpływ na rzeczywistość językową Półwyspu Iberyjskiego. Z artykułów powstałych na ten temat warto też wymienić pracę Juana Chavarría Vargasa²⁴, w której autor opisuje 67 toponimów pochodzenia łacińsko-arabskiego.

Poza typowymi badaniami leksykograficznymi (synchronicznymi i diachronicznymi), badaniami skupiającymi się na analizie tekstów źródłowych i ich wybranych elementów (w tym ciekawych obserwacji dotyczących wpływu błędów w grafii na derywaty leksykalne²⁵) w ostatnich opracowaniach możemy zaobserwować nurt dotyczący analizy interferencji leksykalnych j. arabskiego i hiszpańskiego pod kątem ich wpływu na akwizycję języka hiszpańskiego jako obcego. Jednym z artykułów wpisujących się w ten kierunek badawczy jest praca Eloísy Llaveró i Any Ruth Vidal z 2010 roku²⁶.

4. Uwagi metodologiczne i materiał badawczy

Jak wynika z poprzednich rozdziałów, wiele zapożyczeń z j. arabskiego przechodziło na przestrzeni wieków do kultury i j. hiszpańskiego i funkcjonuje w nim obecnie. Jednak prowadzone badania pokazują też różnice w liczbie wykazywanych przez badaczy arabizmów występujących w j. hiszpańskim. Wynika to m.in. z przyjętych założeń metodologicznych dotyczących np. pochodzenia arabizmów (teksty pisemne, przekaz ustny) oraz czy w obliczeniach brano pod uwagę wyłącznie poszczególne słowa czy uwzględniano również ich derywaty. Różnice te wynikają też z faktu, że niektóre słowa pojawiają się w źródłach, ale nie funkcjonują w rzeczywistości językowej – dlatego część badaczy ich nie uwzględnia. Innym czynnikiem jest fakt, że pewna grupa zapożyczeń występuje wyłącznie w konkretnych wariantach j. hiszpańskiego, a nie we wszystkich jego standardach. Część zapożyczeń została zapomniana na rzecz zapożyczeń z innych języków, np. z j. angielskiego w wypadku słownictwa z zakresu medycyny.

Biorąc pod uwagę powyższą sytuację, autorki postanowiły sprawdzić status wybranych wyrazów związanych z życiem codziennym. Dobór materiału badawczego nastąpił z listy wyrazów zamieszczonych w rozdz. 2.2 niniejszego opracowania. Jest to lista najczęściej podawanych słów, które obrazują obecność arabizmów w j. hiszpańskim, i których arabskie pochodzenie potwierdza również słownik *DRAE*. W związku z powyższym rodzą się pytania: czy te słowa na pewno funkcjonują w j. hiszpańskim? jak w nim funkcjonują? oraz dlaczego nadal funkcjonują we współczesnej hiszpańszczyźnie? Odpowiedzi na tak postawione pytania wskazują bezpośrednio na zakorzenienie badanych wyrazów w kulturze i j. hiszpańskim.

²⁴ Chavarría Vargas (1997).

²⁵ Por. Bustamante Costa (2016).

²⁶ Llaveró Ruiz, Vidal Luengo (2010).

Badanie przeprowadzono na 3 płaszczyznach: 1. słowniku *DRAE*, 2. korpusie j. hiszpańskiego XXI wieku, 3. wymiarach zaproponowanych przez autorki niniejszego opracowania. Te trzy narzędzia badawcze uzupełniają się wzajemnie, ponieważ słownik potwierdza założenia teoretyczne (pochodzenie arabskie), korpus stanowi źródło tekstów w j. hiszpańskim reprezentatywnych dla XXI wieku, a konstrukcja wymiarów pozwala na filtrowanie informacji dostępnych w korpusie i ustalenie funkcjonowania wybranych wyrazów (materiał badawczy) we współczesnej hiszpańszczyźnie.

4.1. Materiał badawczy

Jak już wspomniano materiał badawczy został dobrany w sposób subiektywny, w oparciu o częstość pojawiania się danego wyrazu w materiałach naukowych i opracowaniach dotyczących zapożyczeń z języka arabskiego (najczęściej podawane przykłady zapożyczeń). Drugie kryterium doboru stanowiła kategoria użycia danego wyrazu – słownictwo związane z szeroko rozumianym życiem codziennym użytkowników języka hiszpańskiego.

Ponieważ najczęściej podawane przykłady arabizmów w rozmaitych źródłach różnią się między sobą zarówno zapisem (transliteracją lub transkrypcją), podawanymi znaczeniami, jak i samym pochodzeniem (wariant arabski), dlatego autorki, będąc świadomymi występujących różnic, jako ostateczny wyznacznik przyjęły wskazania słownika *Diccionario de la Lengua Española RAE*²⁷. Stąd w przedstawianym opracowaniu przyjęto za *DRAE*, że materiał badawczy jest pochodzenia arabskiego (słowa bezpośrednio pochodzące z j. arabskiego lub takie, które do arabskiego przeszły z innego języka).

Diccionario de la Lengua Española [RAE]

Autorki korzystały z 23 edycji słownika w wersji elektronicznej (online)²⁸ opublikowanej w październiku 2014 roku. *Diccionario de la Lengua Española* to obszernie opracowanie akademickie uwzględniające wszystkie warianty i standardy języka hiszpańskiego. Powstał we współpracy z Asociación de Academias de la Lengua Española (ASALE) – stowarzyszeniem zrzeszającym 22 akademie języka hiszpańskiego reprezentujące jego różne geolekty. Wyszukiwanie w wersji online może się odbywać na poziomie różnych parametrów, np. wyszukiwania po wyra-

²⁷ Real Academia Española: *Diccionario de la lengua española*, 23 edycja [wersja 23.4 online]. <<https://dle.rae.es>>

²⁸ Należy zauważyć, że słownik ten jest przygotowywany przez Real Academia Española (Hiszpańską Akademię Królewską), która powstała w Madrycie w 1713 z założeniem dbałości o spuściznę kulturową, w tym językową i językoznawczą. Pierwszy słownik powstał w l. 1726–1739 (*Diccionario de autoridades*, 6 tomów) i stanowił pierwowzór późniejszej leksykografii akademickiej w Hiszpanii.

zach, wyrażeniach i zwrotach, lematach (z podziałem na dalsze kategorie). Każdorazowo słownik podaje skróconą etymologię wyrazu, dane gramatyczne, znaczenie z podstawowymi konotacjami. Z racji charakteru wersji elektronicznej nie występują w niej przykłady użycia w zdaniach. W odniesieniu do danych zebranych na potrzeby niniejszego badania należy zaznaczyć, że *DRAE* podaje pochodzenie wyrazów w różny sposób – część wyrazów została wskazana jako wyrazy pochodzące z arabskiego klasycznego (zatem można wnioskować, że zostały zapożyczone z arabskich form pisemnych), część wyrazów została wskazana jako zapożyczenia z dialektów (co pozwala na wniosek, że zostały zapożyczone z arabskich form ustnych), jednak część opisów słownikowych nie wskazuje na wariant arabski, podając wyłącznie lakoniczną informację, że wyraz pochodzi z arabskiego. Jednocześnie należy zauważyć, że słownik pokazuje transkrypcję lub transliterację wyrazu arabskiego będącego źródłem zapożyczenia, natomiast nie podaje pisowni arabskiej ani wymowy, co oznacza, że przy braku wskazania wariantu arabskiego, z którego pochodzi dany wyraz, wariant ten nie jest możliwy do ustalenia. Jest to istotne ze względu na fakt, że pochodzenie z konkretnego wariantu j. arabskiego skutkuje zawężeniem pól znaczeniowych danego zapożyczenia.

Podczas opracowywania materiału badawczego autorki zauważyły różnice występujące między opracowaniami naukowymi a słownikiem w zakresie pochodzenia poszczególnych słów, dlatego na potrzeby niniejszego badania pominięto wyrazy, których Słownik *DRAE* nie potwierdza jako pochodzących (zapożyczonych) z j. arabskiego²⁹. Wybrane wyrazy to rzeczowniki pospolite, w liczbie pojedynczej, związane z nazewnictwem odnoszącym się do szeroko rozumianego życia codziennego. Istotnym kryterium był również wymóg, aby pierwsze znaczenie arabizmu w j. hiszpańskim pokrywało się ze znaczeniem prymarnym funkcjonującym w j. ogólnoarabskim. Poniżej przedstawiono listę alfabetyczną wybranych do analizy wyrazów:

aceituna [z arab. hiszp. *azzaytúna*, to z arab. klas. *zaytūnah*, a to z aram. *zaytūnā*, zdrobnienie od *zaytā*]; **alberca** [z arab. hiszp. *alḥazána*, i to z arab. klas. *ḥizānah*]; **alcohol** [z arab. hiszp. *kuḥūl*, to z arab. klas. *kuḥl*]; **alfombra** [1. z arab. hiszp. *alḥánbal*, to z arab. klas. *ḥanbal*; 2. z arab. hiszp. *alḥúmra*, to z arab. klas. *ḥumrah*]; **algodón** [z arab. hiszp. *alqutún*, to z arab. klas. *quṭn*]; **almohada** [z arab. hiszp. *almuḥádda*, to z arab. klas. *miḥaddah*]; **azotea** [z arab. hiszp. *assuṭáyḥa*, zdrobnienie od *sáṭḥ*, to z arab. klas. *saṭḥ*]; **café** [z wł. *caffè*, to z tur. *kahve*, a to z ar. klas. *qahwa*]; **jarabe** [z arab. hiszp. *šaráb*, to z arab. klas. *šarāb*]; **naranja** [z arab. hiszp. *naraṅga*, to z arab. *nāraṅg*, to z pers. *nārang*,

²⁹ Wyrazy brane pod uwagę w badaniu są zapożyczeniami bezpośrednimi. Wyjątek stanowi słowo *café*, które jest zapożyczeniem pośrednim (por. rozdz. 1 i 2). Autorki zdecydowały się na uwzględnienie tego słowa w badaniu ponieważ nie zmieniło się ono pod względem morfologicznym przy przejściach do kolejnych języków i stanowi bogatą ilustrację zintegrowania zapożyczenia pochodzenia arabskiego w j. hiszpańskim.

a to z sanskr. *nāraṅga*]; *taza* [z arab. hiszp. *tássa*, to z arab. *ṭassah* lub arab. klas. *ṭast*, a to z pers. *tašt*].

Corpus de Español del Siglo XXI [CORPES XXI, RAE]

Szczegółowe aspekty uzusu poszczególnych wyrazów z materiału badawczego autorki przeanalizowały, posługując się materiałami zawartymi w korpusie *CORPES XXI*. Uzasadnia to wybór wskazanych wyżej źródeł (*DRAE* i *CORPES XXI*) jako materiałów i narzędzi badawczych wzajemnie się uzupełniających. *Corpus de Español del Siglo XXI [CORPES XXI, RAE]* podobnie jak *Corpus de Referencia del Español Actual (CREA)* jest zbiorem tekstów różnego pochodzenia o różnej tematyce, który ze względu na swą objętość został zgromadzony na nośnikach elektronicznych.

Oba wymienione są korpusami ogólnymi (referencyjnymi), zaprojektowanymi w sposób umożliwiający pozyskanie wyczerpujących informacji dotyczących leksyki w danym okresie historycznym. *CORPES XXI* zawiera między innymi teksty powieści, sztuk teatralnych, scenariuszy filmowych, wiadomości prasowych, esejów, artykułów, transkrypcje wiadomości radiowych i telewizyjnych, transkrypcje rozmów, wystąpień publicznych etc. *CORPES XXI* uwzględnia policentryczność języka hiszpańskiego – co oznacza zgromadzenie tekstów różnego typu, z różnych krajów hiszpańskojęzycznych. Z tego względu teksty znajdujące się w *CORPES XXI* są oznaczone zgodnie z określonymi parametrami, a kodowanie w specjalnie zaprojektowanym systemie umożliwia dostęp do wyszukiwania danych pod kątem wybranych parametrów.

CORPES XXI to projekt zlecony *RAE (Academia Real Española)* przez akademię języka hiszpańskiego decyzją podjętą podczas kongresu *XIII Congreso de la Asociación de Academias de la Lengua Española* w Medelliń w marcu 2007 roku. Zgodnie z wytycznymi na *COPRES XXI* miały składać się teksty pisemne oraz ustne pochodzące z Hiszpanii, Ameryki Łacińskiej, Filipin i Gwinei Równikowej z dystrybucją 25 milionów form na każdy rok przypadający na XXI wiek. Pierwsza wersja *CORPES XXI* została zaprezentowana podczas kongresu VI Congreso Internacional de la Lengua Española w Panamie, w październiku 2013 roku. Od grudnia 2013 roku *CORPES XXI* pozwala na pozyskiwanie danych dotyczących pojedynczych wyrazów, zwrotów bądź wyrażen oraz kategorii lub podkategorii gramatycznych. W pierwszej fazie projektu (ukończony w grudniu 2014 roku) zebrano teksty przypadające na lata 2001–2012. Od roku 2015 publikowane są kolejne, ulepszone wersje *CORPES XXI*, od wersji 0.8 (kwiecień 2015) do wersji 0.93 w lutym 2021 roku, która obejmuje ponad 316 000 dokumentów składających się na 333 miliony form ortograficznych pochodzących z tekstów pisanych oraz transkrypcji wypowiedzi ustnych. Z czego w sekcji fikcja literacka (powieści, scenariusze filmowe, opowiadania, sztuki teatralne) liczba form przekracza 93 miliony; z tekstów niebędących fikcją literacką oraz z artykułów prasowych (nauki społeczne, zdrowie, polityka, sztuka, technika) to ok. 238 milionów form. Teksty pochodzące z książek

tworzą zbiór ok. 166 milionów form, a z publikacji prasowych ok. 158 milionów form. Poza tym 6,5 miliona form pochodzi z blogów, wywiadów (zapis cyfrowy) i miscellaneów³⁰. Zebrany materiał jest podzielony na pięcioletnie okresy XXI wieku. Zachowano równowagę pomiędzy tekstami z Hiszpanii i Ameryki Łacińskiej wchodzącymi w skład korpusu, ustalając proporcje 30–70%, co oznacza, że teksty zaklasyfikowane jako hiszpańskie stanowią ok. 30% zbioru.

CORPES XXI dysponuje różnymi parametrami wyszukiwania, które można w dowolny sposób zestawiać. Główne parametry dotyczą pochodzenia tekstów (kraje hiszpańskojęzyczne) oraz tzw. stref lingwistycznych (m.in. Ameryka, w tym USA), podziału na teksty pisemne i transkrypcje tekstów ustnych. Poza tym parametry odnoszą się do ustawień takich, jak typ tekstu, tematyka, nośnik, parametry gramatyczne, szyk zdania, przedział historyczny (okresy pięcioletnie). W niniejszym opracowaniu autorki korzystały z wersji 0.92 oraz z wersji 0.93 *CORPES XXI*. Obecnie na stronach *RAE* jest również dostępna wersja testowa 0.94 *CORPES XXI* (lipiec 2021), w której pojawiły się już nieliczne przykłady z kolejnego okresu pięcioletniego (2021–2025).

Po wstępnej klasyfikacji słownictwa będącego przedmiotem dalszej analizy autorki skupiły się na sprawdzeniu materiału badawczego pod kątem przyjętych na potrzeby niniejszego opracowania wymiarów: częstotliwości występowania w korpusie, typologii (typu) tekstów, tematyki oraz formy gramatycznej i pola znaczeniowego.

4.2. Wymiary badawcze

Sformułowane poniżej wymiary ujmują szereg istotnych założeń teoretycznych i praktycznych dotyczących zapożyczeń z j. arabskiego w j. hiszpańskim, ale ich w żaden sposób nie wyczerpują. Wymiary mają charakter ogólny, a ich rolą jest pomoc w uporządkowaniu różnorodnych danych językowych i kulturowych obu języków. Każdy wymiar ma pokazywać inny aspekt funkcjonowania słów zapożyczonych z j. arabskiego w rzeczywistości językowej i kulturowej j. hiszpańskiego³¹.

Dalsze etapy badawcze powinny objąć pogłębioną analizę ilościową rejestrowanych w korpusach i występujących w tekstach zapożyczeń przy użyciu zaawansowanych narzędzi statystycznych. Wskaźnik dyspersji, częstość relacyjna, ekstensja stylowa, filiacja odmian różnostylowych j. hiszpańskiego ze względu na zapożyczenia z j. arabskiego czy choćby wyjściowe testy istotności (np. test chi kwadrat) określają zarys procedur badawczych, które zostaną podjęte w nieodległej przyszłości.

³⁰ Zob. <https://www.rae.es/banco-de-datos/corpes-xxi>

³¹ Por. Bańcerowski, J., Oueslati, J. (2020); Bańcerowski, J., Pogonowski J., Zgółka T. (1982); Oueslati, J. (2015).

Wymiary stworzone przez autorki częściowo pokrywają się z parametrami wyszukiwania dostępnymi w *CORPES XXI*. Należy je traktować jako wzajemnie uzupełniające się elementy badania, ponieważ tylko w ten sposób można zaobserwować pełne spektrum integracji badanych arabizmów z j. hiszpańskim. Wymiary wykorzystują dwa aspekty: ilościowy i jakościowy i dają możliwość sprawdzenia wskazanego słownictwa dwupłaszczyznowo: ze wskazaniem częstości występowania oraz jakości (parametry gramatyczne i semantyczne) wskazującej na pola semantyczne i sposób wykorzystania, a co za tym idzie integracji danego słownictwa z kulturą i językiem hiszpańskim.

4.2.1. Wymiar częstości

Wymiar częstości badanego wyrazu w korpusie wskazuje na jego zasięg i rozpowszechnienie w użyciu. W tej części badania autorki skorzystały z narzędzi oferowanych przez *CORPES XXI*, dzięki którym można dobrać parametry dotyczące pochodzenia tekstów – jak już zostało wspomniane badanie skupiało się na tekstach z Hiszpanii – oraz pięcioletnich przedziałów czasowych, na które podzielono XXI wiek. Zaznaczając parametr Hiszpania, otrzymujemy frekwencję ogólną (całościową) danego wyrazu w korpusie w tekstach pisemnych i transkrypcjach tekstów ustnych, następnym kryterium częstości to podział na teksty pisemne oraz transkrypcje tekstów ustnych. W obu powyższych parametrach uzyskujemy dane dotyczące liczby wystąpień danego wyrazu oraz w ilu tekstach dany wyraz wystąpił. Kolejną podkategorią jest podział na poszczególne lata XXI wieku. Autorzy *CORPES XXI* podzielili je na cztery przedziały czasowe: 2001–2005, 2006–2010, 2011–2015 i 2016–2020. Te przedziały czasowe podzielono również na: a) dane zbiorcze dotyczące wskazanych lat (łącznie teksty pisemne i transkrypcje tekstów ustnych), b) dane dotyczące tekstów pisemnych we wskazanych przedziałach czasowych, c) dane dotyczące transkrypcji tekstów ustnych we wskazanych przedziałach czasowych. Obrazuje to poniższa tabela.

Frekwencja ogólna (teksty pisemne i ustne): X wystąpień w Y tekstach		
Frekwencja ogólna: teksty pisemne i ustne	Frekwencja: teksty pisemne	Frekwencja: teksty ustne
X wystąpień w Y tekstach	Ogólna: X wystąpień w Y tekstach	Ogólna: X wystąpień w Y tekstach
2001–2005 liczba wystąpień X	2001–2005 liczba wystąpień X	2001–2005 liczba wystąpień X
2006–2010 liczba wystąpień X	2006–2010 liczba wystąpień X	2006–2010 liczba wystąpień X
2011–2015 liczba wystąpień X	2011–2015 liczba wystąpień X	2011–2015 liczba wystąpień X
2016–2020 liczba wystąpień X	2016–2020 liczba wystąpień X	2016–2020 liczba wystąpień X

Należy jednak pamiętać, że pomimo przedstawienia statystyki danego wyrazu przy analizie tego wymiaru konieczne jest uwzględnienie faktu, że wymiar częstotliwości nie jest jednakowy dla każdego badanego wyrazu, np. wyraz *alcohol* i wyraz *jarabe* – oba związane z „kuchnią” – mają znacząco różną częstotliwość. Jednak dopiero w wymiarze tematyka widzimy istotę danego wyrazu, jego zakres oraz zakorzenienie w kulturze hiszpańskiej (pomimo niskiej statystyki). Na podstawie opisanych wyżej parametrów korpusowych autorki stworzyły wymiar częstotliwości, wybierając w wyszukiwarce korpusowej parametry takie, jak: obszar geograficzny – Hiszpania, i pięcioletnie okresy, na które podzielono XXI w. Pozostałe parametry w tym wymiarze były zastosowane jako „wszystkie dziedziny”. W ten sposób otrzymano szczegółowe wskazania, jak na przestrzeni ww. pięcioletnich okresów kształtowało się użycie wybranego słownictwa na terenie Hiszpanii.

4.2.2. Wymiar typ tekstu

Wymiar dotyczący typu tekstu, w którym pojawia się dane słowo, wskazuje zakorzenienie danego wyrazu w języku i kulturze hiszpańskiej. Jest to wymiar, co do którego CORPES XXI proponuje różne parametry – zarówno odnoszące się do tekstów literackich (fikcja), jak i współczesnych mediów. Zasoby korpusu hiszpańszczyzny XXI wieku zostały podzielone na główne typy, takie jak teksty literackie (fikcja), wiadomości, blogi, teksty akademickie, wywiady, opinie, teksty popularyzatorskie oraz szereg innych. Kategoria ta w większości powtarza te same typy tekstów, jednak przy niektórych wyrazach autorki zauważyły drobne różnice we wskazywanych parametrach (np. przy wyrazie *alfombra* pojawiają się też parametry takie, jak „dyskurs”, „folder”, czy „biografia i wspomnienia”; przy wyrazie *azotea* pojawia się parametr „krytyka”, powracający przy wyrazie *café*, przy wyrazie *algodón* parametr „reportaż”).

W parametrach związanych z typem tekstu, podobnie jak w parametrach związanych z częstotliwością istnieje możliwość sprawdzenia danych ogólnych (teksty pisemne i transkrypcje tekstów ustnych) dotyczących całości zebranych materiałów przypisanych do danego typu tekstu, jak również rozbić badanie na teksty pisemne i transkrypcje tekstów ustnych i uzyskanie szczegółowych danych w tych parametrach wyszukiwania. W wymiarze dotyczącym typu tekstu autorki wybrały parametr „wszystkie”, równocześnie zaznaczając obszar Hiszpanii i sprawdziły je pod kątem występowania w tekstach pisemnych oraz transkrypcjach tekstów ustnych uzyskując szczegółowe dane dotyczące terenów Hiszpanii.

4.2.3. Wymiar tematyka

Wymiar dotyczący tematyki tekstów zebranych w CORPES XXI wskazuje, podobnie jak wymiar odnoszący się do typu tekstu, na zakorzenienie badanego wyrazu w języku i kulturze. Wskazuje też pola semantyczne, w których użytkownicy języka

hiszpańskiego najczęściej wykorzystują badane arabizmy oraz ich zakres dziedzinowy, sposób wykorzystania i uzus. W korpusie parametry związane z tematyką zostały podzielone na ok. 10 tematów, które związane są m.in. z aktualnościami / czasem wolnym / życiem codziennym; sztuką / kulturą / spektaklami; teatrem; naukami ścisłymi i technologią; polityką / ekonomią i sądownictwem; zdrowiem; naukami społecznymi / wierzeniami / ideami. W parametrach tych pojawiły się też jako tematyka scenariusze oraz opowiadania. Podobnie jak w poprzednich dwóch wymiarach, w wymiarze związanym z tematyką *CORPES XXI* umożliwia przeprowadzenie badania ogólnego wszystkich zebranych tekstów, jak również podział na badania szczegółowe i zebranie osobnych danych dotyczących tekstów pisemnych i transkrypcji tekstów ustnych.

Za wymiar tematyka autorki przyjęły wyszukiwanie dotyczące obszaru Hiszpanii i wszystkich parametrów dotyczących tematyki oferowanych przez korpus (teksty pisemne i transkrypcje tekstów ustnych), uzyskując szczegółowe dane dotyczące częstości poszczególnych wyrazów w zaznaczonych parametrach oraz dostęp do tekstów z zaznaczonego zakresu tematycznego.

4.2.4. Wymiar forma gramatyczna

Forma gramatyczna jest jednym z wymiarów wskazujących na sposób integracji i zasięg danego wyrazu w strukturach języka hiszpańskiego. W wypadku tego wymiaru korpus *CORPES XXI* dysponuje parametrami takimi, jak rodzaj i liczba oraz części mowy, wg których można ustawić parametry wyszukiwania. Można też za pomocą bardziej zaawansowanego wyszukiwania sprawdzić szyk zdania i „łączliwość” danego wyrazu. Forma gramatyczna w języku docelowym wskazuje na sposób integrowania oraz modyfikacje, jakie miały miejsce w stosunku do arabskiego pierwowzoru. Wymiar gramatyczny przyjęty przez autorki opracowania opierał się na sprawdzeniu jak badane wyrazy (rzeczowniki) zachowują się w j. hiszpańskim ze względu na rodzaj i liczbę, ze względu na bezpośrednie otoczenie przed i po (uwzględniono kategorię rzeczownika, czasownika, przymiotnika i przyimka). Przykłady ilustrujące otoczenie zostały wybrane ze wszystkich typów tekstów w wyszukiwaniu zaawansowanym („fikcja” / „nie fikcja”).

4.2.5. Wymiar pole semantyczne

Ostatni, piąty wymiar wskazuje mechanizmy pomagające w zakorzenieniu się oraz integracji zapożyczeń z języka arabskiego w języku i kulturze hiszpańskiej. Ukazuje modyfikacje znaczeniowe, jakim uległy poszczególne wyrazy w stosunku do pierwowzoru arabskiego i uzus stosowany przez rodzimych użytkowników języka hiszpańskiego. Wymiar dotyczący pola semantycznego nie występuje jako para-

metr w korpusie – powstał w oparciu o poprzednie wymiary i dotyczył analizy poszczególnych wyrazów występujących w tekstach wyszukanych pod kątem tematyki (wymiar 4.2.3), typu tekstu (wymiar 4.2.2) oraz różnych konotacji przez nie wskazanych.

5. Zasięg arabskich zapożyczeń leksykalnych w języku hiszpańskim

5.1. Częstość

Frekwencję ogólną poszczególnych słów w tekstach pisemnych i transkrypcjach tekstów ustnych podzielono zgodnie z przyjętym wzorem na: frekwencję wysoką (powyżej 5000 wystąpień), średnią (pomiędzy 1000 a 5000 wystąpień) i niską (poniżej 1000 wystąpień). Dla poszczególnych słów wynik kształtuje się następująco: pierwsza grupa (wysoka) to słowa *café* (10041 wystąpień w 2365 tekstach), *alcohol* (7110 wystąpień w 1866 tekstach), druga grupa (średnia) obejmuje następujące słowa: *alfombra* (1474 wystąpień w 673 tekstach), *algodón* (1320 wystąpień w 575 tekstach), *almohada* (1046 wystąpień w 453 tekstach), *naranja* (2767 wystąpień w 1130 tekstach), *taza* (1773 wystąpień w 632 tekstach), a trzecia grupa (niska) to słowa: *aceituna* (351 wystąpień w 159 tekstach), *alberca* (97 wystąpień w 52 tekstach), *azotea* (552 wystąpień w 229 tekstach), *jarabe* (279 wystąpień w 127 tekstach), wykazują niską frekwencję w *CORPES XXI*.

Kolejny obszar badawczy odnoszący się do frekwencji dotyczył frekwencji danych słów w tekstach pisemnych w opozycji do tekstów ustnych:

Jak można zaobserwować na przykładach podanych w tabeli nr 1 i tabeli nr 2 frekwencja poszczególnych słów w tekstach pisemnych jest znacząco wyższa niż frekwencja tych samych słów w transkrypcjach tekstów ustnych. W tekstach pisemnych poszczególne słowa wykazywały następujące frekwencje: *aceituna* (336 wystąpień w 154 tekstach), *alberca* (97 wystąpień w 52 tekstach), *alcohol* (6994 wystąpień w 1831 tekstach), *alfombra* (1471 wystąpień w 670 tekstach), *algodón* (1204 wystąpień w 519 tekstach), *almohada* (1041 wystąpień w 451 tekstach), *azotea* (552 wystąpień w 229 tekstach), *café* (9886 wystąpień w 2307 tekstach), *jarabe* (274 wystąpień w 125 tekstach), *naranja* (2739 wystąpień w 1114 tekstach), *taza* (1765 wystąpień w 628 tekstach). W tekstach ustnych frekwencja była bardzo niska, w wypadku niektórych słów korpus nie wykazywał transkrypcji tekstów ustnych (*alberca* (0), *azotea* (0)), frekwencja pozostałych wyrazów kształtowała się następująco: *aceituna* (15 wystąpień w 5 tekstach), *alcohol* (116 wystąpień w 35 tekstach), *alfombra* (3 wystąpień w 3 tekstach), *algodón* (10 wystąpień w 5 tekstach), *almohada* (5 wystąpień w 2 tekstach), *café* (155 wystąpień w 58 tekstach), *jarabe* (5 wystąpień w 2 tekstach), *naranja* (28 wystąpień w 16 tekstach), *taza* (8 wystąpień w 4 tekstach).

Tabela nr 1. Frekwencja: teksty pisemne

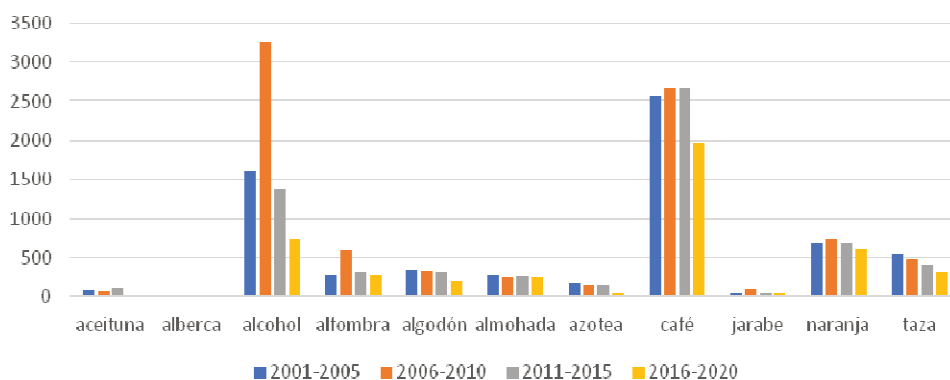
LATA	BADANE SŁOWA										
	<i>aceituna</i>	<i>alberca</i>	<i>alcohol</i>	<i>alfombra</i>	<i>algodón</i>	<i>almohada</i>	<i>azotea</i>	<i>café</i>	<i>jarabe</i>	<i>naranja</i>	<i>taza</i>
2001–2005	84	18	1610	290	345	286	186	2579	56	701	550
2006–2010	74	30	3260	588	332	246	146	2677	98	739	479
2011–2015	121	29	1383	317	324	259	161	2668	61	696	419
2016–2020	57	20	741	279	203	250	59	1962	59	603	317

Tabela nr 2. Frekwencja: transkrypcje tekstów ustnych

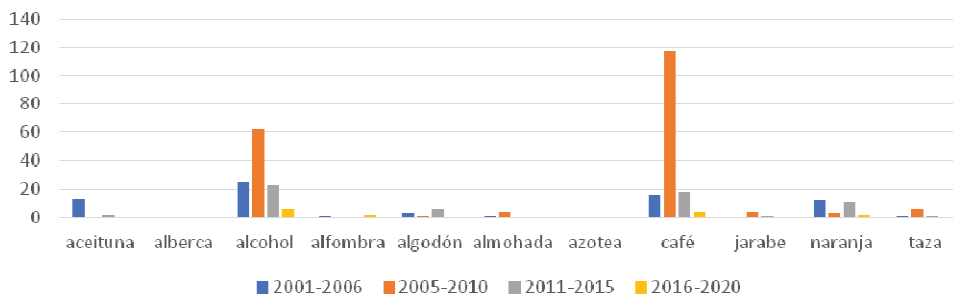
LATA	BADANE SŁOWA										
	<i>aceituna</i>	<i>alberca</i>	<i>alcohol</i>	<i>alfombra</i>	<i>algodón</i>	<i>almohada</i>	<i>azotea</i>	<i>café</i>	<i>jarabe</i>	<i>naranja</i>	<i>taza</i>
2001–2006	13	–	25	1	3	1	–	16	–	12	1
2005–2010	–	–	62	–	1	4	–	117	4	3	6
2011–2015	2	–	23	–	6	–	–	18	1	11	1
2016–2020	–	–	6	2	—	–	–	4	–	2	–

Tabela nr 1 i tabela nr 2 pokazują również, jak zmieniała się frekwencja poszczególnych słów występujących w tekstach pisemnych i transkrypcjach tekstów ustnych w kolejnych okresach pięcioletnich XXI wieku. Ogólnie można przyjąć, że najniższą frekwencję w tekstach pisemnych poszczególne słowa wykazywały w latach 2001–2005 oraz 2016–2020 – czyli w początkowych i końcowych latach, które obejmuje korpus. W odniesieniu do transkrypcji tekstów ustnych rozkład frekwencji badanych słów jest nierównomierny, można natomiast jednoznacznie wskazać na ostatni okres pięcioletni (2016–2020) jako ten, w którym dla większości słów (*aceituna*, *alberca*, *algodón*, *almohada*, *azotea*, *jarabe*, *taza*) nie wykazano transkrypcji tekstów ustnych. Powyższe dane podsumowują następujące wykresy:

Frekwencja: teksty pisemne

Frekwencja: transkrypcje tekstów ustnych

5.2. Typ tekstu

Celem tej części badania jest pokazanie, w jakiego typu tekstach występują badane słowa, które typy tekstów są dominujące i jaka jest frekwencja poszczególnych słów w danym typie tekstu. Za względu na znikomą liczbę danych dotyczących transkrypcji tekstów ustnych w kategorii „typ tekstu” autorki uwzględniły w wynikach badań wyłącznie teksty pisemne.

Wszystkie badane słowa zostały sklasyfikowane w korpusie wg następujących typów tekstów: „teksty popularyzatorskie”, „fikcja”, „wiadomości”, „blog”, „teksty akademickie”, „wywiad”, „inne”. W wypadku wyszukiwania słów *algodón*, *alfombra*, *azotea*, *café* występują też inne typy tekstów, takie jak: „folder”, „biografia”, „reportaż”, „przemówienie”, „krytyka”. Typologia nie jest zatem jednakowa dla każdego słowa.

Ze względu na frekwencję badanych słów przypisanych do danych typów tekstów dominują kategorie takie, jak: „fikcja” (max. frekwencja to 6502, min. to 50), „teksty popularyzatorskie” (max. frekwencja to 689, min. to 12), wiadomości (max. frekwencja to 232, min. to 3) i blog (max. frekwencja to 400, min. to 1).

Ze względu na frekwencję danego słowa w poszczególnych typach tekstów wyniki badania kształtują się następująco: słowa takie, jak *alberca* (50), *alcohol* (1657), *alfombra* (935), *algodón* (456), *almohada* (818), *azotea* (426), *café* (6502), *taza* (1289), *naranja* (822), najczęściej występują w kategorii „fikcja”, natomiast słowa *jarabe* (114) i *aceituna* (120) najczęściej spotykane są w typie „teksty popularyzatorskie”.

5.3. Tematyka

Poniżej zostały zaprezentowane tematy, w których pojawiły się badane słowa. Autorki porównały frekwencję danych słów w parametrach tematycznych, aby uzyskać dane dotyczące tematyki dominującej w badanych słowach w tekstach pisemnych i transkrypcjach tekstów ustnych.

Wszystkie badane słowa zostały sklasyfikowane w korpusie w następujących tematach: „aktualności, czas wolny, życie codzienne”, „powieść”, „sztuka, kultura”,

„nauki ścisłe i technologia”, „polityka, ekonomia, sądownictwo”, „zdrowie”, „nauki społeczne, wierzenia”, „teatr”, „opowiadanie”, „scenariusz”. W korpusie przy badanych słowach w kategoriach tematycznych dotyczących transkrypcji tekstów ustnych występuje wpis „brak danych”.

Ze względu na frekwencję badanych słów w danej tematyce dominują kategorie takie, jak „powieść” (max. frekwencja to 5164, min. to 39), „aktualności, czas wolny, życie codzienne” (max. frekwencja to 1417, min. to 37), „sztuka, kultura” (max. frekwencja to 436, min. to 16). Kategorie z najmniejszą frekwencją to „scenariusz” (max. frekwencja to 228, min. to 2), „polityka i ekonomia” (max. frekwencja to 385, min. to 1), „nauki ścisłe” (max. frekwencja to 252, min. to 14).

Ze względu na frekwencję danego słowa w poszczególnych kategoriach wyniki badania kształtują się następująco: słowa takie, jak *naranja* (977), *aceituna* (69), *algodón* (393), najczęściej występują w kategorii „aktualności, czas wolny, życie codzienne”, słowa takie, jak *café* (5164), *alfombra* (756), *almohada* (630), *azotea* (254), *taza* (986), *alberca* (44) najczęściej występują w kategorii „powieść”, słowa takie, jak *alcohol* (3092), *jarabe* (98) najczęściej występują w kategorii „zdrowie”. Należy zwrócić uwagę, że dysproporcje frekwencyjne wynikają z samej budowy korpusu – liczby danych słów występujących w samym korpusie, co przekłada się na ich frekwencję w poszczególnych kategoriach. Kolejnym istotnym czynnikiem jest fakt, że w badaniu brano pod uwagę wyszukiwanie rzeczowników w l. poj., co również wpływa na wynik wyszukiwania. Podane w nawiasach liczby odpowiadają częstości danego słowa w każdej kategorii.

5.4. Gramatyka

Część badań dotyczących gramatyki ma na celu pokazać, jak zachowują się zapożyczenia arabskie w systemie gramatycznym j. hiszpańskiego, inaczej mówiąc czy słowa pochodzenia arabskiego dostosowały się do zasad gramatycznych j. hiszpańskiego i zachowują się jak słowa pochodzenia łaćnińskiego, czy wykazują opór i nie integrują się gramatycznie z językiem docelowym – hiszpańskim. W niniejszej części autorki nie pretendują do zbadania całości zagadnień gramatycznych dotyczących zapożyczeń arabskich w j. hiszpańskim, przedstawiają tylko niektóre ich aspekty w następujących obszarach:

5.4.1 Rodzaj i liczba rzeczownika

Słowa, które w j. arabskim są r.m. i w j hiszpańskim są r.m.

algodón (...) *el lino, el algodón, el yute, etc. se emplean como fibras textiles.* – „(...) len, bawełna i juta etc. są używane jako włókna tekstylne”;

- jarabe** (...) *al revolver en el cajón de la cómoda en busca de su jarabe para la tos* (...) – „(...) szperając w szufladzie w poszukiwaniu syropu na kaszel (...)”;
- alcohol** *No me apetece mucho beber alcohol.* – „Naprawdę nie mam ochoty na picie alkoholu”.

W wyrazach **algodón** i **alcohol** zapożyczenia zostały utworzone zgodnie z gramatyką arabską (r.m. kończy się na spółgłoskę). W przypadku słowa **jarabe** zmodyfikowano wzór gramatyki arabskiej poprzez dodanie samogłoski „e”.

Słowa, które w j. arabskim są r.m., a w j. hiszpańskim są r.ż.

- alfombra** *En el suelo, una vieja alfombra.* – „Na podłodze stary dywan”;
- azotea** *Alguien ha disparado desde la azotea de la casa de enfrente* – „Ktoś wystrzelił z tarasu na dachu domu naprzeciwko”.

W tych wyrazach widoczne są duże zmiany fonetyczne i morfologiczne, końcówka -a oznacza w j. hiszpańskim r.ż.

Słowa, które w j. arabskim są r.ż. i w j. hiszpańskim też są r.ż.

- aceituna** *Un vermut de domingo, con su aceituna rellena de anchoa (...)* – „Niedzielną wermut z oliwką nadziewaną anchois, (...)”;
- alberca** *Se conformó con bañarse en la alberca* – „Zadowolił się kąpielą w basenie”;
- almohada** (...) *su cara muy pálida en la almohada y sus ojos siguiéndola por la habitación* – „(...) jej bardzo blada twarz na poduszce i jej oczy śledzące ją po pokoju”;
- naranja** *¿Te pelo una naranja?* – „Obrać ci pomarańczę?”;
- taza** (...) *me uní a mi padre que me estaba preparando una taza de café con leche.* – „(...) dołączyłem do ojca, który przygotowywał mi filiżankę kawy z mlekiem”.

Zarówno w j. arabskim, jak i j. hiszpańskim końcówka -a oznacza rodzaj żeński rzeczownika.

Słowa, które w j. arabskim są r.ż. a w j. hiszpańskim są r.m.

- café** *Vamos, Segundo, el café está listo.* – „Dalej, Segundo, kawa jest gotowa”.

Słowo to w j. arabskim funkcjonuje w r.ż. *qahwa*, końcówka w wersji przekazu ustnego „-a” pojawiająca się w wymowie oznacza rodzaj żeński. Oznacza to, że w słowniku j. hiszpańskiego uwzględniono wersję ustną, a nie wersję pisemną, co pozwala przypuszczać, że zapożyczenie przeszło do j. hiszpańskiego zgodnie z wymową, a nie ortografią standardu arabskiego.

Wybrane do analizy słowa (rzeczowniki, l. poj., r.m. / r.ż., w j. hiszpańskim) w j. hiszpańskim przyjęły formy l. mn. r.m. / r.ż. na podstawie zasad gramatycznych j. hiszpańskiego – poprzez dodanie końcówek „-s” (rzeczowniki zakończone na samogłoskę) oraz „-es” (rzeczowniki zakończone na spółgłoskę).

aceituna – aceitunas	(...) <i>dos bolsas de aceitunas y dos latas de bonito</i> (...) – „ (...) dwie torebki oliwek i dwie puszkę tuńczyka (...)”;
alberca – albercas	(...) <i>para ir a nadar desnudos en las albercas, robar melocotones y sandías y esconderse en los trigales</i> (...) – „(...) żeby pływać nago w sadzawkach, kraść brzoskwinie i arbuzy i chować się w łąkach pszenicy (...)”;
alcohol – alcoholes	<i>Luego me pasé al vino tinto por no mezclar alcoholes</i> – „Później przetrzuciłem się na czerwone wino, żeby nie mieszać alkoholi”;
azotea – azoteas	(...) <i>playas y azoteas de la ciudad</i> (...) – „(...) plaże i tarasy na dachach miast (...)”;
alfombra – alfombras	(...) <i>lo único que le quedaban eran esas alfombras persas del salón</i> (...) – „(...) jedyne, co jej pozostało, to te perskie dywany z salonu (...)”;
algodón – algodones	<i>la herida se le abrió por el sobreesfuerzo</i> (...) <i>y se la taponaron con trapos y algodones para que empapara la sangre</i> – „(...) rana otworzyła się z powodu przemęczenia (...) i założyli tampon ze szmatek i wacików, żeby wchłonęły krew”;
almohada – almohadas	(...) <i>apoyando la espalda sobre las almohadas</i> (...) – „(...) opierając plecy na poduszkach (...)”;
café – cafés	<i>Los cafés de la avenida estaban todos ellos llenos</i> (...) – „Wszystkie kawiarnie w alei były pełne (...)”;
jarabe – jarabes	<i>Le curaron con unos jarabes</i> – „Wyleczyli go syropami”;
naranja – naranjas	(...) <i>los niños con naranjas y huevos en la mano</i> (...) – „(...) dzieci z pomarańczami i jajkami w ręku (...)”;
taza – tazas	(...) <i>una bandeja de plata con unas tazas y una jarra metálica</i> – „(...) srebrna taca z filiżankami i metalowym dzbankiem”.

5.4.2 Kookurencja

W tej części badania wybrano wyłącznie otoczenie bezpośrednie³² (przed i po) w czterech kategoriach gramatycznych: rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przyimki. Podane przykłady dotyczą tekstów z parametru wyszukiwania: „wszystkie”. Z powodu ograniczeń objętościowych niniejszego opracowania w poniższej egzemplifikacji zdecydowano się wymienić słowa spełniające daną kategorię, ograniczając się do przedstawienia pojedynczych przykładów.

5.4.2.1 Kookurencja przed badanym słowem

Bezpośrednie połączenia badanych słów z rzeczownikami w szyku „rzeczownik + badane słowo” występują najczęściej przy nazwach własnych i określeniach dotyczących kolorów. Słowa, które bezpośrednio łączą się z rzeczownikami, to, np.:

³² Wychodząc z założenia, że rzeczownik wraz z rodzajnikiem (określonym / nieokreślonym) jest liczony jako jeden wyraz.

- naranja** *Agente Naranja* – „Pomarańczowy Agent”³³;
aceituna *brillo aceituna en los ojos grandes* – „oliwkowy blask w dużych oczach”.

Połączenia z czasownikami, w których czasownik występuje przed badanym słowem, są częste. Należy jednak pamiętać, że zgodnie z zasadami gramatyki hiszpańskiej przed rzeczownikiem stawiamy rodzajniki (określone / nieokreślone), a ponieważ wybrane do badania słowa to rzeczowniki w l. poj. w większości wypadków między czasownikiem a badanym słowem występuje rodzajnik. Poniżej kilka wybranych przykładów:

- café** *Nadie hace el café como Antonio* – „Nikt nie robi takiej kawy jak Antonio”,
José (...) tráeme un café con leche – „José (...) przynieś mi kawę z mlekiem”;
aceituna *Es época de recoger la aceituna* – „to okres zbioru oliwek”;
alfombra (...) *dispuestos a recorrer la alfombra* – „gotowi chodzić po dywanie”;
algodón *sacó el algodón* – „wyciągnął bawełnę”,
 (...) *como si fuera algodón* – „jakby to była bawełna”,
ya no queda algodón como éste – „nie ma już takiej bawełny”.

W wypadku połączeń z przymiotnikami (schemat: przymiotnik + badane słowo) należy stwierdzić, że wszystkie badane słowa mogą występować w takich połączeniach. Poniżej przytoczono wybrane przykłady:

- aceituna** *la mejor aceituna de España* – „najlepsza oliwka w Hiszpanii”;
taza (...) *a modo de improvisada taza de retrete* (...) – „(...) jako prowizoryczna muszla klozetowa (...)”;
alfombra (...) *una vieja alfombra* (...) – „(...) stary dywan (...)”.

Wszystkie badane słowa łączą się z przyimkami. Najczęściej spotykane połączenie występuje z przyimkiem *de* (od, z, o) wskazującym m.in. na przynależność, pochodzenie, materiał, cechy lub właściwości, cel. Inne często spotykane w tych połączeniach przyimki to *por* (przez – wskazuje miejsce lub sposób; w – wskazuje miejsce), *en* (w – wskazuje miejsce), *con* (z – wskazuje towarzystwo, relację, sposób, zachowanie). Poniżej przytoczono wybrane przykłady:

- aceituna** (...) *cada tipo de aceituna* – „(...) każdy rodzaj oliwki”;
taza *A un lado, dos urinarios y, frente a ellos, dos cabinas con taza* – „Z jednej strony dwa pisuary, a przed nimi dwie kabiny z toaletami”;
alfombra *Las revistas por la alfombra* (...) – „Czasopisma na dywanie (...)”;
algodón (...) *un traje de algodón color crema* (...) – „(...) kremowy, bawełniany garnitur (...)”;
café (...) *en el café Metropol* (...) – „(...) w kawiarni Metropol (...)”.

³³ „Pomarańczowy Agent” (czynnik pomarańczowy) – to nazwa funkcjonująca na określenie trującej substancji na bazie herbicydów wykorzystywanej przez wojska USA podczas wojny w Wietnamie.

5.4.2.2. Kookurencja za badanym słowem

Bezpośrednie połączenia badanych słów z rzeczownikami w szyku „badane słowo + rzeczownik” występują w następujących przykładach:

- alfombra** (...) *alrededor de una alfombra el espacio fue evolucionando* (...) – „(...) wokół dywanu przestrzeń ewoluowała (...);”
algodón (...) *un traje de algodón color crema* (...) – „(...) kremowy, bawełniany garnitur (...)”.

Połączenia z czasownikami, w których czasownik występuje po badanym słowie, są częste. Obrazują je przykłady takie, jak:

- café** *Vamos, Segundo, el café está listo.* – „Dalej, Segundo, kawa jest gotowa”;
aceituna (...) *médicos y enfermeros, que prestaron asistencia al niño que murió al atragantarse con una aceituna realizaron* (...) – „(...) lekarze i pielęgniarze, którzy udzielili pomocy dziecku zmarłemu z powodu zadławienia się oliwką zrealizowali (...)”;
alfombra *La alfombra queda vacía.* – „Dywan pozostaje pusty”;
algodón (...) *el algodón sustituyó a las fibras de* (...) – „(...) bawełna zastąpiła włókna z (...)”.

W wypadku połączeń z przymiotnikami (schemat: badane słowo + przymiotnik) należy stwierdzić, że wszystkie badane słowa mogą występować w takich połączeniach. Poniżej kilka przykładów:

- aceituna** *la aceituna molida* – „zmielona oliwka”;
alfombra *alfombra voladora* – „latający dywan”;
algodón *vestido de algodón azul turquesa* – „turkusowa bawełniana sukienka”;
taza *también hay una taza rota y una cucharilla* – „jest też potłuczona filiżanka i łyżeczka”.

Wszystkie badane słowa łączą się z przymkami. Najczęściej spotykane połączenie występuje z przymkiem *de* (od, z, o) wskazującym m.in. na przynależność, pochodzenie, materiał, cechy lub właściwości, cel. Inne często spotykane w tych połączeniach przymki to *en* (w – wskazuje miejsce), *con* (z – wskazuje towarzystwo, relację, sposób, zachowanie) czy *a* (do, przy, na, za, o wskazuje m.in. na kierunek, odległość). Poniżej przytoczono wybrane przykłady:

- aceituna** *la aceituna en esa zona* – „oliwka w tej okolicy”;
taza *taza de café* – filiżanka kawy,
llevándose la taza a los labios – „podnosząc filiżankę do ust”;
café *un café con leche* – „kawa z mlekiem”;
alfombra *una alfombra con sillas alrededor* – „dywan z krzesłami dookoła”;
algodón *camisetas de algodón con mangas* – „bawełniane koszulki z rękawami”.

5.5. Pola semantyczne

Słowa, których prymarne znaczenie w j. hiszpańskim jest zgodne z prymarnym znaczeniem w j. arabskim

alcohol	<i>No me apetece mucho beber alcohol</i> – „Naprawdę nie ma ochoty na picie alkoholu”;
alfombra	(...) <i>una larga alfombra roja y un pequeño grupo de fotógrafos</i> (...) – „(...) długi, czerwony dywan i mała grupa fotografów (...)”;
algodón	<i>Lacamisa azul claro de algodón hecha a medida.</i> – „Jasnoniebieska bawelniana koszula szyta na miarę”;
almohada	<i>Ella escondióla cabeza bajo la almohada</i> (...) – „Ukryła głowę pod poduszką”;
naranja	<i>¿Te pelo una naranja?</i> – „Obrać ci pomarańczę?”, (...) <i>y pedía de postre una naranja</i> – „(...) a na deser prosił pomarańczę”;
café	<i>Vamos a tomar un café, que lo necesitas</i> – „Napijmy się kawy, potrzebujesz tego”.

Słowo *café* jest rozumiane jako wszystkie znaczenia = kawa (roślina), ziarno kawy i napój, funkcjonuje też w znaczeniu „kawiarnia”; to znaczenie występuje również w j. arabskim. W obu językach występuje drugie określenie *al-maqhā* dominujące w standardzie j. arabskiego, a w dialektach nadal funkcjonuje *al-qahwa*, co oznacza, że to zapożyczenie w j. hiszpańskim funkcjonuje zarówno w znaczeniu arabskiego standardowego, jak i dialektu. W j. hiszpańskim drugim określeniem odnoszącym się do miejsca jest *cafetería*.

Słowa, których prymarne znaczenie w j. hiszpańskim jest zgodne częściowo z prymarnym znaczeniem w j. arabskim

azotea	<i>‘odas las noches subía a la azotea y exploraba el firmamento</i> – „Każdej ocy wchodził na taras na dachu i badał niebo”;
---------------	--

w j. arabskim rdzeniowe znaczenie słowa *saṭaḥ* oznacza wszystko to, co jest płaskie (np. taras, dach, statek), od tego pochodzi nazwa *saṭaḥ* jako część domu – dach.

jarabe	<i>Zulema me ha puesto dos crepes con jarabe de arce</i> (...) – „Zulema dała mi dwa naleśniki z syropem klonowym (...)”;
---------------	---

w j. arabskim rdzeniowe znaczenie słowa *šarāb* oznacza wszystko, co jest pitne (do picia) ale uzus wskazuje na dominację znaczenia wino (alcohol), a w niektórych dialektach j. arabskiego oznacza alkohol wszelkiego rodzaju, w obszarze medycyny jest stosowany w znaczeniu syrop (np. na kaszel).

alberca	<i>Creo recordar que hay huertas y una alberca, al lado de ese monasterio</i> (...) – „Pamiętam, że obok klasztoru są sady i sadzawka (...)”.
----------------	---

W j. arabskim *al-birka* oznacza naturalny zbiornik wodny (sadzawka / bajoro), natomiast w j. hiszpańskim prymarne znaczenie pozostało (zbiornik wodny), ale oznacza zazwyczaj sztucznie stworzony zbiornik.

Słowa, których prymarne znaczenie w j. hiszpańskim nie jest zgodne z prymarnym znaczeniem w j. arabskim

aceituna *¡Mamá, Nicolás ha cogido una aceituna de la mesa!* – „Mamo, Nicolas zabrał oliwkę ze stołu!”;

w j. arabskim prymarne znaczenie *az-zaytūna*, to drzewo oliwne, a owoc – oliwka to *ḥabbat zaytūn*, w niektórych dialektach i kontekstach możemy spotkać się z użyciem *az-zaytūna* na określenie oliwki (owoc), które jest zgodne ze znaczeniem uwzględnianym przez słowniki j. arabskiego.

taza *Toma una taza de té.* – „Bierz filiżankę herbaty”.

W j. arabskim oznacza okrągłe, głębokie naczynie, które może służyć do gotowania lub do picia z niego. W niektórych zastosowaniach dialektalnych *taza* oznacza wyłącznie metalowe puszki, które wykorzystywano do innych celów (jako kubki, garnki etc.).

Słowa pozostające w tej samej formie gramatycznej (rzeczowniki, l. poj.), które uzyskały nowe znaczenie w j. hiszpańskim i funkcjonują jako rzeczowniki

aceituna (...) *antes de que terminara la temporada de la recogida de aceituna, por fin se escaparian juntos.* – „(...) zanim sezon zbioru oliwek dobiegnie końca, uciekną razem”;

zgodnie ze znaczeniami słowa **aceituna** podanymi w *DRAE* wyraz ten oznacza również „w kalendarzu rolniczym czas zbioru oliwek”; znaczenie to nie wystąpiło w korpusie.

taza *Alfredo abrió y cerró la puerta del baño, encendió un cigarro, se sentó en la taza sin levantar la tapa, miró el reloj, las once menos cuarto (...)* – „Alfredo otworzył i zamknął drzwi łazienki, zapalił papierosa, usiadł na muszli klozetowej, nie podnosząc kłapy, spojrzął na zegarek, za piętnaście jedenaśta (...)”;
De alguna manera Ruth llegó al cuarto de baño (...) *inclinó la cabeza sobre la taza del váter y, (...), vomitó* – „W jakiś sposób Ruth dotarła do łazienki (...) pochyliła głowę nad muszlą klozetową i zwymiotowała”.

Słowa pozostające w tej samej formie gramatycznej, które uzyskały nowe znaczenie i funkcjonują jako przymiotniki

aceituna ...) *veo a unos cincuenta huérfanos en su uniforme verde aceituna* – „(...) idź około pięćdziesięciu sierot w oliwkozielonych mundurach”;

- café** *La concha suele tener un tono café, marrón con rayas oscuras (...) – „Muszla jest zazwyczaj w kolorze kawowym, brązowym z ciemnymi paskami (...)”,
(...) con el cuerpo de una negra y los rasgos de una blanca sale la mujer perfecta, pero aquí mulatas no hay ni una, leche o café, no hay medias tintas, o una blanca con pinta de drogadicta (...) – „(...) z ciałem czarnej kobiety i rysami białej kobiety wychodzi kobieta idealna, ale tu nie ma ani jednej mulatki, mleko lub kawa, nie ma półśrodków, ani białej kobiety, która wygląda na narkomankę (...)”;*

słowo **café** uzyskało nowe znaczenie – jako kolor (które nie jest znaczeniem prymarnym ani w j. hiszpańskim, ani w j. arabskim), znaczenie hiszpańskie częściowo pokrywa się ze znaczeniem arabskim. Częściowo – ponieważ może też określać kolor skóry.

- naranja** *Y en esta foto (...) camisa naranja y corbata roja (...) – „A na tym zdjęciu (...) w pomarańczowej koszuli i czerwonym krawacie (...)”,
(...) y pintado sobre un fondo de tela color naranja (...) – „(...) i namalowane na tle z tkaniny koloru pomarańczowego (...)”.*

Słowa nabywające znaczenie przymiotnikowe w połączeniu z innymi częściami mowy

- naranja** *(...) y entró al bar del enorme cartel naranja (...) – „(...) i wszedł do baru z ogromnym pomarańczowym szyldem (...)”;*
aceituna *El joven de piel de aceituna nos miró (...) – „Oliwkowskóry młodzieniec spojrział na nas (...)”.*

W j. arabskim stosowane do opisu ludzi (starzy jak *az-zaytūna*) w porównaniu do „drzewa”, co oznacza osobę szlachetną, o mocnych korzeniach, długowieczną, silną i hojną. W kolejnym znaczeniu określa np. koloru oczu – w znaczeniu „oliwka – owoc”. W j. hiszpańskim występuje jako określenie koloru oczu oraz skóry. W odróżnieniu od poprzedniej grupy ta grupa łączy się z przyimkiem *de*.

Słowa nadające znaczenie (innym rzeczom) przez porównanie

- algodón** *Miré al hombre de pelo tan blanco y tenue como algodón y de ojos muy claros (...) – „Spojrzałem na mężczyznę o włosach tak białych i cienkich jak bawełna i o bardzo jasnych oczach (...)”.*

Podobne porównania funkcjonują również w j. arabskim. W j. hiszpańskim zazwyczaj przyjmują formę z przyimkiem *como* (jak).

Słowa, które tworzą nazwy własne

- aceituna** *El Pato y la Aceituna. Son dos profes míos -explicó Miguel – „Pato i Oliwka to moi dwaj nauczyciele – wyjaśnił Miguel”,
Estas aceitunas son de Aceitunas Andújar, una empresa de los Hermanos Moya – „Te oliwki są z Aceitunas Andújar, firmy Hermanos Moya”;*

- café** (...) *hace muchos años que no existe el Café Suizo* – „(...) Café Suizo nie istnieje od wielu lat”;
- naranja** (...) *portavoz de la asociación Veteranos Americanos de Vietnam y presidente del Comité Nacional sobre el Agente Naranja* – „(...) rzecznik prasowy Amerykańskich Weteranów Wojny w Wietnamie i przewodniczący Krajowego Komitetu ds. Pomarańczowego Agenta”³⁴,
 (...) *la Revolución Naranja de Ucrania* – „(...) Pomarańczowa Rewolucja na Ukrainie.”

Słowa tworzące wyrażenia idiomatyczne

- algodón** *Si quieres la prueba del algodón, haz cosas que sabes que le molestan* – „Jeśli chcesz zrobić ostateczny test, rób rzeczy, o których wiesz, że mu przeszkadzają”;
Hemos actuado entre algodones, Petra – „Działaliśmy delikatnie, Petra”;
- almohada** *Lo he consultado con la almohada – dice – y no volveré a vestir (...)* – Przemyslałem to – mówi – i nie założę więcej (...);
Olmo asegura en la grabación que lo tiene que „consultar con la almohada” – „Olmo zapewnia na nagraniu, że musi to przemyśleć (przespać się z tym)”;
- naranja** *Viriato es mi media naranja* – „Viriato jest moją drugą połową”;
 (...) *creo que he encontrado mi media naranja* – „(...) sądzę, że znalazłem moją drugą połowę.”

6. Uwagi końcowe

Jednym z uwarunkowań historycznych kultury i języka hiszpańskiego jest widoczny wpływ kultury i języka arabskiego, który rozpoczął się podbojem Półwyspu Iberyjskiego przez Berberów w VIII wieku (711 r.). Długotrwała obecność arabska na terenie obecnej Hiszpanii odcisnęła swe piętno na różnych dziedzinach życia. Wpływy te są obecne we współczesnej Hiszpanii w rozmaitych obszarach – m.in. w języku, architekturze, rolnictwie, medycynie, kuchni czy zachowaniach społecznych. Koegzystencja obu kultur doprowadziła do stworzenia nowych wartości kulturowych i tzw. cywilizacji hispanoarabskiej. Muzułmańska Hiszpania miała ogromne znaczenie dla obszarów lingwistycznych, w różnych sferach języka hiszpańskiego. Proces arabskiego oddziaływania na kulturę i język hiszpański przechodził różne etapy – od początków konstituowania się j. hiszpańskiego, spuściznę Al-Andalus, po hiszpańszczyznę współczesną.

We współczesnym j. hiszpańskim można odnaleźć wiele wpływów arabskich na różnych płaszczyznach językowych, jednak najbardziej są one zauważalne na poziomie leksykalnym. Wskazaną obecność można wykazać za pomocą badań jakościowych oraz ilościowych. Pierwszy wskaźnik odwołuje się do sprawdzenia zinte-

³⁴ Ibidem.

growania arabizmów w systemie gramatycznym i fonetycznym j. hiszpańskiego oraz bada zintegrowanie kulturowe poprzez pola semantyczne, uzus i pragmatykę społeczną. Drugi ze wskazanych parametrów odwołuje się do danych statystycznych (np. szacowanej obecności arabizmów w j. hiszpańskim uwzględniającej różne podejścia badawcze). Przy pogłębionych badaniach można mówić m.in. o wskaźniku dyspersji, częstości relacyjnej, ekstensji stylowej czy filiacji odmian różnoustylowych j. hiszpańskiego ze względu na zapożyczenia z j. arabskiego.

Siła zintegrowania kulturowego przejawia się też tym, że przeciętni użytkownicy j. hiszpańskiego nie zdają sobie sprawy ze stosowania arabizmów w swoich codziennych wypowiedziach. Co oznacza, że arabskie zapożyczenia zakorzeniły się tak głęboko w kulturze i świadomości społecznej, że na co dzień pozostają niezauważone i nie są postrzegane jako elementy obce językowo (podobnie jak zapożyczenia z łac.). Poza dostrzeżeniem oczywistej wagi i znaczenia elementów kultury i j. arabskiego w kulturze i j. hiszpańskim właśnie ta cecha integracji zapożyczeń z j. arabskiego do j. hiszpańskiego wzbudza duże zainteresowanie badawcze naukowców reprezentujących różne dziedziny nauki.

W hiszpańskich badaniach językoznawczych i literaturoznawczych dotyczących arabskich zapożyczeń do hiszpańszczyzny pojawiają się różne aspekty i metody badawcze. Zasięg zjawiska na poziomie leksykalnym podkreśla fakt pojawienia się w j. hiszpańskim terminu *arabismos* (arabizmy) na jego określenie. Problematyka ta interesuje również badaczy zajmujących się innymi gałęziami nauki – co jest widoczne w rozpiętości zagadnień poruszanych w pracach i zakresie prowadzonych badań, powstające opracowania mają m.in. charakter historyczny, socjologiczny czy kulturowy. Należy zauważyć, że pierwsze opracowania leksykalne (słowniki wyrazów pochodzenia arabskiego) powstawały w XIX w. A kolejne liczne prace, takie jak np. słowniki tematyczne (dotyczące różnych obszarów: flora, fauna, medycyna) i wiele innych dotyczących różnych zagadnień i dziedzin potwierdziły wpływy arabskie na Półwyspie Iberyjskim i doprowadziły do konkluzji (Lapesa), że wpływ arabskiego na j. hiszpański kształtuje się na drugim miejscu po łacinie Z badań wynika, że wpływ kultury i j. arabskiego na kulturę i j. hiszpański jest procesem ciągłym i nadal aktualnym. Wykazują to również wyniki niniejszego opracowania. Jak można było zauważyć, słowa z materiału badawczego funkcjonują we współczesnym korpusie j. hiszpańskiego XXI wieku.

Przeprowadzone badania, pomimo charakteru przyczynkowego, potwierdziły zintegrowanie elementów arabskich z kulturą i j. hiszpańskim oraz nieustającą (od VIII w.) obecność tejsze kultury w szeroko pojmowanej kulturze Hiszpanii. Dane przedstawione przez autorki pracy, w szczególności w rozdz. 2 i w rozdz. 5, potwierdzają ogólny nurt badań wskazujących na głębokie zakorzenienie elementów arabskich w kulturze i j. hiszpańskim. Autorki traktują prezentowane wyniki jako ogólne (próba reprezentatywna), które zachęcają do kontynuacji tej linii badawczej w przyszłości. Wyniki te stanowią też przykład możliwości badań prowadzonych

z korpusem hiszpańszczyzny XXI w. i otwierają kolejne pola badawcze, które można poszerzyć, wzbogacając zarówno materiał, jak i zakres obszaru badań.

Podsumowując wyniki pracy i dane z poszczególnych jej rozdziałów, należy powtórzyć za innymi badaczami, że wpływ kultury i j. arabskiego na kulturę i j. hiszpański jest tak znaczący, że aby dogłębnie zrozumieć zjawiska językowe, kulturowe i społeczne Hiszpanii należy poznać i zrozumieć historię i kulturę arabską.

Bibliografia

- Bajo Perez, E. 2000. *Los diccionarios. Introducción a la lexicografía del español*. Gijón: TREA.
- Bañcerowski, J i J. Oueslati. 2020. „Quandaries over the Morphology of the Verb in Modern Standard Arabic and Tunisian Arabic: a Tentative Draft”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia* XX. 23–41.
- Bañcerowski, J., Pogonowski, J. i T. Zgółka. 1982. *Wstęp do językoznawstwa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bustamante Costa, J. 2016. „Alefanginas: el error gráfico como generador de variantes léxicas en los arabismos”. *Boletín de la Real Academia Española* XCVI. Zeszyt CCCXIII.
- Cano Aguilar, R. 1988. *El español a través de los tiempos*. Madryt: Arco Libros.
- Cano, R. (red.). 2004. *Historia de la lengua española*. Barcelona: Ariel.
- Carstensen, B. 1988. „Loan-translation: theoretical and practical issues”. *Folia Linguistica* 22. 85–92.
- Chavarría Vargas, J. A. 1997. *Contribución al estudio de la toponimia latino-mozárabe de la Axarquía de Málaga*. Málaga.
- Chomsky, N. 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Chomsky, N. 2000. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. 2005. *O naturze i języku*. Tłum. Lang, Jacek. Poznań: Axis.
- Corriente Córdoba, F. 1981–1982. „Notas sobre la interferencia clásica en hispanoárabe”. *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos* 21. 31–42.
- Corriente Córdoba, F. 1992. *Árabe andalusí y lenguas romances*. Madrid.
- Corriente Córdoba, F. 1996. “Hacia una revisión de los arabismos y otras voces con étimos del romance andalusí o lenguas medio-orientales en el Diccionario de la Real Academia Española”. *Boletín de la Real Academia Española* 76. Zeszyt 267. 55–118;
- Corriente Córdoba, F. 1997a, *La lexicografía árabe en España: pasado, presente y futuro, Pensamiento y circulación de las ideas en el Mediterráneo: el papel de la traducción*. (red.) Miguel Hernando de Larramendi Martínez. 133–149.
- Corriente Córdoba, F. 1997b. *A dictionary of Andalusí Arabic*. Leiden: Brill.
- Corriente Córdoba, F. 1997c. *Diccionario español-árabe*. Barcelona: Herder.
- Corriente Córdoba, F. 1998. „Arabismos dialectales del iberorromance central”. *Estudios de dialectología norteafricana y andalusí EDNA* 3. 65–124.
- Corriente Córdoba, F. 1999. „Toponimia hispanoárabe en Aragón”. *Qurtuba: Estudios andalusíes* 4. 183–187.
- Corriente Córdoba, F. 2000. „Los arabismos en el español de Canarias”. *Estudios Canarios: Anuario del Instituto de Estudios Canarios* 45. 187–204.
- Corriente Córdoba, F. 2003. *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*. Madryt: Gredos.
- Corriente Córdoba, F. 2008. *Dictionary of Arabic and allied loanwords: Spanish, Portuguese, Catalan, Galician and kindred dialects*. Leiden: Brill.

- Doroszewski, W. 1938. *Język polski w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa.
- Galmés de Fuentes, Á. Sánchez Álvarez, Mercedes. Vespertino Rodríguez, Antonio. Villaverde Amieva, Juan Carlos. 1994. *Glosario de voces aljamiado-moriscas*. Oviedo.
- Garulo Muñoz, T. 1983. *Los arabismos en el léxico andaluz*. Córdoba–Madrid.
- Granja de la, F. 1998. „El problema del mudejarismo en la lengua y en la literatura”. *Quruba, Estudios aldalusíes* 3. 183–194.
- Haugen, E. 1950. “The analysis of linguistic borrowing”. *Language* 26. 210–231 (https://www.jstor.org/stable/410058?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents).
- Lapesa, R. 1981. *Historia de la lengua española* (9 edycja). Madryt: Gredos.
- Lapesa, R. 1985. *Estudios de historia lingüística española*. Madryt: Paraninfo.
- Lévy, S. 1995. „Palabras aventureras. Hispanismos olvidados, escondidos en hablas árabes de Marruecos”. [W:] Mohammed Salhi (coord.). *Huellas comunes y miradas cruzadas: Mundos árabe, ibérico e iberoamericano*. Rabat. 187–196.
- Llavero Ruiz, E. i A.R. Vidal Luengo. 2010. „Reflexiones sobre la interrelación léxica del árabe y el español a propósito de la enseñanza-aprendizaje del español como segunda lengua (L2)”. W zbiorniku: Reyes, M.J. (red.) *Léxico y cultura*. Badajoz: Abecedario. 77–94.
- Lyons, J. 1976. *Wstęp do językoznawstwa*. Tłum. Bogacki, Krzysztof. Warszawa: PWN.
- Maćkiewicz, J. 1984. „Co to są tzw. internacjonalizmy”. *Język Polski* LXIV. 176–184.
- Mańczak-Wohlfeld, E. 1995. *Tendencje rozwojowe współczesnych zapożyczeń angielskich w języku polskim*. Kraków: Universitas (<https://docer.pl/doc/5vnsen>).
- Oliver Asín, J. 1974. „En torno a los orígenes de Castilla. Su toponimia en relación con los árabes y los beréberes”, *Real Academia de la Historia, Discurso leído en el aco de su recepción pública, 24 marca 1974, MCMLXXIV*. Madryt. 12–30.
- Oueslati, J. 2015. *The phonetic and phonological systems of the Dzira dialect of Tunisian Arabic*. Poznań: Wydawnictwo Rys.
- Oueslati, J. 2021. „French Loans in Tunisian Arabic from Phonetic and Phonological Perspective”. *Rocznik Orientalistyczny* T. LXXIV. 23–41.
- Owens, J. (red.). 2000. *Arabic as a minority language*. Berlin.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: Banco de datos (CORPES XXI) [online], *Corpus del Español del Siglo XXI (CORPES)* (<http://www.rae.es>).
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: Diccionario de la lengua española, 23 edycja, [wersja 23.4 online] (<https://dle.rae.es>).
- Szałek, J. 2013. „Neologia we współczesnym języku hiszpańskim”. *Scripta Neophilologica Posnaniensia* XIII. 117–127.
- Tuñón de Lara, M., Valdeón Baruque, J., Domínguez Ortiz, A. 1997. *Historia Hispanii*. Tłum. Szymon Jędrusiak. Kraków: Universitas.
- Turek, W.P. 2001. *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*. Kraków: Universitas.
- Vidal-Luengo, A.R. 2007. „Vitalidad diacrónica y sincrónica de arabismos léxicos en el español atlántico: Madeira, Canarias, América”. *Studia Neophilologica* 89.2. 1–21.
- Viguera Molins, M.ª J. *Lengua árabe y lenguas románicas*. (<http://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/viewFile/RFRM0202110045A/10746>) (data dostępu: 05.2021).
- Zaborski, A. 2002. „Wacław Przemysław Turek *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie* Universitas Kraków 2001, s. 560”. *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique* LVIII. 201–213.

DYSKURS DIET ODCHUDZAJĄCYCH WE WSPÓŁCZESNEJ WŁOSKIEJ PRASIE KOBIECEJ. ANALIZA JAKOŚCIOWA

JOANNA OZIMSKA

Abstract. The discourse of slimming diets in contemporary Italian women's press. Qualitative analysis. Based on a corpus of articles extracted from contemporary Italian female magazines (2021) *Donna Moderna* and *Grazia*, this paper examines the nature of discourse of slimming diet. It is shown that the discourse has changed compared to the study conducted on the material from 2005–2008. Altogether 29 monthly issues have been analyzed. Currently emerging corpus does not contain many persuasive techniques related to emotions (Aristotle's *pathos*), the credibility of provided advice is enhanced mostly by arguments from authority (*ethos*). The innovation thus lies in the references to currently important societal topics, such as ecology (a manifestation of linguistic fashion). The research based on a rhetorical tools and analysis of press discourse shows that the topic of weight loss is treated nowadays with greater awareness and is being transferred to the pages of the men's press, in women's magazines its place is taken by e.g., cosmetic-surgical, or ecologic discourse. The conclusions from own research have been preceded by a review of theoretical issues in the field of a modern concept of a slimming diet, myth of beauty, development of the press in Italy, the role of cuisine and food in the Italian women's press.

Key words: diet, Italian female magazines, persuasion, body, discourse of diet

1. Pojęcie diety i dyskursu

Rozważania o dyskursie diet odchudzających w prasie kobiecej warto rozpocząć od przejrzenia haseł słownikowych i definicji słów kluczowych dla niniejszego badania.

Wielki Słownik Języka Polskiego dzieli leksem *dieta*¹ na cztery podkategorie. Pierwszą² z nich jest dieta odchudzająca, definiowana jako „sposób odżywiania się

¹ https://wsjp.pl/do_druku.php?id_hasla=7949&id_znaczenia=0 (dostęp: 11.04.2021).

odbiegający pod względem ilości i rodzaju spożywanych pokarmów od powszechnie przyjętego”. Jednocześnie dowiadujemy się wyraz pochodzi z greki i łaciny, gdzie oznaczał odpowiednio „należyty sposób” (gr. *diata*) albo „zalecony sposób życia” (łac. *diaeta*). Słownik zawiera także hasło *dieta cud*³, które określa mianem żartobliwego i definiuje jako „dieta, która ma zapewnić komuś szybką i dużą utratę wagi”. Włoski słownik medyczny⁴ zwraca uwagę na dwa aspekty tego terminu: wymieniony na pierwszym miejscu, utożsamiany z szerszym postrzeganiem zjawiska, ogół składników odżywczych, spożywanych przez ludzi w celu zaspokojenia potrzeb pokarmowych, rozumiany jako styl życia (np. dieta śródziemnomorska), oraz, w węższym znaczeniu, ale częściej spotykanym, mianowicie ograniczenia w spożywaniu produktów, zalecone przez lekarza albo narzucone sobie przez człowieka spontanicznie w celu osiągnięcia poprawy zdrowia poprzez eliminację lub wdrożenie wybranych grup produktów spożywczych. Hasło uwzględnia również aspekt etyczny diety, np. wegetariańskiej.

Z pojęciem diety wiąże się także termin reżim, definiowany przez WSJP jako „sposób postępowania”, np. dietetyczny.

W tytule artykułu pojawia się również pojęcie dyskursu. To termin wieloznaczny, na który powołuje się wiele dyscyplin badawczych⁵. W moich rozważaniach będę rozumieć go jako „zdarzenie komunikacyjne – jednostkowe, krótkie lub długotrwałe użycie języka przez człowieka, który chce przekazać określone myśli i przekonania i/lub wpłynąć na słuchaczy” (Lisowska-Magdżiarz 2006: 13). Jest to zatem nieprzypadkowe użycie języka do komunikowania w sytuacjach społecznych.

Wśród celów, jakie stawia sobie analiza dyskursów obecnych w mediach, można wymienić m.in. (a) odkrywanie i opisywanie ich perswazyjnego wymiaru oraz badanie środków używanych w tych dyskursach do wywierania wpływu na ludzi; (b) odsłanianie relacji władzy⁶ wpisanych w dyskurs; (c) denaturalizację dyskursów czyli zakwestionowanie zawartych w nich wizji i interpretacji świata, prezentowanych jako oczywiste i zdroworozsądkowe, co otwiera drogę do samodzielnego, krytycznego odbioru tekstów prasowych.

² Drugie znaczenie to jadłospis, czyli zestaw pokarmów jadanych przez kogoś, trzecie – dieta dojazdowa, hotelowa, pobytowa, a zatem przysługujące w podróży specyficzne wynagrodzenie kosztów wyżywienia i noclegu, czwarte dotyczy diety poselskiej, czyli uposażenia parlamentarzystów.

³ https://wsjp.pl/do_druku.php?id_hasla=44173&id_znaczenia=4634574 (dostęp: 11.04.2021).

⁴ https://www.treccani.it/enciclopedia/dieta_%28Dizionario-di-Medicina%29/ (dostęp: 11.04.2021).

⁵ M.in. językoznawstwo, psychologia, literaturoznawstwo, socjologia, antropologia, nauki o kulturze i religii, nauki polityczne.

⁶ Władza rozumiana jako podmioty, niekoniecznie polityczne, które dążą do umocnienia swojej pozycji w hierarchii społeczno-gospodarczej i do narzucenia widzom/czytelnikom własnej wersji porządku społecznego, hierarchii wartości i sposobu interpretacji ważnych wydarzeń i zjawisk (por. Lisowska-Magdżiarz 2006: 19).

2. Współczesna koncepcja diety odchudzającej

Socjolog Bryan S. Turner w artykule zatytułowanym „The discourse of diet” (1982: 25–27) dużo miejsca poświęcił szkockiemu lekarzowi, George’owi Cheyne’owi, którego można uznać za prekursora diet odchudzających w formie, jaką znamy współcześnie⁷. Cheyne (1671–1743) praktykował jako lekarz w Londynie i Bath, stosując dietę jako podstawowe remedium w przypadku przygnębienia. Do grona jego przyjaciół i pacjentów zaliczani byli m.in. filozof David Hume, pisarz Samuel Richardson, pisarz i leksykograf Samuel J. Johnson, teolog John Wesley, poeta Alexander Pope. Publikacje Cheyne’a zachwalające zdrowotne walory diet były efektem jego osobistych doświadczeń – borykając się z otyłością i angielską melancholią, przetestował na sobie dietę opartą na spożywaniu mleka i warzyw, co rzekomo zapewniło mu spokojną i długą starość. Zainspirowany mechanistycznym modelem ciała Kartezjusza, Cheyne uznał, że kondycja zdrowotna człowieka uzależniona jest od dostarczania organizmowi odpowiedniej pod względem jakościowym i ilościowym żywności. Wśród innych źródeł jego inspiracji należy wymienić „Trattato della vita sobria” (1558), którego autor, Alvise Cornaro, również wypróbował na sobie działanie reżimu dietetycznego, aby pokonać problemy zdrowotne. Z czasem Cheyne dostrzegł, że bogatsze klasy Brytyjczyków podupadają na zdrowiu – taką grupę stanowili jego pacjenci – a przyczynił się do tego postęp cywilizacyjny: rozwój ekonomiczny i związany z nim dostęp do nowych rynków produktów żywnościowych negatywnie wpłynął na społeczny metabolizm. Dokonujące się zmiany w nawykach żywieniowych⁸ oraz pojawiające się mody kulinarne były odejściem od natury i musiały prędzej czy później odbić się na kondycji zdrowotnej poszczególnych warstw społeczeństwa, w szczególności intelektualistów i arystokracji, prowadzących siedzący tryb życia. Sama dieta, oparta na spożywaniu warzyw, owoców, zbóż, mleka nie była oryginalnym pomysłem Cheyne’a, jej źródła należy upatrywać w starożytnej medycynie greckiej⁹. To, co stanowiło wkład Cheyne’a to stworzenie

⁷ Giddens (2012: 145) wskazuje moment narodzin „diet”, w wąskim znaczeniu tego pojęcia, na początek lat dwudziestych XX wieku, kiedy zanikło kojarzenie korpułentnej sylwetki z zamożnością. „Bycie na diecie w węższym znaczeniu tego wyrażenia jest szczególnym przypadkiem ogólniejszego zjawiska, polegającego na poddawaniu ciała reżimom dietetycznym w celu osiągnięcia jakiegoś efektu tożsamościowego”.

⁸ W zasługujący na zainteresowanie sposób zmiany nawyków żywieniowych Europejczyków, w tym szczególnie Brytyjczyków, opisał w eseju o cywilizowaniu apetytu Stephen Mennell (1987: 373–403).

⁹ W starożytnej Grecji termin „dieta” odnosił się nie tylko do jedzenia, ale do stylu życia (Mazzini 1999: 141). Dietetyka stanowiła jedną z trzech dziedzin medycyny, obok chirurgii i farmakologii. Do klasycznych metod leczenia zaliczamy reżimy dietetyczne, gimnastykę, uprawianie sportów, kąpiele, sen, aktywność seksualną, wymioty oraz stosowanie środków przeczyszczających (Mazzini 1999: 142). Dietetyka była formą leczenia zarezerwowaną dla bogatych klas społecznych, grupy uboższe były zmu-

klasyfikacji obrazującej jak poszczególne kategorie wiekowe powinny różnicować spożycie wybranych produktów w oparciu o deficyt kaloryczny¹⁰. W celu zachowania zdrowia Cheyne rekomendował odpowiednio lekką dietę, jazdę konną, regularny sen oraz wymioty (sic!). Spostrzeżenia i zalecenia Cheyne'a dotyczyły elit społecznych, ale dzięki działalności wspomnianego wcześniej duchownego Johna Wesleya, zaproponowany model zarządzania dietą dotarł także do klasy średniej, zyskując wymiar religijny¹¹, którego podejście Cheyne'a było pozbawione.

Kolejne, warte odnotowania, zmiany w społecznym stosunku do kontrolowania wagi obywateli wiążą się z nastaniem kapitalizmu: schorowana siła robocza narażała na ryzyko kapitalistyczną wydajność pracy (Turner 1982: 30–32), przy czym należy pamiętać, że początkowo robotnicy cierpieli raczej z powodu niedoborów żywności¹², a zatem otyłość im nie zagrażała. Światowe wojny i związane z nimi powołania na front obnażyły coraz gorszy stan zdrowia męskiej części klasy pracującej. Pozorna troska o los obywateli, a w szczególności ich ciał, przeniosła się na grunt szkół, przyjmując formę prewencji. Turner (1982: 31) przypomina ważną koncepcję Foucaulta – w ten sposób, przy wykorzystaniu systemu szkolnictwa, opieki medycznej i pracy, realizowało się społeczne dyscyplinowanie ludzkich ciał¹³.

szone korzystać z farmakologii i chirurgii, co często kończyło się śmiercią. Świat antyczny pozostawił po sobie wiele pisemnych świadectw dedykowanych relacji między dietą a zdrowiem, do których zaliczamy m.in. twórczość Hipokratesa (*De diaeta, De diaeta in acutis, De salubri diaeta*), Galena, Orubazjusza, Anthimusa (*De observatione ciborum*), Pedaniosa Dioskurydesa.

¹⁰ Turner (1982: 31) przypomina, że naukowe zainteresowanie mierzaniem relacji między ilością spożywanego pokarmu a zapotrzebowaniem organizmu wzięło początek z obserwacji więźniów i żołnierzy. Chodziło o ustalenie minimalnej ilości kalorii, których spożycie zapewniałoby maksimum wydajności fizycznej.

¹¹ Inny wymiar religijności, o którym warto wspomnieć przy okazji, miało zaobserwowane w średniowieczu, a opisane przez badaczy w siedemnastym i osiemnastym wieku, zjawisko *anorexia mirabilis*, określane jako cudowna utrata apetytu (Giddens 2012: 144). Chodzi o praktyki długotrwałego wyrzekania się pokarmu przez średniowieczne kobiety w celu osiągnięcia świętości i zbawienia.

¹² „Aż do obecnego stulecia większość ludzkiej populacji żyła w kulturze strukturalnego niedostatku żywności, której zasoby były dystrybuowane w ramach systemu reguł zapewniających przetrwanie grup, uznawanych za szczególnie ważne dla przetrwania danej społeczności. W drugiej połowie XX w. sytuacja ta zaczęła się szybko zmieniać, dzięki postępowi w rolnictwie i zmianom w organizacji państwa” (Płonka-Syroka 2018: 7).

¹³ „Tematyka ciała w najnowszej teorii socjologicznej szczególnie kojarzy się z nazwiskiem Foucaulta. Analizy Foucaulta dotyczą relacji ciała i mechanizmów sprawowania władzy, a w szczególności pojawienia się w epoce nowoczesnej «władzy dyscyplinującej». Ciało staje w centrum uwagi nowoczesnej władzy, która w przeciwieństwie do władzy przednowoczesnej, nie dąży do «naznaczenia» go, ale w zamian poddaje wewnętrznej dyscyplinie i samokontroli. Przedstawione przez Foucaulta (1998) mechanizmy dyscypliny prowadzą do ukształtowania posłusznych ciał” (Giddens 2012: 85). W literaturze przedmiotu znajdziemy też odmienne opinie, nazywające zjawiska ostatnich dekad społeczną rehabilitacją ciała: „ciało zostało nie tylko zrehabilitowane i przywrócone do łask, ale wręcz wystawione na pokaz” (Prost i Vincent 2006: 118–119).

3. Kult ciała, mit piękna, walka ze starością

W XX wieku status ciała zmienił się (Prost i Vincent 2006: 109–113). Choć w przypadku ciał robotników nadal chodziło najbardziej o fizyczną wytrzymałość i zdolność do wysiłku, powoli zaczęto propagować zasady czystości i higieny. Troška o wygląd zewnętrzny zaczęła dotyczyć w coraz większej mierze ciał kobiet. Ubrania odsłaniały coraz więcej, w prasie pojawiły się zachęty do aktywności fizycznej podejmowanej w celu innym niż praca¹⁴, jak również sugestie, by przestrzegać lekkostrawnej diety. Na łamach czasopism zaczęto propagować kult atrakcyjności fizycznej, który przetrwał a nawet zintensyfikował się w czasach współczesnych.

Określony wygląd ciała i sposób bycia wyraźnie nabierają szczególnego znaczenia z nastaniem nowoczesności. W kulturach przednowoczesnych wygląd był z reguły znormalizowany ze względu na tradycyjne nakazy. Na przykład ozdabianie i malowanie twarzy zawsze w jakimś stopniu miało wyróżniać jednostkę, ale zakres, w którym zastosowanie tych środków w takim celu było możliwe lub pożądane, był zwykle mocno ograniczony. [...] W kontekście wcześniej omawianych kwestii wygląd zewnętrzny staje się centralnym elementem refleksyjnego projektu „ja”. (Giddens 2012: 138–139)

Jednym z aktywnych uczestników tego procesu zmian społecznych byli producenci produktów kosmetycznych i odzieży (Prost i Vincent 2006: 114)¹⁵. Do upowszechniania nowych wzorów w społeczeństwie przyczyniły się również prasa, radio i telewizja¹⁶. Działając w ten sposób doprowadzono do istotnych zmian w codziennej pielęgnacji: w latach 1966–1967 kobiety we Francji deklarowały, że średnio poświęcają urodzie godzinę, mężczyźni – niewiele mniej (Prost i Vincent 2006: 115).

¹⁴ „Gimnastykę zalecały pisma kobiece jeszcze przed II wojną światową” (Prost i Vincent 2006: 116).

¹⁵ „Zanim uda się sprzedać szampon czy pastę do zębów, trzeba najpierw rozpropagować ideę mycia włosów i zębów, głównie za pomocą reklamy, ukazującej np. fryzurę i uśmiech gwiazdy filmowej. Nie sposób również sprzedać kremu do opalania, dopóki powrót z wakacji z piękną opalenizną nie stanie się wymogiem społecznym. W ten sposób handel znacznie bardziej niż higienišci przyczynił się do upowszechnienia nowych zwyczajów dotyczących pielęgnacji ciała”.

¹⁶ „Globalny zasięg i coraz silniejsze oddziaływanie nowoczesnych mediów na zachowania i świadomość społeczną, zmieniają dziś znaczenie, wymiar i rolę środków masowego przekazu. Cierpiący na brak czasu młodzi ludzie, wygodni czytelnicy (widzowie) i zdeterminowani reklamodawcy zmuszają coraz częściej redaktorów i wydawców ambitnych mediów do zaniżania poziomu prezentowanych treści. Spełnianie oczekiwań zachowawczej i leniwej intelektualnie większości sprawia, że zamiast ukazywania nowych kierunków rozwoju i kreowania świata aspiracyjnego, media stanowią dziś swoistą formę nowoczesnej AGORY, punkt odniesienia dla zachowań i orientacji światopoglądowych, stając się wyznacznikiem obowiązujących kanonów piękna, norm kulturowych czy wartości” (Kędzierska 2015: 141). Problem w tym, że w przypadku stosunku do ludzkiego ciała, a w szczególności do ciała kobiecego, media proponują wzorce zachowań i modele do naśladowania, które odbiegają znacząco od możliwości dostosowania się przez typowe czytelniczki czy słuchaczki.

Błatej (2005: 58–59) nazywa proces współcześnie dokonujący się na ciałach kobiet „negatywną kulturystyką”, gdyż pożądanym z punktu widzenia społeczeństwa kształt ciała osiąga się poprzez jego niwelowanie („tyrania szczupłego ciała”). Ponadto – zauważa – ciało kobiet podlega „wizualnemu dzieleniu na strefy konsumpcji” a zatem fragmentyzacji.

Aby w pełni nakreślić rolę ciała w świecie posttradycyjnym, nie można pominąć kwestii wieku. „Norma społeczna wymaga, by wyglądać młodo, a osobowość do tego stopnia identyfikuje się z ciałem, że pozostać sobą znaczy niemal to samo, co pozostać młodym” (Prost i Vincent 2006: 123).

Podsumowując ten fragment rozważań, warto przytoczyć spostrzeżenia poczynione przez Baumana:

Ciało ponowoczesności to, w przeciwieństwie do ciała nowoczesności, ukierunkowanego celowo i zadaniowo, sprawne, zdrowe, utrzymane w dobrej formie ciało będące gotowe na odbiór doznań i przeżywanie przyjemności: seksualnej, kulinarnej, estetycznej czy płynącej z uprawiania sportu. Ciało niebędące w formie oznacza słabość, niezdolność do konsumowania wrażeń, apatię (Puto 2014: 104).

Mit urody uderza głównie w kobiety, pozbawiając je przyjemności z feministycznych zdobyczy (Wolf 2014: 25).

Mit zawłaszcza – powoli, niezauważalnie, poza naszą świadomością tego, jakie siły stoją za tą erozją – przestrzeń, którą zdobyliśmy w wyniku długich, ciężkich i honorowych walk. Mit urody jest bardziej podstępny niż jakakolwiek mistyka kobiecości. [...] W miejscu, w którym więzi się nas dziś, nie ma żadnych drzwi, którymi można by trzasnąć. Współczesne spustoszenia czynione przez ideologię urody niszczą nas fizycznie i wyczerpują psychicznie. Jeśli mamy się podźwignąć spod balastu nałożonego po raz kolejny na kobiecość, nie potrzebujemy głosowania, wywierania politycznego nacisku ani transparentów, przede wszystkim potrzebujemy nowej perspektywy (Wolf 2014: 38).

Odpowiedź na pytanie, jaką perspektywę stawia przed kolejnymi grupami czytelniczek współczesna włoska prasa odnajdziemy, przynajmniej częściowo, w drugiej części niniejszego opracowania.

4. Rozwój prasy we Włoszech. Włoska prasa kobieca

Początki periodyków na obszarze Półwyspu Apenińskiego można datować na rok 1636 i 1639, odpowiednio we Florencji i w Genui (Karczevska 2018: 132). Ich tematyka dotyczyła głównie wojen i traktatów, były dystrybuowane z częstotliwością co osiem dni i nie miały wiele wspólnego ze współczesną prasą, stanowiły raczej zbiór luźnych kartek, bez nagłówków.

Pierwszy ukazujący się w miarę regularnie dziennik opublikowano w Genui w 1642 roku. Opóźnienie w stosunku do innych europejskich wydawnictw wynikało

z cenzury, zarówno kościelnej, jak i narzuconej przez ówczesną władzę, skutecznie hamującej rozwój prasy.

Rozkwit tego rodzaju działalności zaobserwowano w drugiej połowie XVIII wieku, a jego pierwszym znakiem był periodyk *Il Caffè* (Karczewska 2012: 133). Wielkiej rewolucji francuskiej zawdzięczamy, natomiast, zmianę poruszanych tematów i początek krytyki politycznych dokonań urzędujących przywódców. Kontrola treści powróciła wraz z nastaniem ery napoleońskiej (Karczewska 2012: 133). Reżim Bonapartego poszedł o krok dalej, ustanawiając własne tytuły, na łamach których cesarz był porównywany do Aleksandra Wielkiego i Karola I Wielkiego.

Po roku 1815, pomimo cenzury, pojawiło się wiele nowych wydawnictw literackich i poświęconych kulturze, na łamach których udawało się przemycić wątki polityczne. Do najważniejszych zaliczamy *Il Conciliatore*¹⁷ i *L'Antologia*¹⁸.

Zjednoczenie Włoch przyczyniło się do rozkwitu prasy codziennej. Niektóre tytuły, powołane do istnienia w tym okresie, nadal funkcjonują: *Corriere della Sera* (1876), *La Stampa* (1867), *La Nazione* (1859). Początki działalności były trudne z uwagi na wysokie koszty funkcjonowania redakcji oraz wysoki odsetek analfabetyzmu w pojedynczym społeczeństwie (Karczewska 2012: 134). Trudny dla rozwoju wydawnictw okazał się również wiek XX, ze względu na dwie wojny światowe i faszystowską cenzurę.

Po roku 1945 we Włoszech zaczęły ukazywać się zitalianizowane edycje czasopism zagranicznych, np. *Cosmopolitan*. W XX wieku powołano do życia tygodniki społeczno-polityczne *L'Espresso* (1955), *Panorama* (1939) oraz prasę sportową: *Gazzetta dello sport* (1986) i *Corriere dello Sport* (1924). To również czas intensywnego rozwoju czasopism adresowanych do dziewcząt i kobiet.

Karczewska (2012: 134–135), powołując się na dane zaczerpnięte z jednego z rozdziałów, zawartego w *Storia della stampa italiana* autorstwa Laury Lilli, przypomina, że udział czasopism dla kobiet we włoskim rynku wydawniczym jest istotny, chodzi o 45 tytułów, w przypadku których liczy się nie tylko ilość, ale i nakład. W 1976 roku ogółem ukazało się 2,6 mln kopii miesięczników i 6,9 mln egzemplarzy tygodników dla pań, przy czym włoska autorka szacuje, że zasięg czytelnictwa był dużo większy. Dzielenie się prasą z bliskimi oraz przeglądanie periodyków podczas wizyt w salonach fryzjerskich i kosmetycznych może oznaczać blisko 30 mln czytelniczek i czytelników.

Za pierwszy skierowany do czytelniczek tytuł publikowany w języku włoskim można uznać wydawany we Florencji miesięcznik *Il Giornale delle dame* (1781–1823). Pięć lat później w Wenecji ukazał się i utrzymał na rynku wydawniczym

¹⁷ Tytuł przestał się ukazywać w październiku 1819. <https://www.treccani.it/enciclopedia/il-conciliatore> (dostęp: 26.06.2021).

¹⁸ Powołany do życia w styczniu 1821 roku, ukazywał się do 1833. Począwszy od 1866 publikowany pod zmodyfikowanym tytułem *Nuova Antologia*. Wśród współpracowników znajdował się, m.in., Giacomo Leopardi. <https://www.treccani.it/enciclopedia/antologia> (dostęp: 26.06.2021).

przez rok miesięcznik *La donna galante ed erudita – Giornale dedicato al bel sesso*. W 1804 roku w Mediolanie doszło do publikacji pierwszego numeru *Corriere delle dame*. Tygodnik wyróżniał się podejmowaniem tematyki politycznej, popierał emancypację kobiet i ich zaangażowanie w życie polityczno-społeczne. Przetrwał do 1875 roku. Inne tytuły o historycznym znaczeniu to, m.in.: *La Moda* (1820), *Il Giornale della donna* (1918–1942), *Rassegna femminile italiana* (1925–1930), *Grazia* (1938–), *Donna Moderna* (1988–), *Amica* (1962–), *Gioia* (1937–2018), *IO Donna* (1996–), *D-la Repubblica delle donne* (1996–) oraz włoskie wersje zagranicznych formatów *Elle* (1987–), *Vanity Fair* (1990–1991, 2003–), *Marie-Claire* (1987–).

5. Miejsce kuchni i żywności we włoskiej prasie kobiecej

Zanim przedstawię metodologię badawczą i zakres analizowanego materiału, krótko chciałabym zatrzymać się na zagadnieniu mocno osadzonym we włoskiej kulturze, a mianowicie na kuchni i jedzeniu. Włosi od zawsze dużo miejsca poświęcają rytuałom przyrządzania posiłków i biesiadowaniu¹⁹. Mają swoje lokalne tradycje, receptury²⁰ przekazywane z dziada pradziada (albo raczej z włoskiej *nonny* na *mammę*), korzystają z najwyższej jakości składników, w trosce o to, co jemy i jak jemy, stworzyli nawet ruch *Slow Food*²¹. Nie dziwi zatem fakt, że niemal każdy periodyk publikowany we Włoszech, bez względu na grupę docelową i tematykę, zawiera działy poświęcone kuchni albo przynajmniej porusza od czasu do czasu zagadnienia z nią związane.

W przypadku prasy kobiecej zaobserwowano obecność czterech głównych typologii tekstów powiązanych z tą tematyką. Pierwszą i najbardziej liczną grupę stano-

¹⁹ Wspólne spożywanie posiłków było jednym z elementów odróżniających cywilizowanego człowieka od świata zwierząt i barbarzyńców według systemu wartości starożytnych Greków i Rzymian (Montanari 1999: 69–71). Jedzenie nie było postrzegane jako zwykły akt zaspokajania potrzeb, stanowiło wydarzenie o randze społecznej i integracyjno-komunikacyjnej. Siedzenie przy wspólnym stole podczas bankietu świadczyło o przynależności do wspólnoty i jednoczyło ją, jednocześnie brak zaproszenia do biesiadowania oznaczał wykluczenie. Zupełnie normalnym zjawiskiem było różnicowanie spożywanego przez biesiadników, biorących udział w tym samym wydarzeniu, pożywienia – jedzenie serwowano w zależności od statusu uczestnika, również zajmowane miejsce przy stole było od niego uzależnione. Liczne teksty potwierdzają istnienie rytualnych bankietów już w trzecim tysiącleciu przed naszą erą w Sumerze (Flandrin 1999: 19).

²⁰ Najstarsze znane przepisy kulinarne datowane są na drugie tysiąclecie przed naszą erą i pochodzą z obszaru Mezopotamii (Flandrin 1999: 16). Nie oznacza to jednak, że mieszkańcy tego obszaru wynaleźli sztukę kulinarną. Starożytni Egipcjanie nie czuli potrzeby spisywania przepisów, mimo to dysponowali zaawansowanymi technikami gotowania już w czwartym tysiącleciu przed naszą erą (Flandrin 1999: 17).

²¹ Por. Wiśniewska (2012).

wią tradycyjne przepisy kulinarne. Druga kategoria to wywiady z ludźmi ze świata gastronomii: restauratorami, mniej lub bardziej sławnymi szefami kuchni, rolnikami powracającymi do dawnych metod upraw ziemi itp. Trzecia kategoria to wszechobecne reklamy produktów żywnościowych. Ostatnią grupę stanowi dyskurs diet, któremu warto poświęcić uwagę, by dostrzec jego charakterystyczne cechy, jak również przemiany jakim podlega w miarę upływu czasu. Dyskurs diet różni się ponadto w zależności od kultury, w której występuje. Innych środków perswazji używa się w tekstach adresowanych do Polek, inaczej wygląda sytuacja mieszkank Półwyspu Apenińskiego i formułowany do nich przekaz. Dyskurs diet odchudzających rozgościł się również w prasie męskiej i w takim samym stopniu zasługuje na zainteresowanie badaczy.

6. Zakres badania i metodologia

Dyskurs diet odchudzających od dawna interesuje badaczy z całego świata, działających w ramach dziedzin takich jak nauki medyczne²², społeczne²³ (socjologia, psychologia), rolnicze (technologia żywności i żywienia), humanistyczne (historia, filozofia), funkcjonująca niejako na styku nauk antropologia, przy czym niewiele analiz ma charakter językoznawczy. Niniejszy artykuł stawia sobie za cel wypełnienie, przynajmniej częściowe, tej luki pod względem jakościowym i komparatywnym.

Dyskurs diet obecny w prasie kobiecej jest głęboko powiązany z płcią kulturową²⁴, z obowiązującym w poszczególnych epokach i kulturach kanonem piękna a zatem wpisuje się w nurt badań genderowych.

Analizie zostanie poddanych 16 numerów ukazującego się raz w tygodniu włoskiego czasopisma dla kobiet *Donna Moderna* i 11 egzemplarzy włoskiej edycji tygodnika *Grazia*, opublikowanych w okresie 1 stycznia – 15 czerwca 2021. To periodyki, które można zaliczyć do grupy poradnikowo-rozrywkowych²⁵, czasopism wielotematycznych ze średniej półki. Jednocześnie są to tytuły od początku związane nierozzerwalnie z Italią a nie dostosowane do włoskich realiów zagraniczne formaty, co było nie bez znaczenia dla wyboru materiału badawczego.

²² Por. Rodgers (2016).

²³ Por. Rebrovick (2015).

²⁴ „Wiemy znacznie więcej na temat standardów kobiecego piękna w innych kulturach niż o standardach piękna męskiego – po części dlatego, że to mężczyźni tworzyli te standardy” (Kimmel 2015: 446–447).

²⁵ Zawartość poszczególnych rubryk zmienia się w miarę upływu czasu, dlatego oprócz typowych porad, znajdziemy w nich sekcje *shoppingowe* (przykłady produktów z wskazaniem cen i adresów sklepów), ale i elementy charakterystyczne dla prasy *people & style* (np. fotorelacje z ważnych imprez kulturalnych albo towarzyskich), por. Surendra (2019: 28–30). Można te tytuły określić mianem pism *life style*, gdyż ich rolą jest kształtowanie określonych postaw, proponowanie systemów wartości, stylu życia osobistego lub zawodowego.

Do analizy zastosowano narzędzia retoryczne zaproponowane przez Arystotelesa. Ponieważ dyskurs diet odchudzających przeważnie nie stanowi bardzo rozbudowanej logicznie argumentacji – pojawia się w prasie kobiecej niejako mimochodem – uwaga będzie skoncentrowana na poszukiwaniu odniesień do arystotelesowskiego trójkąta: *logos, ethos, pathos*. Weryfikacji będzie podlegać również lista klasycznych toposów. Ponadto posłużę się instrumentami, które podsuwa analiza dyskursu. Postaram się odpowiedzieć na następujące pytania: (1) kim jest nadawca tekstów, czy da się go zidentyfikować, (2) jak zbudowany jest dyskurs, (3) do kogo jest adresowany, (4) w jakiej sytuacji społecznej jest realizowany i (5) jak może zostać zrozumiany i odebrany przez odbiorców.

Wyniki zostaną zestawione m.in. z obserwacjami, poczynionymi na porównywalnym materiale włoskojęzycznym z lat 2005–2008 (Ozimska 2019: 276–302) a zatem na tyle odległym, by wskazać pewne ogólne tendencje.

7. Analiza korpusu

7.1. Wątki kulinarne ogółem

W celu dowiedzenia, że wątki związane z żywnością w znacznej ilości i różnorodnej formie pojawiają się na łamach włoskiej prasy kobiecej, zostaną przytoczone dane, zaczerpnięte z analizowanego materiału – poniżej dla przykładu szczegółowe informacje dotyczące egzemplarza tygodnika *Donna Moderna* z 11 lutego 2021 (nr 9, s. 124), a w następnej części pracy zestawienie tabelaryczne dotyczące całego korpusu.

W pierwszym analizowanym numerze czasopisma zaobserwowano obecność pięciu przekazów reklamowych (wino Tavernello, pistacje amerykańskie, makaron Divella, narzędzia kuchenne, stanowiące dodatek do kolejnych edycji czasopisma, herbatki Pompadour). Dodatkowo jedna z pozostałych reklam zachwalała właściwości preparatu wpływającego na poprawę metabolizmu (Metarecod).

W numerze 9/2021 znalazł się ponadto trzystronicowy wywiad Anny Magli z piekarzem, który pracuje w oparciu o stare, zapomniane receptury (“Benvenuti nel nostro forno ZEN”²⁶, s. 28–30).

Najliczniejszą grupę stanowiły porady z jedzeniem „w tle”. Dwie sugerowały wykorzystanie sytuacji wspólnego spożywania posiłków do osiągnięcia innych celów (“Cerchi lavoro? Prendi un aperitivo”²⁷, s. 10; “Ti va un caffè?”²⁸, s. 97). Ponad-

²⁶ „Witajcie w naszym piecu ZEN”, tł. JO. Jeśli nie wskazano inaczej, wszystkie tłumaczenia z języka włoskiego na język polski pochodzą od autorki.

²⁷ „Szukasz pracy? Wybierz się na drinka”.

²⁸ „Masz ochotę na kawę?”.

to w numerze zamieszczono dwustronicowy tekst Manuelli Soressi “L’arte di combinare le spezie²⁹” (s. 106–107) oraz trzy strony przepisów kulinarnych (s. 109–111).

W poddanym badaniu numerze wykorzystano dużo przestrzeni na prezentację zagadnień około żywieniowych, klasyczny dyskurs diet w tej sytuacji mógłby zostać odebrany jako nadmiarowy.

Poniższe zestawienie zawiera dane na temat reklam³⁰ powiązanych z żywnością, opublikowanych w 13 analizowanych numerach tygodnika *Grazia* i 16 numerach *Donna Moderna*.

Tab. 1. Reklamy żywności i artykułów z nią powiązanych

1	wino Tavernello, DM ³¹ 9/21, 11/21, 12/21, 13/21, 15/21, 17/21, 19/21
2	pistacje amerykańskie, DM 9/21, 11/21, 16/21, 18/21, 21/21
3	makaron Divella, DM 9/21
4	narzędzia kuchenne, DM 9/21, 11/21, G 10/21
5	herbatki Pompadour, DM 9/21, 15/21
6	jabłka Pink Lady, DM 11/21, G 5/21
7	ser Parmigiano Reggiano, DM 11/21, G 11/21, 13/21
8	szafran 3 Cuochi, DM 11/21, 13/21, 15/21
9	herbatniki Divella, DM 11/21
10	akcesoria kuchenne Tescoma, DM 12/21, 13/21, 16/21, 18/21, G 12/21, 13/21, 14_15/21, 17/21, G 18_19/21
11	alkohole Ruffino, DM 15/21, 16/21, G 12/21, 13/21, 14_15/21
12	herbatki Foodness, DM 15/21
13	makaron Le stagioni d’Italia, DM 15/21
14	produkty bez laktozy Candia, DM 15/21, 24/21
15	mozzarella Brimi, DM 18/21, 26/21
16	szwajcarskie sery, DM 19/21, 21/21
17	kremy orzechowe Frutta e Bacche, DM 19/21, 20/21, 21/21, G 20/21
18	produkty Casa della Piada, DM 21/21
19	ryby Saponi di mare, DM 23/21, 24/21, 25/21, 26/21
20	moka Pedrini, DM 24/21
21	akcesoria kuchenne DIVA, DM 24/21
22	wino Centine, DM 26/21
23	woda mineralna San Benedetto, DM 26/21
24	sos Biffi, DM 26/21
25	market spożywczy IPER, DM 26/21
26	szampan Dom Perignon, G 18_19/21
27	agregaty chłodnicze Frigo2000, G 18_19/21

Źródło: oprac. własne

²⁹ „Sztuka łączenia ziół”.

³⁰ Z badania celowo wykluczyłam reklamy leków na jelito drażliwe oraz reklamy jedzenia dla zwierząt.

³¹ Symbol DM oznacza tygodnik *Donna Moderna*, G – *Grazia*. Symbole numeryczne przytoczone obok nazw artykułów oznaczają numer czasopisma i rok wydania.

Jak widać, niektóre przekazy reklamowe powtarzają się w obu tytułach, ale i w kolejnych edycjach czasopism. Lista promowanych artykułów jest różnorodna, nie można wskazać kategorii dominujących. Ponadto, ilość poszczególnych reklam tego rodzaju w badanych numerach czasopisma nie jest przytłaczająca – dominują reklamy o tematyce modowej i kosmetycznej.

O ile wspomniane powyżej reklamy pełnią w czasopismach rolę czysto perswazyjną, o tyle formami przekazu o charakterze zdecydowanie bardziej informacyjnym są dłuższe wywiady dedykowane tematyce kulinarnej. Można traktować je częściowo jako teksty edukacyjne, szerzące wiedzę na temat aktualnych trendów, informujące o tym, co się w gastronomii zmienia, ale należy zwrócić uwagę na mogące wzbudzać zastrzeżenia wspólne elementy – wszystkie wywiady przeprowadzono z Włochami lub Włoszkami i z każdego z nich wyłania się wizja kuchni włoskiej (bądź regionalnych kuchni Włoch) jako najbardziej godnej zainteresowania, a za wód *chefa* jest przedstawiany jako idylla³².

Tab. 2. Wywiady

1	Benvenuti nel nostro forno ZEN (di Anna Magli), DM 9/21
2	Dalla carriera in Amazon al sogno di una fattoria etica (di Valeria Vignale), DM 15/21
3	Valentina Raffelli: la chef che non butta via niente (di Elisa Venco), DM 17/21
4	La rivoluzione dei giovani chef (di Stefania Carlevaro), DM 24/21
5	Salvo il cibo invenduto in mercati (di Chiara Sessa), DM 25/21
6	Ho rinunciato a Wall Street per cucinare nel mio Abruzzo (di Laura Pranzetti), DM 26/21
7	Grazia: Oltre la tavola. In cucina non vinco mai da solo (di Annalia Venezia), G 13/21
8	A tavola cambieremo il mondo (di Marina Speich), G 18_19/21

Źródło: oprac. własne

Tekstami realizującymi funkcję impresywną, stanowiącymi kategorię pośrednią między reklamą a informacją, są wszelkiego typu porady i przepisy kulinarne, jak również krótkie przykłady opisów czynności powiązanych z jedzeniem, sugerujące czytelniczkom, jak postępować w codziennych lub nietypowych sytuacjach. Ta forma przekazu w analizowanym materiale okazała się najbardziej liczna. Poniżej tabelaryczne zestawienie poruszanych tematów:

Tab. 3. Porady

1	Cerchi lavoro? Prendi un aperitivo, DM 9/21
2	Ti va un caffè? DM 9/21
3	L'arte di cambiare le spezie (di Manuela Soressi), DM 9/21

³² Bohaterowie wywiadów – taka może się nasuwać konkluzja – porzucają intratne posady na amerykańskiej giełdzie albo w liczących się korporacjach, aby kontynuować swój rozwój w branży gastronomicznej.

4	Przepisy kulinarne, s. 109–111, DM 9/21
5	Il the che fa bene alla pelle, DM 11/21
6	È il momento di assaggiare formaggi VEG (di Manuela Soressi), DM 11/21
7	Przepisy kulinarne, s. 103–105, DM 11/21
8	Il cibo a domicilio che non ti aspetti, DM 11/21
9	Quel tocco di acido che fa la differenza (di Nina Gigante), DM 12/21
10	Przepisy kulinarne, s. 111–114, DM 12/21
11	La lunga stagione dei carciofi (di Manuela Soressi), DM 13/21
12	Przepisy kulinarne, s. 109–111, DM 13/21
13	Przepisy kulinarne, s. 166–172, DM 15/21
14	Przepisy kulinarne, s. 106–110, DM 16/21
15	Przepisy kulinarne, s. 111–113, DM 17/21
16	Come si sceglie il pecorino (di Manuela Soressi), DM 18/21
17	Przepisy kulinarne, s. 117–120, DM 18/21
18	Przepisy kulinarne, s. 107–110, DM 19/21
19	Przepisy kulinarne, s. 116–118, DM 20/21
20	Przepisy kulinarne, s. 111–113, DM 21/21
21	Przepisy kulinarne, s. 116–118, DM 22/21
22	Facciamo ordine in cucina (di Annalisa Piersigilli), DM 23/21
23	Idee furbe per piatti da chef, DM 23/21
24	Ricominciamo a mangiare pomodori (di Manuela Soressi), DM 23/21
25	Przepisy kulinarne, s. 107–110, DM 23/21
26	Crea il gusto che vuoi, DM 25/21
27	Przepisy kulinarne, s. 117–121, DM 25/21
28	Il pic nic è servito, DM 26/21
29	Le virtù nascoste del pistacchio (di Nina Gigante), DM 26/21
30	Przepisy kulinarne, s. 163–166, DM 26/21
31	Cucina d'autore, G 5/21
32	Ragazzi, a tavola (rubryka Grazia Gnam), G 6/21
33	Una morbida regina (rubryka Grazia Gnam), G 8/21
34	L'eleganza di un brodo (rubryka Grazia Cucina d'autore), G 9/21
35	Intorno a un gin tonic (rubryka Grazia Gnam), G 10/21
36	Il mare d'inverno (rubryka Grazia Cucina d'autore), G 11/21
37	Unico come un risotto (rubryka Grazia Gnam), G 12/21
38	Profumo di mare (rubryka Grazia Cucina d'autore), G 13/21
39	Il gusto di non sprecare più nulla (di Massimo Bottura), G 14_15/21
40	Inventa un'altra pizza (rubryka Grazia Gnam), G 14_15/21
41	La Pasqua è un sapore a sorpresa (rubryka Grazia Cucina d'autore), G 16/21
42	A tutto il vapore (rubryka Grazia Gnam), G 17/21
43	Verdi come la primavera (rubryka Grazia Gnam), G 20/21

Źródło: oprac. własne

Na tym obecność wątków kulinarnych we współczesnej włoskiej prasie kobiecej się nie kończy. Ostatnią grupę tekstów można określić roboczo mianem „inne” i zaliczyć tutaj, m.in., treści, w których są dostrzegalne cechy dyskursu diet odchudzających³³ a zatem sugestie, aby rozpocząć odchudzanie, wskazówki na temat dietetycznych dań i ich walorów, opisy składników, których należy unikać w trosce o zachowanie odpowiedniej wagi ciała. W tej grupie uwzględniam również teksty informacyjne o tematyce medycznej, dotyczące zaburzeń odżywiania (anoreksja, bulimia) oraz reklamy preparatów wspomagających odchudzanie.

Tab. 4. Inne, w tym dyskurs diet odchudzających

1	reklama preparatu na metabolizm, DM 9/21
2	tekst sponsorowany – herbatniki Mulino Bianco, DM 11/21
3	Le chips light, DM 12/21
4	Voglio un corpo super (di Michele Mereu), G 20/21
5	Storie: L'ideatrice del veganesimo felice, DM 15/21
6	Mangia più pasta, DM 15/21
7	Fai come gli inglesi, DM 15/21
8	Le verdure da riscoprire, DM 15/21
9	Che ne dici di ridurre al minimo gli sprechi in cucina? (di Valeria Colavecchio), DM 16/21
10	Ti va un tè? (di Annalisa Piersigilli), DM 16/21
11	Cellulite dalla A alla Z (di Claudia Bortolato), DM 16/21
12	tekst sponsorowany – czekoladki Chocoflow, DM 16/21
13	Anche noi uomini veniamo derisi per il nostro corpo (di Federico Baccomo), DM 16/21
14	Ci facciamo uno spuntino? (di Valentina Colavecchio), DM 17/21
15	E adesso la dieta arriva a domicilio (di Nina Gigante), DM 17/21
16	tekst sponsorowany – szafran 3 Cuochi, DM 18/21
17	tekst sponsorowany – Casa della piada CRM, DM 18/21
18	Una notte 20 anni fa sono diventata bulimica, DM 19/21
19	Diete & co. Noi cresciute col mito del ventre piatto (di Geppi Cucciari), DM 19/21
20	Facciamo pace con le verdure (di Nina Gigante), DM 19/21
21	Una lettrice ci scrive: vorrei incontrare il mago della pizza, DM 20/21
22	Meno dolci e più mindfulness prima del ciclo (di Cinzia Testa), DM 20/21
23	Questo grano è proprio speciale (di Manuela Soressi), DM 20/21
24	reklama Kilocal Age Menopausa, DM 20/21, 24/21
25	La torta di verdure (di Nina Gigante), DM 21/21
26	Il vero cibo eco (di Nina Gigante), DM 21/21
27	reklama Kilocal Coresterolo, DM 21/21, 22/21, 23/21, 24/21, 26/21

³³ W tabeli pogrubioną czcionką wyróżniono teksty stanowiące korpus zawierający elementy dyskursu diet odchudzających.

28	Isa, la chef "originale", DM 22/21
29	Mai provato la bresaola così? (di Stefania Carlevaro), DM 22/21
30	Chef Alessandro Borghese wspiera zbiórkę pieniędzy na badania naukowe, DM 24/21
31	reklama społeczna Latte nelle scuole, DM 25/21, 26/21
32	SOS lato B. (di Laura D'Orsi), DM 25/21
33	Ma cosa sono i dolci fit? (di Nina Gigante), DM 25/21
34	Kdimagryl, DM 26/21
35	Con le amiche vinceremo l'anoressia e la bulimia, G 13/21
36	Sulla tavola di Pasqua, G 14_15/21

Źródło: oprac. własne

W następnej części zostaną przedstawione obserwacje poczynione w oparciu o kategorię terminologii retorycznej.

7.2. Analiza retoryczna

Dyscyplinowanie kobiecych ciał za pomocą reżimów dietetycznych zachwalanych w popularnej prasie kobiecej może się odbywać na trzech płaszczyznach.

Pierwszą strategią jest wzmacnianie wiarygodności tekstów poprzez odwołanie się do zabierających głos autorytetów³⁴ (*ethos*). Jak pokazał korpus wyłoniony z analizowanego materiału, aktualnie oprócz dobrze znanych, należących do stałego repertuaru postaci cieszących się domniemanym szacunkiem i poważaniem³⁵ czytelniczek, do których adresowany jest przekaz (przykłady 1–5), autorzy dołączyli i powołali symbolicznie na specjalistów nową grupę osób: szefów kuchni (przykład 6).

(1) Mangia quando hai fame. È la filosofia dell'intuitive eating che rigetta diete e restrizioni e privilegia la consapevolezza e la fiducia nei segnali del corpo. Tra le fan ci sono **Demi Lovato** e **Lena Dunham** che va pazzo per i pancakes³⁶ (DM 17/21 "Ci facciamo uno spuntino?", s. 54).

³⁴ „O tym, co jest autorytetem, decyduje założona i wyobrażona *opinio communis*, czyli pewna wspólnota przekonań łącząca mówcę i słuchaczy, autora i odbiorców” (Ziomek 2000: 105).

³⁵ Zadaniem retoryki jest odnajdywanie argumentów a nie ich wynajdywanie, czyli tworzenie od zera (Ziomek 2000: 11), oznacza to korzystanie z gotowych argumentów-idei i sposobów ich wyrażania, należących do repertuaru, w jaki wyposażona jest każda wspólnota. W latach 2005–2008 włoscy autorzy tego typu tekstów powoływali się na światowe gwiazdy kina i muzyki, ekspertów z obszaru medycyny (psychiatry, dietetycy) a także postaci powiązane z organizacjami, których nazwy, niektóre anglojęzyczne, sugerowały związek z medycyną. Tekst w pełni innowacyjny byłby całkowicie niezrozumiały dla odbiorcy jako pozbawiony odniesień do wspólnej kultury (Ziomek 2000: 18).

³⁶ „Jedz, kiedy odczuwasz głód. Na tym polega filozofia *intuitive eating*, odrzucająca surowe diety, stawiająca na samoświadomość i umiejętność wsłuchiwanie się w sygnały, wysyłane przez ciało. Wśród zwolenniczek tej koncepcji są Demi Lovato i Lena Dunham, która oszalała na punkcie naleśników”.

(2) La cantante **Noemi** si è presentata sul palco dell'ultimo Festival di Sanremo con una ritrovata forma fisica. Non a caso il suo ultimo album si intitola *Metamorfosi*, un gioco di parole che allude alla sua recente trasformazione e una nuova dieta³⁷ (G 20/21 "Voglio un corpo super", s. 138).

(3) "Lo spuntino che consumi quando ti va e in autonomia mira a soddisfare i tuoi bisogni, che si tratti della ricerca di una «coccola» gustosa, di un boost di energia o di un surplus nutrizionale" spiega la **nutrizionista Elisa Hopes**³⁸ (DM 17/21 "Ci facciamo uno spuntino?", s. 55).

(4) Stefano Erzegovesi, **psichiatra e nutrizionista** dell'Ospedale San Raffaele di Milano, non è di questa idea³⁹ (DM 17/21 "E adesso la dieta arriva a domicilio", s. 107).

(5) Per questo nel processo si incontrano diversi professionisti: **psicologo, nutrizionista, dietista**, chirurgo estetico, **cardiologo, endocrinologo e ortopedico**⁴⁰ (G 20/21 "Voglio un corpo super", s. 138).

(6) La consegna del cibo a casa è ormai una realtà affermata anche da noi e fra le proposte ci sono anche quelle pensate da team di **nutrizionisti e chef**⁴¹ (DM 17/21 "E adesso la dieta arriva a domicilio", s. 106).

Może to mieć związek z dużą popularnością⁴² i rozgłosem, jaki osoby te zyskały w ciągu ostatniego dziesięciolecia dzięki formatom telewizyjnym, których tematem jest gotowanie i rywalizacja⁴³.

Elementy scjentyzacji, oprócz odniesień do świata medycyny, przyjmują formę powoływania się na organizacje, których nazwa sugeruje profesjonalizm, światowość i powiązania z badaniami naukowymi. Część z przywołanych podmiotów rzeczywiście niebezpiecznie cieszy się dobrą opinią (przykład 7 – Uniwersytet Harvarda, Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa, Światowa Organizacja Zdrowia). Natomiast równoległe z nimi na tej samej płasz-

³⁷ „Piosenkarka Noemi pojawiła się na scenie ostatniego Festiwalu w Sanremo odmieniona pod względem formy fizycznej. To nie przypadek, że jej najnowszy album nosi tytuł *Metamorfosi*, gra słów nawiązująca do niedawnej transformacji i nowej diety”.

³⁸ „Przekąska, którą jesz, kiedy chcesz i która ma na celu zaspokojenie twoich potrzeb, bez względu na to czy chodzi o poszukiwanie przyjemnego „kąska”, zastrzyku energii czy nadwyżki odżywczej”, wyjaśnia dietetyk Elisa Hopes”.

³⁹ „Stefano Erzegovesi, psychiatra i dietetyk ze szpitala San Raffaele w Mediolanie, jest odmiennego zdania”.

⁴⁰ „Z tego powodu w procesie leczenia uwzględniani są różni specjaliści: psycholog, dietetyk, chirurg plastyczny, kardiolog, endokrynolog i ortopeda”.

⁴¹ „Zamawianie jedzenia do domu jest już praktyką, która się u nas przyjęła, a propozycje posiłków zostały opracowane przez team dietetyków i szefów kuchni”.

⁴² Podobnie rzecz się ma z *instagramerkami*, które pojawiają się w tekstach sporadycznie jako przykład głosu eksperckiego, przy czym nie muszą dysponować fachową wiedzą na temat odżywiania, aby stanowić argument w akcie perswazyjnym i realizować jego zawartość treściową.

⁴³ Np. kulinarny talent show MasterChef Italia. Pojęcie *masterchefa* w 2018 roku jako neologizm pojawiło się we włoskiej encyklopedii Treccani. https://www.treccani.it/enciclopedia/masterchef_%28altro%29/ (dostęp: 30.06.2021).

czyżnie w dyskursie funkcjonują podmioty mało znane, krótko istniejące, nie wiadomo przez kogo powołane oraz finansowane i jakimi kierujące się celami (przykłady 7–8):

(7) La soluzione suggerita dalla **Dieta Planetaria** (Planetary Health Diet), messa a punto da un team di studiosi di **Harvard, FAO e OMS** con l'obiettivo di dimezzare entro il 2050 i gas serra e le morti per malattie legate all'obesità, è di ribaltare il concetto che noi abbiamo del nostro piatto⁴⁴ (DM 21/21 "Il vero cibo eco", s. 108).

(8) Il delivery sano, secondo **l'Osservatorio The World After Lockdown**, sarà uno dei protagonisti principali delle nuove abitudini alimentari⁴⁵ (DM 17/21 "E adesso la dieta arriva a domicilio", s. 106).

Drugą istotną grupą mechanizmów i zabiegów perswazyjnych stanowią elementy wynikające z wewnętrznych, racjonalnie przedstawianych cech samej diety (*logos*). Z analizowanego dyskursu diet dowiadujemy się, że proponowane reżimy odżywiania pozwolą nam zaoszczędzić czas (przykłady 9–10), są popularne (11–12), nie wymagają wysiłku (13), a wręcz obiecują dodatkowe zalety: przyjemność z jedzenia i prozdrowotne walory posiłków (14).

(9) **Risparmio** tempo, non cucino e mangio il cibo **già porzionato**: avrò fatto la scelta giusta?⁴⁶ (DM 17/21 "E adesso la dieta arriva a domicilio", s. 106).

(10) Ordini **con un click**⁴⁷ (DM 17/21 "E adesso la dieta arriva a domicilio", s. 106).

(11) I menu seguono i principi della dieta mediterranea, [...], **e i trend nutrizionali più in voga**⁴⁸ (DM 17/21 "E adesso la dieta arriva a domicilio", s. 106).

(12) Questi dolci sono **l'ultimo trend** della cucina salutare⁴⁹ (DM 25 "Ma cosa sono i dolci fit?", s. 114).

(13) [...] offrono piani personalizzati, basati sul computo calorico e pensati, **oltre che per dimagrimento**, anche per il sostegno della massa magra. Che tu segua una dieta onnivora, vegetariana, vegana, proteica o a basso indice glicemico, **non farai fatica** a trovare cibi adatti a te⁵⁰ (DM 17/21 "E adesso la dieta arriva a domicilio", s. 106).

⁴⁴ „Rozwiązanie zaproponowane przez Dietę Planetarną (Planetary Health Diet), opracowane przez team badaczy z Harvardu, Światowej Organizacji Zdrowia i ONZ ma na celu zmniejszenie o połowę do roku 2050 emisji gazów cieplarniowych i zgonów spowodowanych otyłością i polega na nowym spojrzeniu na kwestie jedzenia”.

⁴⁵ Dostawy do domu zdrowych produktów, według Obserwatorium The World After Lockdown, staną się głównym trendem naszych nowych zwyczajów żywieniowych”.

⁴⁶ „Oszczędzam czas, nie gotuję, spożywam gotowe porcje posiłków – czy podjęłam słuszną decyzję?”.

⁴⁷ „Zamawiasz jednym kliknięciem”.

⁴⁸ „Menu jest zgodne z zasadami diety śródziemnomorskiej [...] i najpopularniejszymi trendami żywieniowymi”.

⁴⁹ „Te słodycze to najnowszy trend w zdrowym gotowaniu”.

⁵⁰ „[...] oferują spersonalizowane plany dietetyczne, bazujące na liczeniu kalorii i przeznaczone nie tylko do odchudzania, ale także do wspomaganie beztłuszczowej masy. Niezależnie od tego, czy stosu-

(14) Ecco una torta di verdura [...], **perfetta per le amiche a dieta**. E la cosa bella è che oltre che super **gustosa** è davvero **sana**: ricchissima di **vitamine**, fibre, grassi “buoni”, carboidrati complessi e persino proteine vegetali⁵¹ (DM 21/21 “La torta di verdure”, s. 106).

Rzadkim, ale zasługującym na zauważenie zabiegiem jest prezentowanie diety jako jej antytezy: dieta, która nie nakłada żadnych ograniczeń, nie oczekuje żadnych wyrzeczeń a ma przynieść skutek pod postacią utraty kilogramów (przykład 15).

(15) Lei no. **Non impone diete**, rinunce o doveri, ma suggerisce un percorso graduale di “**mentalità positiva**”: concentrarsi su ciò che aggiungiamo ai piatti, sugli ingredienti nuovi, più che su quanto eliminiamo, E a questo punto, tutte a provare le ricette di Carlotta (che sono anche su YouTube)⁵² (DM 15/21 “L’ideatrice del veganismo felice”, s. 23).

Nowością, w stosunku do korpusu badanego w latach ubiegłych, jest pojawienie się w dyskursie diet odchudzających wątków ekologicznych. Dieta, według autorów tekstów, ma służyć nie tylko pojedynczym jednostkom w celu poprawy stanu zdrowia, redukcji nadmiarowych kilogramów, ale i stanowi narzędzie do walki o stan środowiska naturalnego, w jakim żyjemy (przykłady 16–18).

(16) Non è un elogio della dieta mediterranea, ma un **invito a ridurre il consumo di riso**. Questo cereale è infatti nella classifica dei 10 alimenti che **consumano più acqua stirlata** dal Water Footprint Network⁵³ (DM 15/21 “Mangia più pasta”, s. 123).

(17) E non sono „costosi” nemmeno **per il Pianeta**: nella maggior parte dei casi, gli imballaggi sono **eco e biodegradabili**⁵⁴ (DM 17/21 “E adesso la dieta arriva a domicilio”, s. 106–107).

(18) **Per aiutare il Pianeta** non servono scelte estreme. Nascono le diete che non escludono la carne ma insegnano quando mangiarla e come sceglierla⁵⁵ (DM 21/21 “Il vero cibo eco”, s. 108).

jesz dietę wszytkożerną, wegetariańską, wegańską, białkową czy o niskim indeksie glikemicznym, nie będziesz mieć problemów ze znalezieniem produktów odpowiednich dla siebie”.

⁵¹ „Oto placek warzywny, [...] idealny dla przyjaciółek na diecie. A wspaniałe jest to, że oprócz tego, że jest bardzo smaczny, jest naprawdę zdrowy: pełen witamin, błonnika, „zdrowych” tłuszczów, węglowodanów złożonych, a nawet białek roślinnych”.

⁵² „Nie ona. Nie narzuca diet, wyrzeczeń czy obowiązków, ale sugeruje stopniową ścieżkę „pozytywnego nastawienia”: skupienie się na tym, co dodajemy do potraw, na nowych składnikach, a nie na tym, co eliminujemy. Koniecznie sprawdźcie przepisy kulinarne Carlotty (są dostępne także na YouTube)”.

⁵³ „Nie jest to pochwała diety śródziemnomorskiej, ale zaproszenie do ograniczenia spożycia ryżu. Ten produkt znajduje się w opracowanym przez Water Footprint Network rankingu 10 artykułów spożywczych, które w procesie produkcji wymagają najwięcej wody”.

⁵⁴ „I nie są „kosztowne” dla naszej planety: w większości przypadków opakowanie jest ekologiczne i biodegradowalne”.

Jest to wyraźny znak, że w dyskursie diet odchudzających mamy do czynienia ze zjawiskiem mody językowej podążającej za zjawiskami pozajęzykowymi. Pojawiają się zbiory argumentów, topoty uzależnione od aktualnie podzielanych przez społeczeństwo wartości i ważnych społecznie tematów.

Trzecia, ostatnia grupa zjawisk językowych, jakie można wyodrębnić przy wykorzystaniu narzędzi retorycznych, odnosi się do sfery uczuć (*pathos*), które poprzez dyskurs usiłuje się wzbudzić w czytelniczkach. W przeszłości⁵⁶ była to płaszczyzna chętnie wykorzystywana, niewymagająca od nadawcy specjalistycznej wiedzy, oferująca różnorodną gamę emocji, do których można się odwołać. Analiza korpusu z roku 2021 dowiodła, że prawdopodobnie odchodzi się od tego mechanizmu. Tylko w jednym tekście udało się potwierdzić obecność elementów usiłujących wzbudzić bezpośrednie reakcje emocjonalne. Chodzi tutaj o próbę zawstydzenia czytelniczek i poddanie ich czynnikom stresogennym, odwołanie się do negatywnych emocji i zasugerowanie braku silnej woli.

(19) Quando sei chiusa in casa e la noia ti assale, o sei **stressata** dall'ennesima call di lavoro, è facile che ti venga voglia di sgranocchiare qualcosa. E da qui ad aprire un pacchetto di patatine **il passo è breve**⁵⁷ (DM 12/21 "Le chips light", s. 108).

Fakt, że odchodzi się od tej techniki perswazyjnej świadczy na korzyść współczesnego dyskursu diet odchudzających i może wynikać z coraz większej społecznej świadomości co do przemocy emocjonalnej, za jaką można by takie mechanizmy uznać.

7.3. Dyskusja

Aby dokończyć charakterystykę dyskursu diet, jaki wyłania się z włoskiej prasy kobiecej, należy odpowiedzieć na kilka pytań badawczych, jakie padły we wcześniejszych fragmentach niniejszego artykułu.

1. Nadawcy tekstów o wspomnianej tematyce często są anonimowi a to oznacza mniejszą odpowiedzialność za poruszane treści i nadawaną im formę. Od pewnego czasu teksty wpisujące się w nurt dyskursu diet posiadają wymienionych z imienia i nazwiska autorów (wśród autorek przeważają kobiety). Nie da się wykluczyć, że ten czynnik przyczynił się do zmian jakościowych i unikania technik, które wpływałyby na pogorszenie samopoczucia czytelniczek.

2. Adresatkami analizowanych tekstów są kobiety w różnym wieku, które sięgają po periodyk w poszukiwaniu rozrywki, porad, wiedzy na tematy takie jak moda,

⁵⁵ „Aby pomóc planecie, nie musisz podejmować radykalnych decyzji. Pojawiają się nowe diety, które nie wykluczają mięsa, ale uczą, kiedy je jeść i jak wybierać”.

⁵⁶ Ozimska (2019).

⁵⁷ „Kiedy jesteś zamknięta w domu i dopada cię nuda lub stresuje cię kolejna rozmowa biznesowa, głód łatwiej cię dopada. A stąd do otwarcia paczki chipsów już tylko jeden krok.”

kosmetyki, podróże, kultura, życie towarzyskie⁵⁸. To kobiety, które się zmieniają, wraz z wiekiem, ale i na skutek dokonujących się przemian społecznych. Nie mamy pewności czy dieta odchudzająca jest zabiegiem, na który powinny się zdecydować. Nie wiemy, jaką wiedzą na tematy medyczne dysponują i czy są w stanie krytycznie ocenić proponowane im w prasie rozwiązania. Jeśli dyskurs diet pojawia się na łamach czasopisma, czytelniczki niejako zostają zmuszone do zetknięcia się z tym tematem, nawet, jeśli ich bezpośrednio nie dotyczy i nie stanowił powodu, dla którego sięgnęły po magazyn. Wydaje się celowym przeprowadzenie badań na temat recepcji dyskursu diet odchudzających wśród czytelniczek.

3. Badając kontekst prasowy, w jakim pojawia się dyskurs diet, trzeba zauważyć, że poruszany temat nie dominuje pośród tekstów o tematyce kulinarnej. Dotyczy to również procentowego udziału diet wśród wszystkich proponowanych w prasie kobiecej tematów.

4. Sam dyskurs diet może przyjmować różne formy: od krótkich, jak reklamy preparatów, po dłuższe teksty o tematyce społecznej, poruszające kwestie zaburzeń odżywiania albo wskazujące na nowości w tej sferze. W tekstach adresowanych do kobiet pojawiają się wątki męskie (przykłady mężczyzn borykających się z nadwagą i kompleksami), co sprawia, że dyskurs przestaje być domeną wyłącznie kobiet. Poszczególne teksty składają się z różnych, krótkich aktów perswazji, przy czym zaobserwowano mniejszy udział argumentów odwołujących się do emocji. Zazwyczaj autorzy korzystają z technik opartych na rzeczowym dowodzeniu i budowaniu wiarygodności.

5. Tekstom towarzyszą zdjęcia, które nie były przedmiotem analiz, ale można pokusić się o obserwację, że przemawiają do wyobraźni jako niewerbalny element perswazji. Zazwyczaj są to profesjonalne fotografie dopracowanych, finezyjnych dań, stanowiące zaprzeczenie wyrzeczeń, z którymi wiąże się dieta odchudzająca. Zdjęcia potraw uzupełniają również teksty o tematyce podróżniczej.

6. Analiza przykładów zaczerpniętych z tygodnika *Grazia*, pokazała, w jak zmiennym środowisku funkcjonujemy. Przed laty czasopismo regularnie publikowało rubrykę poświęconą odchudzaniu „Saper mangiare”, aktualnie dyskurs diet praktycznie jest w nim nieobecny.

8. Wnioski końcowe

Badając włoską prasę kobiecą z okresu 2005–2008, udało się ustalić bardzo liczną na jej łamach obecność przykładów dyskursu diet. Czytelniczki były wprost bombardowane tekstami poświęconymi odchudzaniu (Ozimska 2019: 276–302),

⁵⁸ Włoski rynek prasy oferuje kilka tytułów ^{magazynów} poświęconych w całości dietom odchudzającym, np. miesięczniki *Le Ricette Perdi Peso*, *Sano&leggero*, czy *Dimagrire*. W przypadku osób sięgających po wspomniane magazyny nie ulega wątpliwości, jaką tematyką zainteresowane są czytelniczki.

temat ten gościł na kartach periodyków z dużą częstotliwością i przyjmował różne formy. Analiza korpusu pozwoliła wówczas wyekscerpować przykłady perswazji odnoszące się do emocji: opisujące towarzyszące kobietom uczucia lub usiłujące je wzbudzić w adresatkach tekstów, a zatem odpowiednik *pathos*. Aby osiągnąć ten efekt sugerowano czytelniczkom brak wiedzy, zawstydzano, wmawiano brak umiaru w jedzeniu, zazdrość o urodę, obsesję bycia piękną, posądzano o nadmierną troskę o zdrowie, wzbudzano poczucie winy, straszono, sugerowano bycie „cwaniarą” i korzystanie z trików, magicznych sztuczek, które miały dotyczyć zachwalanych reżimów żywieniowych.

Z drugiej strony, sięgano po narzędzia perswazji, które miały – według ich autorów bądź autorek – w obiektywny sposób przedstawiać walory diet, a zatem pełniły funkcję *logos*. Informowano o szybkości utraty wagi, szybkości przygotowania posiłków, prostoty korzystania z diety, jej popularności wśród użytkowniczek albo wręcz przeciwnie – ekskluzywności. Diety prezentowano ponadto jako środek do osiągnięcia innych, dodatkowych celów.

Ostatni element konstruowania przekazu perswazyjnego sprowadzał się do *ethosu*, rozumianego jako budowanie wiarygodności tekstu. Różnorodność technik ograniczała się w tym przypadku do stosowania argumentów z autorytetu oraz medykalizacji i sejentyzacji dyskursu, przy czym pod względem ilości, zaobserwowano podobne proporcje elementów *ethosu*, *pathosu* i *logos*.

Z analizowanego na potrzeby niniejszego artykułu materiału (I półrocze 2021) wyłonił się korpus o relatywnie innych cechach jakościowych. Doszło zatem w ciągu kilkunastu lat do istotnych zmian w wyborze toposów, jakimi posługuje się omawiany dyskurs.

Można zadać pytanie, gdzie podział się tak mocno eksploatowany kiedyś temat? Sądząc po rezultatach przeprowadzonego badania, został on zastąpiony dyskursem chirurgiczno-kosmetycznym, ekologicznym, technologicznym, „ciało-pozytywnym” bądź powiązany z fitnesssem. Jest to szczególnie widoczne w przypadku tygodnika *Grazia*, który w badanym okresie całkowicie odszedł od poruszania tematu diet odchudzających.

Druga kwestia, która wymaga dalszych pogłębionych analiz, to zaobserwowanie zarezerwowanej dotychczas dla kobiet tematyki diet odchudzających na równie podatnym gruncie lifestylowej prasy męskiej. Wydaje się, że dyskurs, jaki znamy z lat 2005–2008, w pewnym momencie – być może równoległe z kobiecym odpowiednikiem – w zależności od lokalnych uwarunkowań, zagościł na łamach współczesnej prasy męskiej, formatów takich jak *Men's Health*⁵⁹, *For Men Magazine*, *GQ Italia*.

⁵⁹ Potwierdzenie tej hipotezy znajdujemy m.in. u Kimmela (2015: 451). „Obecnie cieszące się sukcesem nowe czasopisma dla mężczyzn, takie jak «Men's Health», zachęcają ich do postrzegania swoich ciał w taki sposób, w jaki nauczono postrzegać swoje ciała kobiety – jako trwające projekty, nad który-

Bibliografia

- Błajet, P. 2005. *Ciało w kulturze współczesnej: wątki socjopedagogiczne*. Olsztyn: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Ekonomii Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.
- Flandrin, J.-L. 1999. "The humanization of eating behaviors". W zbiorze: Flandrin, J.-L. i M. Montanari (red.). *Food: a culinary history from antiquity to the present*. New York: Columbia University Press. 13–20.
- Giddens, A. 2012. *Nowoczesność i tożsamość*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Karczewska, M. 2018. *Forestierismi nella stampa femminile italiana e francese. Analisi qualitativa e quantitativa*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Kędzierska, B. 2015. „Media as a source of challenges for a contemporary woman”. W zbiorze: Zawisza, E. i M. Lubińska-Bogacka (red.). *Kobieta w mozaice kulturowej. Rola stereotypów i kultury w kreacji kobiecości, tom 1*. Kraków: Wydawnictwo «scriptum». 141–151.
- Kimmel, M. 2015. *Spoleczeństwo genderowe*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Lisowska-Magdziarz, M. 2006. *Analiza tekstu w dyskursie medialnym*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mazzini, I. 1999. "Diet and medicine in the ancient world". W zbiorze: Flandrin, J.-L. i M. Montanari (red.). *Food: a culinary history from antiquity to the present*. New York: Columbia University Press. 141–152.
- Mennell, S. 1987. "On the civilizing of appetite". *Theory, Culture & Society* 4, 373–403.
- Montanari, M. 1999. "Food systems and models of civilization". W zbiorze: Flandrin, J.-L. i M. Montanari (red.). *Food: a culinary history from antiquity to the present*. New York: Columbia University Press. 69–78.
- Ozimska, J. 2019. "La persuasione nel discorso delle diete dimagranti – il caso della rivista femminile italiana Donna Moderna". *Neophilologica* 31. 276–302.
- Płonka-Syroka, B. 2018. „Wstęp”. W zbiorze: Płonka-Syroka, B. i H. Grajeta (red.). *Historia diety i kultury odżywiania, tom 1*. Wrocław: Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich we Wrocławiu.
- Prost, A. i G. Vincent. 2006. *Historia życia prywatnego – tom 5: Od I wojny światowej do naszych czasów*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Puto, M. 2014. „Ciało i cielesność współczesnej kobiety jako sposób kształtowania własnej tożsamości (na przykładzie współczesnej prozy włoskiej)”. W zbiorze: Zawisza, E. i M. Lubińska-Bogacka (red.). *Kobieta w mozaice kulturowej. Rola stereotypów i kultury w kreacji kobiecości, tom 1*. Kraków: Wydawnictwo «scriptum».
- Rebrovick, T. 2015. "The Politics of Diet: «Eco-dietetics», Neoliberalism, and the History of Dietetic Discourses". *Political Research Quarterly* 68 4. 678–689.
- Rodgers, R.F. 2016. "The role of the "Healthy Weight" discourse in body image and eating concerns: An extension of sociocultural theory". *Eating Behaviors* 22. 194–198.
- Surendra, A. 2019. *Moda językowa na zapożyczenia angielskie w prasie kobiecej*. Poznań: Silva Rerum.
- Tokarz, M. 2002. "Argumentacja i perswazja". *Filozofia Nauki* 3–4. 5–39.
- Turner, B.S. 1982. "The discourse of diet". *Theory, Culture & Society* 1. 23–32.
- Wiśniewska, M. 2012. „Żywność, życie i turystyka w stylu «slow»”. *Zarządzanie i Finanse* 3, 161–173.

mi trzeba pracować. (Nakład czasopisma wzrósł z 250 tys. do 1,5 mln w ciągu pierwszych siedmiu lat – co stanowiło największy sukces wydawniczy na rynku czasopism w historii). Po części jest to zbieżne z ogólną dbałością o zdrowie i sprawność fizyczną, po części zaś chodzi o młody wygląd w społeczeństwie, które nie ceni starzenia się. Wydaje się jednak, że w jeszcze większym stopniu wiąże się to również z płcią kulturową”.

Wolf, N. 2014. *Mit urody*. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.

Ziomek, J. 2000. *Retoryka opisowa*. Wrocław: Ossolineum.

Material badawczy

Donna Moderna. 2021. Numery (łącznie 16): 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26.

Grazia. 2021. Numery (łącznie 13): 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14–15, 16, 17, 18–19, 20.

KULTURA STRACHU

STANISŁAW PUPPEL, JOANNA PUPPEL

*„Strach jest oparty na obawie kary;
Ten więc nie zawiedzie nigdy”
(Niccolo Machiavelli, *Książę*)*

Abstract. The ‘culture of fear’ constitutes an important environment for mankind. It is an interplay of biological, socio-cultural and linguistic dimensions which, in fact, underlie human existence. The dominance of one subtype of culture with respect to fear, the dystopian culture, pulls mankind into a culture of aggression, competitiveness and intolerance (or into the win-lose perspective). On the other hand, eutopian culture pulls mankind into a culture of non-aggression, cooperation, tolerance and inclusiveness (or into the win-win perspective). In fact, one may easily envisage that a well-functioning human society should remain in a state of balance between the two types of culture and it is the dystopian type of culture that should be kept in check, while the eutopian culture should be favoured if the earth as the carrier of all life, the existing biodiversity, and humanity, are to be sustained.

Key words: fear, biology of fear, fear learning, fear permanence, culture of fear, dystopian culture, eutopian culture, binding culture, binding language

1. Wstęp

‘Kultura strachu’ to pojęcie, które dotyczy tworzenia, odczuwania i uprawiania strachu w wymiarze językowo-kulturowym, a więc w wymiarze pozabiologicznym człowieka. Wszakże założyć jednocześnie należy, że jest to pojęcie bezpośrednio związane ze zjawiskiem strachu istniejącym w wymiarze czysto biologicznym i z niego się wywodzącym. Strach biologiczny (tj. strach wrodzony) charakteryzuje (zapewne wszystkie) istoty żyjące na nośniku ziemskim, z jednej bowiem strony istoty żywe

obdarzone są silnym pragnieniem istnienia za wszelką cenę (jak byśmy powiedzieli za Grekami, wszystkie posiadają ‘zooeptymię’, czyli pożądanie życia) i uczą się odpowiednio reagować na wszelkie środowiskowe bodźce, które przewidują także potencjalnie szkodliwe zjawiska i efekty. Z drugiej zaś strony obdarzone są równie silnym pragnieniem poszukiwania i dostarczenia sobie skutecznej ochrony przed niebezpieczeństwami (zagrożeniami) pochodzącymi głównie ze świata zewnętrznego. Ta właśnie nierozzerwalna dychotomia ‘życia’ i ‘ochrony życia’ stanowi podstawę ‘pojetyki’ wszelkiego życia, w tym pojetyki życia człowieka, programowo, a więc genetycznie, dodatkowo nasyconego strachem, jako jednego z gatunków biologicznych strachowi podlegającego. Jak złożonym zjawiskiem jest zjawisko strachu i niepokoju w czysto biologicznym wymiarze ukazuje ważna przeglądowa praca Thierry’ego Steinera (2002), rzucająca światło na całą gamę uwarunkowań biologicznych istnienia strachu zarówno u zwierząt jak i u człowieka.

W tak szerokim, biologiczno-kulturowym, ujęciu ‘kultura strachu’ stanowi część pojetyki życia człowieka jako odrębnego gatunku w kontekście całej stworzonej przez niego ‘otuliny kulturowej’ (zob. np. Maturana i Varela, 1980). Zatem ‘kultura strachu’ jest postrzegana tutaj tylko jako wydzielona część całokształtu kultury, jako specyficznie ludzka strona pojetyki wszelkiego życia na nośniku ziemskim (zob. np. Tuan, 1979).

Ze względu na swoje centralne znaczenie dla życia człowieka musi zarówno ona jak i jej ‘anatomia’ zostać w pełni opisana, bowiem w sposób naturalny należy jako zagadnienie do szeroko pojętych badań w zakresie antropologii, kulturoznawstwa, językoznawstwa i komunikologii. Stąd niniejsza krótka próba przedstawienia zagadnienia strachu i towarzyszącej mu przemocy w właśnie perspektywie antropologiczno-kulturowo-komunikacyjnej (zob. np. Hallpike, 1979; Boscoboinik i Horakova, 2014).

2. Biologia strachu

Czysto ludzkie odczuwanie strachu jako jednej z podstawowych emocji ma swoją podstawę w strukturze i bogatych połączeniach strukturalnych umiejscowionych w centralnym układzie nerwowym, jakim jest mózg człowieka (zob. np. LeDoux, 1998; LeDoux, 2000; LeDoux, 2012; Adolphs, 2013). W szczególności jest za niego odpowiedzialny tzw. system limbiczny (łac. *Systema limbicum*, ang. *limbic system*, po raz pierwszy postulowany w XIX wieku przez neurofizjologa i antropologa francuskiego, Paula Broca (1824–1880), wykorzystany szeroko w XX wieku przez neurofizjologa i psychiatrę amerykańskiego, Paula MacLean’a (1913–2007)), umieszczony w przedniej części płata skroniowego (ang. *temporal lobe*). Składają się na niego następujące części: płat limbiczny (ang. *limbic lobe*), kora okołoczołowa (ang. *orbitofrontal cortex*), kora gruszkowata (ang. *piriform cortex*), kora śródwęchowa (jelitalna, ang. *entorhinal cortex*), hipokamp (ang. *hippocampus*), sklepienie

(ang. *fornix*), jądra przegrody (ang. *septal nuclei*), ciało migdałowate (ang. *amygdala*), jądro półleżące (ang. *nucleus accumbens*), a także wzgórze (ang. *thalamus*). To ostatnie uważane jest przez neurofizjologów za swoistą ‘bramę do świadomości’ (ang. *gateway to consciousness*), która jest także swoistym siedliskiem strachu i wstępu (zob. np. Isaacson, 1982; Calder i inni, 2001; Scholpp, Whalen i Phelps, 2009; S. i T. Shimogori, 2013).

System ten, jak widać ogromnie złożony i wykształcony w długotrwałym procesie ewolucyjnym, musi mieć dla człowieka pierwszorzędne znaczenie. Odpowiada bowiem nie tylko za utrzymywanie emocji w pamięci długoterminowej ale także za ich generowanie w różnych środowiskowo zdeterminowanych wariantach i nasileniach (w sensie ‘endo’ i ‘egzo’) przez poszczególnych ludzi. Musi mieć więc znaczenie przetrwalnikowe dla gatunku człowieka

W opracowaniach z zakresu funkcjonowania systemu limbicznego (zwanego także przez MacLean’a ‘mózgiem paleosaczym’, ang. *paleomammalian brain, old mammalian brain*, zob. Maclean, 1990) podkreśla się, że, współpracując silnie z nowokorą (ang. *cerebral cortex, neocortex, neomammalian brain*), a więc ewolucyjnym uwieńczeniem struktur mózgowych u człowieka jako gatunku, jest odpowiedzialny za cały kompleks zjawisk jak chociażby: powonienie, wszelkie emocje, popędy, symptomy psychoz, fobie, postrzeganie czasu, zachowania motoryczne i ogólnie przetwarzanie sensoryczne jak i świadomość.

Jest więc w pełni zrozumiałe, że zarówno konkretne emocje jak i pamięć długoterminowa mają istotne znaczenie dla przeżywalności człowieka, w szczególności znaczenie takie ma obecność nie tylko strachu wrodzonego, będącego odpowiedzią na agresję występującą w naturze (tzw. ‘agresję reaktywną’ (ang. *reactive aggression*), zob. Wrangham, 2019; zob. także Lorenz, 1974), ale także strachu nabytego i uczenia się tegoż (ang. *fear learning*, zob. np. Olsson i inni, 2007; Olsson i Phelps, 2007) w życiu człowieka jako odrębnego gatunku jak i poszczególnych ludzi. Stąd strach ma tak wielkie znaczenie dla kultury jako otuliny człowieka, którą człowiek wygenerował w swojej gatunkowej ewolucji i w której przebywa przez całe swoje osobnicze życie, obok czysto biologicznego wymiaru strachu obejmującego funkcjonowanie systemu limbicznego i połączonej z nim nowokory, na zasadzie światów równoległych.

Można powiedzieć, że właśnie ze względu na wykształconą w toku ewolucji pamięć długoterminową gatunek ludzki posiadał strach i jego czysto fizjologiczne odczuwanie na zasadzie jego permanencji (zjawisko długotrwałości strachu), być może zabezpieczanej genetycznie (o czym wspomina np. genetyka psychiatryczna, zob. np. Kendler i inni, 2008; także Bourke, 2005) i przez cały czas swojego istnienia poddany jest działaniu strachu, mającego swoje odbicie w takich konstrukcjach werbalnych w języku polskim jak: ‘sianie strachu’, ‘ktoś podszyty jest strachem’ i ‘ktoś żyje strachem’ (w wersji łagodniejszej ‘ktoś podszyty niepokojem’ i ‘ktoś sieje niepokój i zamęt’, ‘strach bierze, gdy pomyśle’), tak jak żyje innymi emocjami, takimi

choćby jak: rozkoszą, pożądaniem, szczęściem, radością, gniewem, smutkiem, odrazą, zdziwieniem, wstydem czy dumą. Ale ze wszystkich tych emocji strach jest najbardziej podstawowy, najbardziej pierwotny, najbardziej dojmujący, najbardziej przenikliwy, najbardziej paraliżujący, najbardziej wszechobejmujący i najbardziej ze wszystkich odrażający, wyprowadzony ze stanu zwierzęcego (zob. np. Sluckin, 1979; Bekoff, 2008). Wiemy też wszyscy, że strach potrafi zdevastować życie jednostki ludzkiej i każdej społeczności i że jest także czynnikiem generującym chaos. Nic zatem dziwnego, że ma on ogromną wartość kulturową, w tym także polityczną i że zajmuje w kulturze centralne miejsce.

3. Podstawowa dychotomia kultury w perspektywie kultury strachu

Kultura strachu, solidnie oparta na biologii człowieka i wrodzoności strachu, jak i na wczesnym uczeniu się strachu w życiu każdego człowieka, jest nie tylko integralną częścią kultury człowieka, ale jest podstawą określonej odmiany kultury człowieka, tj. 'kultury dystopijnej', którą możemy zdefiniować jako kulturę złą (obejmującą wszelkiego typu kolizje z innymi bytami biologicznymi skutkujące ich uszkodzeniem a nawet anihilacją), kulturę generowania i utrzymywania dominacji emocji negatywnych, promowania zaburzeń wszelakich i ogólnej dyspozycji do unikania wszelkich realizacji o charakterze pozytywnym, czyli niekolizyjnych i wiążących ludzi.

Kultura, o której mowa, jest przeciwieństwem 'kultury eutopijnej', a więc kultury dobra, z natury bezkolizyjnej, otwartej i opartej na empatii, a także charakteryzującej się ogólną dyspozycją do generowania i utrzymywania emocji pozytywnych oraz angażowania się jednostki ludzkiej w emocjonalnie pozytywnych interakcjach międzypersonalnych. Może nawet obejmować interakcje o znacznie większej skali, bo obejmujące różne grupy zawodowe, etniczności, kultury lokalne i nawet państwa, a także twory wielopaństwowe (zob. np. Peale, 1990). Tak więc już na poziomie emocji ujawnia się podstawowa dychotomia kultury, czyli podział na kulturę dystopijną i kulturę eutopijną.

3.1. Strach jako część kultury dystopijnej: układ polityczny, strach polityczny

Strach w kulturze dystopijnej jest zjawiskiem, które nie tylko determinuje tę kulturę ale nabiera dodatkowo charakteru wyraźnie politycznego, które to zjawisko każdy człowiek zna i którego nieustannie doświadcza, przebywając przez całe swoje życie w sposób nieunikniony w obrębie takiego czy innego, mniejszego lub więk-

szego (w skalach mikro i makro), 'układu politycznego', a więc układu opartego na relacjach (odniesieniach i powiązaniach) siłowych (przemocowych), takiego jak rodzina, wspólnota etniczna, partia, państwo, instytucja, wspólnota zawodowa, wspólnota zainteresowań, etc., a więc układu obejmującego wyraźnie złożone hierarchiczne zależności (zob. np. Robin, 2004).

Strach na płaszczyźnie politycznej dotyczy więc odczuwania przede wszystkim negatywnej presji w postaci różnorodnych zagrożeń ze strony tegoż układu politycznego, w tym ze strony różnych jednostek ludzkich układ ten tworzących. Można powiedzieć, że 'strach polityczny' ma charakter zarówno zestrojony jak i wielopoziomowy, bowiem może być generowany nie tylko w ramach pojedynczego wymiaru układu politycznego, np. w mikro wymiarze rodziny, ale także może być wynikiem wspólnego działania (synergii) wszystkich elementów danego układu politycznego jednocześnie. Taki właśnie zestrojony, a więc wielowymiarowy, wymiar strachu politycznego ma, ze względu na swój ciężar, największą 'siłę rażenia' (ang. *the power of impact*) i największą 'żywość' (ang. *vitality*). Nic zatem dziwnego, że w politycznym trwaniu każdego człowieka i stworzonych przezeń w perspektywie historycznej większych układów politycznych (np. imperiów i państw), ów zestrojony i wielowymiarowy strach polityczny miał i nadal ma największe znaczenie. Nic też zatem dziwnego, że największe skupiał na sobie zainteresowanie ze strony filozofów i badaczy od czasów starożytnych aż po dzień dzisiejszy (zob. np. Machiavelli i jego nieśmiertelny *Książę*, także dane bibliograficzne podane poniżej).

3.1.1. Uprawianie strachu w kulturze dystopijnej

Proponując termin 'uprawianie strachu' (ang. *cultivation of fear*) opieramy się na pierwotnym znaczeniu słowa 'kultura' (łac. *cultura*) oznaczającym w języku łacińskim 'uprawę, pielęgnację'. Uważamy, że 'kulturę strachu' w wymiarze politycznym uprawia człowiek od niepamiętnych czasów właśnie na modłę uprawy gleby, czyli tak, aby przynosiła ona jak najwyższe plony temu, który ją uprawia z jednocześnie szkodą dla innych uczestników-biorców tej kultury. Można sobie łatwo wyobrazić, że szeroka paleta uprawiania kultury strachu w żywej i nieustannie zmieniającej się tkance naszej cywilizacji, systematycznie udoskonalana przez ludzkość od biblijnego Raju poprzez różne konstrukcje polityczne imperialno-totalitarno-autorytarne, w dzisiejszych czasach potworność Archipelagu Gułag i Auschwitz-Birkenau, do czasów całkowicie nam współczesnych, obejmuje ogromną liczbę wariantów. Poniżej przedstawiamy je w formie skrótowej i tym samym dalekiej od wyczerpania, dodatkowo ograniczonej pojemnością niniejszego eseju, niemniej dające wyrazisty obraz złożonej tekstury jej 'wiecznego życia'. Oto one:

- wrodzony strach przed utratą życia, głodem, chorobami, kalectwem i samotnością,
- wrodzony strach przed światem zewnętrznym i przed nieznanym (tj. naturalnym nośnikiem ziemskim i zjawiskami na nim występującymi (np. atmosferycznymi i wodnymi).

rycznymi, geologicznymi, epidemiami, ciemnościami, głębinami, etc.), a także żyjącymi na niej istotami niebędącymi ludźmi),

- strach przed innym człowiekiem, zwłaszcza takim, o którym wiemy, że świadomie należy do kategorii ‘komunikatorów przemocy’, zwłaszcza w pełni zaplanowanej tzw. ‘przemocy proaktywnej’ (ang. *proactive aggression*, zob. Wrangham, 2019), tj. uprawiających wszelką przemoc fizyczną i/lub przemoc militarno-technologiczno-językowo-komunikacyjną w celu ustanowienia dominacji poprzez instytucjonalizację przemocy (zob. np. w tym kontekście postać imperatora budującego swoje imperium poprzez najazdy zewnętrzne i represje, włącznie z formami ludobójstwa, stosowane we własnym kraju, zob. np. Diamond, 1974, czy postać w pełni uzbrojonego średniowiecznego rycerza jako bezwzględniego narzędzia wszelkich terytorialnych najazdów oraz jako swoistego komunikatora przemocy, zarówno fizycznej jak i werbalno-gesturalnej), strach przed bezwzględnym autokratą i jego aparatem przemocy w ramach państwa represyjnego, czy też strach kobiety przed dopuszczającym się gwałtów cywilnym mężczyzną (zob. np. Shahar, 1983; McNellis, 2008), czy też uzbrojonym po zęby żołnierzem stosującym gwałt na kobietach jako swoistą broń masowego rażenia (zob. np. Brownmiller, 1975; Card, 1996), także strach przed agresywnym tłumem (zob. np. Fromm, 1973),
- strach przed niektórymi ‘twardymi’ wytworami człowieka (ang. *tangible artefacts*), np. budynkami i konstrukcjami (ołtarze ofiarnicze, areny gladiatorские, więzienia, koszary, szpitale, izby tortur, rzeźnie, krematoria, szubienice, gilotyny, etc.), narzędziami, technologiami, maszynami i bronią (zob. np. Berdan, 1982; Smith i Masson, 2000; Żrałka, 2008; Olko, 2010),
- strach przed ‘miękkimi’ wytworami człowieka (ang. *intangible artefacts*) i ich skutkami, np. sztucznie wytworzonymi środkami chemicznymi i biologicznymi (np. gazami bojowymi, truciznami), naturalnymi epidemiami wytworzonymi wskutek braku higieny, różnymi strukturami i systemami społecznymi, ideologiami, religiami, rytuałami, ekonomiami preferującymi ‘przemoc proaktywną’ czy wręcz na niej opartymi (ang. *proactive coercion*) indywidualną i zbiorową, etc. (zob. np. Robin, 2004; Molenda, 2013),
- zbiorowy i indywidualny strach przed utratą niezagrażającego życia środowiska naturalnego wskutek długotrwałych negatywnych oddziaływań człowieka (zob. np. Lovelock, 2007, czy pojęcie ‘antropopresji negatywnej’ w ekologii, zob. np. Brown et al., 2013).

3.1.2. Sposoby na osłabienie kultury strachu

Kulturze strachu, która – gdy będzie pozostawiona samej sobie w pozycji hegemonia – mogłaby w dłuższej perspektywie czasowej po prostu skolonizować kulturę człowieka, tj. bez reszty opanować całokształt życia ludzkiego, przeciwstawić moż-

na i należy kulturę z jednej strony opartą na jej strukturalnym braku, z drugiej zaś opartą na pragnieniu jej całkowitego usunięcia czy też przynajmniej zminimalizowania jej skali i zasięgu, gdyż prawo do wolności od strachu (ang. *freedom from fear*) stanowi jedno z podstawowych praw człowieka i zarazem niezbywalny składnik 'ludzkiego dobrostanu' (ang. *human wellbeing*).

Kulturą tą, obdarzoną potencjałem przeciwstawienia się kulturze strachu, jest wymieniona powyżej 'kultura eutopijna' (kultura empatyczna), a więc szeroko pojęta 'kultura więzi' (ang. *binding culture*) i szczęścia (zob. np. Platon i jego nieśmiertelne *Państwo*; Plato, 1997). Jest ona oparta głównie na redukcji przemocy proaktywnej oraz uznawaniu zarówno istoty pojedynczego człowieka, jego nieusuwalnej i nieredukowalnej pełni jak i na zasadzie utrzymywania bezkolizyjności wszelkich relacji pomiędzy poszczególnymi jednostkami ludzkimi, a także pomiędzy znacznie większymi tworami społecznymi (różnymi grupami społeczno-zawodowymi, etnicznościami, narodowościami, państwami, zbiorowościami regionalnymi i ponadregionalnymi, etc.)

W wyłaniającej się coraz wyraźniej kulturze typu eutopijnego zasoby językowo-komunikacyjne odegrają (już zaczynają odgrywać) zasadniczą rolę w komunikacji typu eutopijnego. Polegać ona będzie najogólniej na:

- coraz szerszym i coraz bardziej świadomym stosowaniu tzw. 'języka łączenia' (ang. *binding language*) jako podstawowego elementu kultury więzi, a nie tylko 'języka podziałów' (ang. *divisive language*),
- konsekwentnym usuwaniu wszelkich przejawów przemocy, zarówno twardej jak i miękkiej, np. poprzez różne formy tworzenia opozycji wobec wszelkich mniej lub bardziej tyrańskich zabiegów na płaszczyźnie politycznej,
- wyrażaniu współczucia i tolerancji za pomocą odpowiednich środków językowo-komunikacyjnych (retoryka włączania, ang. *the rhetoric of inclusion*),
- udziale we wszystkich możliwych wspólnotach na zasadzie pełnego uczestnictwa (tj. pełnego i pozytywnego zaangażowania poszczególnych jednostek i całkowitej afirmacji ich działań),
- także pilnym i starannym zapobieganiu dewastacji języka na poziomie wysokiego nasycenia emocjami negatywnymi i używanego w komunikacji codziennej (zob. Dixon, 2012; Puppel, 2019).

Powstaje w tym momencie podstawowe pytanie: Czy 'kultura strachu' pozostanie stałym i nieusuwalnym elementem cywilizacji człowieka w XXI wieku? Pytanie to pozostaje zagadnieniem otwartym i niezwykle aktualnym, ale już dzisiaj możemy przyjąć, nawet w skrajnych warunkach obecności różnych czynników wzbudzających powszechny strach, np. mocno osłabionej kondycji ziemi jako nośnika wszelkiego życia wskutek rosnącej antropopresji, obecności globalnej pandemii koronawirusa i innych groźnych pandemii w przyszłości, czy globalnego ocieplenia niosącego m.in. zagrożenie zalania wielu centrów cywilizacyjnych ludzkości, że całkowite usunięcie 'kultury strachu' lub chociażby zauważalne społecznie jej osłabienie (vis-a-vis czysto

biologicznych przesłanek strachu pokrótce omówionych powyżej), miałyby niezwykle pozytywny wpływ na dalsze istnienie i rozwój ludzkości w kontekście wymienionych powyżej zagrożeń. Stąd też szczególnego znaczenia nabierają wspomniane powyżej zasoby językowo-komunikacyjne języka łączenia, które przy odpowiednim stanie świadomości komunikatorów będą w stanie sprostać zadaniu tłumienia (a może i wyłączenia z użycia) zasobów językowo-komunikacyjnych o charakterze dystopijnym.

Zapewne z czysto pragmatycznego punktu widzenia w dalszym toku istnieniu rodzaju ludzkiego będziemy mieli do czynienia z istnieniem i wykorzystywaniem pewnego rodzaju równowagi pomiędzy kulturą dystopijną a kulturą o charakterze eutopijnym, z rosnącą wszakże tendencją do poddania tej pierwszej szczególnej społecznej kontroli. Docelowo zatem kultura eutopijna winna z czasem uzyskać bardziej dominującą pozycję w całokształcie ludzkich wysiłków o charakterze ekologicznym, z natury swojej o charakterze empatycznym, a więc na rzecz globalnych celów ratowania nośnika ziemskiego, naturalnej różnorodności i dalszego zabezpieczenia istnienia ludzkości z wszystkimi jej determinantami, co powinno w dłuższej perspektywie czasowej sprzyjać także rozwojowi i utrzymywaniu zasobów językowo-komunikacyjnych o charakterze eutopijnym.

Bibliografia

- Adolphs, R. 2013. "The biology of fear". *Current Biology* 23.2. R79–R93.
- Al-Shawaf, L., D. Conroy-Beam, K. Asao and D.M. Buss. 2015. "Human emotions: an evolutionary psychological perspective". *Emotion Review*. 1–14.
- Bekoff, M. 2008. *The emotional lives of animals: a leading scientist explores animal joy, sorrow, and empathy – and why they matter*. Novato, CA: New World Library.
- Berdan, F.F. 1982. *The Aztecs of Central Mexico: an imperial society*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Boucheron, P. 2020. *Machiavelli: the art of teaching people what to fear*. New York: Other Press.
- Bourke, J. 2005. *Fear: a cultural history*. London: Virago Press.
- Brown, C.J., M.I. Saunders, H.P. Possingham i A.J. Richardson. 2013. "Managing for interactions between local and global stressors of ecosystems". *PLoS ONE* 8.6 e657.
- Brownmiller, S. 1975. *Against our will: men, women and rape*. New York: Bantam Books.
- Boscoboinik, A. i H. Horakova. (red.). 2014. *The anthropology of fear: cultures beyond emotions*. Freiburg Studies in Social Anthropology. Münster: LIT Verlag.
- Calder, A.J., A.D. Lawrence i A.W. Young. 2001. "Neuropsychology of fear and loathing". *Nature Reviews Neuroscience* 2. 352–363.
- Card, C. 1996. "Rape as a weapon of war". *Hypatia* 11.4. 5–18.
- Darwin, C. 1872/1998. *The expression of the emotions in man and animals*. Oxford: Oxford University Press.
- Diamond, S. 1974/1987. *In search of the primitive: a critique of civilization*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books.
- Dixon, R. 2012. *How to overcome fear, and start living fearless*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Fromm, E. 1973. *The anatomy of human destructiveness*. New York: Henry Holt.

- Gardner, D. 2008. *Risk: the science and politics of fear*. New York: Random House.
- Hallowell, A.I. 1938. "Fear and anxiety as cultural and individual variables in a primitive society". *Journal of Social Psychology* 9. 25–47.
- Hallpike, C.R. 1979. *The foundations of primitive thought*. Bungay, UK: Richard Clay.
- Hankiss, E. 2001. *Fears and symbols: understanding the role of fear in Western civilization*. Budapest: Central European University Press.
- Isaacson, R.L. 1982. *The limbic system*. 2nd ed. New York: Plenum Press.
- Kendler, K.S., C.O. Gardner, P. Annas, M.C. Neale, L.J. Eaves i P. Lichtenstein. 2008. "A longitudinal twin study of fears from middle childhood to early adulthood: evidence for a developmentally dynamic genome". *Archives of General Psychiatry* 65.4. 421–429.
- Krishnamurti, J. 1994. *On fear*. New York: HarperCollins.
- LeDoux, J.E. 1998. *The emotional brain: the mysterious underpinnings of emotional life*. New York: Simon and Schuster.
- LeDoux, J.E. 2000. "Emotion circuits in the brain". *Annual Review of Neuroscience* 23. 155–184.
- LeDoux, J.E. 2012. "Evolution of human emotion: a view through fear". *Progress in Brain Research* 195. 431–442.
- Lester, D. 1975. "The fear of death in primitive societies". *Behavior Science Research* 10.3. 229–232.
- Linke, U. i D.T. Smith. (red.). 2009. *Cultures of fear: a critical reader*. London: Pluto Press.
- Lorenz, K. 1974. *On aggression* (Tłumaczenie oryginału niemieckiego pt. *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression* z roku 1963). Boston: Mariner Books.
- Lovelock, J. 2007. *The revenge of Gaia: Earth's climate crisis and the fate of humanity*. New York: Basic Books.
- Machiavelli, N. 1532/2005. *Księżę* (tłumaczenie *Il principe* na język polski: Anna Klimkiewicz). Kraków: Zielona Sowa.
- MacLean, P.D. 1990. *The triune brain in evolution: role in paleocerebral functions*. New York: Plenum Press.
- Maturana, H.R. i F.J. Varela. 1980. *Autopoiesis and cognition: the realization of the living*. Boston: Reidel.
- McNellis, L. 2008. *'Let her be taken': sexual violence in medieval England*. Orlando, FL: University of Central Florida (An unpublished thesis submitted in partial fulfillment of the degree of Master of Arts in history).
- Molenda, J. 2013. *Ofiary z ludzi. Od faraonów do wikingów*. Warszawa: Bellona.
- Olko, J. 2010. *Meksyk przed konkwistą*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Olsson, A., K.I. Nearing and E.A. Phelps. 2007. "Learning fears by observing others: the neural systems of social fear transmission". *SCAN* 2. 3–11.
- Olsson, A. i E.A. Phelps. 2007. "Social learning of fear". *Nature Neuroscience* 10.9. 1095–1102.
- Peale, N.V. 1990. *The power of positive thinking*. New Delhi: Cedar Books. (Also 2003 New York: Touchstone).
- Plamper, J. 2012. *The history of emotions: an introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Plamper, J. i B. Lazier. (red.). 2012. *Fear: across the disciplines*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Plato. 1997. *Complete works*. (Redakcja: J.H. Cooper). Indianapolis: Hackett.
- Puppel, S. 2019. "Bagno językowo-komunikacyjne: uwagi w sprawie mechanizmów odwracania/znieskształcania znaczeń, osłabiania znaczeń i opróżniania pojęć, czyli o pokusie tworzenia pustostanów semantycznych". *Electronic Journal Oikeios Logos* nr 14. 1–7.
- Robin, C. 2004. *Fear: the history of a political idea*. Oxford: Oxford University Press.
- Shahar, S. 1983/2003. *The fourth estate: a history of women in the Middle Ages*. London: Routledge.
- Scholpp, S. I T, Shimogori. 2013. "Building the gateway to consciousness – about the development of the thalamus". *Frontiers in Neuroscience* doi:10.3389/fnins.2013.00094

- Sluckin, W. (ed.). 1979. *Fear in animals and man*. New York: Van Nostrand Reinhold Co.
- Smith, M.E. i M.A. Masson. (red.). 2000. *The ancient civilizations of Mesoamerica: a reader*. Oxford: Blackwell.
- Steimer, T. 2002. "The biology of fear- and anxiety-related behaviors". *Dialogues in Clinical Neuroscience* 4.3. 231–249.
- Tuan, Yi-Fu. 1979. *Landscapes of fear*. New York: Pantheon Books. Także *Landscapes of fear*. 2013. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Whalen, P.J. i E.A. Phelps. (red.). 2009. *The human amygdala*. New York: The Guilford Press.
- Wrangham, R. 2019. *The goodness paradox: the strange relationship between virtue and violence in human evolution*. New York: Pantheon Books.
- Żrałka, J. 2008. *W krainie czerni i czerwieni. Kultury prekolumbijskiej Mezoameryki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

EMPATHIC AND PEACEBUILDING GESTURES: AN ANALYSIS OF GREETING GESTURES ACROSS CULTURES

JOANNA PUPPEL, ALICJA ROZPENDOWSKA

“We cannot live only for ourselves. A thousand fibers connect us with our fellow-men; and along those fibers, as sympathetic threads, our actions run as causes, and they come back to us as effects.”

Herman Melville

Abstract Communication process allows people to receive and send messages through verbal and non-verbal resources which play an important role in healthy interpersonal acts. While verbal communication has been the subject of many studies, the present study aims to focus mainly on the nonverbal aspect that is greeting gestures. In this article we shall analyze which greeting gesture, that is widely used across different cultures may evoke a feeling of empathy and thus build peaceful interactions so needed in human communication nowadays.

Key words: empathy, peacebuilding, gestures, greeting gestures

1. Greeting gestures across cultures

We assume that in a non-conflicting culture with public space being managed empathically, that is, the one which is based on peacebuilding gestures, greeting gestures occupy a central position in the human symbolic capital, owing to its manual interpersonal communicative power. (Puppel, 2019).

Gestures play highly crucial role in all aspects of interpersonal communication. Thanks to them human communication agents are able to communicate with each other and provide many messages which convey verbal and also nonverbal meanings. Even though there exists many different types of gestures, greeting ones are

perceived as an essential and crucial part of everyday life. They are highly important in interpersonal communication used in different communicative niches. Greeting gestures are vital as a presenter of a first image creator. First impressions are very significant for a variety of reasons. On the one hand greeting gestures are culturally diverse, but on the other hand it is important for people to be aware of this in order to communicate positively and without misunderstandings.

One can distinguish many forms of greeting gestures depending on culture. In this article we would like to present some greeting gestures which can be found across different cultures.

1.1. Handshake

Among many greeting gestures people perform every day, handshake is the most common one. Handshake is said to be one of the most common and most taken-for-granted gesture which is used by human beings while meeting each other (Puppel, 2019). Nevertheless it may differ across the world. In various cultures handshakes are not performed in the same way.

Illustration no 1. Handshake as a greeting gesture

The free hands have made it possible for humans to develop and perform an important hand-touching and culture-determined ritual, the handshake, in the procedure of human-to-human encounter (Puppel, 2019). According to Merriam Webster's Learner's Dictionary, handshake is the act of grasping someone's right hand with your right hand and moving it up and down. What is more, the handshake has the general meaning of equality in the sense of mutual denials of deference to self and mutual expressions of respect for the other (Hall and Hall, 1983: 251). From non-verbal perspective, handshake is an act of touch and greeting that is performed between two persons. Therefore, by observing handshake interactions, many social and

interpersonal messages can be discerned. Nevertheless, handshake has a communicative function and replaces verbal expression such as “hello” (Huwert, 2003: 26). According to Schroeder et al. (2019), handshakes are seen as ritualistic behavior and are considered a “greeting ritual” because they are commonly used at the start of social interactions. In addition, it is important to mention that handshake is often the first behavioral act which occurs when people meet and through handshake the information is conveyed (Barrich, et al., 2008: 1140). Moreover, by this non-violent attitude, “the handshake is used by communicators to open up an agenda, this is, it opens up a common ground for peaceful exchange of information and for making a familiar space which involves the handshake as a strong signal sent to the other human being(s) as regards the readiness both to cooperate and receive reciprocity” (Puppel, 2019: 140). The significance of a handshake is not circumscribed to a specific national group. It is rather perceived worldwide as an interpersonal greeting gesture (Ponton, 2014: 60). However, it may be found across the globe, but there can be distinguished many nuances within gesture which may have significant impact on the meaning. Thus, there may appear different misunderstandings, hence it may cause numerous different meanings attached to the handshake as well as different styles of performing it (Ponton, 2014). As Ahmad (2015) observed firm, hearty handshake is a tradition in European countries. In addition, this grip is not so tight, and what is more, there is little or no shaking action. Nevertheless, the handshake in greeting is seen as a vital gesture and may imply various interpersonal interactions.

1.2. Kissing as a greeting gesture

Another example of greeting gesture is kissing, although it is a universal gesture, it is also one of the most difficult to research. In history, “written celebrations and depictions of the kiss often seem to reflect literary and aesthetic standards rather than actual practice” (Frijhoff, 1991: 210). What is more as Frijhoff (1991) observed

Illustration no. 2. Kissing as a greeting gesture

kissing, unlike many other gestures, is both a gesture and a ritual. He added that it is simple but complete gesture, a bodily expression of social interaction which is a cultural practice in itself. Being a cultural practice, kissing as greeting gesture involves not only a language of gesture but also a range of meanings (Frijhoff, 1991). Kissing is a common greeting gesture for example in France, Spain, Italy. Most people from these countries expect to be kissed on both cheeks as a greeting ritual (Ahmad, 2015). Moreover, the kiss does not only remain to the sphere of intimacy or express passion, love or affection. It is important to mention that kissing “is charged with a variety of meanings corresponding to the precise social and cultural context in which it is given” (Frijhoff, 1991: 211). Additionally, in the Mediterranean countries such greeting gesture is accepted between both, same sex and the opposite sex, and these ‘little kisses’ are treated as purely positive and are well accepted norms of the Mediterranean societies.

Nevertheless, even kissing as a greeting gesture differs across cultures and countries and as a result it can adopt many different meanings and forms.

1.3. Bowing as a greeting gesture

Another greeting gesture is a Japanese bowing which is considered to be a form of loyalty, courtesy, politeness and personal responsibility. When it comes to meetings and greeting, Japanese people bow. The bow as a form of greeting gesture is highly regarded in order to show respect and is very much appreciated by the Japanese

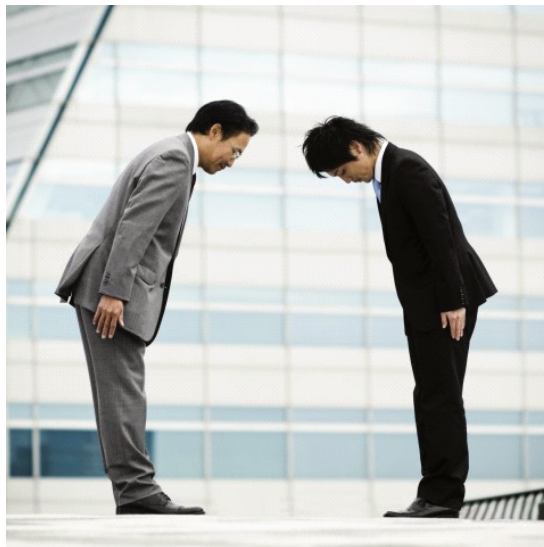

Illustration no. 3. Bowing as a greeting gesture

people. Ahmad (2015) pointed out that for Japanese society, in most of the situations, bowing would be the only polite gesture to make, since this culture belongs to noncontact cultures and any body contact is rather perceived as taboo, and treated as an unwanted behavior. What is also worth mentioning is that, Japanese bowing is gender based. There exists different forms of greetings reserved for men and women. As Ahmad (2015) observed men and women bow differently. Men usually keep their hands at their sides, while women put their hands together along their thighs. Additionally, people who are of lower status bow longer and lower. According to Ahmad (2015) Japanese greetings gesture consist of three degrees of bowing:

- 15 degree bow – it is the most informal bow and is used for casual greetings. It is obligatory on the part of a greetee to bow before the greeter. In addition, it is highly impolite not to return a bow if a greeter bows to a greetee.
- 30 degree bow – it is common when greeting customers or simply when thanking someone. It can also be observed in semi-formal business communicative situations.
- 45 degree bow – it is the most formal type of bow. It signifies deep gratitude, a respectful greeting, a formal apology, asking for favors, etc.

1.4. Bowing and handshaking as a greeting gesture

Another greeting gesture can be observed in China. While meeting and greeting, Chinese may nod or bow and add handshakes which have become increasingly common (IS1). As Ahmad (2015) observed it is due to the influence from the Western culture and thus handshake is widely used in China. However, a nod of the head

Illustration no. 4. Bowing and handshake as a greeting gesture

or slight bow will be sufficient. What is more, in Western cultures while greeting, there also appears a smile, Chinese people mostly do not smile during a greeting gesture. Chinese people have the attitude of keeping their feelings inside them than showing emotions openly and publicly (Ahmad, 2015: 64). What is more, as Ahmad (2015) pointed out their handshake is rather light and sometimes might be prolonged. In Chinese culture men and women may shake hands, however, woman is obliged to extend her hand first, while men should wait to shake hands. While meeting with elderly people, it is a senior who begins greetings. What is more, it is required to greet the oldest, most senior person before others (IS1). Ahmad (2015) added that the handshake should be gentler and definitely accompanied by a slight nod. Furthermore, it can be observed that the vast majority of older Chinese lower their eyes while greeting in order to show a respect. There also exists a norm that while greeting friends, one should say “how do you do”, nod head or shake hands. This form of greeting is performed between the same sexes and the opposite ones as well. A handshake may be prolonged than normal one in Western cultures and this signifies a gesture of respect (Ahmad, 2015: 64–65).

1.5. ‘Namaste’ as a greeting gesture

India is one of the most diverse countries in the world. Indian greeting custom is ‘Namaste’. “One commonly does this by a slight bow made with hands pressed together, palms touching and fingers pointed upwards, in front of the chest. What is more, ‘Namaste’ may be translated as ‘I bow to you’ (IS2). It is worth mentioning

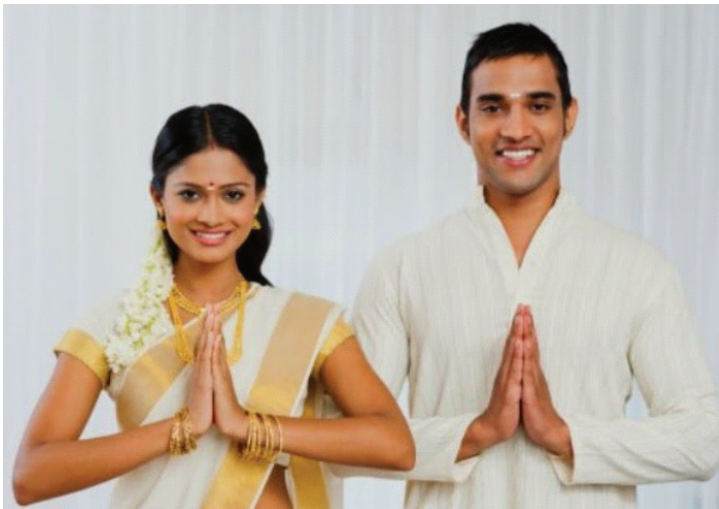

Illustration no. 5. ‘Namaste’ as a greeting gesture

that this greeting gesture is perceived as a humble greeting which is done straight from the heart and reciprocated accordingly (Kumar, 2001: 2). Moreover, ‘Namaste’ is not only treated as a sign of recognition but also as an expression of happiness by both participants of the given gesture.

“Namaste is a greeting thus is a mosaic of movements and words constituting an information of affirmative thoughts and sentiments (...). It also has emotional and spiritual significance. In fact it is said that in namaste the hands are put together like a knife so that people may cut through all differences that may exist, and immediately get to the shared ground that is common at all people of all cultures” (Kumar, 2001: 4).

It is important to mention that ‘Namaste’ is perceived as highly friendly greeting gesture. What is more, this type of gesture is widely used and dates back to c. 4000 years ago when it appears on the clay seals of the Indus Valley Civilization (IS2). As ‘Namaste’ is reciprocated, thus, it is perceived as an attempt to unite the spiritual oneness among two people. What is also important, in contrast to shaking hands or kissing, ‘Namaste’ is a non-touch form of highly respectful greeting and is supposed to be used while greeting a person of different gender, age or social status (Singh, et al. 2000).

1.6. Rubbing hands as a gesture

Greeting gestures are very important part of social life. Malays greet each other with bringing palms together (as if to shake hands) and placing it between one’s own (Ahmad, 2015: 67). In addition, it is important to mention that Malays greeting gesture

Illustration no. 6. Rubbing hands as a greeting gesture

is called “salaam”. People extend both hands and at the same time grasp their hands (like a double handshake) (IS3). However, in Malaysia greeting forms vary depending on the age, ethnicity and situation. For example, it is a norm that Malay women do not rub hands with men, unless women extend their hands first. Women may instead bow and place her hand on her heart as showing respect. Nevertheless, women can rub hands with women (IS3). What is more, after rubbing hands it is possible that they bring their hands to their hearts. This is a symbol of greeting showing the highest level of respect to other person (IS3).

1.7. ‘Mano’ as a greeting gesture

Greeting in Philippines is determined not only by the age but also by the relationship between people. The picture (see Illustration no 7) presents a ‘mano’ greeting gesture which means ‘be blessed’. In this country, people are greeted by taking one of their hands gently and pressing it to their forehead (IS4). It is also important that the person giving the greeting, bows slightly towards the greeted person. It is important to mention that this type of gesture is mostly performed towards elders and is a way of showing respect. It may also mean accepting a blessing from the elder. While performing and offering the ‘mano’, a person makes himself/herself subservient to the elders and thus accepts their blessing and wisdom (Scroope, 2017). In addition ‘mano’ greeting gesture is mostly performed towards people who are older by two or more generations. Nevertheless, this type of greeting gesture is old but still widely used.

Illustration no. 7. ‘Mano’ as a greeting gesture

“The Filipino culture has been heavily influenced by both Eastern and Western customs and traditions. From youth, Filipinos are taught to respect the elders, not only within the family, but those in the community as well, by the strangers or relatives. Filipinos believe that the elders have earned the respect of the younger generations not only through their age, but through their acquired wisdom and experience. The custom of *mano* dates to pre-colonial times, and is still followed in countries like Philippines or Malaysia” (Scroope, 2017).

Thus, paying and showing respect to elders emerges from the importance and significance of the role of the family in Filipino culture and ‘*mano*’ gesture is a highly valuable greeting custom.

1.8. ‘Hongi’ as a greeting gesture

Maori greeting gesture from New Zealand is similar to the Western kissing gesture, however, it carries far more contact procedures. This type of greeting gesture is named ‘*hong*’. It is performed by rubbing or touching noses. The ‘*hong*’ tradition dates back to the origins of the Maori’s culture, and it is a very essential part of it (IS5). As Lundmark (2009) pointed out the act of ‘*hong*’ is more about pressing than rubbing. Firstly, a person places the forehead against the other person’s forehead, and then they press noses together. Depending on different parts of New Zealand, pressing noses may be performed once, twice or even three times. It is important to mention that they also hold each other’s hands, and breathe in simultaneously. This type of greeting gesture carries not only cultural but also spiritual significance:

Illustration no. 8. ‘Hongi’ as a greeting gesture

by sharing the ‘breath of life’ two strangers become friends, passers-by become guests and visitors become part of the community (Lundmark, 2009). Maori are highly connected with their heritage so the ‘hongi’ is not only reserved for traditional or cultural meetings but also it is treated as a common part of everyday life. This greeting gesture is possible to be performed between both Maori and non-Maori. It can be performed even on higher levels among for example politicians or diplomats during formal meetings (Lundmark, 2009: 26). The ‘hongi’ is perceived as more powerful than a common handshake. Through such close greeting gesture and exchanging breaths, they share essential aspects of living with one another (IS5). Thus, ‘hongi’ greeting gesture is considered not only as physical act but also as a spiritual one which is very significant in Maori communities.

1.9. Sticking a tongue out as a greeting gesture

Sticking one’s tongue out is a Tibetan form of greeting gesture which is a sign of respect (White, 2014). This custom has a long history:

“A 9th century Tibetan king, Lang Darma, known for his cruelty, had a black tongue. As Buddhists, Tibetans believe in reincarnation, and they feared that this mean king would be reincarnated. Consequently, for centuries Tibetans have greeted one another by sticking out their tongues demonstrating that they do not have black tongues, that they are not guilty of evil deeds, that they are not incarnations of malevolent king” (Dresser, 1997).

Illustration no. 9. Sticking a tongue out as a greeting gesture

Nowadays, it is not so popularly used, nevertheless, in addition to being a greeting gesture, sticking one's tongue out is not only considered as showing agreement but also over years this gesture has evolved into a sign of respect (Dresser, 2015). Comparing Tibetan greeting gesture with for example the Western ones (handshake and kissing), it can be observed that sticking a tongue out is rather perceived as an impolite and rude kind of greeting. The cause of it is that sticking a tongue out in the Western cultures is a way of showing disrespect and/or dissatisfaction. Thus, it conveys different meaning depending on cultures.

1.10. Rubbing noses as a greeting gesture

Rubbing noses ('the nose kiss') as a greeting gesture is a common greeting ritual in Saudi Arabia. Saudi men who are very close friends may greet each other in such a way. Nevertheless, it is only performed when people are deeply loyal to one another (IS6). In Arabic culture, nose-rubbing has been passed from generation to generation. For them, it is an extraordinary custom of greeting, showing deep friendship and respect. What is more, at the same time it serves as a traditional code among the Bedouins. In fact, Arab people find nose as the most appealing part of the face and they treat it as their pride thus such greeting gesture is commonly used. Additionally, such greeting gesture is associated with pride and dignity. Moreover, through rubbing noses as a greeting gesture, people say how they are related to each other, but also nose being a symbol of pride and the most valuable part of the face, putting nose close to each other is simply saying 'we are very close friends' (IS7).

Illustration no. 10. Rubbing noses as a greeting gesture

Women may also perform this custom as well, but only between themselves. Nevertheless, it is barely seen in public. What is more, as it is considered as a tribal custom, mostly performed by Arabs in Saudi Arabia, it would not be purposeful for not Arabic people to rub their noses.

1.11. 'Kunik' as a greeting gesture

'Kunik' greeting gesture which involves pressing the nose and upper lip against the skin (mostly of the cheeks or forehead), and breathing in. This gesture performed by Inuit people and is employed by them into a traditional greeting. It is a form of expressing affection, mostly between family members and beloved ones. A common misconception is that Inuit greeting gesture is erotic but it should rather be perceived as intimate greeting gesture which is performed by people who, when they meet outside, often because of the cold weather have little except their noses and eyes exposed.

"The Kunik greeting gesture was described in reports of a group of Alaska Native people touring the United States with entrepreneur Miner W. Bruce in the 1890s: "Mr. Bruce yesterday introduced Kerlungner and Wearner that in this country they should not rub noses, and to close the lesson the two young women kissed each other in the new style for a beginning, both seeming to fear that they looked silly as they did it" (IS8).

As it can be observed there exists many different greeting gestures all around the world. Nevertheless, they differ not only across countries but also across cultures, traditions and religions. Each of presented greeting gesture has its own history and

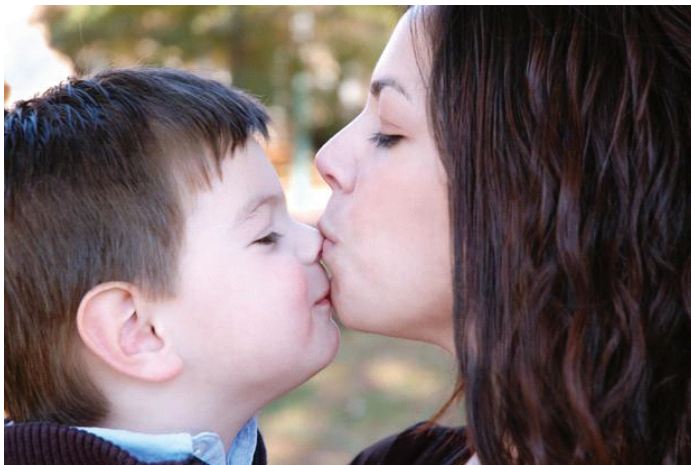

Illustration no. 11. Kunik as a greeting gesture

is perceived as a distinct custom. What is more, depending on these aspects, greeting gestures may apply different meanings or simply be inappropriate in other cultures. Thus it is better to get familiarize with them in order not to create misunderstandings in interpersonal communication and underline empathy and build peaceful communication rituals among communicators.

2. Research methodology

The aim of the present research, which is based on a questionnaire, is to verify the thesis whether different greeting gestures evoke more empathy and which greeting gestures present across cultures may build more empathy and peace in the communication process. The questionnaire was prepared in Polish language and all our respondents were Polish citizens (82 respondents: 52 women and 30 men). The questionnaire consists of twenty two close-ended questions about different greeting gestures from around the world. Firstly, respondents were shown photographs of greeting gestures (see illustrations above (1–11)) and then they were asked to mark their answers on a scale (from 1 at the lowest level to 10 at the higher level) to what extent the given gesture evoke the feeling of empathy in them. The interviewee could also add a short comment at the end of each question. The last two multiple-choice questions concerned which of all the presented, to our respondents, greeting gestures evoke the highest feeling of empathy and which the lowest.

3. The research results

As mentioned before the aim of the present research, which was based on a questionnaire, was to find out which greeting gestures evoke more empathy and thus build up peace in human communication.

The data in tables is presented below:

Q1. Does the gesture of greeting by shaking hands evoke a feeling of empathy?

82 answers

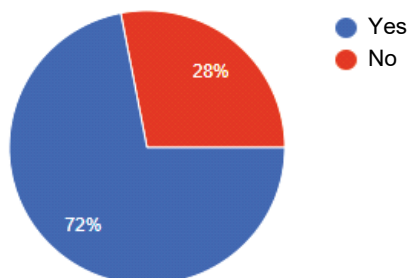

Table 1

Out of 82 respondents, 72% answered yes to that question but 28% answered that such greeting gesture does not evoke empathy for them. On the scale it is visible that handshake is assessed in the middle because the most common answer for almost 20% is 5, but what is more another frequent answers are 6 and 8. Only 5% of the respondents marked 10 (the highest level of empathy). Moreover, for 11% of the respondents the handshake is not an empathic gesture and they marked 2 on the scale. Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “Respectful and friendly greeting gesture.”
- “Giving and shaking hands are the invitations to contact which in my opinion evoke empathy.”
- “It is one of the natural greeting gestures. For arousing empathy the strength of the handshake is also very important.”
- “Official handshake so empathy is quite low.”
- “The handshake is quite formal and therefore does not evoke empathy.”

Q2. Does the gesture of greeting by kissing evoke a feeling of empathy?

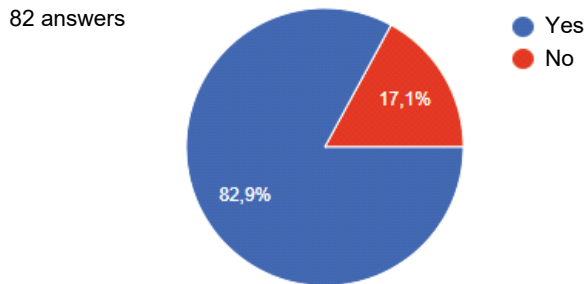

Table 2

A clear majority of the respondents (almost 83%) agreed that kissing as the greeting gesture evokes empathy. However, 17% of them answered negatively. It is also well-visible on the scale because nearly 27% of the respondents assessed this gesture as solid 8, what is more almost 16% marked the highest point (10). However, for 11% of the respondents the kissing gesture is measured as weak 2 and does not evoke empathy. Moreover, respondents the handshake is not an empathic gesture and they marked 2 on the scale. Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “Friendly greeting.”
- “The expression of sympathy, so it evokes empathy.”
- “Respect, warm relations.”
- “I find a greeting kiss very nice.”
- “A very personal gesture, only with your loved ones.”
- “Greeting each other with a kiss is reserved for people who are related.”

Q3. Does the greeting gesture by bowing evoke a feeling of empathy?

82 answers

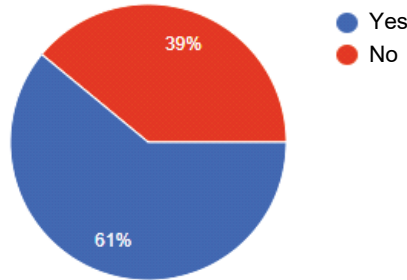

Table 3

Out of 82 respondents, 61% answered affirmatively to that question but 39% did not agree that bowing as a greeting gesture can evoke empathy. The grading scale is not so obvious and clear. For those who agreed that this type of greeting gesture evoke empathy the grade on scale is between 5 and 7. However, for those who did not agree the scale varies between 1 and 3. Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “A gesture characteristic for eastern cultures. Personally, I expressed the feeling of empathy as quite low because I do not come from this culture. Nevertheless, in the East, the gesture is perceived as an expression of respect and knowledge of the social etiquette.”
- “In our culture it is rarely seen, so it is hard for me to judge whether it evokes empathy because I have never experienced it.”
- “An interesting way of showing respect”.
- “A gesture that is culturally quite distant.”
- “Such a gesture is more appreciated in Eastern culture than in Europe.”
- “For me it is more respect than empathy.”
- “The highest level of appreciation and honor for another human being. Trust, empathy, respect.”

Q4. Does the greeting gesture by bowing and handshake evoke a feeling of empathy?

82 answers

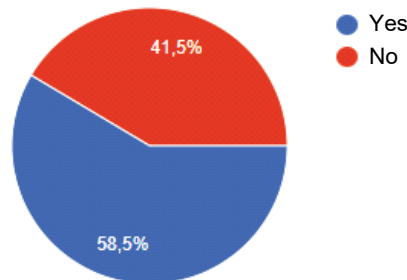

Table 4

Out of 82 respondents, almost 59% agreed that bowing and handshake as greeting gesture evokes empathy. About 41% answered negatively and for them it did not evoke empathy. The grading scale is not so obvious and clear. For those who agreed that this type of greeting gesture evoke empathy the grade on scale is between 5 and 7. However, for those who do not agree the scale varies between 1 and 2. Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “It mainly refers to Asian culture.”
- “For me, it expresses most respect and gratitude.”
- “As the previous one, but with even more dedication and respect.”
- “For me it is more respect than empathy.”
- “A matter of culture.”
- “Pretty friendly greeting gesture, but also with distance.”

Q5. Does the greeting gesture by folding hands together with the fingers pointing upwards (the so-called “Namaste” gesture) evoke a feeling of empathy?

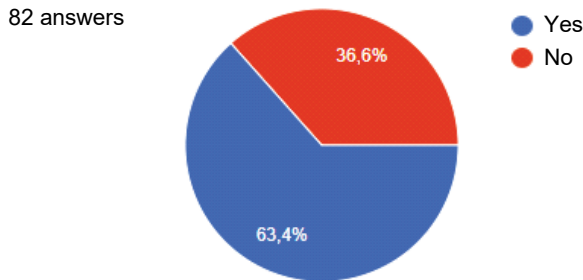

Table 5

Out of 82 respondents, almost 64% answered that such greeting gesture evokes their empathy, however nearly 36% did not agree that “Namaste” can evoke empathy. The grading scale is not so clear and obvious. For those whose “Namaste” evoke empathy it is graded as 7 (15%) or 8 (12%). However, when “Namaste” do not evoke any feelings of empathy the scale varies between 1 (11%) to 3 (16%). Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “A greeting from another reality, abstract to our standards.”
- “Confident gesture.”
- “Cultural respect.”
- “It did not evoke positive emotions in me, I do not know why.”
- “It is similar to the bowing attitude – showing respect and seems to inspire empathy as well.”
- “I watch a lot of Bollywood films, they always showed this gesture beautifully and emotionally.”
- “As in the previous cases, it is difficult to assess the scale of empathy because I have never experienced such a gesture.”
- “It evokes oriental associations, rather cultural issues.”

Q6. Does the greeting gesture by rubbing hands evoke a feeling of empathy?

82 answers

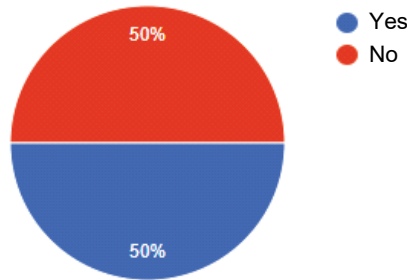

Table 6

50% of the respondents agreed that rubbing hands can evoke empathy, and at the same time 50% responded negatively and decided that such greeting gesture does not evoke empathy at all. On the grading scale the most common grade is 1 (almost 21%) so the lowest level of empathy then 2 (almost 16%). However, when it comes to higher levels of empathy, the most frequent grade is 8 (nearly 14%). Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “It reminds me of compassion. Each person while rubbing their hands can feel the touch. Gentle rubbing is related to delicacy, sensitivity so also empathy.”
- “The gesture is unnatural in our culture but it certainly requires some feelings so that it is perceived as unpleasant.”
- “It looks very intimate and friendly.”
- “It is weird, too much touching.”
- “Quite personal greeting gesture.”
- “A rare, culturally alien greeting.”
- “It seems to be a very intimate and gentle gesture that brings people together.”
- “Not in Polish culture.”
- “I have never greeted like that, but I have the impression that I would not like such greeting, hence the low rating.”

Q7. Does the greeting gesture by placing the head against the hand evoke a feeling of empathy?

82 answers

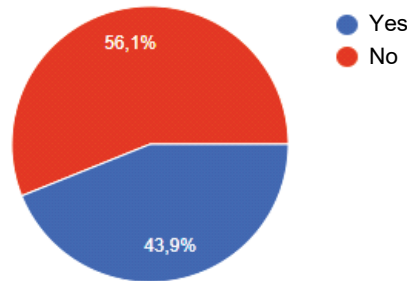

Table 7

Out of 82 respondents, almost 56% of the respondents answered negatively to this question and stated that this type of greeting gesture does not evoke empathy. However, almost 44% agreed that placing the head against the hand evokes empathy. On the grading scale the most frequent answer is 1 (almost 21%) and 2 (nearly 19%). Nevertheless, there are also the higher grades such as 8–10 (about 6%). Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “A greeting from different cultural background seems quite artificial.”
- “It is associated with humiliation in a negative sense.”
- “I would feel myself uncomfortable in such a situation.”
- “This gesture is an expression of respect, but the people in the photo are in a good relationship and you can see positive feelings on both sides.”
- “It seems nice but I would only be able to do it with my relatives.”
- “A specific gesture.”
- “This is the maximum form of paying respect to someone, when at the same time we bow, we respect someone, and touch the other’s hand with forehead.”
- “It is also close physical contact which in my opinion is empathic.”

Q8. Does the greeting gesture by rubbing noses evoke a feeling of empathy?

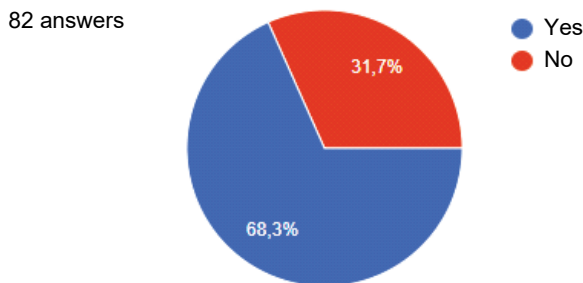

Table 8

Out of 82 respondents, nearly 69% agreed that rubbing noses as a greeting gesture evoke empathy, however almost 31% responded negatively to this question. The grading scale is not so clear and obvious. The most frequent answer is 8 (about 15%) and 10 (about 14%). For the lower points the most common answer is 1 (almost 13%) and 2 (11%). Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “This is a bit of violation of my comfort zone.”
- “A cultural curiosity, completely different from the standard greetings in our culture.”

- “In my opinion, only people in good relationship and without conflict can communicate with this gesture.”
- “The gesture itself may evoke empathy but the greeting itself is not quite so.”
- “It violates my comfort zone.”
- “Personal association with childhood, rubbing noses probably influenced my ability to empathize with this gesture.”
- “The photo evoke empathy, it is so sweet.”
- “I find it a very cute greeting, although it is a bit alien to me.”
- “A matter of culture, quite a personal greeting.”

Q9. Does the greeting gesture by showing a tongue evoke a feeling of empathy?

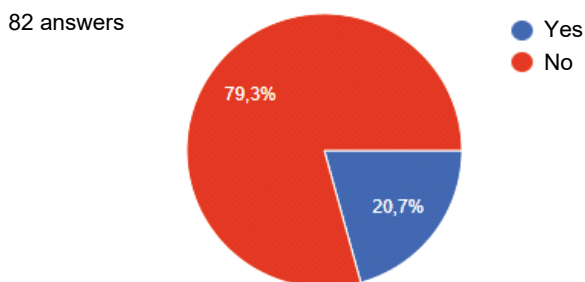

Table 9

Only 20% of the respondents answered affirmatively to this question that it may actually evoke empathy. However, almost 80% did not agree that showing tongue in a greeting gesture evoke empathy. The grading scale is clear and obvious. The most frequent grade is 1 (almost 56%), however there also appears the highest grade 10 but only for 5% of the respondents. Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negative.

- “Very friendly and fun gesture.”
- “A form of greeting that in our culture would be called extremely rude.”
- “I associate showing tongue with children who do not like something.”
- “As funny as the photo is, this form of greeting is not empathetic to me.”
- “I think it would be easily accepted among young people.”
- “It is perceived as a disrespectful gesture in our culture.”
- “It is definitely culturally conditioned. In Poland, such gesture is uncultured and inelegant. Thus, it does not evoke empathy for me.”
- “It is fun but hardly empathetic.”
- “I do not know this way of greeting, it does not make me empathetic.”
- “In our culture, this is not friendly gesture, so it does not evoke empathy.”

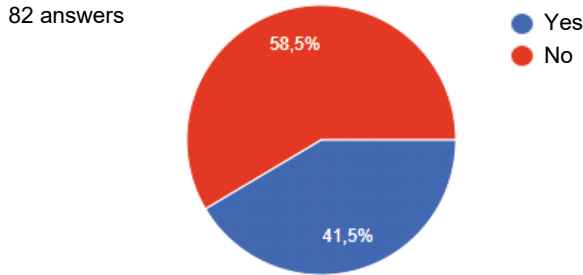
Q10. Does the greeting gesture by touching noses evoke a feeling of empathy?

Table 10

Out of 82 respondents, almost 59% did not agree that touching noses as greeting gesture evoke empathy, however nearly 41% agreed that it may evoke empathic feelings. On the grading scale the most frequent grade is 1 (about 31%) and for the higher grades the most common answers are 7 (almost 10%) and 10 (nearly 6%). Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “This form of greeting is too different for our culture.”
- “This kind of intimate greeting provides me mixed feelings.”
- “Too close and too intimate.”
- “A matter of culture.”
- “Depending on the relationship, this gesture may be perceived differently.”
- “Pretty friendly and kind of intimate.”
- “It looks like a form of showing affection which evokes my empathy.”
- “An unusual, quite personal greeting gesture.”

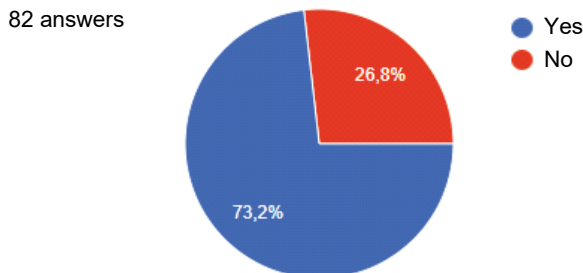
Q11. Does the greeting gesture by kissing and touching nose/chin evoke a feeling of empathy?

Table 11

It is visible that nearly 73% answered affirmatively that such greeting gesture may evoke empathy, however almost 27% did not agree and answered negatively. On the grading scale the most frequent answer is 10 (about 21%) and also 7 (about 13%). However, the most common lowest answers are 1 (nearly 10%) and 2 (almost 9%). Additionally, the respondents had a chance to add comments. There are positive ones as well as the negatives.

- “A form of greeting reserved only for very close people.”
- “This photo shows a close relationship, and in my opinion the people in it show respect and empathy.”
- “Only in the closest circle.”
- “It definitely evokes empathy.”
- “This gesture indicates a close relationship in which there must be empathy to make such close-ups at all.”
- “Caring gesture.”
- “Sweet and adorable, it evokes smile and empathy.”
- “A very personal greeting gesture, only with loved ones.”

Q12. Which of all the greeting gestures evoke the highest level of empathy?

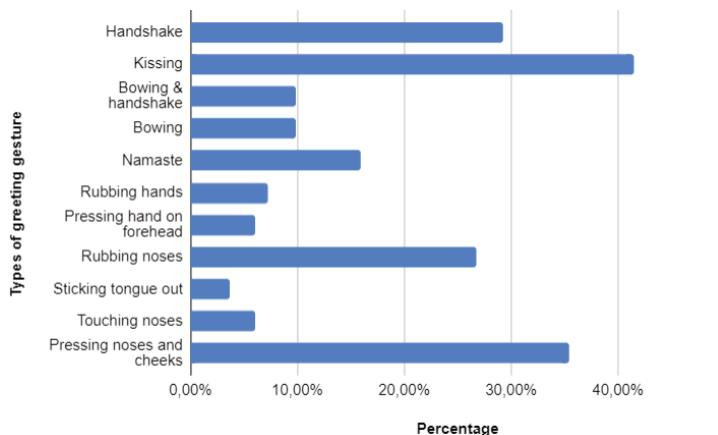

Table 12

The greeting gesture which evoked the highest level of empathy among respondents is kissing gesture (nearly 42%). The second gesture that evoked the most empathy is kissing and touching nose/chin (almost 36%). The third such greeting gesture is shaking hands (about 30%) and the fourth is rubbing noses (nearly 27%).

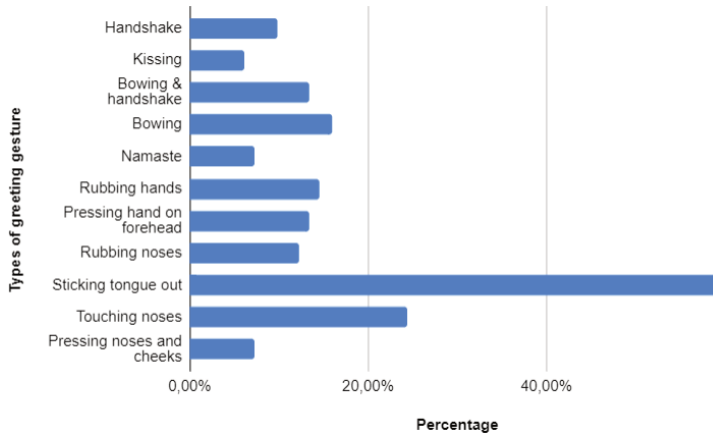
Q13. Which of all the greeting gestures evoke the lowest level of empathy?

Table 13

The greeting gesture which evoked the lowest level of empathy in respondents is sticking/showing tongue out (nearly 60%). The second gesture that evoked the lowest feeling of empathy is touching noses (about 25%). And the third such greeting gesture is bowing (almost 16%).

4. Research findings

The collected data shows that there are four greeting gestures which evoke the highest level of empathy and thus may build peace among communicators. They are respectively as follows: European kissing gesture, ‘Kunik’ gesture from Greenland, European handshake and Maori rubbing noses. It can be assumed that European greeting gestures such as handshake and kissing evoke the highest level of empathy because they are those which are commonly and widely used by the respondents and it is perhaps easier to have more empathic feelings towards these gestures. Nevertheless, the two remaining examples – ‘Kunik’ from Greenland and rubbing noses from New Zealand also evoke many positive feelings and thus evoke a lot of empathy. It can be assumed that even though such greeting gestures are distant from those European ones, they are perceived as kind and friendly.

What is more, there are two greeting gestures which evoke the lowest level of empathy, they are as follows: Tibetan sticking tongue out and Arabic touching noses. Those examples present greetings from three different and distant countries and cultures. Nevertheless, the lowest empathy evokes sticking tongue out. This form of greeting gesture is perceived as highly disrespectful. It is also treated as uncultured and strongly inelegant. What is more, this remote greeting gesture not only does not

evoke empathy but also is rather perceived as highly rude, inelegant and out of respect. It is probably culturally conditioned because in Polish culture sticking tongue out means showing disrespect and is associated with being impolite to others. Moreover, another greeting gesture which evokes the lowest level of empathy is Arabic touching noses. The so called ‘Nose kiss’ is the form of greeting which is very different and distinct for Polish respondents, so that it is perceived as highly unusual and quite personal. What is more, it is very intimate and close greeting gesture which evokes a lot of mixed feelings. This example confirms that when the greeting gesture requires more physical contact than only handshake or simple kissing, people do not feel empathy and it is out of their comfort zone.

5. Conclusions

The conducted research has shown that different greetings gestures across cultures are perceived as an important element of interpersonal communication and most of them do evoke the feeling of empathy and thus may build peaceful communication between communicators. Greeting gestures are extremely important gestures in human culture. Their communicative power and significance lie in building positive potential, for they directly serve to remove tensions between communicators that may occur within one but also across different cultures. The empathic and peace building value of all presented greeting gestures ought to be cherished as a central gestural interaction engine which human beings developed in the course of human evolution.

Bibliography

- AÇEV, 2012. “Building a generation of reconciliation: the role of early childhood development in peace building”. Istanbul: AÇEV. [<https://www.acev.org/en/kaynaklarimiz/arastirmalarimiz-ve-yayinlarimiz>] (retrieved 20.06.21)
- Ahmad, N. 2015. “A study of modes of greetings in global perspective with particular reference to Urdu speech community in India”. *MJAL*. 48–122.
- Barrich, M.R., Darnold, T.C., Dustin, S.L. and G.L. Stewart. 2008. “Exploring the handshake in employment interviews”. *Journal of Applied Psychology* 93. 1139–1146.
- Dresser, N. 1997. “On sticking out your tongue”. *Los Angeles Times*. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1997-nov-08-me-51420-story.html> (retrieved: 20.06.21)
- Frijhoff, W. 1991. “The kiss sacred and profane: reflections on a cross-cultural confrontation”. In: Bremmer, J.N. and H. Roddenburg. 1991. *A cultural history of gesture*. Groningen: Polity Press. 210–236
- Hall, P.M. and D.A.S. Hall. 1983. “The handshake as interaction”. *Semiotica* 45. 249–264.
- Huwer, J. 2003. “Understanding handshaking: the result of contextual, interpersonal and social demands”. <https://scholarship.tricolib.brynmawr.edu/bitstream/handle/10066/757/2003HuwerJ.pdf?sequence=5&isAllowed=y> (retrieved: 20.06.21)

- Kumar, N. 2001. "Namaste: the significance of a Yogic greeting". *Exotic India Art*.
- Lundmark T. 2009. *Tales of Hi and Bye: greeting and parting rituals around the world*. Cambridge: Cambridge University Press
- Puppel, J. 2019. "Some observations on the handshake as a crucial indicator of the empathic and peace-building culture". *Scripta Neophilologica Posnaniensia* XIX. 135–142.
- Ponton, D. 2014. "The pragmatics of the handshake: a politeness index in British and Italian usage". *Via Vittorio Emanuele* 8. 60–76.
- Remland, M.S., Jones, T.S., Foeman, A. and D.R. Arevalo. 2014. *Intercultural communication: a peacebuilding perspective*. Long Grove: Waveland Press.
- Schirch, L. 2005. *Ritual and symbol in peacebuilding*. Bloomfield: Kumarian Press.
- Schroeder, J., Jane, L.R., Gino, F. and M.I. Norton. 2019. "Handshaking promotes deal-making by signaling cooperative intent". *Journal of Personality and Social Interpersonal Relations and Groups Processes* 116. 743–768.
- Scroope, Ch. 2017. "Filipino culture". <https://culturalatlas.sbs.com.au/filipino-culture/filipino-culture-references#filipino-culture-references> (retrieved: 20.06.21)
- Singh, R., Singh, G. and V. Singh. 2020. "Namaste: The traditional Indian way of greeting goes global during coronavirus disease (COVID-19) pandemic". *Journal of the Anatomical Society of India*. Vol. 69. 65–66.
- White, J.M. 2014. "Tibet in the 1930s: Theos Bernard's Legacy at UC Berkeley". *Cross-Currents e-Journal* 13.

Internet Sources

- IS1: Global Portal for Diplomats "Cultural Etiquette" – http://www.ediplomat.com/np/cultural_etiquette/ce_cn.htm (retrieved: 20.06.21)
- IS2: The Vedanta Kesari. 2012. "Namaste – the Indian Way of Greeting" <https://www.esamskriti.com/essays/pdf/15-18-Why-do-we-RKM-18.pdf> (retrieved: 20.06.21)
- IS3: Hays, J. 2015. "Customs, manners and etiquette in Malaysia". http://factsanddetails.com/southeast-asia/Malaysia/sub5_4b/entry-3639.html#chapter-1 (retrieved: 20.06.21)
- IS4: Diep, N. 2019. "Mano or pagmamano – an honoring gesture in Filipino culture" *The Voice of Vietnam – VOV WORLD*. <https://vovworld.vn/en-US/cultural-rendezvous/mano-or-pagmamano-an-honoring-gesture-in-filipino-culture-800534.vov> (retrieved: 20.06.21)
- IS5: Rivera, L. 2019. "The Maori Hongi greeting of New Zealand". *TripSavvy*. <https://www.tripsavvy.com/what-is-a-hongi-1464086> (retrieved: 20.06.21)
- IS6: Evason, N. 2019. "Saudi Arabian Culutre". <https://culturalatlas.sbs.com.au/saudi-arabian-culture/saudi-arabian-culture-greetings> (retrieved: 20.06.21)
- IS7: Saloom, A.A. 2012. "Ask Ali: Why rubbing noses is more than just a custom". *The National*. <https://www.thenationalnews.com/arts-culture/ask-ali-why-rubbing-noses-is-more-than-just-a-custom-1.366159> (retrieved: 20.06.21)
- IS8: "Eskimo kissing" https://en.wikipedia.org/wiki/Eskimo_kissing#cite_note-5 (retrieved:20.06.21)

Illustrations Sources

1. Illustration no. 1 – <https://www.askmen.com/money/career/what-your-handshake-says-about-you.html> (retrieved: 20.06.21)
2. Illustration no. 2 – <https://worldwithtj.wordpress.com/2015/09/30/ways-of-greeting-in-different-countries/> (retrieved: 20.06.21)
3. Illustration no. 3 – <https://www.quickbase.com/blog/dynamics-of-respect-in-the-workplace?hcb=1> (retrieved: 20.06.21)

4. Illustration no. 4 – <https://www.opodo.co.uk/blog/greetings-around-the-world/> (retrieved: 20.06.21)
5. Illustration no. 5 – https://www.learnreligions.com/what-does-namaste-mean-1770004?utm_campaign=shareurlbuttons&utm_medium=social&utm_source=pinterest (retrieved: 20.06.21)
6. Illustration no. 6 – <https://www.opodo.co.uk/blog/greetings-around-the-world/> (retrieved: 20.06.21)
7. Illustration no. 7 – <https://www.opodo.co.uk/blog/greetings-around-the-world/> (retrieved: 20.06.21)
8. Illustration no. 8 – https://www.learnreligions.com/what-does-namaste-mean-1770004?utm_campaign=shareurlbuttons&utm_medium=social&utm_source=pinterest (retrieved: 20.06.21)
9. Illustration no. 9 – <https://www.opodo.co.uk/blog/greetings-around-the-world/> (retrieved: 20.06.21)
10. Illustration no. 10 – https://www.dailymail.co.uk/travel/travel_news/article-3428268/Lifting-veil-Incredible-pictures-Eric-Lafforgue-life-REALLY-like-Saudi-Arabia-nose-kissing-men-wear-flowers-heads.html (retrieved: 20.06.21)
11. Illustration no. 11 – <https://worldwithtj.wordpress.com/2015/09/30/ways-of-greeting-in-different-countries/> (retrieved: 20.06.21)

NAUKA JEZYKÓW OBCYCH UCZNIÓW Z DYSFUNKCJĄ SŁUCHU

BARBARA SKOWRONEK

Abstract. Hearing impaired people have serious communication problems: both with (full) understanding of reality and with learning the first language. In order to counteract communication exclusion, they compensate for the deficiencies with an increased use of other senses. They learn the first language consciously with the help of a speech therapist, compensating for hearing dysfunctions, e.g. wide-angle vision. Karpińska-Szaj calls such learning inclusive; they can be successfully used in teaching foreign languages.

Key words: hearing impairment; teaching foreign languages to hearing impaired students

0. Człowiek przychodzi na świat z dwojgiem oczu, dwojgiem uszu i (jednymi) ustami. To umożliwia mu postrzeganie świata (zwłaszcza) poprzez widzenie, słyszenie i mówienie. Dzięki temu każdemu człowiekowi wrodzona jest zdolność do komunikowania się za pomocą zmysłów i za pomocą języka (który odróżnia człowieka od zwierząt). Oznacza to też posiadanie zdolności do nabywania (uczenia się) języka, by za jego pomocą zdobywać wiedzę i umiejętności. Zarówno zmysły jak i język pomagają człowiekowi orientować się w otoczeniu i komunikować się z otoczeniem innych ludzi. Do orientacji w otoczeniu, także do uczenia się najbardziej potrzebne są oczy, uszy i usta (i sprawnie funkcjonujący rozum).

Dysfunkcje sensoryczne wpływają negatywnie na możliwości komunikacyjne człowieka i jako nadawcy i jako odbiorcy, bo odbierają człowiekowi (a przynajmniej poważnie utrudniają) możliwość nauczenia się języka: brak słuchu oznacza brak kontroli (człowiek jest niemy, bo głuchy). Zdecydowana większość ludzi posługuje się językiem dźwiękowym, i tego oczekuje się od innych, także od ludzi z dysfunkcją słuchu. Kto nie mówi, jest traktowany (zdecydowanie niesłusznie) jako niezdolny do komunikacji, niekomunikatywny, nierozumiejący i nierozumiany.

Celem artykułu jest odpowiedź na pytania: Jak komunikują się ludzie z dysfunkcją słuchu? Jak uczą się języka pierwszego? Czy (i jak) mogą uczyć się języka obcego?

1. Człowiek jako istota społeczna (*homo socius*) jest wyposażony w zdolność do komunikacji językowej i niejęzykowej (*homo communicans*): to pozwala mu orientować się w otoczeniu, czyli dostosować się do otoczenia ale i wpływać na otoczenie, zmieniać je. Zdolności komunikacyjne człowieka obejmują możliwość stosowania wiedzy językowej (semantycznej i pragmatycznej o formach, funkcjach i realizacji wypowiedzi) i niejęzykowej (kulturowej w szerokim znaczeniu) do celów komunikacyjnych (Olpińska-Szkiełko 2012: 446). Według Gruczy (2012) człowiek wyposażony jest w wiedzę genetyczną (*Erkenntnispotential*) i nabytą (*Entwicklungspotential*). Wiedza genetyczna jest naturalna, wrodzona, przekazywana z pokolenia na pokolenie, dana wszystkim istotom żyjącym i wystarcza do istnienia, orientacji i dostosowania się do otoczenia w podstawowych funkcjach życiowych zwłaszcza zdobywania pokarmu i rozrodczości; to indywidualne respektowanie otoczenia i akceptacja otoczenia. Wiedza nabyta uzdalnia człowieka do rozwojowej orientacji w otoczeniu, polegającej nie tylko na dostosowaniu się do otoczenia ale i wpływaniu na otoczenie, wprowadzanie zmian; ta wiedza jest rozwijana, zdobywana na kanwie wiedzy wrodzonej, wypracowana staraniem (uczeniem się) konkretnej osoby (jako ucznia) w procesie uczenia się.

Już małe dziecko orientuje się w otoczeniu nonwerbalnie: obserwuje je za pomocą zmysłów, zwłaszcza oczu i uszu, całym ciałem odpowiadając na rytm otoczenia, raczej biernie dostosowuje się, by realizować swoje potrzeby (zaspokojenia głodu czy czystej pieluszki). Z czasem dziecko staje się aktywniejsze, nie tylko dostosowuje się naśladowując, ale rekonstruuje, generuje własną wiedzę, uczy się respektować i akceptować otoczenie językowo-kulturowe; wpływa też na rozwój otoczenia, staje się kreatywną drogą odważnych decyzji. Małe dzieci zaczynają uczenie się otoczenia obserwując, słuchając, patrząc – naśladowają, czyli uczą się immersyjnie otoczenia w otoczeniu i od otoczenia. Małe dziecko rozpoczyna naukę języka od naśladowania dźwięków: akustycznie i prozodycznie, naśladuje głównie intonację, rytm wypowiedzi. We wczesnym dzieciństwie dominują wpływy genetyczne, dziecko poddaje się wpływowi otoczenia: całym ciałem reaguje na bodźce otoczenia, dostosowując się do rytmu otoczenia zwłaszcza gestyką, mimiką, wykorzystuje też oczy i uszy do postrzegania otoczenia i socjalizacji, wartościowania pozytywnego i/lub negatywnego. Dość szybko zaczyna wpływać na otoczenie. Bardzo ważny jest całościowy kształt dźwięków otaczającego świata, m.in. dobra muzyka inspiruje, porządkuje, nadaje rytm, pociesza, uspakaja emocje, wycisza. Najpełniejszym instrumentem muzycznym jest głos ludzki.

Językowe i niejęzykowe poznawanie świata, a więc i uczenie się, dokonuje się za pomocą zmysłów, które umożliwiają widzenie, słyszenie, wążanie, czucie, do-

tyk, smakowanie. Wrażenia zmysłowe przekazywane są do mózgu, gdzie dokonują się właściwe procesy przetwarzania kognitywnego celem zapamiętywania; tak tworzy się doświadczenie życiowe człowieka. Właściwym organem językowym jest mózg: akwizycja języka pierwszego polega na wytwarzaniu stałych relacji między komórkami nerwowymi (synapsami) w mózgu, w którym dokonuje się przetwarzanie informacji. Dlatego dziecko potrzebuje bardzo wielu bodźców akustycznych z otoczenia, które naśladuje. Jeśli nie otrzymuje wystarczająco dużo bodźców, zapomina, bo bodźce akustyczne nie zostały wystarczająco wzmocnione. Dziecko wprawdzie uczy się szybko, ale równie szybko zapomina, dlatego konieczne jest ciągłe powtarzanie. Dziecko uczy się języka próbując dostosować się społecznie do otoczenia: zrozumieć i naśladując mówiące otoczenie – ocenia, rekonstruuje język otoczenia. Powoli i skutecznie powstaje jego wiedza proceduralna (co?) i wiedza dyrektywna (jak stosować?). Ten proces uczenia się wzmacniany i poszerzany jest następnie w nauczaniu szkolnym: uczeń interpretuje teksty akustycznie i prozodycznie, gramatyczno-semantycznie i pragmatycznie. Ten aktywny odbiór, generowanie wiedzy przez indywidualnego ucznia, to kreatywne działanie ucznia jako podmiotu nauczania (według zasady „Uczyć się, a nie być nauczonym”, Wilczyńska 1999)

Małe dziecko niesłyszące (pozbawione zdolności słyszenia) ogranicza się do wrażeń wzrokowych, czyli obserwacji i oceny mowy ciała osób z otoczenia; dysfunkcja słuchu pozbawia dziecko możliwości kontroli: jest nieme, bo nie słyszy i dlatego nie może nauczyć się języka dźwiękowego.

2. Komunikowanie się jest procesem symbolicznym, realizowanym za pomocą znaków materialnych: językowych i niejęzykowych. Znaki te, tworzone w ramach społecznej umowy, stają się konwencjonalnymi symbolami, rytuałami w procesie porozumiewania się; odbierane są zmysłami, mogą wyrażać, zastępować cokolwiek. Komunikacja ludzka to różnorodność znaków i sposobów nadawania/odbioru; to interpretacyjny przekaz informacji, wiadomości, wiedzy, przekonań, doświadczeń itd. między nadawcą a odbiorcą, to także wyrażanie postaw, stanów psychicznych oraz zawieranie lub przerywanie relacji międzyludzkich (Tomaszkiewicz 2006). Komunikacja nie jest symetrycznym transportem informacji od nadawcy do odbiorcy: nie zawsze informacja nadawcy jest odebrana idealnie zgodnie z zamiarem nadawcy. Komunikacja służy porozumiewaniu się, kontaktowaniu się z innymi ludźmi, nawiązywaniu i rozwijaniu relacji z otoczeniem, poznawaniu rzeczywistości, współlistnieniu w otoczeniu; komunikacja to dostosowanie się człowieka do otoczenia i wpływanie na nie.

Można zauważyć relacje zwrotne między komunikacją, postrzeganiem rzeczywistości i uczeniem się. Zdolność do komunikowania się wyzwala w człowieku potrzebę uczenia się, implikuje możliwość zdobywania wiedzy i umiejętności. Wiedza pozwala na większą samodzielność myślową i społeczną, ułatwia komunikację. Efektem komunikowania się międzyludzkiego jest poznawanie rzeczywistości. Po-

strzeżenie i poznawanie świata/rzeczywistości odbywa się językowo i niejęzykowo; dokonuje się przez uczenie się, czyli zdobywanie wiedzy i umiejętności w otoczeniu społecznym; odbywa się to dwojako: naturalnie, za pomocą wiedzy wrodzonej i/lub kulturowo, w sposób nabyty, za pomocą wiedzy wyuczonej. Wiedzę przekazuje się niemal wyłącznie za pomocą języka (umiejętności za pomocą zmysłów i języka).

3. Efektywna komunikacja jest wynikiem poznawanie rzeczywistości za pomocą środków językowych i niejęzykowych (parawerbalnych, niewerbalnych i ekstrawerbalnych).

Środki językowe to wszystkie środki wyrazu języka akustycznie realizowanego i zapisanego łącznie z metaforami, wieloznacznosciami, tym co niewymówione a zamierzone w słuchaniu, mówieniu, czytaniu, pisaniu. Według Gruczy (1993: 31) język jest wiedzą praktyczną konkretnego człowieka, która umożliwia mu realizowanie konkretnych celów komunikacyjnych za pomocą wyrażen/ wypowiedzi nadając im funkcje znaku; człowiek uczy się rozpoznawać wyrażenia tworzone przez innych, czyli identyfikuje je i różnicuje posługując się językiem; czyta lub słucha i rozumie zawarte w nich znaczenia, treści i sens. Język jako właściwość komunikacyjna człowieka jako nadawcy/ odbiorcy istnieje razem z właściwościami kulturowymi, które służą komunikacji (Grucza 2012). Człowiek jako uczestnik komunikacji jest istotą generującą język, wiedzę i kulturę (Grucza 1997: 15).

Środki parawerbalne to różnorodne środki służące wyeksponowaniu lub zduszeniu wypowiedzi ustnej, to artykulacja wraz z prozodią, czyli dźwięki, symbole, przerwy, siła głosu, trwanie, tempo mówienia, akcent wyrazowy, intonacja tekstu, szumy towarzyszące jak śmiech, płacz, pomruki, krzyki itd.; wymowa i słyszenie determinują czytanie i pisanie. To także pisane możliwości dodatkowe jak tabele, szkice, obrazy (główny i tło), piktogramy; światło, cień, dźwięk i cisza, kolory, formy itd. Środki niewerbalne są realizowane za pomocą mowy ciała (i zmysłów: gesty, miny, dotyk), muzyka, ruch, taniec (pantomima), oddalenie (proksemika) zwłaszcza by wyrazić zachowania psychiczne, emocje. Środki ekstrawerbalne to całokształt warunków zewnętrznych determinujących proces komunikacji, kontekst społeczny, czyli kto z kim, dlaczego, gdzie komunikuje; to czas, miejsce, klimat, oświetlenie itp., wyrażające lub ukrywające zamiary komunikacyjne uczestników komunikacji.

Powyzsze środki wpływają na komunikację jako interakcję, w której tworzone są znaczenia, treści i sens wypowiedzi; wpływają na jej efektywny przebieg. W trakcie komunikacji tworzone są relacje społeczne w grupie społecznej (przerywane/ podtrzymywane/ zmieniane/ itd.). Puppel i Puppel 2008 wymieniają trzy rodzaje sposobów wzajemnego wpływania ludzi komunikujących się: monomodalne (audio-wokalne słuchanie), bimodalne (widzenie i dotykanie, a więc pisanie), multimodalne wpływanie (słuchanie – mówienie – widzenie – pisanie). Najczęściej komunikacja przebiega multimodalnie, realizuje się w podstawowych sprawnościach językowych słuchanie i mówienie, pisanie i czytanie.

Niejęzykowe środki komunikacyjne to wrażenia sensoryczne, czyli multimedialne, subiektywne reprezentacje wiedzy i umiejętności człowieka. Mogą ułatwiać odbiór, poszerzać, ale także utrudniać, gdy nie ma zbieżności między zamiarem nadawcy a oczekiwaniem odbiorcy lub gdy przekazuje się za wiele informacji. Mowa ciała, często synonim komunikacji niewerbalnej, to całokształt środków zmysłowych używanych zamiast, bez języka lub uzupełniając język; daje informacje (świadome lub nieświadome) o uczestnikach komunikacji, zarówno o nadawcy jak i odbiorcy, o ich wzajemnych relacjach, oraz o przedmiocie interakcji; steruje przebiegiem rozmowy w aspekcie wzrokowym, słuchowym, gestyki, mimiki, haptyki, olfaktoryki, proksemiki, kinetyki. Najściślej z językiem związana jest mimika i gestyka. Gesty i miny towarzyszą wypowiedzi, regulują lub zastępują język, nadają rytm wypowiedzi, wyrażają uczucia, emocje, stany psychiczne, są specyficznie kulturowe (dlatego bardzo ważne w nauczaniu języków obcych); gestykulacja pomaga mówcy ('rozmawiać rękami'), często też słuchającemu (bazgranie w czasie słuchania). Mimika obejmuje różnorodne środki wyrazu twarzy – jako przejaw indywidualnego stanu zachowania, psychiki, nastawienia nadawcy i/lub odbiorcy. Mimika modeluje, zastępuje (lub neguje) to, co wypowiedziane językiem; obejmuje także patrzenie, np. w oczy (niepatrzenie w oczy może być przejawem niepewności, obawy, niechęci; w niektórych kulturach jest obwarowane reżimem społecznym). Brak mimiki, podobnie jak brak gestykulacji powoduje u odbiorcy monotonię, nudę czy wręcz podejrzliwość (a może nadawca chce coś zataić?).

O ważności mimiki i gestyki w komunikacji przekonujemy się nosząc maseczki w czasie pandemii *covid*: twarz w połowie zasłonięta powoduje znaczne zubożenie komunikacyjne, wręcz utrudnia zrozumienie, czasami nawet rozpoznanie człowieka. Przekonujemy się też, jak bardzo często (nie tylko w warunkach zakłóceń jak hałas, niepotrzebne szumy) odczytujemy nadawcę z ust, a nie audialnie.

Haptyka to odbiór wrażeń zmysłowych przez skórę (dotyk), począwszy od podawania dłoni. Proksemika opisuje lokalizację człowieka w przestrzeni, bliskość lub oddalenie, pozycję człowieka wobec innych ludzi, a także wobec mebli, domów, drzew w lesie itd. Kinetyka określa ruch człowieka, albo całym ciałem albo tylko części ciała, np. dłoni, palców, stóp, mrugnięcie powieką, realizowana nie tylko w tańcu, pantomimie (nieraz zaprzecza się temu, co wypowiedziane). Olfaktoryka to wrażenia estetyczne nosa (węch, aromaty, odór).

Bardzo ważna komunikacyjnie jest intuicja, czyli wgląd, poznawanie bezrefleksyjne; bywa nazywana szóstym zmysłem i jest cenna zwłaszcza w sytuacjach zagrożenia. Ponieważ intuicja pozwala przewidywać, antycypować to, co nastąpi, wyrabia wrażliwość na otoczenie, czuwanie nad tym, co się zdarzy, pozwala dokonywać wyboru znaczenia – dlatego jest bardzo cenna dla osób z dysfunkcją sensoryczną.

4. Najlepiej, gdy wszystkie zmysły funkcjonują prawidłowo, wtedy człowiek ma optymalne warunki komunikacyjne. Nieprawidłowe funkcjonowanie jednego zmy-

słu lub jego brak jest często kompensowane lepszym funkcjonowaniem innego zmysłu: np. dysfunkcja widzenia bywa uzupełniana wrażliwszym słuchem, dotykiem, orientacją w przestrzeni. Dysfunkcja słuchu rekompensowana jest szerokokątnym widzeniem, wrażliwością na dotyk, węch, wibracje. Deficyty słuchu zastępuje się wzmożoną obserwacją otoczenia, mowy ciała rozmówców i dotykiem, wrażliwością na drgania otoczenia, ruchem; dzięki temu ciekawość świata, która jest mobilizacją do nauki nie jest zachwiana. To kompensacja dysfunkcji zmysłowych, sensorycznych, czyli uzupełniające wykorzystanie innego zmysłu, zastąpienie funkcjonowaniem innego zmysłu.

Nieprawidłowo rozwinięty zmysł słuchu, niesłyszenie lub niedosłyszenie oznacza brak odbioru całokształtu dźwięków otoczenia, zatem i niemożność produkcji dźwięków, artykulacji z powodu braku kontroli; to powoduje niemożność dostosowania się społecznego, czyli brak akceptacji grupy i przynależności do społecznej grupy komunikatywnej (Verkehrsgemeinschaft L. Zabrocki 1966). To niemożność komunikowania się: mówienia i rozumienia oraz bycia rozumianym, czyli brak normalnych kontaktów społecznych, a co za tym idzie poczucie odrzucenia, przygnębienie, odosobnienie, osamotnienie, permanentny smutek, pesymizm, depresja. Kto nie słyszy – staje się wykluczony z grupy, wskutek czego czuje się odosobniony, wyizolowany, niepewny, z poczuciem niższości, niskiej samooceny. Brak języka dźwiękowego, czyli zdolności mówienia powoduje dystans społeczny nawet w najbliższym otoczeniu rodziny, przedszkola, szkoły itd., wręcz wykluczenie, odcięcie od naturalnego środowiska komunikacyjnego, co bardzo szybko przeradza się w poczucie bezradności i niższości społecznej; bez mówienia dziecko z największym trudem się uczy, nawet podstawowych czynności. Kto nie słyszy, nie może odpowiedzieć, argumentować, zapytać czy nawet się bronić, bo nie rozumie, co do niego się mówi.

W społeczeństwie ludzi mówiących akustycznie (którzy są niecierpliwi, bo zwykle nie mają czasu) – oczekuje się mówienia, czyli posługiwania się językiem dźwiękowym. Niemówienie wyklucza akceptację społeczną.

A przecież każdy człowiek wyposażony jest w zdolność do komunikacji: językowej i niejęzykowej, zatem ma prawo i do komunikacji międzyludzkiej i do uczenia się, czyli zdobywania i poszerzania wiedzy i umiejętności, co sprzyja jego usamodzielnieniu się! Dlatego pejoratywne traktowanie osób niesłyszących (jako niezdolnych do komunikacji i uczenia się) jest wielce niewłaściwe i niezwykle krzywdzące, bo głuchota jest dysfunkcją słuchu, którą można zrównoważyć funkcjonowaniem innych zmysłów. Dziecku niesłyszącemu należy jedynie akustyczne bodźce zewnętrzne prezentować inaczej, za pomocą innych zmysłów. Dysfunkcja sensoryczna choć jest uciążliwa – nie jest czymś beznadziejnym, lecz wyzwaniem i zadaniem na całe życie. Dlatego szczególnie od rodziny małego dziecka niesłyszącego należy oczekiwać pomocy: w zaakceptowaniu zaistniałego stanu rzeczy i próbie kompensacji braków sensorycznych. Zwłaszcza małe dzieci niesłyszące powinny

mieć zagwarantowane wsparcie rodziny, szkoły, otoczenia, jako komfort poznawania i uczenia się w dążności do samodzielnego funkcjonowania w otoczeniu.

5. Co oznacza nie słyszeć, czym jest głuchota? Z czego musi zrezygnować osoba niesłysząca? Jak kompensować niesłyszenie?

Głuchota to dysfunkcja sensoryczna, uniemożliwiająca prawidłowy odbiór bodźców zewnętrznych akustycznych, co bardzo utrudnia kontakty międzyludzkie, orientację w otoczeniu: komunikowanie się i uczenie się (także języka), postrzeganie i wyrażanie rzeczywistości. Głuchota może być wrodzona (prenatalna), ujawnić się między pierwszym a siódmym rokiem życia (prelingwalna) lub po 7 roku życia (postlingwalna) (Domagała-Zyśk, Karpińska-Szaj 2011: 12n.). Do tego dodać należy osoby dorosłe z dysfunkcją słuchu, które utraciły słuch: poniżej 65 roku życia co 10 człowiek nie słyszy lub źle słyszy; po 65 – co 5. (Kic-Drgas 2013). Dzieci głuche nie mają doświadczenia słyszenia (ewentualnie tylko częściowe); dorośli mają doświadczenie słyszenia.

Dysfunkcja słuchu czy widzenia poważnie utrudnia dostęp do zdobywania wiedzy i umiejętności, do uczenia się, począwszy od nauki języka pierwszego. W Polsce ludźmi z dysfunkcją słuchu zajmuje się surdopedagogika, (łac. *surdus* oznacza *nie słyszący*), pedagogika niesłyszących, w ramach pedagogiki specjalnej. Główne elementy surdopedagogiki, to diagnostyka, profilaktyka i terapia (zwłaszcza) dzieci niesłyszących i młodzieży celem wychowania, kształcenia i usamodzielniania od początku edukacji aż do pracy zawodowej, czyli pomoc w uczeniu się, w zdobywaniu wiedzy i umiejętności, jako przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu. To także pomoc rodzicom i rodzinom dzieci niesłyszących (którzy najczęściej są osobami słyszącymi). Wsparcie rodziny dzieci niesłyszących jest absolutnie konieczne: jeśli najbliższe otoczenie (rodzina, przedszkole, szkoła) nie przeciwdziała wykluczeniu społecznemu, wtedy w osobie niesłyszącej narasta i utrwała się tym większe poczucie odrzucenia, wykluczenia społecznego. Do zadań surdopedagogiki należy też praca z dorosłymi niesłyszącymi, którzy utracili słuch, jako przywrócenie samodzielności w nowych warunkach utraty słuchu.

Osoby niesłyszące nie są grupą homogeniczną: niektórzy posługują się językiem migowym (manualiści), niektórzy posługują się językiem dźwiękowym (oralisci); niektórzy posługują się zarówno językiem migowym jak i dźwiękowym.

Zdecydowana większość ludzi słyszy (także rodzice dzieci niesłyszących często słyszą) i nie zna języka migowego. Manualiści często pozostają w zamkniętym kręgu ludzi niesłyszących migających. Oralisci nauczyli się komunikować językiem dźwiękowym, którego nie słyszą. Dla wszystkich osób niesłyszących bardzo ważna jest obserwacja mowy ciała rozmówców, gestyki, mimiki itd., szczególnie odczytywanie z ust (niełatwe, bo niektórzy mówią mało poruszając ustami, lub mają usta zasłonięte zarostem; podobnie jak trudne bywa odczytanie tekstu pisanego).

6. Jak przygotować dziecko niesłyszące do życia w grupie społecznej ludzi słyszących, by czuło się pełnoprawnym członkiem społeczności (wspólnoty komunikacyjnej)? Z pewnością w terapii słuchu powinno się dążyć do wyrobienia samodzielności osoby niesłyszącej w otoczeniu, zarówno rodziny jak i szkoły, pracy, w autobusie, u lekarza itd. Przede wszystkim rodzina (we współpracy z logopedą i rehabilitantem) powinna pomóc dziecku niesłyszącemu jak najszybciej uświadomić i zaakceptować swoją niekomfortową sytuację, dążąc świadomie do nabycia innych środków komunikacji niż język dźwiękowy. Dziecko powinno jak najszybciej otrzymać zastępcze środki komunikacji, m.in. aparat słuchowy (ewentualnie wraz z implantem) i musi nauczyć się z tego korzystać, by móc dostosować się do swego otoczenia społecznego, czyli komunikować się. Nie jest to łatwe, ani dla dziecka, ani dla jego rodzinnego otoczenia, jednak daje dobre efekty integracji komunikacyjno-społeczno-kulturowej, bo przybliża wrażenie słyszenia i zwiększa szansę na w miarę równorzędne komunikowanie się z osobami słyszącymi. (Domagała-Zyśk, Karpińska-Szaj 2011: 12).

Dzisiejsze aparaty słuchowe są niewidoczne i niezwykle pomocne dla dzieci niesłyszących lub słabo słyszących; są małe, subtelne, mini-high-tech, można je połączyć ze smartfonem lub/i tv, by dźwięk docierał bezpośrednio do ucha. Funkcjonują one jak urządzenie stereo: mikrofon pobiera dźwięk, przechodzi przez wzmacniacz, głośnik do ucha. Pomagają zarówno dzieciom jak i dorosłym poprawić jakość słyszenia i życia; choć są tylko protezą (podobnie jak implanty), dają namiastkę doświadczenia słyszenia. Aparaty słuchowe muszą być dostosowane do każdego dziecka indywidualnie, bo każdy człowiek ma inną wrażliwość na odbiór dźwięków; powinny być tak dostrojone, by nie dopuścić do odbioru wibracji szumu, zakłóceń, hałasu. Szczególnie hałas bardzo przeszkadza niesłyszącym. Konieczna jest cierpliwość, bo po fazie przyzwyczajenia, przystosowania – następuje lepszy odbiór, słyszenie. W pierwszym etapie osoba niesłysząca musi nauczyć się selektywnego słyszenia, czyli pomijania, nieprzyjmowania szumów, zakłóceń, a odbieranie dźwięków istotnych. Bardzo ważne jest też odpowiednie ustawienie się osoby niesłyszącej do źródła dźwięku.

Dorośli często pamiętają słyszenie, więc aparaty słuchowe przywracają im zdolność słyszenia (dorosły, który stracił czy zatracił słuch niektórych dźwięków, jak nieprzyjemne zgrzyty, wcale ich nie odbiera; mózg przyzwyczaja się, by tego nie słyszeć).

7. Podstawą komunikacji osób słyszących z osobami o różnych dysfunkcjach sensorycznych jest wybór najbardziej aktywnego zmysłu i to on wyznacza drogę porozumiewania się. Osobom słyszącym z otoczenia osób niesłyszących należałoby uświadamiać istotę niesłyszenia; tym bardziej, że głuchota jest niewidoczna, jak np. niewidzenie czy problemy motoryczne. Osoby słyszące powinny wykazać zrozumienie dla osób niesłyszących: chcieć komunikować się, wykazać się cierpliwością,

dać nieco więcej czasu, mówić nieco wolniej, staranniej artykułować (ustami). (Domagała-Zyśk, Karpińska-Szaj 2011: 20) Od obojga uczestników komunikacji, zarówno ucznia niesłyszącego jak i osoby słyszającej oczekuje się wzmożonej koncentracji, mówić starannie poruszając ustami, stojąc naprzeciwko siebie, z twarzą nieoślepioną, w odległości około 2 metrów, mówić w normalnym tempie, upewniając się, że dziecko poprawnie słyszy (powtarzać, niezrozumiałe notować). Nie nadużywać mowy ciała, bo nadmiar bodźców, to nadmiar informacji: gestów, mimiki, który utrudnia odbiór, dekoncentruje odbiorcę.

Edukacja dzieci z dysfunkcją sensoryczną powinna odbywać się łącznie z rehabilitacją jak najwcześniej, w pierwszym okresie kształcenia przedszkolnego: albo indywidualnie z rehabilitantem i nauczycielem albo w ośrodkach dla dzieci z dysfunkcjami. Dopiero potem (np. po roku), gdy przygotowane rehabilitacyjnie, nauczone kompensowania swoich niedogodności – dzieci niesłyszące będą mogły brać udział w nauczaniu ogólnodostępnym, masowym dorównując innym uczniom w przyswajaniu wiedzy i umiejętności. Do szkoły ogólnodostępnej dziecko z dysfunkcjami zmysłowymi powinno (a nawet musi) iść = by nauczyć się autentycznych relacji społecznych z rówieśnikami.

Bardzo ważna jest rola rodziców, przewodnika lub opiekuna osoby niepełnosprawnej. Dlatego należy najpierw edukować rodziców i opiekunów dzieci z niepełnosprawnością sensoryczną, bo oni są pierwszym łącznikiem między dzieckiem a otoczeniem. Pomoc przewodnika /opiekuna powinna polegać na tym, że wprawdzie zastępuje te zmysły, których nie ma lub które funkcjonują niewłaściwie, ale bez nadmiernego decydowania, co osoba ta ma słyszeć, co ma widzieć lub nie = opiekun pełni tylko funkcję informacyjną, czyli nie powinien nadawać znaczenia rzeczywistości; w przeciwnym razie pozbawi osoby niepełnosprawne samodzielności. Trzeba przekazywać wiedzę obiektywną, często też ocenę, choć nie w nadmiarze. Aby dziecko z niepełnosprawnością sensoryczną mogło w miarę dobrze funkcjonować – potrzebny jest sztab ludzi: rehabilitanci, terapeuci, opiekunowie. Powinni oni dążyć do usamodzielnienia się dziecka niesłyszącego: im bardziej są świadome rzeczywistości, w której żyją, im więcej mają wiedzy (także o tym, co wolno a co nie) i umiejętności oraz im więcej potrafią wokół siebie zrobić, tym większa jest ich niezależność, samodzielność.

U osoby pełnosprawnej wszystko to, co widzimy, słyszymy, wszystkie pojęcia i wyrazy tworzą aparat pojęciowy, który pozwala odnaleźć się w świecie widocznym, słyszalnym, ale i moralnym. Do licznej wiedzy, która jest przekazywana w naturalny sposób, dziecko niesłyszące nie ma dostępu. Dzieci z niepełnosprawnością nie rozumieją dwuznaczności, nie wiedzą, jakie zachowanie jest właściwe, więc nie zidentyfikują zagrożenia. Dziecko niesłyszące potrzebuje zainteresowania otoczenia, akceptacji, jako podstawa do samodzielności myślenia i działania w otoczeniu – jest to najczęściej niezaspokojona potrzeba. Dziecko zaniedbane emocjonalnie staje się bezbronne, narażone na złe /niewłaściwe wpływy otoczenia.

8. Trening języka dźwiękowego jest dla dzieci niesłyszących bardzo trudny, choć możliwy: powinien się rozpocząć od starannego uświadomienia dziecku budowy i funkcjonowania aparatu mownego człowieka, dopiero potem rozpoczyna się naukę świadomego oddychania (przeponą). Następnie dotykając krtani logopedy lub matki – dziecko usiłuje wykonać, osiągnąć analogiczne drganie w swojej krtani, co powinno skutkować wydaniem oczekiwanego dźwięku. Jest to ogromna trudność w wydobywaniu dźwięków: nie słysząc – dziecko nie może korygować swych wypowiedzi, bo brak mu systemu kontroli.

Ćwiczenie wydobywania poszczególnych dźwięków odbywa się multimodalnie: wzmacniane jest akompaniamentem triangu, bębenka, by wywołać rytmiczne, taneczne poruszanie się dziecka (do wyrażania emocji oraz by zapobiec monotonii przyszłego potoku mowy). Wykorzystuje się taniec, który łączy muzykę, ruch, ciało i uczy rytmu, intonacji; pozwala wytańczyć swoje emocje i ucieszyć się ruchem oraz kreatywnym odkrywaniem siebie. Taniec jest narzędziem, dzięki któremu osoba zmagająca się z problemami może lepiej wyrazić siebie, narzędziem do pozbycia się stresu i napięć. Ciało, ruch i taniec może być odzwierciedleniem słowa, jakiego dziecko niesłyszące nie może wydobyć werbalnie; jest językiem niewerbalnym, taniec często może wyrazić więcej niż słowo. Ludzie, którzy nie potrafią się wysłowić, często potrafią to wytańczyć, wyrazić swoje emocje, cierpienie, radość ruchem, rytmem. Kroki, gesty, postawa ciała, terapię tańcem łączy się ze środkami plastycznymi wyrazu jak rysunek, rekwizyt, muzyka, czytanie. Rytm, ruch, taniec – budzi emocje – tak małe dziecko niesłyszące wyraża swoje problemy egzystencjalne i otwiera się na kontakt z innymi: poznaje siebie i w ten sposób nabiera niezależności i samodzielności.

Po nauce dźwięków przychodzi czas na naukę sylab, krótkich wyrazów, wyrazień; każdy wyraz musi być bardzo dokładnie zrozumiany w wielości znaczeń; w przyszłej rozmowie dziecko będzie musiało każdorazowo antycypować i dokonywać wyboru prawidłowego znaczenia danego elementu leksykalnego. U niektórych osób wytwarza się wrażliwość na drgania, wibracje otoczenia, także muzyki; niem. *Horchen*, (Neef 2009) (usilne wsłuchiwanie się). To zastępuje odbiór audialny.

Dla osoby głuchej przykładowo język polski (jako język pierwszy czy ojczysty) jest językiem obcym, bo jako pierwszy używany był język migowy. Problem w tym, że składnia języka migowego jest inna niż gramatyka języka polskiego mówionego; w języku migowym operuje się bezokolicznikami: nie: *zrobię coś*, lecz *robić coś*. Osoby głuche są bardzo spostrzegawcze i kompensują brak słuchu wzmoczoną obserwacją, czyli szerokokątnym, panoramicznym wzrokiem. Dobrze zrehabilitowane potrafią sobie w miarę sprawnie radzić w społeczeństwie; nie rozumieją jednak abstrakcji, uogólnień, dwuznaczności. Z tego powodu często nie potrafią zrozumieć sensu filmu (potrzebują do tego tłumacza) (Neef 2009). Jeżeli osoba głucha ma narysować chłopca pod drzewem, to narysuje drzewo z korzeniami, a pod korzeniami leżącego chłopca. Osoby niesłyszące oglądają rzeczywistość jak film (Wacławek 2021: 48n.).

9. Z pewnością nauka języka dźwiękowego (pierwszego, ojczystego) jest dla osób niesłyszących trudna. Ale możliwa. I pozwala osobie niesłyszącej na autentyczną przynależność społeczną: językowo-kulturową. A skoro możliwa, to dlaczego efektów tych wielkich trudów nie przenieść na uczenie się języka obcego. Przecież uczniowie z dysfunkcją słuchu nie mają trudności ze świadomym uczeniem się języka: języka ojczystego uczą się świadomie, przy pomocy logopedy; zatem nauka języka obcego nie powinna stanowić trudności, co najwyżej swoiste powielenie i uzupełnienie nauki języka ojczystego. Konieczne są tylko właściwe warunki, jak indywidualizacja uczenia się i samoocena. Zawadzka-Bartnik (2010: 25) wskazuje, że powinien być realizowany ogólny cel nauczania języków obcych, czyli zdolność do komunikacji, by rozumieć i być rozumianym, językowo i niejęzykowo. Zindywidualizować należy jedynie techniki nauczania oraz kryteria oceny efektów uczenia się.

Postulować należy nauczanie języka obcego w odniesieniu do osób niesłyszących w ramach nauczania włączającego (Karpieńska-Szaj (2011: 3). Nauczanie włączające to program nauczania dostosowany do specyficznych potrzeb uczniów z dysfunkcją słuchu i niesłyszących. Proces nauczania powinien wraz z efektami nauczania być zdeterminowany efektami i terapią uczenia się, zatem porównaniem stanu wyjściowego i końcowego, zgodnie z autonomią ucznia rozumianą nie jako rywalizacja w klasie (uczniów słyszących) lecz jako udoskonalenie siebie samego. Wiadomo, że uczniowie dysfunkcyjni słuchowo mają problemy z nauką dźwiękowego języka ojczystego. Dlatego do nauczania języka obcego należy uczniów motywować, wskazując na profity znajomości języka obcego, jak choćby szerszy dostęp do źródeł wiedzy (w internecie). Uczniowie niesłyszący nie mają trudności w posługiwaniu się nowymi technologiami informatycznymi – znajomość języka obcego umożliwi im lepszy dostęp do pozaksiążkowych źródeł informacji. Zadaniem nauczyciela języka obcego powinno być przygotowanie specyficznego, zindywidualizowanego sposobu nauczania zawierającego uzasadnienie tej nauki: dostęp do nowych źródeł informacji w ramach nauczania włączającego (Domagała-Zyśk, Karpieńska-Szaj 2011: 33).

Szczęśliwie od roku 2010 nauka języka obcego, także dla osób niesłyszących, jest obowiązkowa w polskiej szkole ogólnodostępnej.

Języka ojczystego uczniowie niesłyszący uczą się autonomicznie, świadomie, konstruktywnie i kreatywnie, dążąc do komunikacyjnego posługiwania się językiem (rozumieć i być rozumianym), mając tak przygotowaną niejako matrycę, sposób uczenia się kolejnego języka, który otworzy im dostęp do szerszego i samodzielnego poznawania rzeczywistości. Czyli nauka języka obcego jest swoistym powtórzeniem procesu uczenia się języka pierwszego; a uczenie się języka ojczystego jest bazą do uczenia się następnych przedmiotów, daje dostęp do wiedzy i umiejętności, do komunikowania się w otoczeniu osób słyszących. Daje uczniowi niesłyszącemu dostęp do mówienia dźwiękowego (jako podstawa poprawnej artykulacji i prozodii, która umożliwia komunikację dźwiękową). Tak samo świadomie uczeń niesłyszący uczy

się każdego elementu leksyki wraz z poprawnością gramatyczną, co umożliwi mu konwersację z osobami słyszącymi.

Uczenie się języka obcego obejmuje także podobne zakresy tematyczne: teksty dotyczące rodziny, zainteresowań, pogody, usług itd., często odwołując się do języka ojczystego, porównując; używa się różnych tekstów, jak monolog, dialog, opis obrazka, swobodna wypowiedź itd.; te środki mają dać uczniowi niesłyszącemu bazę do wyrażania się jako intersubiektywna wymiana myśli z innymi uczestnikami komunikacji. Relacja między językiem pierwszym a obcym powinna być ciągłym dawaniem i braniem, uzupełnieniem komunikatywnym służącym porozumiewaniu się (Karpińska-Szaj 2013: 38).

Uczenie się języka obcego może korzystnie wpływać na rozwój języka pierwszego, wzmacniając świadome uczenie się i pozycję badawczą ucznia niesłyszącego, jego samodzielność intelektualną. Uczeń szybko przekonuje się, że języka obcego uczy się tak jak uczył się świadomie języka pierwszego, więc nie jest trudne; ponieważ jest świadom trudności technicznych w uczeniu się języka pierwszego, dlatego potrafi antycypować trudności w uczeniu się języka obcego, znajomość którego wyraźnie poszerza możliwości zdobywania wiedzy i umiejętności do postrzegania otoczenia (orientacji w otoczeniu i reagowania na otoczenie). Staje się więc aktywny społecznie, kulturowo i komunikacyjnie, jest atrakcyjnym członkiem wspólnoty komunikacyjnej, przynależy do grupy, która go akceptuje. Może wyrażać swoje opinie, a także realizować swoje zainteresowania. Nauka języka obcego daje uczniowi niesłyszącemu wyższą samoocenę, poczucie własnej wartości, bo czuje się akceptowanym członkiem grupy.

Rozpocząć należy naukę języka obcego od poprawnej artykulacji i prozodii począwszy od produkcji poszczególnych dźwięków, innych niż w języku ojczystym; następnie należy ćwiczyć proste teksty obcojęzyczne, jako wstęp do mówienia swobodnego, indywidualnego dźwiękowego (także uwzględniając właściwy akcent wyrazowy i intonację, melodię zdaniową); teksty muszą zawierać osobliwości kulturowe danego języka, inne niż w języku pierwszym. Każda jednostka lekcyjna powinna być dobrze zaplanowana, podporządkowana głównemu celowi nauczania, obejmując tematycznie zagadnienia z otoczenia i zainteresowań ucznia. Nauka gramatyki powinna przebiegać indukcyjnie, od przykładów do uogólnień i reguł, ćwiczona na konkretnych przykładach tekstowych (aktach mowy), a następnie eksplcytnie – jako porównanie z zasadami gramatycznymi języka pierwszego. Powinna polegać na zbalansowaniu praktycznego użycia i teoretycznego wykładu, czyli reguł formacyjnych (fonemicznych i gramatycznych) i reguł funkcyjnych (semantycznych i pragmatycznych) (Grucza 1993: 25n.).

Nauka języka obcego powinna obejmować zarówno mówienie jak i pisanie; pisać powinien uczeń krótkie wypracowania, notować nowe słownictwo, opracowywać diagramy, itd. Sprawność czytania (i pisania) jest bardzo ważna i należy ją podtrzymywać jako samodzielny dostęp ucznia do wiedzy, zarówno czytanej jak

i pisanej (poprawna pisownia). Teksty czytane dają uczniowi sposobność do samodzielnego konstruowania języka z jego gramatyką i leksyką.

Od uczniów niesłyszących oczekuje się bardzo dużo autonomii: są oni bowiem w sposób szczególny zdani na własne odkrywanie wiedzy i umiejętności, tylko dzięki swojemu wielkiemu zaangażowaniu mogą osiągnąć efekty nadzwyczajne: nauczyć się komunikować z osobami słyszącymi – sami nie słysząc. Powinni mieć prawo zarówno do samooceny swojego uczenia się, jak i współprogramowania (z nauczycielem) zajęć; uczniowie niesłyszący powinni więc być aktywnymi podmiotami w procesie uczenia się, a nie pasywnymi przedmiotami nauczania (Wilczyńska 1999). Wiadomo, że najlepszy nauczyciel nie może nauczyć uczniów niechętnych, pasywnych, znużonych, niezaangażowanych.

Wiadomo też, że wiedzy nie można nikomu przekazać: każdy musi ją sam, zgodnie z posiadanym stanem wiedzy, doświadczeniem, świadomością zdobyć, wypracować, zbierać, rozwijać, przepracować, rekonstruować, by za pomocą wyrażen językowych wyrazić, reprezentować (Grucza 1997: 13, 1993: 27, Olpińska 2007: 39., 2009: 42., Lewicka 2007: 132, Olpińska-Szkiełko 2012: 446, Grucza 2012: 305). Doświadczenie szkolne pokazuje, że nauczanie nie jest symetrycznym przekazywaniem i odbieraniem wiedzy; wiedza ucznia wcale nie zawsze jest kompatybilna z wiedzą nauczyciela przekazywaną w procesie nauczania lekcyjnego (pomimo usiłowań nauczyciela). Jest tak dlatego, że nasz obraz świata to nie neutralne, obiektywne lustrzane odbicie rzeczywistości, lecz powstająca w społeczności wielkość skonstruowana przez poszczególnego człowieka: u każdego człowieka inna, w zależności od jego wiedzy posiadanej, jego doświadczeń. Uczy się cały człowiek: Nowa wiedza (i doświadczenie) jest aktywizowana (włączana) przez mózg do doświadczeń bieżących (posiadanych) wraz z emocjami, uczuciami, stanami psychicznymi, ponieważ mózg działa rekursywnie, odnosi się do wcześniejszych pokładów wiedzy zawartej w pamięci, w doświadczeniach indywidualnego człowieka (Kic-Drgas 2013).

Zatem do nauczyciela powinno należeć przygotowanie właściwych warunków do tworzenia własnych tekstów ucznia, czyli do rozwoju wiedzy. Nauczyciel może jedynie inicjować, czyli przekazywać wzorcowe (poprawne) teksty jako gotowe przykłady językowe. Zadaniem nauczyciela jest, by za pomocą dyskursu (w postaci tekstów) inicjować, podawać odpowiednie teksty w odpowiedni sposób, do zrozumienia i nadawania w określonej grupie językowo-kulturowej. Uczeń musi sam osobiście dokonać rekonstrukcji, zestawienia, generować zasady, by nauczyć się stosowania wiedzy i umiejętności.

Zdobywanie i rozwijanie wiedzy językowej i kulturowej jest pracą przygotowującą człowieka zarówno do życia społecznego jak i usamodzielnienia społecznego. Samodzielność to realizowanie się społeczne człowieka w grupie (rodzinnej, szkolnej, zawodowej itd.); w dorosłym życiu to udział we wspólnocie ludzi pracujących, bądź zainteresowanych wspólnym działaniem, wspólnymi celami, interesami, zain-

teresowaniami, to przygotowanie do życia społecznego. Praca zawodowa wyrabia odpowiedzialność, zdyscyplinowanie, niezależność społeczną; umożliwia człowiekowi pełnienie roli społeczno-zawodowej, umiejscowienie społeczne, przynależność społeczną, czyli akceptację grupy i akceptację przez grupę. Przygotowanie do pracy zależne jest od posiadania wiedzy i umiejętności.

Osoby z dysfunkcją sensoryczną powinny tym bardziej otrzymywać różnorodne (właściwe, godne) oferty pracy, by zajęte zawodowo potrafiły aktywnie wykorzystać możliwości funkcjonowania skompensowanych innych zmysłów – żyć i funkcjonować samodzielnie i akceptowane przez grupę społeczno-komunikacyjną.

Reasumując: Uczniowie niesłyszący są w swojej inności zmuszeni do świadomego uczenia się, czyli planowania zajęć z nauczycielem, pracy własnej, dążąc do jak najlepszych wyników, potrafią swoje wyniki obiektywnie ocenić; do tego potrzebują pozytywnego nastawienia otoczenia i akceptacji innych uczestników komunikacji (uczniów, nauczycieli). Dlatego uczenie się języków obcych nie stanowi wielkiej przeszkody intelektualnej, co najwyżej trudność społeczną (gdy nie akceptuje się ich nieco większych wymagań do uczenia się); cały zbiór strategii uczenia się posiadli świadomie z uczenia się języka ojczystego.

Zatem pytanie nie powinno brzmieć: „Czy zasadne jest nauczanie osób niesłyszących języków obcych?” lecz: „W jaki sposób nauczać?”

10. Niektórzy rodzice dzieci niesłyszących podejmują się trudu przyswojenia dzieciom niesłyszącym języka dźwiękowego (jako oraliści). Zdobycie tej sprawności, choć bardzo trudne, może pomóc zbliżyć się osobie niesłyszącej do osób słyszących.

Przykładem nauczania i posługiwania się językiem mówionym jest Sarah Neef, 38, osoba niesłysząca, która nauczyła się języka dźwiękowego, począwszy od nauki poprawnego oddychania poprzez naukę produkcji dźwięków (artykulacja + prozodia) do konwersacji. Temu towarzyszy szerokokątne widzenie wraz z odczytywaniem z ust ludzi, z którymi rozmawia. Czytanie z ust to dla rozwoju języka dźwiękowego niełatwa sprawa, raczej długotrwały proces, trwający do końca życia. Od najmłodszych lat uwrażliwiona muzycznie i ruchowo (tanecznie) wypracowała wrażliwość na wibracje dźwięków otaczającego świata (wsluchiwanie się, niem. *Horchen*). W ten sposób opanowała nie tylko język ojczysty (niemiecki), ale także języki obce (łacinę, angielski, francuski, rosyjski); za młodych lat tańczyła na scenie teatralnej z profesjonalistami. Uczenie się języka obcego przejęła z uczenia się języka ojczystego, niemieckiego; uzupełniła jedynie elementy kulturowe wiedzy językowej i umiejętności. To, co osiągnęła jest wynikiem silnej woli stawienia czoła wyzwaniu dysfunkcji sensorycznej, jaką jest głuchota, oraz długi, nieustanny trening. Dzięki wielkiej pracowitości jest osobą samodzielną i szanowaną: maturę i studia skończyła z wyróżnieniem, jest aktywnie pracującym doktorem psychologii, ma prawo jazdy i prowadzi samochód.

Uczenie się języka dźwiękowego przebiegało świadomie: najpierw musiała nauczyć się świadomie oddychać przeponowo, następnie przez dotyk krtani matki i logopedy usiłowała wzbudzić u siebie takie same wibracje, by w ten sposób naśladować dźwięki matki czy logopedy. Matka tłumaczyła jej wnikliwie, gdzie, w której części aparatu artykulacyjnego i jak powstają poszczególne dźwięki; uczyła się więc produkcji dźwięków poglądowo i świadomie, wspomagana rytmem wybijanym na triangu i bębenu oraz tańcem. Droga była tyleż długa co żmudna, utrudniona brakiem kontroli: nie słysząc, nie mogła stwierdzić, czy dana wibracja spowoduje produkcję oczekiwanego dźwięku. Podobnie trudne było wykształcenie szerokokątnego widzenia oraz odczytywanie dźwięków z ust rozmówców (ludzie często mówią albo niedbale, ledwie poruszając ustami, lub nadmiernie korzystając z mowy ciała). Na początku uczyła się produkować tylko pojedyncze dźwięki, sylaby, następnie proste teksty, akty mowy; to była świadoma praca nad rozwojem wiedzy językowej. Także świadomie (przy pomocy matki) poznawała znaczenie każdej jednostki leksykalnej w różnorodności znaczeń.

Sarah do dziś jest osobą niesłyszącą, ma problemy nie tylko z produkcją dźwięków, ale także (zwłaszcza) z konwersacją: nie może dowolnie uczestniczyć w spontanicznej dyskusji, bo znaczenie każdej jednostki leksykalnej musi rozszyfrowywać pojedynczo, by zrozumieć syntetyczną interpretację możliwych znaczeń, czyli sens wypowiedzi. Zanim to się stanie, rozmowa toczy się dalej; nie nadąża w konstruowaniu znaczeń po to, by móc brać aktywny udział w rozmowie. Poprawności gramatycznej uczyła się najpierw poglądowo, indukcyjnie, na podstawie jednostek leksykalnych; a potem świadomie, jako kodeks reguł gramatycznych, by produkować wypowiedzi nie tylko dźwiękowo i znaczeniowo poprawne, lecz także gramatycznie poprawne (zgodnie z zasadą Helbiga 1992 „Nie ma gramatyki bez leksyki; nie ma leksyki bez gramatyki”). Ponieważ nie ma języka bez gramatyki, język bez gramatyki nie istnieje.

11. Postulować należy umożliwienie uczniom z dysfunkcją słuchu uczenie się języka obcego z wykorzystaniem wszystkich metod glottodydaktycznych, zarówno metodą bezpośrednią, metodą audiowizualną/audiolingwalną, nauczanie kognitywno-konstruktywne (rozumiejąc-kreatywnie), nie bez nauczania gramatyki i tłumaczenia – wszystko to w zależności od możliwości, motywacji i zainteresowań konkretnego ucznia ku samodzielności intelektualno-społecznej i akceptacji grupy społeczno-językowo-kulturowej.

Postulować należy także poszerzenie zakresu glottodydaktyki o nauczanie uczniów z dysfunkcją słuchu/wzroku w ramach nauczania włączającego. Potrzebne są badania nad uczniem dysfunkcyjnym słuchowo/wzrokowo w kierunku nauczania włączającego (inkorporacyjnego), celem integracji uczniów niesłyszących i słyszących, by umożliwić uczniom niesłyszącym samodzielność komunikacyjną. By do postulatów profesor Hanny Komorowskiej (2017) o opracowanie solidnej bazy gлот-

todydaktyki znalazło się miejsce dla postulatów profesor Katarzyny Karpińskiej-Szaj (2013) o włączającym nauczaniu języków obcych uczniów z dysfunkcjami sensorycznymi, zwłaszcza niesłyszeniem i niewidzeniem.

Bibliografia

- Domagała-Zyśk, E. i K. Karpińska-Szaj. 2011. *Uczeń z wadą słuchu w szkole ogólnodostępnej. Podstawy metodyki nauczania języków obcych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Grucza, F. 1993. „Zagadnienia ontologii lingwistycznej.: O językach ludzkich i ich (rzeczywistym) istnieniu”. W zbiorze: Bartmiński J. (red.). *Opuscula Logopedica in honorem Leonis Kaczmarek*. Lublin: UMCS. 25–47.
- Grucza, F., 1997. „Języki ludzkie a wyrażenia językowe, wiedza a informacja, mózg a umysł ludzki”. W zbiorze: Grucza F., M. Dakowska (red.). *Podejście kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce*. Warszawa: WUW. 5–36.
- Grucza, F., 2012. „Zum Gegenstand und zu den Aufgaben der Anthropozentrischen Linguistik, Kulturologie und Kommunikologie sowie zur gegenseitigen Vernetzung dieser Erkenntnisbereiche“. *Quartalnik Neofilologiczny* LIX.3. 287–344.
- Helbig, G. 1992. „Wieviel Grammatik braucht der Mensch?“. *DaF* 3. 150–155.
- Karpińska-Szaj, K. 2013. *Nauczanie języków obcych uczniów z niepełnosprawnością w szkołach ogólnodostępnych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Karpińska-Szaj, K. 2015. „Przygotowanie do pracy z uczniami o specjalnych potrzebach edukacyjnych: językowe narzędzia diagnostyczne w praktyce nauczycielskiej”. *Neofilolog* 45.2. 187–201.
- Kic-Drgas, J. 2013. *Fremdsprachenlernen im Seniorenalter. Entwicklung und Evaluation von Lehr- und Lernmaterialien für Senioren*. Wrocław, Dresden: Neisse Verlag.
- Komorowska, H. 2017. *Kształcenie językowe w Polsce. 60 lat czasopisma „Języki obce w szkole”*. Warszawa: Fundacja Rozwoju Edukacji.
- Lewicka, G. 2007. *Glottodydaktyczne aspekty akwizycji języka drugiego a konstruktywistyczna teoria uczenia się*. Wrocław: ATUT.
- Neef, S. 2009. *Im Rhythmus der Stille. Wie ich mir die Welt der Hörenden eroberte?* Frankfurt/M., New York: Campus Verlag.
- Olpińska, M. 2009. *Nauczanie dwujęzyczne w świetle badań i koncepcji glottodydaktycznych*. Warszawa: Euro-Edukacja.
- Olpińska-Szkielko, M. 2012. „Glottodidaktische Implikationen der anthropozentrischen Sprachentheorie”. W zbiorze: Olpińska-Szkielko, M. Grucza, S. Berdychowska, Z. i J. Żmudzki (red.). *Der Mensch und seine Sprachen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 445–454.
- Puppel, S. i J. Puppel. 2008. „Gestosfera jako istotny składnik przestrzeni publicznej”. *Oikeios Logos* 4. 1–8.
- Tomaszkiewicz, T. 2006. *Przekład audiolingwalny*. Warszawa: PWN.
- Wacławek, M. 2021. „Usłyszeć pomiędzy wierszami”. *Przewodnik Katolicki* 20. 48–50.
- Wilczyńska, W. 1999. *Uczyć się czy być nauczonym*. Warszawa: PWN.
- Zabrocki, L. 1966. „Kodematrische Grundlagen der Theorie des Fremdsprachenunterrichts”. *Glottodidactica* 1. 3–42.
- Zawadzka-Bartnik, E. 2010. *Nauczyciel języków obcych i jego niepełnosprawni uczniowie (z zaburzeniami i dysfunkcjami)*. Kraków: Impuls.

QUESTIONING NORTH KOREA'S DIGRAPHIC INFLECTION POINT: KIM IL SUNG'S 1964 AND 1966 CONVERSATIONS WITH LINGUISTS RECONSIDERED

WILLIAM STRNAD

Abstract. Kim Il Sung's 1964 and 1966 conversations with linguists are appropriately deemed important as the establishment of the North's "cultured language" as a standard, as well as guidance related to language purification and script. In the analysis of inflection point related to language planning and policy in the North, is the often guidance on re-enshrinement of teaching "Chinese characters" (*hanja*) in North Korean education. Clearly this was official pronouncement of functional, synchronic digraphia, which has been preserved and operationalized down to the present. Scholarship on these conversations, amounting to policy guidance, attribute the shift in policy related to script as an inflection point. The author of this article concurs with its importance, but with respect to digraphia in the North, the conversations related to *hanja* instruction served as a confirmation for what was a broad trend in North Korean language planning during the years 1953–1964, a language planning and policy *fait accompli*, diminishing the portrayal of the conversations as a digraphic inflection point in North Korea.

Key words: digraphia, North Korea, Kim Il Sung, language planning and policy (LPP)

1. Introduction

Of historical importance beyond the settlement of the structure or orientation of modern Korean digraphia in the North, which entailed *hanja* education despite "Korean script" (*chosŏn 'gŭl*) exclusivity being established in North Korean print media, are the two "conversations" (*kyosi*) with linguists conducted by Kim Il Sung in 1964 and 1966. Ross King (1997; 2007) notes that these extended expositions on language praxis and politicized policy statements on language by Kim Il Sung radically rede-

fined the ideological orientations and future directions of North Korean language policy, and was reflected in a remark by André Fabre who states that the 1964 and 1966 conversations with linguists were “a sort of act of birth of the new language in North Korea and the consummation of its linguistic divorce with the South” (Fabre 1998: 311, cited in King 2007: 212). King further observes that the two conversations are important for the insights they afford into general questions of language and national identity in North Korea. Indeed, the DPRK’s two most prominent linguistics journals, the academic *Chosŏn’ŏ’mun* and the more populist *Munhwaŏhaksŭp*, both began to frequently feature articles from various points of view and interpretations in these conversations during the last half of the 1960s (King 2007: 212; 1997: 127–129).

Kumatani Akiyasu (1990) summarizes that the long-term result of these two “conversations with linguists” was to set the course of DPRK language policy along certain fixed lines: abolition of hanja from public life, and an emphasis on ingenuousness and purity in language, along with a sense that North Korea is somehow the last bastion of national purity in Korea. Concomitantly, with Kim Il Sung’s highly personalized intervention in language policy in this way, Kumatani notes “the standardization of Kim Il Sung’s idiolect” (Kumatani 1990: 105) became a distinctive feature of North Korean language policy. Such a personality cult had evolved in connection with the prominent North Korean leader (similar to that with Máo Zédōng in China) that Kim Il Sung’s speech was seen as a standard to be revered and officially modeled; new words proposed by the leader were therefore automatically listed as elements of “cultured speech” in the evolving dictionaries and in the spread of the new standard. Additionally, any pronouncements on the meanings of newly coined words by Kim Il Sung were taken to be fully definitive. The “supremacy” of the leader was also “expressed in the printing of his name, which should be printed in Gothic letters and cannot be broken in the middle and carried over to the next line” (Ibid.: 106; on communist revolutionary tradition in North Korean language policy and Máo Zédōng, see M. S. Kim 1985: 122, 133).

2. Kim Il Sung’s 1964 and 1966 conversations with linguists

Prior to the 1964 conversation, on 3 December 1963, Kim Il Sung had rendered personal guidance that the North’s students must learn more *hanmun*, meaning *hanja* (K.H. Sim 1989: 197–199). In the 1964 conversation, Kim noted that the presence of *hanja* in South Korean newspapers and books suggested that North Korea, in order to be aware of developments in the South, should strengthen the teaching of hanja (M.S. Kim 1999: 94; 2005) for the purposes of ultimately achieving national of cultural unification between the North and South (*JoongAng Ilbo*, 14 August 2009). Kim Il Sung had concluded that with *chosŏn’gŭl* exclusivity being the new policy,

there were nonetheless clear indications that *hanja* education was often neglected. In the same 1964 conversation, Kim expressed his will that *hanja* education would be reintroduced, lamenting that university graduates in North Korea had a difficult time with Korean language because of their lack of *hanja* knowledge (H.S Kim 1984: 128–129; Hatori 1991: 270; King 2007: 213–214).

Shim Jae Kee (1988) assesses the two primary subjects of the 1964 conversation were the problem of “script reform” (*munja kaehyök*) and the problem of “assuring excellence of Korean language” (*chosön'õ-üi usöng-ül hwakbo*). Shim observes that despite the issue of script having been a subject of lively discussion in North Korean academia after the Korean War, with the purging of Kim Tu-bong in 1958, discourse related to script had been largely unaddressed. This vacuum, according to Shim, further amplified the characteristics of the relative absence of dialogue regarding script reform, elevating the stated motivations for Kim Il Sung to express his opinion on the topic, which are paraphrased as follows: (1) the “script problem” (*munja munje*), being directly related to the “problem of unification” (*t'ong'il munje*), that is division and unification, and has not been deeply addressed; therefore, the issue of script in South Korea as a consideration in the calculus of unification has not been considered; (2) the problem of script being a significant impediment to the “development of science and culture” (*kwahak-gwa munhwa-üi paljön*) has not been appreciated; and (3) in the twilight or fading of internationalism, there continues to be a gradual revival of nationalism, which has yet to be understood (J.K. Shim 1988: 4–5; M.S. Kim 1999: 94).

Kang Yöng (1989) suggests five categorical areas or topics contained in Kim Il Sung's 1964 conversation: (1) reasons for “opposition to script reform doctrine” (*munja gaehyöngnon-ül pandae*), which include first, the need to not have the scripts of a divided nation diverge, and the second, that script reform in the present context (1964) would interfere with the advancement of culture, science and technology, and third, that the Korean language will remain a “national” matter until the entire world is united under communism; (2) “*hanja* words must be managed” (*hanjaö-rül chöngnihaeya handa*); (3) “foreign words must be managed” (*woeraeö-rül chöngnihaeya handa*); (4) “write words with spacing” (*tan'ö-rül ttüiö ssünda*); and (5) “the task of managing vocabulary must be undertaken” (*öhwijöngnisaöp-ül haeya handa*) (Y. Kang 1989: 16–18).

Sim Kyöng-ho (1989), in his analysis of the impact of the 1964 conversation on the trajectory of North Korean LPP, states that Kim Il Sung's 1964 conversation contained the following essential points, either as necessity or guidance: (1) the construction of a single system for incorporating new *hanja*-words into the Korean language; (2) not to discard *hanja*-words that are well-established or frequently used in the Korean language; (3) to use Korean pronunciation, and not Chinese pronunciation of *hanja*-based lexicon; (4) there is no need to replace useful or common Sino-Korean terminologies with fabricated pure-Korean alternatives; and (5) it is not

necessary to use *hanja* in print media, and that *hanja* will be relegated to the education curriculum. Sim notes that the fifth and final point in the conversation signaled that North Korea's "basic position on the abolition of *hanja*" (*hanja p'yeji-üi kibon ipjang*) remained unchanged (K.H. Sim 1989: 197–198). William C. Hannas (1991) generally agrees with Sim Kyöng-ho's characterization of the 1964 conversation, adding however, the importance of Kim Il Sung's mentioning the following: words should be spaced properly, including the arrangement or shape of words; local agencies need to be monitored and tightly controlled for correct use of words; the campaign to correct the use of language must be nationwide (Hannas 1991: 98).

For example, one such passage from the 1964 conversation "Some Problems Related to the Development of the Korean Language (3 January 1964)" (*Chosön 'ö-rül paljõnsik'igi wihan myötgaji munje*) (1964.1.3)) reads:

Now, as always, our spoken and written language serves as a powerful weapon in the development of the economy, culture, and science and technology of our country, in all fields of socialist construction. If we did not have a good spoken and written language, if we did not have our long history and cultural traditions which have been shaped and handed down through the medium of language, if our written language was not accepted by the entire people today and, accordingly, failed to help raise "the ideological consciousness and the technical and cultural level of the working people" (*küllojadür-üi sasangsik-gwa kisulmunhwajun*) rapidly, then we would not be able to advance quickly in socialist construction in the saddle of *Chöllima* (adapted from a North Korean English translation in I.S. Kim 1964, 1975: 388; 1964, 1968).

A reoccurring feature in North Korean political discourse, particularly since the invocation of the cultural revolution in the late 1950s, was the theme of morality, which increasing became injected into issue related to North Korean LPP, and is exemplified in the following passage from the 1964 conversation:

Our language is rich in expression and can express both complicated thoughts and subtle emotions: it can move people and bring them both to tears and laughter. Because our language is capable of expressing clearly the rules of etiquette, it is also useful in people's "communist moral upbringing" (*kongsanjuüidodökgoyang*) (I.S. Kim 1964, 1968, *Munhwaöhapsü*, translated and cited in King 1997: 127)... The most important question that calls for our attention at present is that of the words borrowed from *hanja*, which have flooded our [Korean] language. Above all, we should have a correct attitude toward words adopted from *hanja*. Many words of Chinese origin that our ancestors used and then discarded are now being revived, and scores of new words are being coined by introducing *hanja* [words] at random. With "the development of science and technology and the progress of society" (*kwahak-gwa kisur-i paljõnhago sahoe-ga chõnjin*), our vocabulary must also be expanded. We must create a lot of new words. But we should make it a point to form these new words from our own root words (adapted from North Korean English translation in I.S. Kim 1964, 1975: 389).

This passage recapitulates the sequentiality of Korean history: the narrative structure moving from *hanja* or *hanmun*, with the warning of the revival of impurity. This reflected the complexity of modern Korean digraphia and the remnants of nationalist discourse from the time of the late nineteenth century and through the Japanese Occupation Period. Kim Il Sung suggests that Chinese lexical items are non-Korean in origin and based on *hanja*, while at the same time, expresses a willingness to retain *hanja*-words that have no acceptable equivalent, or for that matter, a determination to reject pure Korean words that lack the necessary nuance of meaning, or are simply awkward. This is the convoluted byproduct of the axis of argumentation related to modern Korean digraphia beyond the use of Chinese characters in print media and/or in education versus Korean script exclusivity.

One important theme brought up (again) in the 1964 conversation is the issue of *hanja*, where we find the clearly articulated the notion (also characteristic of South Korea, and different from attitudes in Japan) that *hanja* are “not ours”:

The question of using *hanja* must be considered together with that of our country's reunification. Nobody can prophesy exactly when our country will be reunified, but it is a foregone conclusion that the Yankees will go under, and our country be reunified someday. And since *hanja* are still being used by the people in South Korea, along with our own letters, we cannot abandon them entirely. If we discarded *hanja* completely now, we would not be able to read the newspapers and magazine printed in South Korea. We should, therefore, continue to learn and use *hanja* for the present. However, this does not mean, of course, that we should use *hanja* in our newspapers. All our publications should be written in our own letters (adapted from North Korean English translation in I.S. Kim 1964, 1975: 394; 1964, 1968: 1–7, cited in Hatori 1991: 270).

The 1964 conversation resulted in a proliferation of scholarly articles written on the topic of *hanja* and *hanmun*, such as: Pak Hong-jun, who published an article on 11 February 1964, Kim Tong-ho (1964), Pak Ŭi-sŏng (1964), Chŏn Che-su (1964), Ri Kŭn-yŏng (1964), Kim Kŭm-sŏk (1964), Han Ch'ŏl-jun (1965), and Chŏng Sung-i (1965). Kim Tong-ho's article in the July 1964 edition of the *Munhwaŏhaksŭp*, entitled “Experiences Gained from Guidance on Vocabulary and Sentences” (*Ŏhwi mit munjang chido-esŏ ŏdŭn kyŏnghŏm*), calls for a reinvigoration of *hanja* education, observing that students have substantial difficulties in understanding and correctly using “*hanja* vocabulary” (*hanjaŏhwi*) (T.H. Kim 1964: 14, cited in M.S. Kim, 2005: 105).

Kim Min-su's survey of the articles in *The People's Education Journal* (*Inmin'gyoyuk*), demonstrates the concerted transformation in the official policy of North Korean education following the 1964 talk. For example, Han Ch'ŏl-jun's article “A Few Ways to the Enhancement of Hanmun Ability” (*Hanmun sillyŏk chego-rŭl wihan myŏt kaji pangdo*), in the December 1965 edition of the journal, enumerates examples of confusion among students in terms of lexical usage of Sino-

Korean vocabulary concluding that strengthening *hanmun* (*hanja*) education is the answer (C.J. Han 1965: 29, cited in M.S. Kim 2005: 106). Ri Hyo-söp (1965), in an *Inmin'gyoyuk* article entitled “Points to be Noted in Hanmun Classes” (*Hanmun poksüp su'öp-esö yuüihal chöm*), recommends the following practices for students in *hanmun* (*hanja*) education:

- (1) reading practice and content study (write many sentences with *hanja* on the board; read and reinforce the content through question and answer exchanges); (2) writing the learned *hanja* (writing *chosön'gül* words into *hanja*, ... including attention to the technique of writing; comparing similar *hanja*, etc.); (3) word construction; (4) writing a short composition; (5) writing antonyms; (6) finding *hanja* radicals; (7) comparing homonyms; (8) homework assignments (writing the new *hanja* at least twice, identifying the sound and meaning, writing *hanja*-based vocabulary words) (H.S. Ri 1965: 17, translated by author, cited in M.S. Kim 2005: 107).

Yi Yun-p'yo (1991) observes that articles published in *The Journal of Korean Language Studies* (*Chosön'öhak*), throughout the remainder of 1964 following the conversation with linguists in January, while reflecting a range of opinions, indicated a growing trend toward accommodating *hanja* words, especially for scientific and academic-technical use, with such linguists writing varied positions and approaches, such as Pak Hong-jun (February and November, 1964), Pak Chong-t'ae (February 1964), Pak Ŭi-söng (May and November, 1964), Chöng Ryöl-mo (May 1964), Chön Che-su (June 1964), Ri Kün-yöng (July 1964), and Ri Man-gyu (September 1964). Pak Hong-jun in the February edition of the journal, recommends a balance in using “pure Korean language” (*koyu chosönmal*), to include “regional speech” (*pang'ön*) for ease of use, while retaining some *hanja* words and avoiding use of so-called “royal court *hanja* words” (*kungjöngjök'in hanjamal*). In the same edition, Pak Chong-t'ae, asserts that the main task is finding pure Korean equivalents, the process must “ensure the ease of the stylistics” (*munch'e-üi p'yöng'isöng-üi pojang*) of the Korean language. These two positions reflect North Korean linguist and *hanja* advocate Hong Ki-mun's long-standing approach to language purification. Pak Ŭi-söng in May reaffirms that “verbal language” (*kuduö*) has priority over a so-called “text-based language” (*sösaö*). Chöng Ryöl-mo, also in the May edition, questions the impact of radical language purification by raising potential problems in question-answer scenarios. In the July edition, Chön Che-su and Ri Kün-yöng, and both Pak Hong-jun and Pak Ŭi-söng in the November edition all argue for selective *hanja* words for retention and conversion to pure-Korean equivalents. The articles written by Ri Kün-yöng and Pak Hong-jun offer a glimpse at the complexity of the issue at hand. Ri Kün-yöng, for example, suggests that the reason for not purging *hanja*-based vocabulary from Korean is because scholars' knowledge of “pure Korean language” (*koyu'ö*) is still insufficient. Pak Hong-jun points out the need for a phased approach to converting words to pure Korean equivalents because of the

inherent difficulty. Both Ri and Pak, however, stress that *hanja*-based vocabulary will eventually be purged, because *hanja* words have been part of a language “invasion” (*ch'imt'u*), or things having the “characteristics of invasion” (*ch'imt'usöng*). Only Ri Man-gyu, writing in the September edition of the *Chosön'öhak*, remained strongly opposed to the retention of any Sino-Korean vocabulary (authors and works cited in Y.P. Yi 1991: 41–42). Ri Man-gyu, Pak Ŭi-söng and Kim Ryön-ch'öl, as former protégés of Kim Tu-bong, supported the call for script reform in the 1964 and 1966 conversations with linguists, though of the three, Ri was the most outspoken in his vigorous and unyielding opposition to the instruction of *hanja* and the retention of any *hanja*-words (S.I. Chang 1973: 34–35 and R. Ryu 1974: 25–27, both cited in M.S. Kim 1985: fn. 49, 137).

Yi Yun-p'yo (1991) comments that in a broad sense, the 1964 conversation with linguists was a culmination of the tract of language purification policy that was at the very heart of North Korean language policy. Particularly, during the period after the Korean War until the 1964 conversation, the central tension in North Korean LPP was the issue of language purification and therefore, the reconfiguration of *hanja*-words, terminologies that constituted the foundation of Korean academic language and specialized-technical or scientific language usage. This long-term evolutionary or developmental perspective is echoed in the analysis of Ko Yöng-gün (1999). The 1964 conversation foreshadows the 1966 conversation's final politicization of North Korean LPP with the further assertion of Korean identity or Koreanness, in which the Korean language in the North would be “the true Korean language” (author's quotation marks for emphasis).

According to Ross King (1997; 2007), the 5 May 1966 conversation with linguists, “On Correctly Preserving the National Characteristics of the Korean Language” (*Chosön'ö-üi minjokjöök t'üksöng-ül olke sallyönagallde taehayö*) was concerned more with the question of “standard language” and the role of linguists in researching and establishing language norms. In this dialogue with assembled linguists, Kim Il Sung criticizes Seoul Korean, which had previously often been referred to as standard Korean, as being a poor model of speech for a developing socialist Korea, meaning North Korea. North Korean linguists have frequently vilified Seoul Korean as being the product of a feudal, bourgeois society and overcontaminated with foreign loanwords from Chinese, Japanese, and (more recently) English sources to the extent of becoming a mixed and impure language. The 1966 dialogue stresses the need to save the national character of Korean and develop it more. Kim calls for the recognition of a new standard Korean crafted by responsible, socialist experts and in tune with the language of the laboring masses. He reasons that such a more genuinely national and socialist language should be explicitly distinguished from Seoul Korean by being given a new name, thus the term “cultured language” (*munhwaö*) (King 1997: 127–128; K.S. Sö 1979: 113–126). Additionally, Kim Il Sung evidently desired to maintain cultural links with overseas Koreans and

reasons that having a “cultured language” is needed as an advantage in the competition for recognition and legitimacy among Koreans in the diaspora (King 2007: 213). The new proposed term, an entry in the 1973 *Korean Cultured Language Dictionary* (*Munhwaōsajōn*), is as follows:

The richly developed national language that is formed centering around the revolutionary capital [P’yōngyang] under the leadership of the proletarian party that holds sovereignty during the socialism-construction period, and that all people hold as a standard, because it has been reformed revolutionarily and polished culturally to fit the proletariat’s goals and lifestyle (*Munhwaōsajōn* 1973, adaptation of an English translation, cited in H.M. Sohn 1991: 99).

Kang Yōng (1989: 11–12) points out that for the majority of South Korean linguists focused on North Korean language policy and its history, Kim Il Sung’s 1966 conversation with linguists represents the transition from the “divided orthography period” (*chōljebōpgi*) (1954–1966), based on morphological principles rather than phonetic/phonological principles to the “prescriptive period” (*kyubōppjigi*) (1966 to the present). The year 1966 also is referred to as the beginning of the “cultured language period” (*munhwa-ō’gi*), or alternatively, referred to as the “cultured language era” (*munhwa-ōsidae*) (*Tong’ilsinmun*, 16 November 2018). These appellations, based on Kim Il Sung’s proposed the term “cultured language” (*munhwa-ō*), suggest denotative guidelines based on principles of nativization and the P’yōngyang dialect as the “standard pronunciation” (C.W. Kim 1978a: 166; Kumatani 1990: 87). Kim Hee-sook (1984: 132) specifies the importance of the 1966 conversation based on a different wording of the details such as the standardization of phonological elements, rules of word formation, more pure Korean terms, reinforcement of simplification in the decomposing and arranging *chosōn’gūl* predicated upon Chu Si-gyōng’s earlier scholarship, all of which resulted in the ultimate establishment of a 5,000 to 6,000 “common word” (*bot’ong’ōn’ō*) vocabulary.

Sim Kyōng-ho (1989) and Kumatani Akiyasu (1990) both observe that the significance of the 1966 conversation with linguists is that North Korean LPP increasingly began to embrace politicized and nationalistic rhetoric, increasingly becoming associated with the “self-reliance ideology” (*chuch’esasang*). Additionally, Sim makes the three following points: (1) the 1966 conversation with its emphasis on creating new pure Korean terminologies marks the starting point of accelerating heterogenietization between the languages of North and South Korea; (2) the centering on the P’yōngyang dialect as the standard is placed in the context of the contestation over legitimacy with South Korea, imply that the Korean language of the South was “a mongrel language ridden with foreign terms and *hanja*-words” (*waeraeō-wa hanjaō-ga nanmuha’nūn chapt’angmal*); and that (3) the 1966 conversation was a continuation of two of the primary subjects of the 1964 conversation, specifically the problem of “script reform” (*munja kaehyōk*) and the problem of

“assuring the superiority of the Korean language” (*chosŏn'ŏ-ŭi usŏng-ŭl hwakbo*) (M.S. Kim 1999: 94).

Kumatani states that because the 1966 conversation coincided with the advent of the active use of Kim Il Sung's ideas of *chuch'esasang*, North Korean language policy became enshrined as part of “North Korea's peculiar brand of socialist autonomy and self-reliance in all national matters, to include its “unitary ideology” (*yuil sasang*)” synonymous “with the idea of the uniqueness of the Korean race and culture”, both of which became activated and highly important after 1967 (Kumatani 1990: 90). Kumatani adds that the “cultured language” while being largely based on P'yŏngyang speech, that is, the center of the revolution and of the North Korean government, is new speech but to a lesser degree, and more the idiolect of Kim Il Sung (Ibid.: 105–106), who increasingly embodied the struggle for liberation with a growing role of his guerrilla activities in the altering North Korean historical narrative, and seemingly congruent with his growing personal autocracy during the 1960s.

Shim Jae Kee (1988: 5), while asserting that the 1966 conversation is a continuation of the one held in 1964, underscores the 1966 dialogue as a significant demarcation, in that North Korean LPP assumed its characteristic politicized and highly nationalistic character after Kim Il Sung's 1966 conversation. Shim further characterizes the 1966 conversation as having signified the politicization of the written and spoken Korean language in the North, assessing that by the late-1960s, the “Vocabulary Refinement Movement” (*maldadŭm undong*), carried an array of connotative political meanings in North Korea beyond “nativization of *hanja* words” (*t'och'akhwahan hanja'mal*); the two dialogues established *chosŏn'gŭl* “superiority” (*ususŏng*) in the North that had been reinforced since the late 1940s with the abolishment of *hanja*. In this process of continued nativization, a byproduct of operationalized and ideology-focused process, the North replaced many Japanese loanwords and Sino-Korean terms with newly coined native words. As a consequence decades after the 1964 and 1966 conversations, the North Korean government would ultimately solve the “homophone problem” that exists in Sino-Korean terms by deleting certain words with similar sounds from their lexicon (I.S. Lee and Ramsey 2000: 309–310).

Kim Il Sung's 1966 conversation with linguists exhibits parallels with Kim's speech to the Third Congress of the Korean Workers's Party on 23 April 1956, in that it too structurally recapitulates, in narrative form, portions of the Northern version of the historical struggle of the Korean language against “foreign language incursions” (author's use of quotation marks for emphasis), as follows:

During the feudal Yi dynasty “flunkeyism” (*sadaejui*) towards China prevailed and a wide range of its vocabulary was imported. As a result, even now our people use a large vocabulary borrowed from *hanja* ... Following the seizure of our country by the

Japanese imperialists in the past, our language was also adulterated extensively by Japanese words. That is why our present-day vocabulary contains a considerable number of Japanese-style words ... After liberation Russian words came to adulterate our language, which we checked (adapted from North Korean English translation in I.S. Kim 1966, 1975: 511–512).

Kim Il Sung chronologically narrates over five centuries of Korean history through the influences of foreign nations on the Korean language, suggesting that vestiges yet remain, and therefore the process of purification is essential for authenticity and preservation of Korean national identity. Continuing, Kim asserts that the South Korean language, both in print media and in speech, was “bastardized” with Sino-Korean, Japanese and English vocabulary:

We, the communists, must preserve the national characteristics of our language and develop them further. No Korean with a national conscience, even if not a communist, will be happy to see the national characteristics of our language die away. Except for the landlords, comprador capitalists, and reactionary bureaucrats, the masses of the people in South Korea, the overwhelming majority of the population, are patriotic-minded people who love our nation and our fatherland. So I believe they all hope for the development of our national language (adapted from North Korean English translation in I.S. Kim 1964, 1975: 513–514)... We should preserve and develop the “national language characteristics” (*minjok’ŏŭi t’ŭksŏng*) with P’yŏngyang as the center and the speech of P’yŏngyang as the standard, because P’yŏngyang is the capital city and cradle of the revolution ... and the term “standard language” (*p’yojun’ŏ*) must be replaced with another. The term standard language may be incorrectly interpreted as meaning the Seoul dialect as the standard. Thus, there is no need to use it. It is proper that the language we who are the builders of socialism have developed based on the speech of P’yŏngyang, the revolutionary capital city, be given a name other than standard language ... the term “cultured language” (*munhwaŏ*) (adapted from North Korean English translation in I.S. Kim 1966, 1975: 518–519, and fused with portions of the translation in King 1997: 128).

Kim Il Sung in the last portion of the 1966 conversation renders guidance specific to Korean script and North Korean LPP, particular relative to translations and education, that would remain part of the central themes of the trajectory of North Korean LPP related to Korean digraphia:

“Ancient books” (*kojŏn*) must be translated by those who are well versed in *hanmun*. It will do well to open a Korean classics course of study at Kim Il Sung University and admit scores of clever students to teach *hanmun*, and [classical] literature, too. If four years of school studies is short, it may be extended to six years... While we restrict the use of words borrowed from *hanja* as far as possible, we must introduce to student necessary *hanja* and teach them how to read and write them. Quite a few of them appear in South Korean publications and old documents. If we are to enable people to read them, it is necessary for them to know a certain number of *hanja*... Even though we teach stu-

dents *hanja*, none of these *hanja* should be allowed to appear in school textbooks in any form. If textbooks contain *hanja*, they will look like South Korean ones. If we cannot dispense with them just as the Japanese who need to use them together with their own scripts that will be another matter. But, if not so, there is no need to use *hanja* in school textbooks (adapted from North Korean English translation in I.S. Kim 1966, 1975: 524–525; 1966, 1969: 1–9, cited in M.S. Kim 1985; M.S. Kim 1999; Hatori 1991; and King 1997).

3. Reconsidering the 1964 and 1966 conversations with linguists

The 1964 and 1966 conversations with linguists, however, while altering the trajectory of North Korean LPP for generations, was not a substantive inflection point for present day North Korean digraphia; it was rather a symbolic underscoring of what had been in progress. Despite the official pronouncements of Korean script exclusivity, *hanja* had not disappeared from the North's LPP in the post-Korean War years during the 1950s. Hō Tong-ch'an points to the publication of *hanja* (*hanmun*) textbooks used for education in by Koreans in Japan during the 1950s and 1960s (T.C. Hō 1987; 1990, cited in Hatori 1991: 247). Hō confirms the continued publication of educational materials by North Korea in Japan, albeit for Korean residents in Japan. The materials in question contained much "mixed-script" (*kukhanmun hon-yongch'e*), for the following levels and years: elementary level middle school, first year (1955, 1956); advanced middle school, first year (1956, 1960); advanced middle school, second year (1956, 1960); advanced middle school, third year (1959, 1960). Yi Yun-p'yo (1989: 376) expresses skepticism of the notion that these textbooks being printed in Japan, and using elements of the Japanese language, would have been used in North Korea.

Although *hanja* had been abolished from print media and all official texts in 1949, North Korean linguist Chōng Chi-dong (1956: 81–89) observes that *hanja* education was being conducted in the years following the signing of the armistice in 1953. Chōng lists three applications, which were deviations from *chosŏn'gŭl* exclusively: (1) deciphering ancient texts; (2) understanding the origins and roots of Sino-Korean words used in the national language; and (3) the advantage of studying Chinese culture. Chōng, in this article entitled "Reform of the Korean Language Script" (*Chosŏn'ŏ munja kaehyŏk*), in the December 1956 edition (No. 6) of *The Journal of Korean Language and Literature* (*Chosŏn ŏ'mun*), writes that elementary and middle school students were supposed to be taught 600 characters, and high school students were to be taught an additional 1,200 characters, with an ultimate goal of 2,400 characters for university students (C.D. Chōng 1956; also cited in M.S. Kim 1999: 104). Even after 1956, when the People's Republic of China adopted "simplified Chinese characters" (*kanch'eja*), North Korean schools continued to teach "traditional Chinese characters" (*chōngja*), as it has done until to the present (Kuiwon

2014). Ko Yŏng-gŭn (1999: 243), while not addressing the observations of Hŏ Tong-ch'an's deductions, opines that the analysis advanced by Hatori (1991) is sound, and suggests that it was not the polemics of pro-*hanja* North Korean scholars such as Pak Sang-jun that were the causal explanation for *hanja* being reinstated into curriculum of North Korean schools; Ko argues that the return of *hanja* appears to have been a spontaneous “resurrection” (*puhwal*) at each level of primary and secondary education after cessation of hostilities in 1953, perhaps as a matter of local communities simply implementing elements of education known to them from the period before the Korean War, amid the dislocation and destruction that was ubiquitous in the North after the war.

North Korea compiled and published its own *Hanmun Textbook* (*Hanmun kyogwasŏ*) in August 1959, which was designed to instruct students in grades five and six, that is “advanced middle school” (*kogŭpjunghakkyo*) (M.S. Kim 1985: 86; Hannas 1997: 67). Specifically, the textbook in question was formulated for introducing students to *hanja*-based (Sino-Korean) vocabulary in mixed script sentences. However, in October 1959, there was a sudden reorganization of the entirety of North Korean primary and middle school education system, which entailed the replacement of a two-year advanced middle school with a three-year “middle school” (*chunghakkyo*). As a consequence, the use of the textbook was suspended (K.H. Sim 1989: 197; M.S. Kim 1985: 86), although some 20,000 drafts of the textbook had been printed (T.I. Chu 2000: 472).

Politically, the 1949 official elimination of *hanja* in North expanded literacy among the population for indoctrination and modernization, while solidifying his political power base among the new political cadre. During the 1950s, noted linguist and Chairman of the Presidium of the Supreme People's Assembly since 1948, Kim Tu-bong, a member of the Yen'an faction, who being a scholar well-educated in “classical Chinese” (*hanmun*), was nonetheless an ardent champion of *chosŏn'gŭl* exclusivity as an assertion of nationalist identity based on the language nationalism of Chu Si-gyŏng, as part of what Yi Chun-sik (2008) refers to this group of North Korean scholars as the “Correct Sounds Faction” (*Chŏng'ŭmp'a*), reflecting the dominant term used in contemporary South Korean political discourse related to issue of script (P.G. Yi 2014: fn. 13, 18). The February and March 1958 purging of the Kim Tu-bong faction set the stage for the control and direction of language policy in North Korea. Historians refer to this as a movement from the “Era of Spelling” (*Ch'ŏljabŏpsidae*), a reference to Kim Tu-bong's emphasis on rules of standardized spelling for *chosŏngŭl*, to control of national language policy by Kim Il Sung, as early as 1960 (Y. Kang 1989: 14).

The purging of Kim Tu-bong opened a possible role of Hong Ki-mun and Hong Myŏng-hŭi in North Korea's LPP continuity toward official sanctioning of *hanja* education. Kim Il Sung had close connections with linguist Hong Ki-mun, and his father, Hong Myŏng-hŭi (1888–1968), who served as Deputy Prime Minister during

the 1950s and 1960s. Hong Myŏng-hŭi's middle daughter, was the secretary to Kim Il Sung's wife, Kim Song-ae, during this period. Both the father and son were staunch proponents of retaining Sino-Korean vocabulary and structures. Hong Ki-mun was promoted to Full Professor at Kim Il Sung University in 1954 and was made the Director of the Institute of Science and Linguistics in 1957. The younger Hong's precipitous rise is made more intriguing by his father's erudition that encompassed writing *hanmun*, commentaries, scholarship and writing poetry. The father and son's close interactions with Kim Il Sung may have influenced Kim Il Sung's ultimate decision to publicly endorse *hanja* education during the conversations with linguists (U.S. Cho 2018).

Economics and security are likely were part of the calculus leading to the establishment of functional (limited) digraphia in the North. The first half of the 1960s, when Kim Il Sung first instructed *hanja* instruction, was when North Korea had turned its attention to potential trade expansion with Japan and China, in order to promote "joint-ventures" or "foreign-enterprise joint ventures". The acquisition of *hanja* was advantageous to the North, as P'yŏngyang would be in a better position to obtain much needed capital from Koreans in the diaspora in Japan, and from enterprises in Southeast Asian Chinese communities (P.J. Kim 2012).

P'yŏngyang's continued funding to the pro-North "General Association of Korean Residents in Japan" (J. *Chōsen Sōren*, K. *Chosŏn Ch'ongnyŏn*), especially for the creation of *hanja* study materials and textbooks was the desire to maintain cultural links were in no small measure related to the "Korean residents of Japan" (J. *Zainichi*), who were a source of financial support to North Korea amid the legitimacy struggle between the two Koreas, particularly through the pro-North organization (Shipper 2010: 59–60). In January 1958, the United States deployed its first nuclear weapons system with approximately 150 warheads, with more nuclear missile systems and nuclear bombs for fighters arriving in March of the same year (Kristensen and Norris 2017: 349–350). The security environment and its perceived growing threat was fueled by the withdrawal of Chinese forces in October 1958. Kim Il Sung perhaps reasoned that in addition to value of cultural links of ethnic Koreans in Japan, overseas Chinese populations, and a continued security relationship with China being considered by the North Koreans as a guarantor of North Korean security.

The two dominant discourses in North Korean language reform during the 1950s and the first half of the 1960s was "language purification" (*ŏn'ŏsunjŏng*), and the "management of *hanja* words" (*hanjaŏ chŏngni*), with a third corollary discourse among North Korean scholars coming at the beginning after the second half of the 1950s and into the 1960s regarding "academic language and specialized-technical language usage" (*haksulyong'ŏ mit chŏnmun-kisul yong'ŏ*) (Ibid.: 250). These issues had been central in the discussions of Korean linguists during the Japanese occupation period. The language environment of the North, however, was further made

more complex by the “resurrection of *hanja* education” (*hanjagyoyuk puhwal*) in the years following the end of the Korean War (T.C. Hō 1987; 1990, cited in Hatori 1991). Ko Yōng-gūn (1999: 247–248) makes a similar observation of the relationship between “managing *hanja* words” (*hanjaō chōngni*) and “academic usage, and specialized-technical usage” (*haksulyong’ō mit chōnmun’yong’ō-kisulyong’ō*). Consequently, these two issues necessitated scholarly debate concerning *hanja*, a seeming contradiction given North Korea’s abolition of *hanja* and declaration of *chosōn’gūl* exclusivity in 1949, but nonetheless deemed necessary because of the impact of attempts at purification of the Korean language. Scholars addressing this debate were as follows: Hong Ki-mun (1956, 1961, 1962), Ch’oe Hyōn (1956), Pak Chun-yōng (1957), Ryu Ryōl (1958, 1960, 1960), Chōng Ryōl-mo (1960), Chang Chang-myōng (1960, 1961), and Paek Ye (1962) (S.O. Lee 1992: 604; Y.P. Yi 1991: 38–40).

Hong Ki-mun, for example, wrote an article appearing in a 1956 (Vol. 1, No. 2) edition of *The Journal of Korean Language and Literature* (*Chosōn’ōmun*), entitled, “The Relationship between Pure Korean and Sino-Korean Vocabulary in the Structure of Basic Vocabulary and Lexicon of the Korean Language” (*Chosōn’ō-ūi kibon’ōhwi-wa ōwi’gusōng-esō koyuōhwi-wa hanjaōwi-ga kaji’nūn kwangye*), in which he suggests a foundation for managing *hanja* terminologies. Ch’oe Hyōn, wrote seven articles in the same journal commencing with the 1956 (Vol. 1, No. 4) edition. Ch’oe advocates a methodology for converting Sino-Korean terms into pure Korean equivalents, observing that the then current Korean language publications in the North, though written exclusively in *chosōn’gūl*, are like before, when “suffixes using Korean letters were added to the end of *hanmun*” (*t’o*), which indicated syntactical relationships. Ch’oe reasons that this analogy is proper because the Korean language is still using numerous Sino-Korean terminologies. Additionally, Ch’oe proposes the use of the term “realizing the purification of language” (*ōn’ōjōnghwasil*) in lieu of “national language purification” (*kuk’ōsunhwa*); *ōn’ōjōnghwa* became the most common term thereafter (works and authors cited in and S.O. Lee 1992: 604; Y.P. Yi 1991: 38–40; and S.H. Kang 1998). The *Chosōn’ōmun*, in its 1957, No. 4 edition renders comprehensive guidelines to the process of language purification in a series of terse admonishments or suggestions: “don’t write in complex script”; “let’s express ourselves in a Korean way [with Korean words]”; “let’s carefully consider context”; “let’s consider differences and the elements of similar sentences”; “let’s think about doing establishing a good unified system of relationships between words and their meaning”; and “let’s not use “redundant words” (*kunmal*)” (Y.P. Yi 1991: 401).

North Korean LPP during this period, in addition to negotiating the obvious difficulties of language purification, which entailed the struggle with terminologies and *hanja*-words, also addressed the need to negotiate nationalism and national identity. During the 1950s and 1960s, North Korean language specialists with knowledge of *hanmun*, and classical Chinese texts, began to translate these works into *chosōn’gūl*-

only versions. The translation of these classics represents an attempt by the North Korean regime to appropriate history for political uses. The choices of the works reflect the political utilitarian applications relevant to the growth of ethnic nationalism in North Korea in the 1950s and 1960s, the background of which the logic of Korean digraphia played out. The first work translated, the *Tong'gukbyōng'gam* (1450) immediately following the Korean War points to the reinterpretation of a "nationalist military past" (author's quotations for emphasis), no doubt done to bolster Korean identity following the Korean War. This work frames the DPRK as an inheritor of a long-martial tradition, having been victorious in the face of foreign invasions, in the distant past and recently, according to the regime's propaganda. The second work, the *Yōlhailgi*, also published in 1955, is a testimony to the historical continuity of the relationship between China and North Korea as being "close as lips and teeth" (C. *chūnchīxiāngyī*), an expression attributed to Máo Zédōng concerning the relationship between the two states in the years following the Korean War. Considering that some 200,000 Chinese People's Volunteers still remained in North Korea until October 1958, assisting with reconstruction and recovery, the translated work can be interpreted as the North's recognition of historical connectivity and political solidarity with China (details on China's post-Korean War presence in the North in Declassified U.S. State Department Special Files 1951–1956: 569–573, cited in Tian 2014: 3; K.H. Sim 1989: 198).

The issue of academic and specialized-technical language had been a focal point of controversy in North Korean LPP since the late 1940s, as language purification presented language challenges. The process of language purification, meaning the many instances of liquidation of Sino-Korean vocabulary, began to intensify in the late 1950s and early 1960s (for observations on script reform related to specialized-technical language in North Korea, see C.T. Pak 1959). By 1961, a total of 45,600 lexical items from 26 areas had been revised, and during 1962, the work on the revision of 22,600 terms from eight areas commenced. Representative works during the early 1960s on the subject of academic and specialized-technical language, include the following: Ryu Ryōl (1960, 1960), Sim Sang-rin, 1960, and Ri Man-gyu (1962). Ryu Ryōl, May 1960, "A Few Principles Being Raised in the Revision of Academic Language" (*Haksulyong'ōsajōng-esō chegidoenūn myōt kaji wōnch'ik*), who suggests a need to establish a foundation for the revision of academic language, in *The Journal of Korean Language and Literature (Chosōn'ō'mun)*, Vol. 3; Sim Sang-rin, 1960, "Academic Language of Yesterday and Today" (*Haksulyong'ō-ūi ōje-wa o'nūl*), *Words and Script (Mala-gwa kūl)*, No. 10; and Ri Man-gyu, July 1962, "The Basic Principles of Academic Language Revision" (*Haksulyong'ōsajōng-ūi kibonwōnch'ik*), *The Journal of Korean Language Studies (Chosōn'ōhak)*, Vol. 3 (authors and works cited in Y.G. Ko 1999: 250–252).

Signals of the official reemergence of functional digraphia, meaning *hanja* and Korean script, at least in education, were conspicuous by the late 1950s and early

1960s. A notable indication was the publication of North Korea's *New Chinese Character Dictionary* (*Saeokp'yŏn*) in 1963, representing a change regarding the frames in which modern Korean digraphia existed in the post-Kim Tu-bong era. Research and compilation of the dictionary, according to the introduction, had begun a little over a year prior to publication, meaning 1961 or 1962. The prologue of the dictionary, written in conjunction with the fifteenth anniversary of the creation the Democratic People's Republic of Korea (DPRK), seems to be the unambiguous reversal of broad political rhetoric regarding tradition and script in the period 1945–1953. The logic of the 1949 North Korean “abolition of *hanja*” (*hanja p'yeji*) was that *hanja* was a symbol of the “ideology of serving the great” (*sadaejūi*) and was a remnant of the class divisions in traditional Korea eloquent of the repression of the masses by the *yangban* elite. During the Japanese Occupation Period and after liberation, *hanja* was conflated with Japanese *kanji* and the Japanese attempts at assimilating Koreans while destroying Korean culture. The promulgation of *chosŏn'gŭl* exclusivity in print media was the Korean post-colonial exercise in reasserting national identity. In this text, however, the message has been moved from denigration of *hanja* as a symbol of cultural oppression to an example of the rich heritage of sagacious ancestors. Additionally, it is the political ideology of communism, embodied by the Korean Worker's Party, that now enables a brilliant light to illuminate this heritage.

Rather than denouncing the use of *hanja* as being elitist or of little value, as was numerous earlier criticisms, the compilers of *The New Chinese Character Dictionary* reference arguments that the study of *hanja* will serve to deepen the understanding of Sino-Korean lexicon, a long-standing functionality frame of those who supported *hanja* use and education since the first decade of the twentieth century. The compilers enumerate Korean works on *hanja* (*hanmun*) from the fifteenth through the nineteenth centuries, suggesting an almost Confucian sense and connectivity with these earlier academic writings as being a continuation of a “scientific” tradition in Korean scholarship, echoing some of the translated works of *Silhak* scholars during the seventeenth, eighteenth, and nineteenth centuries. Here the frames of identity and functionality have been transformed to accommodate instrumental policy decisions of the North Korean regime.

4. Conclusion

The North Korean revolution and its Marxist utopian development toward scientific and technical progress had opened the space for Kim Il Sung to officially sanction *hanja* education. The abolition of *hanja* had lost its post-feudal and post-colonial value as an act rectifying history, and the two writing systems, Korean script and Chinese characters, could serve to elevate a modern and socialist Korean

language. Kim Il Sung's 1964 and 1966 conversations with linguists merits its role as a demarcation in the history of North Korean LPP. The conversations established a North Korea-centric language standard, accelerated purification and defined the principles for North Korean LPP for generations to come. However, the conversations occurred after the momentum toward a new form of functional digraphia had been fixed by both pragmatic considerations and ideological impulses reconfigured in the landscape of the still evolving Cold War.

Bibliography

- Chang, S. I. 1973. "Ap'-üro uri külja-nün ka-ro p'ur'össöya handa". *Munhwa'ohaksüp* 3. 34–35.
- Cho, U.S. 2018. Ch'ua Khan son-üi chinjja wönjo-nün pukhan Kim Il-söng. Mediapen, 22 February 2018. <http://www.mediapen.com/news/view/334990> (accessed on 30 March 2020).
- Chöng, C.D. 1956. "Chosön'ö munja kaehyök (1)". *Chosön ö'mun* 6. 81–89.
- Chosönrodongdangjöngch'aeksa: Ön'öbumun*. 1973. Sahoegwahakwön ch'ulp'ansa (ed.). P'yöngyang: Sahoegwahakwön ch'ulp'ansa.
- Chu, T.I. 2000. "Pukhan-üi hanmun kyoyuk pangböp". In: Han'gukhanmun gyoyuk hakhoe (ed.). *Hanmungyoyuk'yön'gu* 15. Seoul: Pak I-jöngch'ulp'ansa. 471–499.
- Fabre, A. 1994. "Re' forme et modernization de la langue core'enne". In: Fodor, I. and C. Hagège. (eds.). *Language reform – History and future VI; La réform des langues – Histoire et Avenir VI; Sprachreform – Geschichte und Zukunft*. Hamburg: Helmut Buske Verlag GmbH. 235–256.
- Han, C.J. 1965. "Hanmun sillyök chego-rül wihan myöt kaji pangdo". *Inmingyoyuk* 12. 29.
- Hannas, W.C. 1991. "Korean views on writing reform". In: Mair, V.H. (ed.). *Sino-Platonic Papers 27. Schriftfestschrift: Essays in Honor of John DeFrancis on His Eightieth Birthday*. Philadelphia: University of Pennsylvania. 85–94.
- Hatori, R. 1991. "Pukhan-üi hanja kyoyuksa". In: Kim, Min-su (ed.). *Pukhan-üi Chosön'ö yön'gusa, 1945–1990 2*. Seoul: Nokjin. 266–290.
- Hö, T.C. 1987. "Ilbon-esö pon pukhan-üi hanja kyoyuk". *Pukhan* 187. 102–109.
- Hö, T.C. 1990. "Choch'ongnyön kyoyuk". In: Kim, H.C. (ed.). *Pukhan-üi kyoyuk*. Seoul: Ülyu'munhoesa. 366–392.
- Hong, Y.S. 1977. *Nambukhan'ön'ögaenyöm-üi ijilhwayön'gu*. Seoul: Kukt'ot'ong'ilwön.
- Kang, Y. 1989. "Ön'öhak-e kwanhan Kim Il-söng kyosi punsök – 1964nyön, 1966nyön kyosi-rül chungsim-üro". In: Kim, M.S. (ed.). *Pukhan-üi öhak hyöngmyöng*. Seoul: Tosöch'ulp'an paek'üi. 11–19.
- Kim, C.W. 1978. "Linguistics and language policies in North Korea". In: *Korean Studies* 2. Honolulu: Faculty Center for Korean Studies, University of Hawai'i. 158–175.
- Kim, H.S. 1984. "Nambukhan ön'öhak mit ön'öjöngch'aek-e kwanhan pigyo yön'gu". *Chejudaehakkyo nonmunjip* 17. 127–153.
- Kim, I.S. 1964/1968. "Chosön'ö-rül paljönsik'igi wihan myötgaji munje (1964.1.3)". *Munhwa'ö haksüp* 2. 1–7.
- Kim, I.S. 1964/1975. "Some problems related to the development of the Korean language: talk with the linguists". In: *On Juche in our revolution*. P'yöngyang: Foreign Languages Publishing House. 384–397.
- Kim, I.S. 1966/1969. "Chosön'ö-üi minjokjöök t'üksöng-ül olke sallyönagalldae taehayö (1966.5.14)". *Munhwa'ö haksüp* 3. 1–9.

- Kim, Il Sung 1966/1975. "On correctly preserving the national characteristics of the Korean language: talk with the linguists". In: *On Juche in our revolution*. P'yongyang: Foreign Languages Publishing House. 511–528.
- Kim, M.S. 1985. *Pukhan-üi kuk'öyön'gu*. Haksul yön'guch'ongsö 22. Seoul: Koryödaehakkyo ch'ulp'anbu.
- Kim, M.S. 1999. "Pukhan-üi hanja kyoyuk". *Saeguk'ö saenghwal* 9.3. 93–124.
- Kim, M.S. 2005. "Pukhan-üi hanja kyoyuk". In: *Hanja-nün kuk'ö-üi kibon'ida*. 101–114. Seoul: Chönt'ongmunhwayön'guhoe.
- Kim, P.J. 2012. Kim Il-söng kyosi "hanja, 3,000ja-rül karüch'yöra". Chogabje.com. http://www.chogabje.com/board/view.asp?C_IDX=48020&C_CC=AZ (accessed on 1 December 2017).
- Kim, T.H. 1964. "Öhwi mit munjang chido-esö ödün kyönghöm". *Munhwaöhsaksüp* 7. 14.
- King, R. 1997. "Language, politics, and ideology in the postwar Korea". In: McCann, D. R. (ed.). *Korea briefing: toward reunification*. Armonk, NY and London: M.E. Sharpe. 107–144.
- King, R. 2007. "North and South Koreas". In: Simpson, A. (ed.). *Language and national identity in Asia*. Oxford: Oxford University Press. 200–234.
- Ko, Y.G. 1999. *Pukhan-üi ön'ö'munhwa*. Seoul: Söuldaehak'kyoch'ulp'anbu.
- Kristensen, H. and R.S. Norris. 2017. "A history of US nuclear weapons in South Korea". *Bulletin of the Atomic Scientists*. 73.6. 349–357.
- Kumatani, A. 1990. "Language policies of North Korea". *International Journal of the Sociology of Language* 82. 88–107.
- Lee, I.S. and S.R. Ramsey 2000. *The Korean language*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Lee, S.O. 1992. "Pukhan-üi öhwiyön'gu/sajönp'yönc'h'an – Namhan-gwaüi tongjilsöng hoebok-ül wihan kich'o yön'gu – ". *Öhak'yön'gu* 28.3. 599–619.
- Pak, C. T. 1959. "Kwahak kisel yong'ö-üi t'üksöng-gwa kü-üi chosöng suböp-e kwanhayö". *Chosön ö'mun* 1. 89–96.
- Ri, H.S. 1965. "Hanmun poksüp su'öp-esö yuüihal chöm". *Inmin'gyoyuk* 1. 17.
- Ryu, R. 1974. "Hyöngmyöng-üi widaehan Kim Il-söngdongji-ggesö naenoüsin küljagae hyöksasang". *Munhwaöhsaksüp* 1. 25–27.
- Saeokp'yön* 1963. Chosön minjuüi inmin konghwaguk kwahakwön, kojön yön'guso p'yönc'h'an (comp.). P'yöngyang: Kwahakwön ch'ulp'ansa.
- Shim, J.K. 1988. "Munhwaö-wa maldadümg'i". *Kuk'ösaenghwal* 15. 2–20.
- Shipper, A.W. 2010. "Nationalisms of and against Zainichi Koreans". *Asian Politics and Policy*. 1.2. 55–75.
- Sim, Kyöng-ho 1989. "Pukhan-üi hanmun kyogwasö". Ko, Yong-gün (ed.). *Pukhan insik* 7. Mal-gwa gü. 197–221. Seoul: Ülyumunhwasa.
- Sohn, H.M. 1991. "Language policies and language divergence in the two Koreas". In: Mair, V.H. (ed.). *Sino-Platonic Papers 27. Schriftfestschrift: Essays in Honor of John DeFrancis on His Eightieth Birthday*. Philadelphia: University of Pennsylvania. 95–102.
- Sö, K.S. 1979. Pukhan-üi 'munhwaö'-e kwanhan yön'gu. In: *T'ong'ilmunjeyön'gu* 8. 113–126. Taegu: Yöngnamdaehakkyo.
- Tian, W.X. 2014. *Tóng shēng yì qì: Zhōngguó 1958nián cóng cháoxiǎn quánbù chējūn fāng'àn de xíngchéng*. Cambridge, MA and Yenching: Harvard-Yenching Working Paper Series.
- Yi, C.S. 2008. "Choe Hyön-bae-wa Kim Tu-bong – ön'üi pundan-ül mak'un tu han'gülhankja". *Yöksabip'yöng* 82.
- Yi, P.G. 2014. "Mal[ön'ö]-ün nari-üi ponsöng – Chu Si-gyöng, Choe Hyön-bae, Yi Hüi-süng-ül chung-sim-üro". *Saeguk'ösaenghwal* 24.3. 3–19.

- Yi, Y.P. 1989. "Pukhan-üi hanja kyoyuk-e daehayö". In: Kim, Min-su (ed.). *Pukhan-üi öhak hyöng-myöng*. Seoul: Tosöch'ulp'an paek'üi. 365–377.
- Yi, Yun. P. 1991. "Pukhan-üi kuk'ösunhwasa". In: Kim, Min-su (ed.) *Pukhan-üi Chosön'ö yön'gusa, 1945-1990* 1. Silyongbunya. Seoul: Nokjin. 33–56.

CZEŚĆ II

**LITERATUROZNAWSTWO
I KULTUROZNAWSTWO**

THE PARADOXICAL SELF: DUALITY AND AMBIGUITY IN THE WORKS AND LIVES OF OSCAR WILDE AND MORRISSEY¹

KAROLINA ADAMSKICH

Abstract. Oscar Wilde's and Morrissey's lives seem to be full of contradictions. Their art constitutes a reaction against materialism, traditional lifestyle and social standards, as well as defence of individualism and freedom of thought. So far, their works have been analysed only from a very limited perspective of the tension between aesthetics and ethics. Nevertheless, it is worth mentioning that what prevails in their art is the state of ambivalence and ambiguity in relation to the issues connected with religion and morality, innocence and experience, life and death. This article aims at demonstrating multiplicity of personalities of the artists mentioned and ethical ambivalences of their works. Taken together, Wilde and Morrissey's creative outputs present a clash between different spheres of life, the divided consciousness and the split between body and soul. Thus, the oscillation between opposite standpoints and values excluding each other is not only the result of the artists' personal experience but it may symbolise the paradox and absurdity of the human existence as well.

Key words: Oscar Wilde, Morrissey, Christlikeness, the holy fool, performative concept of an artist

Oscar Wilde's life and art seem to be full of contradictions. As his only grandchild Merlin Holland (2004: 3) states, Wilde was "the Anglo-Irishman with Nationalist sympathies, the Protestant with life-long Catholic leanings, the married homo-

¹ My previous article (Adamskich 2020) presents Oscar Wilde's attitude to life, to the process of creation and his works' impact on Morrissey's art. The artists' fascination with aestheticism, their defense of humanity and all freedoms, as well as earnestness of their works are investigated in that paper.

sexual, the musician of words and painter of language who confessed to André Gide that writing bored him (...). Not only did he frequently use paradox in his writings, but he also constituted one. The multiplicity of his personality and art is to be revealed in this article, by means of exploring the tension between religion and morality, innocence and experience, life and death, nature and artifice, aesthetics and ethics.

Similarly, the view that the elements constituting Morrissey's persona as well as his lyrics are deeply paradoxical and contradictory is supported by many of his biographers. Being one of the most legendary contemporary musicians, he distances himself from the world of pop culture and displays his vulnerability and introvertedness. Seemingly inept and awkward, but also witty and brilliant, he is a truly unique artist. Undoubtedly, what makes his works so ambiguous is the fact that Morrissey seems to be torn between aestheticism and ordinariness, using aesthetic imagery but on the other hand claiming that his lyrics are the mouthpiece of the "ordinary folks of the world" (*The Smiths, Live on Data Run c. 1984*). His "eroticised celibacy" (Hopps 2009: 60), genderlessness and combining melancholy with witticism, in addition, make him similar to Wilde.

1. Religion and morality

Wilde's split between rejection of morality and his obsession with religion seems to be a pivotal part of understanding the duality and the paradox of his persona. While much can be found in the literature on the question of Wilde's decadence and preoccupation with sensuality, the fact that his works contain very strong Christian undertones and moral messages has usually been ignored. It can be suggested, however, that both sensual and moralising tendencies are of equal importance in Wilde's works, which is also the case in Morrissey's art.

Wilde's self-detachment from the traditional understanding of morality is presented most expressively in *The Picture of Dorian Gray*. In the preface to this novel, he argues: "No artist has ethical sympathies" (Wilde 2003: 17). However, this statement should be perceived as Wilde's criticism of didacticism and unimaginativeness in art rather than as an expression of a total disregard for morality. This view is supported by another quotation from the preface, where Wilde (2003: 17) writes: "Vice and virtue are the artist materials for an art". This point shows that, according to Wilde, the artist is free to express every human experience.

The generalisability of much published research on the issue of morality in Wilde's works is problematic and confusing, as it is frequently suggested that Wilde's views on beauty always stay in a strong opposition to ethics. However, although the artist was apparently struggling with doubt in his own life and was spiritually troubled, the Christian message is triumphant in his fairy tales. As argued by Norbert Kohl (2011: 56), they are "redolent of sin and forgiveness, guilt and

expiation. Thus the situation is detached from the real world and set in an idealised Christian frame of reference". The centre of the stories is constituted by the characters' moral change and revelation which eventually enables them to feel compassion and affection for others. In all the stories, one can find a great amount of empathy towards the poor, the unhappy and those living on the margins of society (McCormack 2004: 102).

Despite such modernist or even postmodernist trends present in Wilde's tales, there is also another reason for them being centered on spirituality and compassion to such an extent. According to Kohl (2011: 55), "[i]n form and structure, Wilde's fairy tales are very much in the tradition of European folk-tales". Owen Dudley Edwards (2003: 15) points out that Wilde's Irish roots cannot be ignored when analysing the stories. He argues that his tales "travel back to a Celtic folk-world dominated by ghosts and God". Thus, it can be hypothesised that the reasons behind their deeply-rooted ethics is both the need to be a mouthpiece of those repressed, and Wilde's cultural background.

The oscillation between aesthetics and ethics – in other words, between the pursuit of individuality, self-indulgence, self-detachment and redemption – is possibly presented to the greatest extent in *De Profundis*, a letter written to Lord Alfred Douglas during Wilde's imprisonment in Reading Gaol. As Dariusz Pestka (1999: 141) interestingly points out, the letter may be seen as another instance of the introduction of one of the pivotal motifs in Wilde's writings, which is the concept of crime and punishment. Similarly as in *The Happy Prince*, Wilde comes to the realisation that one cannot live entirely for pleasure, and if one does, it must be balanced by equal amount of suffering. Only through pain it is possible to achieve an ideal communion between the body and mind. Thus, after admitting that he had lived mainly for pleasure, Wilde is concerned with his conflict with the Victorian society and his Christ-like suffering. As Kohl (2011: 284) observes, for Wilde Christ is "the prototype of the suffering artist".

Accordingly, Christ's individualism is praised by Wilde. He sees his own rebellion against Victorian hypocrisy, his trials and incarceration as parallel to Christ's Passion, which may be illustrated by Wilde's words: "The sins of another were being placed to my account. Had I so chosen, I could on either trial have saved myself (...)" (*De Profundis*, Wilde 2003: 1004). But another passage from *De Profundis* reveals that Wilde presents himself not only as a martyr but also as a visionary, as he states that he "altered the minds of men and the colours of things" (Wilde 2003: 1017), which is indeed true, as he bridged late Victorian literature with modernism. It can thus be assumed that the artist partially departs from his dandyical image. However, it does not mean abandoning the themes of beauty and art, insofar as, like in all Wilde's works, also in *De Profundis* aesthetics and ethics interpenetrate.

To illustrate that, it is necessary to look at the ways in which Wilde describes Christ. Interestingly, he chooses very particular adjectives to depict him, such as

“charming”. What he aims to do is to present him primarily as an artist and an individualist, who praises coming to perfection and gaining self-knowledge through suffering and fall. Furthermore, Wilde sees himself as a person similar to Christ, inasmuch as he found new ways of expression. He writes: “The world had always loved the Saint as being the nearest possible approach to the perfection of God. Christ, through some divine instinct in him, seems to have always loved the sinner as being the nearest possible to the perfection of man” (*De Profundis*, Wilde 2003: 1036). This, like in the case of the tales, can be conceivably perceived as another instance of Wilde’s embracing those who fall or do not conform to the rules. Furthermore, Wilde (2003: 1027) assumes that “Christ’s place indeed is with the poets” and calls Christ’s life “the most wonderful of poems” (2003: 1028). According to Wilde, what is highly romantic about Christ is not only his love and sympathy but also his aim at making people innocent and pure. Wilde (2003: 1035) writes:

He was the first person who ever said to people that they should live flower-like lives. (...) His justice is all poetical justice, exactly what justice should be. The beggar goes to heaven because he had been unhappy. I can’t conceive a better reason for him being sent there.

Kohl (2011: 284) observes:

He [Wilde] sees Jesus as a charismatic figure whose life and work, especially the last Stations of the Cross, are like an heroic epic of unheard-of tragic proportions, such as not even Aeschylus or Sophocles, Dante or Shakespeare had ever conceived. The miracles can be attributed quite naturally to the ‘charm of his personality’.

As it can be seen, Wildean Christ symbolizes the union between aesthetics and ethics, insofar as he is described not only as an artist and a non-conformist but also as an individual who teaches the value of sympathy and love. Thus, Wilde’s posing as a Christ-like figure can be looked as the writer’s attempt to find explanation for his suffering. As a result, he sees his fall both as a punishment for living entirely for pleasure and revenge from the side of the hypocritical society. Just like Christ, the leader of individualists, creators and lovers, also Wilde is a victim of society. However, Wilde tries to look at his fall as a crucial element of purification and coming to self-realization. Thus, his incarceration is also his personal victory because, as he states, “[w]here there is Sorrow there is holy ground” (*De Profundis*, Wilde 2003: 1011). In view of this statement, it is clear that *De Profundis* is a turning point in Wilde’s artistic as well as personal life. Although he unifies his previous ideas on art with the figure of Christ, he also seems to abandon some of his views:

And delightful as cynicism is from its intellectual side, (...) it never can be more than the perfect philosophy for a man who has no soul. It has its social value, and to an artist all modes of expression are interesting, but in itself it is a poor affair, for to the true cynic nothing is ever revealed (Wilde 2003: 1049).

Morrissey has criticised the Catholic Church on some occasions, claiming for instance: “I could never make the connection between Christian and Catholic. I always imagined that Christ would look down upon the Catholic Church and totally disassociate himself from it” (as cited in: Devereux 2010: 68). However, Morrissey’s lyrics are full of religious allusions and Christian imagery.

Similarly to Wilde, Morrissey has often posed as a martyr and has presented himself as a religious figure. It has resulted partly from his reluctance to conform to the rules established by the show-business and also from his asceticism. His often proclaimed celibacy and the avoidance of drugs and alcohol has been frequently followed by statements made by the artist. He maintained, for instance, that “he lead[s] somewhat of a religious lifestyle” (Hopps 2009: 229). On another occasion, Morrissey went even further and stated: “I live a life that befits a priest virtually... I live a saintly life” (Hopps 2009: 229).

However, religious allusions can be also found in Morrissey’s lyrics. In some of them, they are overtly present in the form of “Catholic colloquial expressions” (Devereux 2010: 69), such as “Oh God”, “Lord knows”, or “Heaven knows”. In the rest of them, however, religious imagery is introduced in more subtle ways.

To begin with, a great part of Morrissey’s lyrics is replete with the paraphrases of the Bible. By way of illustration, the first line of *These Things Take Time* (The Smiths 1984, *Hatful Of Hollow*) seems to be borrowed from *The Battle Hymn of the Republic*, which is a paraphrase of the biblical verse from *Exodus* 34: 29–35, as the speaking persona says: “Mine eyes have seen the glory of the sacred Wunderkind”. In the biblical version, in comparison, the first passage runs as follows: “Mine eyes have seen the glory of the coming Lord” (Devereux 2010: 70). However, the biblical imagery is used by Morrissey even more surprisingly in the song *Suffer Little Children* (The Smiths 1984, *The Smiths*). The ambiguity of the title results from the fact that the verb *to suffer* used to have the second meaning, which was ‘to allow’. Thus, when Christ speaks of “suffering”, he means ‘allowance’ (Devereux 2010: 70). The Smiths’ song, however, tells the story of the murder of the children. Hence, the title of the song may be interpreted as a request to allow children to come, possibly to the murderers, or as a perverse need to see the children suffer.

Morrissey has been also frequently presented as a preacher, as the behaviour of his fans can be seen as “quasi-religious” (Hopps 2009: 181). This view is supported by John Harris (as cited in Hopps 2009: 229): “His [Morrissey’s] disciples, clad in a uniform usually acquired from charity shops, would dance to The Smiths’ music using steps that amounted to cartoon gestures of self-pity: hands placed on the heart, eyes cast skywards in the manner of the crucified Christ”. This quotation bears resemblance to the words of Wilde, who wrote about Christ that “[his] great achievement was that he made himself as much loved after his death as he had been during his lifetime” (*De Profundis*, Wilde 2003: 1029). Morrissey, similarly, unlike many other artists, has already become “deified” throughout his life.

As it can be seen, both in the works of Wilde and Morrissey there is a tension between aesthetics and ethics. In Wilde's case it can be perceived as being torn between sensuality and the obsession with the Catholic Church, which was apparently romantically idealised by the artist. In addition, instead of adopting the hypocritical rules shared by a great part of the Victorian society, he presented himself in his works as a deeply sympathetic artist, full of compassion and tolerance for other people's weaknesses. Furthermore, *De Profundis* can be seen as Wilde's attempt to recreate himself in spiritual terms. In Morrissey's case, on the other hand, the split between aesthetics and morality is present rather by means of a clash between disappointment, doubt and the artist's religious background. However, it is deeply symbolical that even the connection between Wilde and Morrissey was depicted by the singer by means of religious imagery: "As I get older, the adoration [of Wilde] increases. I'm never without him. It's almost biblical. It's like carrying your rosary around with you" (Hopps 2009: 74).

2. Innocence and experience

The term *innocence* refers to three main meanings (Hornby 1987: 439). First of all, it encompasses the state of not being guilty. It is also generally understood to mean 'knowing nothing of evil or wrong' and resembling a state of mind of a newborn baby. The third meaning, in addition, is 'being foolishly simple' and extremely naïve. The word *experience*, on the contrary, has come to be used to refer to the 'process of gaining knowledge or skill by doing and seeing things' or 'event that affects one in some way', be it a beneficial or devastating act (Hornby 1987: 299). As it is to be presented in this paper, the concepts of innocence and experience are depicted in the works of Oscar Wilde and Morrissey in all possible meanings of these terms.

2.1. From the stage of ignorance to initiation

Coming from the state of unawareness and ignorance to self-realization is one of the recurrent motifs in Wilde's fairy tales. "Initiation rites", as James Campbell (2015: 31) calls them, are disclosed in almost all the stories, from *The Happy Prince* and *The Selfish Giant* to *The Star Child*. In general, the plot of the tales presents two stages of the characters' lives and their reformation, through which it is possible to achieve the state of "blissful self-awareness" (Pestka 1999: 31). Pestka (1999: 30) states:

(...) the initial stage of the story's development presents the character's substantial imperfection manifested in their lack of proper understanding of their own or environment's nature. Their ignorance effects in the deficiency of affection for others. At this

stage, two solutions are offered: the characters are either capable of overcoming the flaw of their personality or remain unregenerate.

Surprisingly, unlike fairy tales by other writers, in Wilde's stories there are no tasks to be completed, nor there is divine intervention. As Kohl (2011: 55–56) states, “[c]hanges of attitude or situation are not gradual, but, in nearly all case, sudden and complete, often through the intervention of some supernatural agent. There are miraculous transformations rather than psychological developments”. The character's initiation is strictly a mental or emotional one, for they become aware of misery and sensitive to suffering. By way of illustration, in *The Happy Prince*, the main character lives for pleasure, sensations and beauty. It is only after his death that his statue towers above the city and he finally realises that others live in pain and poverty. Exposed to other people's misery, he sacrifices himself and “[undergoes] moral purification leading to selfless conduct” (Pestka 1999: 31). In his self-sacrifice, he resembles Christ, which adds purely religious undertones to the tale – a characteristic visible in a great part of both Wilde's and Morrissey's writing, as it is to be explored later. Also in *The Selfish Giant* the main character undergoes a moral change, from the lack of affection to the ability to feel compassion and love. Again, the process of initiation proves beneficial and, as a consequence, it enables the Giant to gain salvation and become unified with Christ. While in *The Happy Prince* Christian imagery is covert, in *The Selfish Giant* it becomes explicit:

Downstairs ran the Giant in a great joy, and out into the garden. He hastened across the grass, and came near to the child. And when he came quite close his face grew red with anger, and he said, ‘Who hath dared to wound thee?’ For on the palms of the child's hands were the prints of two nails, and the prints of two nails were on the little feet. ‘Who hath dared to wound thee?’ cried the Giant; ‘tell me, that I may take my big sword and slay him.’ ‘Nay!’ answered the child: ‘but these are the wounds of Love’. ‘Who art thou?’ said the Giant, and a strange awe fell on him, and he knelt before the little child. And the child smiled on the Giant, and said to him, ‘You let me play once in your garden, to-day you shall come with me to my garden, which is Paradise’ (Wilde 2003: 285).

As Kohl (2011: 61) points out, Wilde “remains true to conventional morality in his later works, with evil being punished and good rewarded (...)”. As it can be observed, the crucial part of initiation is remorse, which eventually leads to purification.

Wilde's life bears astonishing resemblance to the plot of his fairy tales. Preoccupied with beauty, sensuality and the pleasure principle, he seemed to have fully embraced state of self-awareness and initiation in prison. The quotation from *De Profundis* shows this point clearly, as Wilde (2003: 1037) writes: “Of course the sinner must repent. But why? Simply because otherwise he would be unable to realise what he had done. The moment of repentance is the moment of initiation. More than that. It is the means by which one alters one's past”. He seems to be convicted that one may achieve self-realization and happiness only through pain:

Sorrow, then, and all that it teaches one, is my new world. I used to live entirely for pleasure. I shunned sorrow and suffering of every kind. I hated both. I resolved to ignore them, that is to say, as modes of imperfection (...) There is not a single wretched man in this wretched place along with me who does not stand in symbolic relations to the very secret of life. For the secret of life is suffering (Wilde 2003: 1023).

What is more, behind pain and suffering lies not only self-realization but also love, both in the case of the tales and Wilde's personal life – as he writes in *De Profundis* (Wilde 2003: 1025): “Now it seems to me that Love of some kind is the only possible explanation of the extraordinary amount of suffering that there is in the world. (...) Pleasure for the beautiful body, but Pain for the beautiful Soul”.

Despite the fact that innocence and experience are recurrent motifs in Morrissey's works and, just like in Wilde's case, initiation is often described by means of Christian imagery, in Morrissey's lyrics the state of self-awareness is connected with corruption rather than redemption. Unlike Wilde, Morrissey describes primarily sexual awakening, not moral or religious one. What may seem particularly shocking and unusual is the fact that most songs concerned with the theme of the innocence loss present child-centered lyrics and depict innocence-abusers. It may be exemplified by the tracks such as *Reel Around The Fountain* (1984, *The Smiths*) or *The Hand That Rocks The Cradle* (1984, *The Smiths*), which include pedophilic connotations and have been often perceived as perverse.

The most disturbing part of *Reel Around The Fountain*, a “tale of innocence and experience” (Hopps 2009: 150), is probably its beginning with the sentence: “It's time the tale were told of how you took a child and you made him old”. Beginning like a fairy tale, it apparently tells the story of desire and sexual yearning. Another case of controversial depiction of the loss of innocence is presented in *The Hand That Rocks The Cradle*. Introducing one fixed interpretation of the lyrics would be problematic, as this song, just like other Morrissey's works, is enigmatic and ambiguous. It is a monologue of a man who is talking to a three-year-old boy and who is expressing his care and affection for him. The lyrical “I” says: “Please don't cry for the ghosts and the storm outside will not invade this sacred shrine, nor infiltrate your mind. My life down I shall lie if the bogey-man should try to play tricks on your sacred mind, to tease, torment and tantalize”. These words remind one of the passages from Wilde's *The Selfish Giant*, where the Giant wants to protect his beloved boy from any harm. Innocence is depicted as “sacred” and the child itself as pure and vulnerable. However, the last part of the song reveals “predatory undertow” (Whiteley 2010: 109), as the man says:

I just looked into his wondrous eyes and said: never never never again. And all too soon I did return just like a moth to a flame. (...) Together we lie, together we pray. (...) Climb up on my knee, sonny boy. Although you're only three, sonny boy, you're mine. And your mother, she just never knew (*The Hand That Rocks The Cradle*, 1984, *The Smiths*).

In a way, the boy is perceived as a possession, not an independent human being, but again, just like in case of *Reel Around The Fountain*, the bounds between two people are enigmatic, inasmuch as they are based both on obsession and love. Yet another example of initiation viewed as corruption is depicted in *Miserable Lie* (1984, *The Smiths*), where Morrissey borrows the phrase “flower-like life” from Wilde: “You have destroyed my flower-like life, not once – twice. You have corrupted my innocent mind, not once – twice. I know ‘the windswept mystical air’, it means: I’d like to see your underwear”. Again, sexual awakening is looked upon almost like a criminal act, with a sexual intercourse totally separated from love and treated like an abuse.

As the aforementioned examples show, innocence in the works of Wilde and Morrissey is associated with the state of ignorance. However, the results of initiation seem to be reversed in case of both artists. For Wilde, the state of ignorance is equal with not knowing oneself and being remote from the true secret of life and God. Thus, experience proves to be blissful, as it enables to be in tune with oneself. In Morrissey’s lyrics, on the contrary, experience often turns out to be traumatic.

2.2. The loss of moral innocence

The other meaning of the word *innocence* is ‘not being guilty of any crime’. Thus, in the light of this definition, “experience” would be connected with evil and sin. This concept is present in *The Picture of Dorian Gray*. As Pestka states (1999: 45):

In its construction following the Garden of Eden or Faust myths, *The Picture of Dorian Gray* includes the characteristic motifs of temptation, fall, retribution, and hypothetical redemption. In the initial scene disclosing the Edenic beauty of Basil’s studio with the adjacent garden, both Dorian and his portrait epitomize youth and pastoral innocence, whereas the painter, in whose company the former has spent his time recently, and who is the creator of the latter, stands for a moral force. At this point, however, Dorian is exposed for the first time to pernicious influence of Lord Henry, whose “seductive picture of the fruits awaiting youth and beauty is the immediate cause of Dorian’s looking at his own likeness with new eyes”.

Thus, though at first afraid of the poisonous words of Henry Wotton, Dorian quickly undergoes transformation and decides to live according to “New Hedonism”. “The new Hedonism (...) is to be an ethical alternative to puritanism. It is based on the Epicurean and Cyrenaic schools of philosophy, in which pleasure (ἡδονή) is the only good in life” (Kohl 2011: 158). Dorian’s initiation is thus opposite to the presented in Wilde’s fairy tales. In the fairy tales, experience leads directly to becoming sensitive to misery and loving, whereas in *The Picture of Dorian Gray* adopting Lord Henry’s idea of self-development excludes other people’s emotions and morality. What at first seems to be a mere living in accordance to aestheti-

cism ceases to be innocent. In his work, Pestka (1999: 49) writes: “Dorian’s perverse flirtation with his own moral decline now is no longer possible for him to aestheticise evil”. Hence, one can observe a link between the poisonous influence of Lord Henry on Dorian and the depiction of abuse present in Morrissey’s lyrics, as the corruption of the character’s mind results in the loss of moral innocence.

2.3. Holy fools

As it has been mentioned, the term *innocence* may be used to describe the state of being ‘foolishly simple’ as well. Such a concept seems to have been fully embraced both by Wilde and Morrissey, being yet another instance of using Christian imagery and biblical language to describe the state of innocence.

In *De Profundis* Wilde (2003: 981) writes to Douglas that “the fool in the eyes of the gods and the fool in the eyes of man are very different”. These words supposedly have their roots in the New Testament, where the Apostle Paul says to the Corinthians: “We are fools for Christ’s sake, but ye are wise in Christ; we are weak, but ye are strong; ye are honourable, but we are despised” (1 Corinthians 4: 10). As can be concluded from this quotation and from Christian preaching in general, being a holy fool refers to challenging societal norms and conventions and denouncing hypocrisy to imitate Christ. These issues were comprehensively addressed by Cezary Wodziński in his work (Wodziński 2000). Furthermore, Peter Phan (2001: 730) states that “the wisdom of the holy fool is characterized by irony, fantasy and knowledge-illuminated-by-love”, which may resonate with Wilde’s and Morrissey’s persona.

Wilde, who in *De Profundis* compared himself to Christ several times, writes about him that “He took children as the type of what people should try to become” (Wilde 2003: 1035) and that “when one comes in contact with the soul it makes one simple as a child, as Christ said one should be” (Wilde 2003: 1030). During his imprisonment, Wilde’s obsession with Catholicism seemed to become even stronger, hence he describes Christ as a Supreme artist and individualist. Thus, imitating Christ and the preoccupation with being innocent in the eyes of God can be seen as most important in the last phase of Wilde’s career. A strong link may be observed between this and the words of Phan (2001: 737):

The paradoxical idea that the fool may be wise (...) was as old as humanity itself, since it is a common experience that untutored and simple-minded, including children, can penetrate to profounder truths than the lettered and the learned. Jesus alluded to this fact when he gave thanks and praise to God his Father for having hidden from the learned and the clever what he has revealed to the merest children.

But one of the others characteristics of a holy fool is indifference to social conventions and living in society, yet without sharing rules of behaviour of others and acting in a provocative way (Phan 2001: 743). Wilde’s writing was provocative, full

of irony and partially aimed at denouncing hypocrisy and, in the later phase of his writing, at “unit[ing] oneself with the divine or reach[ing] enlightenment” (Phan 2001: 742). Moreover, according to Hopps (2009: 246), leading an ascetic life is crucial in relation to a holy fool. It resonates with Wilde’s persona, as he writes in *De Profundis* (Wilde 2003: 1019): “I would gladly and readily beg my bread from door to door. If I got nothing from the house of the rich, I would get something at the house of the poor”. In the same way, Wilde praises St. Francis of Assisi:

God had given him at his birth the soul of a poet, as he himself when quite young had in mystical marriage taken poverty as his bride: and with the soul of a poet and the body of a beggar he found the way to perfection not difficult. He understood Christ, and so became like him (*De Profundis*, Wilde 2003: 1037).

According to Hopps (2009: 247): “In stepping outside society’s norms, and in attempting to expose the folly of the world’s way by being embarrassingly otherwise, Morrissey resembles a traditional and subversive but not largely forgotten figure: the holy fool”. This view seems to be supported by several other sources, where Morrissey has been frequently described as an “idiot”:

Morrissey is needed, not as an ombudsman, or a figure of the Eighties but as a horrified figure against the Eighties who has turned his back on the march of pop time as the last keeper of the sanctuary of self-pity, apartness, exile... And *Viva Hate* is another great album by our last star, our last idiot (Hopps 2009: 246).

Obviously, being a celebrity, Morrissey cannot fully epitomize the term “holy fool” but there are certain characteristics of such a figure that he possesses. First of all, Morrissey’s “art of weakness”, as Hopps (2009: 13) puts it, reminds one of St. Paul’s statement: “my strength is made perfect in weakness” (2 Corinthians 12: 9). His celibacy and asceticism, not settling in one place, playing a fool, shocking and making people uncomfortable by his own embarrassment, as well as making provoking statements also bring him closer to this category.

Accordingly, Morrissey also argued: “There’s something so positive about unemployment. You don’t get trapped into materialism, you won’t buy things you don’t really want” (*Sounds*, June 4, 1983). Apart from this, his solidarity with outcasts suggests that at least some of Morrissey’s behaviour “has a religious model behind it” (Hopps 2009: 246).

3. Life and death

Even the very beginning of The Smiths is metaphorically embedded into the themes of life and death, as Morrissey ceased to use the names “Steven Patrick” and, in a way, a new person was born. A change of name or rather eradicating a part of it

can be seen as a symbolic act, a first step into the creation of a “mythic personality” (Hopps 2009: 2), enigma and a living symbol.

3.1. Life which has not begun and an unlived life

The theme of unlived life is present in a great part of Wilde’s work. As it has been mentioned, one of the reasons behind the fascination with the subject may be the artist’s preoccupation with the correlation between art and life.

In *The Picture of Dorian Gray*, by way of illustration, Sibyl Vane is defined by her acting to such an extent that without it she is powerless and less real than the characters that she is playing. Thus, both her life and death are presented as such:

The girl never really lived, and so she has never really died. (...) Mourn of Ophelia? If you like. Put ashes on your head because Cordelia was strangled. Cry out against Heaven because the daughter of Brabantio died. But don’t waste your tears over Sibyl Vane. She was less real than they are (Wilde 2003: 82).

The theme of the life which has not begun is present in Wilde’s fairy tales as well. It is the process of gaining experience which is the beginning of the characters’ true existence. In this context, the ability to love and feel compassion is a metaphorical death of the previous selfish imperfect self.

Morrissey’s fascination with the themes of being placed in-between life and death and an unlived life has been visible throughout his whole career. In one of the interviews, he argued: “I just wanted to be me, which is somewhere between this world and the next world” (*Melody Maker*, September 27, 1986). The value of this statement suggests that a strong link may exist between Morrissey’s very persona and his preoccupation with such themes.

The oscillation between this and another world is a recurrent theme in Morrissey’s works. Along with writing from the perspective of a ghost, he addresses yet another problem – an unlived life and the life which has not yet begun. One of the songs which encompasses this issue is *Suffer Little Children* (1984, *The Smiths*), where the future victims are placed in between life and death, with the perspective of losing their lives stuck at the back of their minds. One of the children addresses the murderer: “Over the moor, take me to the moor. Dig a shallow grave and I’ll lay me down”. Such a depiction of death-in-life is especially haunting because of the fact the burial of the victims is premature.

Morrissey, however, wrote not only about a literal death, an example being the songs such as *Half A Person* (1987, *The World Won’t Listen*), *How Soon Is Now* (1985, *Meat Is Murder*), *Shoplifters Of The World Unite* (1987, *Louder Than Bombs*) or *Rubber Ring* (1987, *Louder Than Bombs*). In most of them, the speaking persona is barely existing because of being weak, fragile and vulnerable, hence the

use of the phrases such as “flower-like life”. An illustration of a “ghostly state” (Hopps 2009: 282) is another quotation, where lyrical “I” states: “I am a ghost and as far as I know I haven’t even died” (*I’ll Never Be Anybody’s Hero Now*, 2006, *Ringleader Of The Tormentors*). On various occasions, however, a speaking persona shows willingness to alter the state of being “outside” life, but such attempts are always fruitless. In *There Is A Light That Never Goes Out* (1986, *The Queen Is Dead*), for instance, there are words: “Take me anywhere, I don’t care, I don’t care. And in the darkened underpass I thought ‘Oh God, my chance has come at last’ (but then a strange fear gripped me and I just couldn’t ask)”. In another song, *Shoplifters Of The World Unite* (1987, *Louder Than Bombs*), the state of hopelessness is articulated in the following way: “Tried living in the real world instead of a shell. But before I began... I was bored before I even began”. It can thus be suggested that reality has not much to offer and isolation comes as a better solution.

Lastly, in-between-ness and death-in-life are presented in an ironic and humorous way in *What She Said* (1985, *Meat Is Murder*), where a young woman states: “How come someone hasn’t noticed that I’m dead and decided to bury me? God knows I’m ready!”. But the theme of fragile existence, depression and “the passing of time [which] leads empty lives waiting to be filled” (*Rubber Ring*, 1987, *Louder Than Bombs*) brings about another serious issue, which is to be explored in the following chapter, mainly suicide.

3.2. Self-destruction

One of the central themes in Wilde’s works is self-destruction, which is presented rather as a long process than one action. It is depicted most expressively in *The Picture of Dorian Gray*. The main character’s self-destruction begins when the man decides to adopt a hedonistic approach and dedicates his life to artifice. As a consequence, Dorian’s recognition of his beauty begins the process of the split between his body and soul and a fall which results from it. This view is supported by McCormack (2004: 114) who states that “*The Picture of Dorian Gray* is (...) the record of a long and lovely suicide”. He also concludes that substituting art for life resulted in the fact that Dorian ceased to be a real person and gained the quality of an object: “From the moment he speaks his desire, Dorian himself becomes an artifact, neither alive, nor dead” (McCormack 2004: 113).

Interestingly, one can observe a parallel between the plot of Wilde’s novel and his own life. He also became in a way a work of art, inasmuch as his art and life fluctuated. Thus, in the case of Dorian Gray the preoccupation with aesthetics and abandoning ethics led to his fall, just like in Wilde’s case the novel itself proved to be fatal for its author, as “it was used as the evidence of his “immorality” in the three trials which ended in his imprisonment” (McCormack 2004: 114).

Throughout his career, Morrissey has referred to the theme of self-destruction in a variety of ways, usually by means of writing about suicide. However, suicide in Morrissey's lyrics has never been presented explicitly, but rather in a peaceful, yet haunting way. The illustration of such a depiction may be The Smiths' song *Asleep* (1987, *The World Won't Listen*), in which falling asleep is a metaphor for death. Presenting this issue in such a way may have its roots in the fact that the artist has always taken a particular interest in the theme of being inept and lethargic, which is close to the imagery of sleeping. What is more, Kieran Cashell points out that the link between suicide and sleeping was made in Shakespeare's *Hamlet*, where one can find the words: "To die, to sleep" (Cashell 2010: 88). In *Asleep*, suicide is viewed as an escape from weariness and loneliness, as it can be shown by the following part of the song: "Sing me to sleep. I'm tired and I want to go to bed. (...) Sing me to sleep, I don't want to wake up on my own anymore. Sing to me (...)". Interestingly, while for many authors death is the ultimate end, Morrissey seems to adopt a more Christian view, with the belief in the existence of the afterlife: "There is another world. There is a better world. Well, there must be". This line, however, gives the song an ambiguous tone, as suicide is rather an act committed in hope of being the final end, not a new beginning. Thus, it is difficult to tell precisely whether the statement "Well, there must be" is full of hope and should be comforting, or if it meant to create the mood of resignation, as it implied that one is bound to exist in one or another form.

3.3. Belonging and not-belonging

One of the reasons behind Wilde's art and his very persona being so unusual is probably his sense of non-belonging. Constituting paradoxes, he was torn between Ireland and England, the family life and homosexual desires, as well as belonging to the aristocracy and yet despising its values. Such a dissonance was mirrored in his society comedies (eg. *The Importance of Being Earnest*, *Lady Windermere's Fan*, *A Woman of No Importance*, *An Ideal Husband*), in which he mocked the Victorian upper class, and the principle of non-attachment.

The split between the sense of belonging and non-belonging in Wilde's society comedies can be seen in the fact that, despite some of the characteristics and rules representing by the Victorian aristocracy, he also conformed to their tastes, insofar as he used the devices typical for the nineteenth century plays (Pestka 1999: 89). Furthermore, Pestka (1999: 89) suggests that Wilde "(...) can be considered a counterpart of his dandies suspended between conformity to the social rules and playing with them". Thus, melodrama and sentimentality are balanced by wit and sarcasm.

The contrast between professing certain ideas, yet not joining in is seen also in *The Picture of Dorian Gray*, where Lord Henry postulates new Hedonism, but does

not participate in others' actions and affairs. Again Pestka (1999: 56) claims: "The image of the dandy alienated from the social reality was cherished by Byron and Disraeli in England. Such is the genesis of the Wildean dandy whose predominant feature is the principle of non-attachment". Thus, it can conceivably be presumed that the sense of non-belonging and non-attachment present in Wilde's art is both a consequence of his paradoxical persona and the features of a dandy.

Non-belonging is a crucial issue in Morrissey's writing as well. The reasons for his lyrics being filled with a sense of exile and foreignness are numerous and thus have been articulated in abundant ways.

One of the possible reasons behind adopting such a pattern in his writing is Morrissey's Anglo-Irish identity. Born and raised in Manchester, he spent his entire childhood and teenage years with his Irish parents and the rest of his large extended family, which had left Dublin and settled in England (Brown 2009: 49). This situation resulted in ambiguity, the evidence of which is for instance the title one of Morrissey's solo songs, *Irish Blood, English Heart* (Morrissey, 2004, *You Are The Quarry*). In the interview for *Irish Times* from 1999 (Campbell S. 2010: 57) the artist said: "It was always odd when I was described as being 'extremely English' because other people would tell me that I looked Irish, I sounded Irish and other telltale signs". There are several other cases where Morrissey stressed his in-between-ness. For instance in *Still Ill* (1984, *The Smiths*), there is a passage: "I decree today that life is simply taking and not giving. England is mine – it owes me a living". However, Morrissey would on some occasions replace the world "England" with "Ireland", especially when touring in his motherland (Campbell S. 2010: 44). Morrissey also stressed the fact of being extremely conscious about his Irish ethnicity and, therefore, feeling a strong sense of non-belonging to the Manchester community (Campbell S. 2010: 45). It is possible, therefore, that the theme of leaving and being away from home which is present in a great part of Morrissey's lyrics is a metaphor for being unable to fully assimilate and the absence of the safety haven. It is apparent in the tracks such as *Back To The Old House* (1987, *Louder Than Bombs*), *Everyday Is Like Sunday* (1988, *Viva Hate*) and *There Is A Light That Never Goes Out* (1986, *The Queen Is Dead*). In the first of the aforementioned songs, the speaking persona is apparently torn between the revulsion and temptation to the idea of returning home, a country or a person whom he left behind. Although in the first line there is a statement: "I would rather not go back to the old house. There is too much bad memories", in the last part of the song the speaking "I" expresses a contradictory need: "I would love to go back to the old house but I never will". Interestingly, the same theme of not being able to return is present in a similar form in one of The Smiths' most popular tracks, *There Is A Light That Never Goes Out* (1986, *The Queen Is Dead*): "Oh please don't drop me home/ because it's not my home, it's *their*/ home and I'm welcome no more". This song, more than a previous one, evokes also a sense of homelessness. But whereas in *There Is A Light...the*

speaking persona can find solace in the company of a lover, a far more pessimistic mood is created in *Everyday Is Like Sunday*. In the song, the usual holiday greetings from a postcard are humorously and ironically reversed, as if the idea of a holiday resort in Britain was ridiculous because of the British seaside towns' miserableness. This, again, connects the singer's sense of non-belonging and loneliness with the fact that he seems to perceive England as foreign, ridiculous and hostile.

In Morrissey's lyrics, however, the sense of having no roots results not only from the problem of ambiguous national identity but also from not belonging to any person. As it was mentioned before, in several songs and interviews Morrissey expressed a kind of passivity in connection to relationships and the feeling of spending life in isolation. In *I Am Hated For Loving* (1994, *Vauxhall And I*), by way of illustration, he says: "I still don't belong to anyone – I am mine". Interestingly, the words "I am mine" suggest pride and coming to terms with one's loneliness and non-belonging rather than misery. In the next verse, however, Morrissey sings: "I am falling with no one to catch me", which seems to create a totally different mood of frustration and disappointment.

In conclusion, it can be stated that the oscillation between opposite standpoints and values excluding each other result not only from the artists' personal experience but they may symbolise the paradox and absurdity of the human existence as well. Thus, taken together, Wilde and Morrissey's creative outputs present a clash between different spheres of life, the divided consciousness and the split between body and soul.

References

- Adamskich, K. 2020. "Oscillate Wildly: Morrissey's art and persona as a continuation of Oscar Wilde's artistic legacy". *Scripta Neophilologica Posnaniensia* 20. 249–261.
- Brown, L. 2009. *meetings with Morrissey*. London: Omnibus Press.
- Campbell, J. 2015. *Oscar Wilde, Wilfred Owen and male desire: begotten, not made*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Campbell, S. 2010. "Irish blood, English heart: ambivalence, unease and The Smiths". In: Campbell, S. and C. Coulter (eds). *Why pamper life's complexities? Essays on The Smiths*. Manchester/New York: Manchester University Press. 43–64.
- Cashell, K. 2010. "Sing me to sleep: suicide, philosophy and The Smiths". In: Campbell, S. and C. Coulter (eds). *Why pamper life's complexities? Essays on The Smiths*. Manchester/New York: Manchester University Press. 81–103.
- Devereux, E. 2010. "Heaven knows we'll soon be dust: Catholicism and devotion in The Smiths". In: Campbell, S. and C. Coulter (eds). *Why pamper life's complexities? Essays on The Smiths*. Manchester/New York: Manchester University Press. 65–80.
- Edwards, O.D.2003. "Introduction: the stories of Oscar Wilde". In: Wilde, O. *The complete works of Oscar Wilde*. London: HarperCollins Publishers.
- Holland, M. 2004. "Biography and the art of lying". In: Raby, P. (ed.). *The Cambridge companion to Oscar Wilde*. Cambridge: Cambridge University Press. 3–17.

- Hornby, A.S. 1987. *Oxford advanced learner's dictionary of current English*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Hopps, G. 2009. *Morrissey: the pageant of his bleeding heart*. London: Continuum.
- Kohl, N. 2011. *Oscar Wilde: the works of a conformist rebel*. (Translated from German by D. H. Wilson). Cambridge/New York/Port Chester/Melbourne/Sydney: Cambridge University Press.
- McCormack, J. 2004. "Wilde's fiction(s)". In: Raby, P. (ed.). *The Cambridge companion to Oscar Wilde*. Cambridge: Cambridge University Press. 143–160.
- Pestka, D. 1999. *Oscar Wilde: between aestheticism and anticipation of modernism*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Phan, P. 2001. "The wisdom of holy fools in postmodernism". *Theological Studies* 62. 730–752.
- Powell, K. 2011. *Acting Wilde: Victorian sexuality, theatre, and Oscar Wilde*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raby, P. (ed.). 2004. *The Cambridge companion to Oscar Wilde*. Cambridge: Cambridge University Press.
- The Smiths. *Live on Data Run c. 1984* (<http://www.youtube.com/watch?v=roIR4Ou8t8w>). Web. 15.06.2019.
- Whiteley, S. 2010. "A boy in the bush: childhood, sexuality and The Smiths". In: Campbell, S. and C. Coulter (eds). *Why pamper life's complexities? Essays on The Smiths*. Manchester/New York: Manchester University Press. 104–120.
- Wilde, O. 2003. *The complete works of Oscar Wilde*. London: HarperCollins Publishers.
- Wodziński, C. 2000. *Święty Idiota. Projekt antropologii apofatycznej*. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.

Song lyrics

- Morrissey. "Miserable Lie". Na płycie: The Smiths. *The Smiths*. Rough Trade Records, 1984.
- Morrissey. "Reel Around The Fountain". Na płycie: The Smiths. *The Smiths*. Rough Trade Records, 1984.
- Morrissey. "Still Ill". Na płycie: The Smiths. *The Smiths*. Rough Trade Records, 1984.
- Morrissey. "Suffer Little Children". Na płycie: The Smiths. *The Smiths*. Rough Trade Records, 1984.
- Morrissey. "The Hand That Rocks The Cradle". Na płycie: The Smiths. *The Smiths*. Rough Trade Records, 1984.
- Morrissey. "These Things Take Time". Na płycie: The Smiths. *Hatful Of Hollow*. Rough Trade Records, 1984.
- Morrissey. "How Soon Is Now". Na płycie: The Smiths. *Meat Is Murder*. Rough Trade Records, 1985.
- Morrissey. "What She Said". Na płycie: The Smiths. *Meat Is Murder*. Rough Trade Records, 1985.
- Morrissey. "There Is A Light That Never Goes Out". Na płycie: The Smiths. *The Queen Is Dead*. Rough Trade Records, 1986.
- Morrissey. "Back To The Old House". Na płycie: The Smiths. *Louder Than Bombs*. Sire Records, 1987.
- Morrissey. "Rubber Ring". Na płycie: The Smiths. *Louder Than Bombs*. Sire Records, 1987.
- Morrissey. "Shoplifters Of The World Unite". Na płycie: The Smiths. *Louder Than Bombs*. Sire Records, 1987.
- Morrissey. "Asleep". Na płycie: The Smiths. *The World Won't Listen*. Rough Trade Records, 1987.
- Morrissey. "Half A Person". Na płycie: The Smiths. *The World Won't Listen*. Rough Trade Records, 1987.
- Morrissey. "Everyday Is Like Sunday". Na płycie: Morrissey. *Viva Hate*. HMV Records, 1988.
- Morrissey. "I Am Hated For Loving". Na płycie: Morrissey. *Vauxhall And I*. Sire Records, 1994.
- Morrissey. "Irish Blood, English Heart". Na płycie: Morrissey. *You Are The Quarry*. Attack Records, 2004.
- Morrissey. "I'll Never Be Anybody's Hero Now". Na płycie: Morrissey. *Ringleader Of The Tormentors*. Attack Records, 2006.

Albums

- Morrissey. *Viva Hate*. HMV Records, 1988.
Morrissey. *Vauxhall And I*. Sire Records, 1994.
Morrissey. *You Are The Quarry*. Attack Records, 2004.
Morrissey. *Ringleader Of The Tormentors*. Attack Records, 2006.
The Smiths. *The Smiths*. Rough Trade Records, 1984.
The Smiths. *Hatful Of Hollow*. Rough Trade Records, 1984.
The Smiths. *Meat is Murder*. Rough Trade Records, 1985.
The Smiths. *The Queen is Dead*. Rough Trade Records, 1986.
The Smiths. *Louder Than Bombs*. Sire Records, 1987.
The Smiths. *The World Won't Listen*. Rough Trade Records, 1987.

THE IMPACT OF *THE ARABIAN NIGHTS* IN MODERN EGYPTIAN NARRATION: MAHFOUZ'S *ARABIAN NIGHTS AND DAYS* AS A CASE STUDY*

SHARIEF ELGAYYAR

Abstract. The Arabian Nights were passed orally for long eras, long before they were written down; the collective sense, through several anonymous narrators, developed them: changing, modifying, omitting and adding to this oral discourse. All for the purpose of entertaining the public according to the spirit of the age and the socio-cultural contexts, afterwards, it was recorded in different versions, as diverse as their sources, up until the landmark version, namely the one printed in Bulak, Egypt in 1835. The West is to be commended on paying attention to the significance of *The Arabian Nights*, academically and creatively, before its original-home, especially since it was later translated to many languages. After French orientalist Antoine Galland (1646 – 1715) translated into French between 1704 and 1713 a third of the manuscript he had brought from the Orient. This study delves into “The Impact of *The Arabian Nights* on Modern Egyptian Narration”. The researcher tries to point out how Egyptian writers were inspired by the classic text by examining Naguib Mahfouz's *Arabian Nights and Days* (*Layālī alf laylah*) as a case study. An analytic, text-based approach was used to detect the intertextual interaction between the classic and the modern, and to explore how classical elements and connotations were employed within the modern text.

Key words: Arabian Nights, Naguib Mahfouz, Arabian Nights and Days, Interaction, Intersexuality, *Layālī alf laylah*.

1. Introduction

The Arabian Nights were passed orally for long eras, long before they were written down; the collective sense, through several anonymous narrators, developed them: changing, modifying, omitting and adding to this oral discourse. All for the

* An Arabic version of this article was previously published at the cultural magazine of Jordan University *المجلة الثقافية لجامعة الأردن* in volume NO.79 , 2011.

purpose of entertaining the public according the spirit of the age and the socio-cultural contexts. Afterwards, it was recorded in different versions, as diverse as their sources, up until the landmark version (Al-Qalamawy 1943: 2), namely the one printed in Bulak, Egypt in 1835.

The origins of the tales in *The Arabian Nights* are probably, according to historical accounts, Persian and Indian, with Arab tales from Egypt and Baghdad added later on. Historian Abu al-hasan al-Mas'ūdī (Died 957 AD/ 346 AH) in his *Muruj adh-dhahab* (*The Meadows of Gold*) supports what was later mentioned by Ibn al-Nadim (Died 1047 AD/ 438 AH) in his *Fihrist* that the origin of Shahrazad's tales is a Persian book titled "*Hezar Afsan*", which means a thousand myth. This book was translated into Arabic under the title "*A Thousand Nights*". Some scholars argued over this Persian origin, asserting that it is originally Indian, pointing out that Shahrazad's tale, functioning as a frame to the tales, supports their view. Later, they maintain, these Persian-Indian roots were supplemented with Arab tales from Baghdad and Egypt, among others.

French orientalist Antoine Galland (1646–1715) was the first to introduce *The Arabian Nights* to audiences outside the Middle East (Irwin 1994; Knipp 1974; Fahndrich 2000); he translated into French between 1704 and 1713 a third of the manuscript he had brought from the Orient (Abo Al-Hussein 1994: 268). This translation became popular since Galland formulated it to suit the European cultural standards in the 18th century, when the Western cultural atmosphere was seeking some sort of 'cultural Otherness' in order to fight Classicism with Romanticism. Shahrazad's tales were romantic indeed, suitable for a Europe where women were generally prominent on the cultural scene. Galland dedicated his translation to the Marquise d'O, one of the consorts of the Duchess of Burgundy (Abo Al-Hussein 1994: 268), which contributed to the spread of *The Arabian Nights*, in addition to its oriental-themed romantic narration, filled with the strange and the exotic. This made the West eager to know these remote lands rich with art and natural resources.

The West is to be commended on paying attention to the significance of *The Arabian Nights*, academically and creatively, before its original-home, especially since it was later translated to many languages. Andre Gide summed up how Europe views Arabian Nights when he said that there are three world classics: the *Holy Bible* (the New and Old Testaments), Homer's epics (*The Iliad* and the *Odyssey*), and *The Arabian Nights* (Abo Al-Hussein 1994: 275–276). Hence, the West transformed Shahrazad's narrative into a text proper by collecting, translating, and researching it. On the other hand, it was overlooked in Arab literary circles up until the early 20th century. Critical, academic studies of Arabian Nights started with Saheir al-Qalamawy in her Ph. D. thesis at Cairo University (then the Egyptian University) in 1939, which had the work's title and was supervised by Taha Hussein (Al-Musawi 2004: 351–352). The gates were consequently wide open for critical and creative appreciation of the classic text, which proved its resilience to such a plethora of critical and creative interpretations.

This study delves into “The Impact of *The Arabian Nights* on Modern Egyptian Narration”. The researcher tries to point out how Egyptian writers were inspired by the classic text by examining Naguib Mahfouz’s *Arabian Nights and Days* as a case study. An analytic, text-based approach was used to detect the intertextual interaction between the classic and the modern, and to explore how classical elements and connotations were employed within the modern text.

2. The Spectacles, the Mirror, and the Roots of Narration in Mahfouz’s *Arabian Nights and Days*

Egyptian writer Naguib Mahfouz (December 1911 – August 2006) had quite a diverse creative career that witnessed the publication many novels, short stories, plays, and essays. In more than half a century, starting from the 1930s, he published more than 50 works, culminating in being awarded the Nobel Prize for Literature in 1988.

Readers of Mahfouz’s literature, especially his novels, note that he has a philosophical, Sufi mind that works as magnifying spectacles, probing existence itself to find its secrets, trying to anticipate the future by examining the present from a philosophical viewpoint, one which combines Existentialism with a Sufi spirituality that aims at absolute faith or redemption. He notes the socio-political absurdity of the world around him. A graduate of the Department of Philosophy, Faculty of Arts, Cairo University (then the Egyptian University) in 1934, Mahfouz was interested in addressing taboos in his society, where socio-political flaws led to the absence of justice and freedom for long periods. Mahfouz himself says: “around us, life seems harsh. Our personal life sometimes seems absurd, that’s exactly it: social-absurdity. So far, ever since we opened our eyes, we have been living a streak of internal frustrations. Whenever we breathe, someone comes to choke the air out of us and ruin our lives” (Al-Gheitany 1980: 54). He was driven to resist and subdue such absurdity by rationalizing and interpreting it in light of his existentialist, Sufi vision within a narrative of social realism. This is evident in his novels before and after the 1952 revolution, such as: *Cairo Modern* (1945), *Khan Al-Khalili* (1946), *Midaq Alley* (1947), *The Beginning and the End* (1949), *Palace Walk* (1956), *The Palace of Desire* (1957), *Sugar Street* (1957), *The Thief and the Dogs* (1961), among others.

In most of his works, Mahfouz maintains his social realism, even though he lived in an age when world literature did not address reality “but rather the self, the stream of consciousness, the subconscious, the supernatural. However, the society I was representing has not been portrayed realistically in the first place, so I could not use the modern literary techniques I was reading about back then” (Al-Gheitany 1980: 42). Later he used those narrative techniques in many of his novels, especially *The Thief and the Dogs*.

Mahfouz could not have resisted such modern influences had he not been open to the intricate circles of world and Arab classics, had he not been able to absorb the literary and religious heritage in its different forms and sources, to interact with it, to be inspired by it, and to build intertextual connections to it. For example, he was inspired by Ancient Egyptian history: *Khufu's Wisdom* (1939), *Rhadopis of Nubia* (1943), and *Thebes at War* (1944). Furthermore, he drew from *The Arabian Nights* in his *Arabian Nights and Days* (written 1979, published 1982); the subject of the present study, as well as other works, such as: *Children of the Alley* (1959), *Fountain and Tomb* (1975), *The Harafish* (1977), and *The Devil Preaches* (1979). The latter is a short story collection; it includes a play with the same title, inspired by one of the tales in *The Arabian Nights*, namely "The City of Brass".

Mahfouz was not alone in drawing from the literary heritage, especially Arabian Nights. Many writers did the same, such as: Taha Hussein in *Dreams of Shahrazad* (1943), Tawfiq al-Hakim in *Shahrazad* (1934) and *Bewitched Palace* (co-authored by Al-Hakim and Hussein) (1936), Ali Ahmed Bakathir in *The Secret of Shahrazad* (n.d.), Alfred Farag in *In the Company of Tabrizi and his follower Quffa* (2003), Jabra Ibrahim Jabra and Abdul Rahman Munif in *A World without Maps* (1992), Badr al-Deeb in *The Tale of Tawaddod* (n. d.) and in *A Renarration of Hasib and the Queen of Serpents* (n. d.), Leana Badr in *The Eye of the Mirror* (2009), and finally Hossam Fakhr in *Tales of the Other* (2008).

When Mahfouz and others drew inspiration from the literary heritage, they contributed, one way or another, in establishing the roots of the Arabic narrative discourse, and situated the Oriental civilization's vision within the cultural ocean of civilization as a whole. Additionally, this dialogue between the modern and the classic has effectively and creatively led to the portrayal of the issues of everyday life, with the hope of changing harmful social and political beliefs. This is manifest in the subject of the present study: Mahfouz's *Arabian Nights and Days*, in which the writer interacts with *Arabian Nights*. He said that "*The Arabian Nights* has given me issues and motives to address, and hence came my *Arabian Nights and Days*" (Mahfouz 1994: 378).

3. False Continuity in a different frame

The narrative discourse of Mahfouz's *Arabian Nights and Days* has a familiar starting point, both for Arab and Western readers; the title of the novel is a direct allusion to *The Arabian Nights*, renowned in the Arab World and abroad. It represents a textual continuity, signifying the text's openness towards the multifaceted oral heritage deeply rooted in the Oriental civilization. This leads the reader into the adventure of unveiling the modern narrative world while being reminded of its roots. It is a contrast between the two texts in which the reader finds out the ability of the

modern text to interact with the classic one and to implement the latter's formal and semantic elements in order to enrich itself and express the issues of its civilization.

However, this textual-interaction at the very beginning of Arabian nights and days soon turns into an artistic coupling, one based on choosing and altering relevant parts. Mahfouz's narrator drew inspiration from *Arabian Nights*; he quotes parts from it in different contexts with different participant roles. This way, such quotes become more suitable to Mahfouz's text and its openness to social, political, and even epistemological issues, whereas the original text does not include such issues. Mahfouz himself said: "I believe that in this novel I have expressed my major concerns by combining what can be called 'political realism' and 'metaphysical reflections' or 'Sufi reflections', if you will. *The Arabian Nights* was so adaptable that it allowed me to express this wide-ranging combination" (Mahfouz 1994: 380). What Mahfouz describes is clearly visible in the narrative discourse of his 'Nights'; political-absurdism is used to reveal conditions under authoritarian rule, the responsibility of the elite and the public, the limits of reason, and the role of religion in obtaining spiritual, Sufi redemption. His ultimate goal is social justice, which guarantees a fruitful life in this world and the next (Al-Zamarli 2002: 144).

Such a political, existentialist, Sufi vision had its clear effect of the aesthetics of Mahfouz's work, which includes 17 chapters: "Shahryar", "Shahrazad", "The Sheikh", "The Coffeehouse of Princes", "San'aan Al-Gamali", "Gamasa Al-Bolti", "Al-Hammal [the porter]", "Nur al-Din and DoniaZad", "The Adventures of Agar the Barber", "Anis Al-Jalis", "Qut Al-Qulub", "Aladdin Abo Al-Shamat", "The Sultan", "The Cap of Invisibility", "Ma'rouf the Cobbler", "Sindbad", and "The Weepers".

Notably, this discourse is similar to that of *The Arabian Nights*; its narrator is omniscient, the passive voice is predominantly used, and some characters are named after ones from the classic text. However, the overall frame and its semiotics are different. The character roles of Arabian Nights are changed in a way that suits the political nature of Mahfouz's text, which corroborates Boris Uspenskij assertion that: "We must emphasize the general semiotic importance of framing. In this context, the concept of the beginning and the end acquires a special purpose, and its importance lies in shaping the cultural systems we believe to be representative and the ones with a semiotic vision of the world (or more precisely: systems that reveal a personal and social experience)" (Uspenskij 1999: 149).

Mahfouz's text starts from the frame of Arabian Nights, though in reverse; his narrator returns the textual power and narrative authority to the man/Shahryar, thus reaffirming the return of patriarchal domination of men over both the cultural situation portrayed by *Arabian Nights and Days* and the narrative itself. Consequently, the man is the center of fiction and the socio-political aspects of the real world. At the start of *Arabian Nights and Days*, which also represents the end of *The Arabian Nights*, the man / authority / Shahryar, declares that Shahrazad, after three years of

fear and hope, is finally pardoned. He says to his Vizier “Dandan” in a moment of reluctant hope: “After the Fajr [dawn] prayer, while dark clouds stand steadfast against the lively stream of light... it is my royal will that Shahrazad shall become my wife” (Mahfouz 1982: 3–4). Justifying his decision, he said that her tales has made him quite reflective, and that she had gave him a son.

A closer look at this pardon reveals that it is issued with skepticism. The king/ authority/ Shahryar pardoned Shahrazad/ women in what can be considered a new age/ dawn, though the darkness within him remains steadfast. That’s why Mahfouz’s Shahrazad is miserable despite being pardoned. She doubts that Shahryar has understood the moral of her tale, since “a crime remains a crime no matter what... how many virgins has he killed, how many pious men has he murdered, there is no one left in the kingdom but hypocrites” (Mahfouz 1982: 6). Shahrazad’s position here indicates how little her role is in trying to reform the king. This is different from the pardon in the classic text, where Shahryar/ the man declares Shahrazad/ the woman victorious “By Allah, O Scheherazade, I pardoned thee before the coming of these children, for that I found thee chaste, pure, ingenuous, and pious ... I take the Almighty to witness against me that I exempt thee from aught that can harm thee” (The Arabian Nights and Days; Al-Hilal: 135). Then Shahryar ruled his kingdom justly for two more decades (The Arabian Nights; Breslau 2003: 6).

Therefore, it is noteworthy that Shahrazad’s role in Mahfouz’s ‘Nights’ does not exceed making remarks on Shahryar and his corruption. Even her tales, one of the main reasons behind Shahryar’s pardon of her and all women, is not attributed to her own wide knowledge, as it was in *The Arabian Nights*, but rather to her mentor (and the mentor of many others, both old and young), the grand Sheikh Abdullah al-Balkhi. “The novel does not portray al-Balkhi as a source of mystic knowledge, which is a valid source in Sufism, but as a Qutb (axis) around whom the whole world revolves” (Hafez 1994: 35). Shahrazad, with all her vast knowledge demonstrated in *The Arabian Nights*, is just one of his many apprentices. He is the source of worldly and divine knowledge, a personification of social and spiritual values in Mahfouz’s Nights. This bewilders the physician Abdel Qader al-Mahini, the Sheikh’s friend and the symbol of rational thinking in the novel, who says to the Sheikh: “all mouths are praying for Shahrazad, while all the merit is yours... if she had not been your apprentice, she wouldn’t have become the Shahrazad... If it wasn’t for your wise words, she wouldn’t have known the tales to distract the king from bloodshed”(Mahfouz 1982: 8). Therefore, Mahfouz’s text highlights the ability and importance of spiritual, Sufi knowledge in supporting and shaping the mind so that it could alter human destiny, since “a pure soul can save an entire nation” (Mahfouz 1982: 8). So, it is this Sufi well from which Shahrazad drank, not Shahrazad herself that made the corrupt authority, i.e. Shahryar, rethink its world, self, and existence, as “existence itself is the most mysterious thing in existence!” (Mahfouz 1982: 4). It seems that the sultan is neither too good nor too evil, but somewhere in

the middle. However, Mahfouz insists that this authority is entirely corrupt because its corruption has not only affected its Sultan, but also its consequent governments, which were changed six times by order of Shahryar. They are a corrupt reflection of a corrupt Sultan, as evident in the table below:

	District Governor	Confidant	Police Head
1	Ali Al-Saloli	Battisha Morgan	Gamasa Al-Bolti
2	Khalil Al-Hamathani	Battisha Morgan	Gamasa Al-Bolti
3	Youssef Al-Taher	Hossam Al-Feky	Adnan Shoma/ Bayyomi Al-Armal
4	Soleiman Al-Zeini	Al-Fadl bin Khaqan	Bayyomi Al-Armal/ Al-Mo'ein bin Sawi
5	Al-Fadl bin Khaqan	Heikal-Al-Za'farani	Darwish Omran
6	Abbas Al-Khaliji	Sami Shokri	Khalil Faris* (Hafez 1994: 49)

A closer look at this sequence of Shahryar-appointed governments in Mahfouz's narrative (governors, confidants, and police heads) reveals that corruption already holds the sultanate in its grip, since the Sultan himself is unjust. Even the pious Gamasa Al-Bolti, one of the police heads, says in a monologue: "an honest person becomes hungry in this city". He sarcastically wonders "what would happen to us if our ruler was just... Didn't the Sultan himself murder virgins and dozens of pious, righteous people?! Yet compared to other sultans, his sins are trivial indeed" (Mahfouz 1982: 37). In this monologue, he implies that the city is lost because its head/Shahryar is lost. It is not strange, then, that the body is lost too, because Shahryar had, in his oppression and corruption, murdered piety, righteousness, and Sufi redemption (obtained through religion). Hence, Shahryar is only one of many sultans, including his predecessors and contemporaries. Mahfouz's work altered the original discourse of *The Arabian Nights*. Instead of a just Shahryar, he is portrayed as a tyrant, which sends a social and political message, namely that a corrupt ruler would corrupt his own government, leading to a failed state. This message is in line with the structure of Mahfouz's *Nights*; his narrator started by Shahryar/ the corrupt Sultan. Mahfouz disposed of Shahrazad's mental faculties, though he added the religious Sufi ability of Sheikh Abdullah Al-Balkhi. The initial-three chapters ("Shahryar"/ "Shahrazad"/ The Sheikh) are a prelude to Mahfouz's text, which stresses the corruption of the ruler/ authority/ Shahryar, and that this corruption is only reversible through Sufi redemption/ Sheikh Al-Balkhi.

Then the text elaborates the signs of corruption of the Shahryar-ruled Sultanate, which sinks into chaos occasionally, when the most hideous conspiracies lead to assassinations and pillages, and even the murder or the overthrow of the Sultan. This socio-political-disruption takes place because the corrupt mind/ authority/ Shahryar and his governments are distant from religion. This is repeated throughout the text. In fact, this corruption and chaos are the result of the assault on the just and pious

Sufis by Shahryar and his governments, as “the sadness and loneliness that fill the world are the result of us looking away from God” (Mahfouz 1982: 200). This separation of authority and religion is evident when Police Head Darwish Omran, the symbol and extension of the authority, wanted his son, the devilish Habazlam Bazaza, to marry Zebeida, the daughter of Sheikh Al-Balkhi, the Sufi Qutb; “she is a pious, pure daughter. She’s followed in her father’s footsteps, and what a marvelous beauty too” (Mahfouz 1982: 195). The Sheikh politely refused, which underlines the gap between the authority/ Police Head/ the Devil on the one hand, and religion/ justice/ purity/ Sheikh Al-Balkhi/ his daughter Zebeida on the other hand. Afterwards, she gets married to Aladdin Abo Al-Shamat, the pious Muslim, son of Agar the Barber, who symbolizes the public. Having been refused by Sufis, the authority could not restore its dignity except by sinking even more into corruption and destroying all shreds of goodness; Darwish Omran, his son Habazlam Bazaza, and ex-Police Head Al-Mo’ein bin Sawi steal a rare jewel from the wife of Governor Al-Fadl bin Khaqan and slip it into the pavilion of Aladdin. He is also caught with letters referring to his cooperation with the rebel Khawarij. He is then arrested and summarily tried, found guilty, and sentenced to death (Mahfouz 1982: 203–204). The trial emphasizes the corruption of the authority, its ability to devastate all who stand in its way and don’t bow down to its will. Even religion and the public must obey. The text underscores the gap between the ruler and the subjects, between Shahryar and his people.

The political absurdity goes on. Aladdin Abo Al-Shamat, a symbol of justice and spiritual, Sufi faith, gets executed. Mahfouz draws a lot from *The Arabian Nights*, especially the original story of Aladdin Abo Al-Shamat (The Arabian Nights; Breslau 2003: 40–146) and its prominent figures, such as: Aladdin Abo Al-Shamat, Mahmoud Al-Balkhi, Zebeida Al-Oudeya, Qut Al-Qulub, and Habazlam Bazaza. These characters are interwoven in the text so that they fit the modern interpretation. Aladdin bin Shams Al-Din, the son of the chief merchant of Egypt in *The Arabian Nights*, is turned into the son of Agar the barber, the opportunistic chatterbox (symbolizing a segment of the public in Mahfouz’s world). Mahfouz also changed the character of Mahmoud Al-Balkhi, who, in the classic *Nights*, is a Magian disguising as a Muslim merchant. He is also a pedophile who had perverted feelings for Aladdin. In Mahfouz’s work he becomes the total opposite, a Sufi Qutb, the very center of the narrative world of *Arabian Nights and Days*. Similarly, Zebeida Al-Oudeya, who originally marries Aladdin then passes away, becomes (in Mahfouz’s work) a symbol for the continuation of Sheikh Al-Balkhi’s Sufi legacy. Mahfouz’s narrator, however, maintains the conspiracy mentioned in the original; Police Head Khaled and his wife Khaton plot to have Aladdin murdered so that Jasmine, the maid, can be married off to the ugly Habazlam Bazaza. The latter dies of his infatuation with her after accusing Aladdin of stealing a golden lamp that belongs to the Caliph. *The Arabian Nights* emphasized how just the Caliph (the au-

thority) is, as he discovers the plot and gave Aladdin a chance to remove corruption (Ahmed Qomaqim the thief). Mahfouz's world, on the other hand, focuses on the regime's corruption as it appears in everyday life.

Notably, the structure of Mahfouz's *Nights* is tightly constructed; the narrator moves away from the palace over the mountain, the abode of Shahryar, who symbolizes tyranny. Even Shahryar's features allude to his corruption, despite having a large beard [a sign of piety in this society], "Shahryar started his assembly with one lantern lit. His long, black her was not covered by a turban. His eyes glittered in his long face, and over his chest a large beard was outstretched" (Mahfouz 1982: 3). Afterwards, the narrative shifts to the pious Sheikh Al-Balkhi to explain that there must be a return to Sufism. The collective mind, the intellectuals and the public alike, think of Sufism as the way to overthrow or reform this political despotism. Paving the way for a moment of change that would save the city, Al-Mahini the physician says to Sheikh Al-Balkhi: "Ali Al-Salouli, our district governor, how do we save the people from his corruption?... My city, I feel sorry for you, only hypocrites thrive here. Why, my lord, is it that the worst of the lot are the ones who survive?" (Mahfouz 1982: 8–9). Later, the corruption is partly eradicated, either through murder or removal from office. The district governor Ali Al-Salouli is murdered by San'aan al-Gammali, the confidant Battisha Morgan is killed by Abdallah Al-Hammal and Gamasa Al-Bolti (the latter went on a murder spree of the regime's men, killing governor Khalil Al-Hamathany and police head Adnan Shouma). Moreover, governor Youssef Al-Taher is ousted, then his confidant Hossam Al-Feky murders him. Police head Bayyoumi Al-Armal is executed for stealing from the state treasury.

The narrative adds even more escalation. The public's dream gains momentum, along with the hope to bring down this hypocritical sultanate, which "claims to represent God's will, whereas it is mired in dirt" (Mahfouz 1982: 38). The public dreams of Utopia, as in Plato's *The Republic* and Al-Farabi's *Virtuous City*; a city where public and private life merge, where order, justice, and peace prevail, "it is as if such utopian cities and islands only exist in helpless minds that are unable to find practical solutions or reconcile the paradoxes of life" (Serkis 1979: 211). Mahfouz addresses this issue by adding characters from *The Arabian Nights* (Abdullah Al-Bahary [the sea dweller] and Abdallah Al-Barry [the land dweller]) (The Arabian Nights Breslau 2003: 43–83). But whereas their stories are originally related to the philosophy of death, Mahfouz makes Abdullah Al-Bahary a king of an underwater kingdom that "has become perfect, eradicated all paradoxes, and its only distress is the misery of land dwellers" (Mahfouz 1982: 87). Moreover, Mahfouz emphasizes this theme i.e. the dream for a popular movement calling for change. Ibrahim the water carrier dreams of a divine court, where he is crowned Sultan. He chooses his viziers and commanders from the hungry, barefoot masses. Every day they hold a court where, unlike real life (Mahfouz 1982: 212), justice is served, and everyone

is pleased. When Shahryar hears of this just and popular fictional court, his good side comes to the surface. He even enforces its verdict; Al-Mo'ein bin Sawy, Darwish Omran, and Habazlam Bazaza are executed for the murder of Aladdin Abo Al-Shamat (the symbol of piety, Sufi redemption, and justice). Furthermore, Al-Fadl bin Khaqan and Heikal Al-Za'farani are removed from office and their property is confiscated (Mahfouz 1982: 213).

This event marks a genuine response by the authority to the public will because the latter is stronger and more capable making changes. In *The Arabian Nights*, Ma'rouf the cobbler, who loved all people, especially the poor, becomes a ruler through the power of a ring demon (*The Arabian Nights*; Al-Hilal: 88–135). However, Mahfouz, in line with his intended message, makes the choice of the ruler a matter of public consensus rather than metaphysical or supernatural intervention. The people, therefore, choose their ruler because they can feel his compassion. In *Arabian Nights and Days*, the political legitimacy falls into the hand of the people. Consequently, Ma'rouf the cobbler leaves his craft to become the district governor because “He was the first to realize that the dream of a just, stable order cannot be achieved with ways whose legitimacy is not derived from, and respected by, the public will” (Hafez 1994: 52). This public legitimacy, represented by its newly elected governor, reinforces its power by forcing King Shahryar to appoint Nur al-Din as a confidant and the madman as a police head (after being renamed as “Abdullah the sane”). Ma'rouf modestly says to Shahryar “my lord, I have spent my life fixing shoes. Reform runs in my blood” (Mahfouz 1982: 246). Power moves from a single ruler to the people. The King is left with no choice but to obey. He says to Dandan: “let’s see what this new experience holds” (Mahfouz 1982: 246). Mahfouz hints at this ending since chapter 4, where Sindbad declares that “there is no hope for a change of scene” (Mahfouz 1982: 11). The only hope is in another world, where the river of spiritual, Sufi virtue meets the sea of experience and change. Sindbad seeks new alternatives because he distrusts the current regime, which had burdened him and many of his people until he could no longer withstand it. He insists on leaving his homeland to an unknown destination. He boards a ship (not unlike Noah’s Ark) to survive the corruption in his homeland, raging like a tornado.

At the end of the novel, Mahfouz uses Sindbad wise voice to narrate a founding constitution for any just state that takes responsibility for its people. These principles include: Using all the senses and reason God has blessed Man with, vigilance, moderation, Liberty from obsolete traditions, freedom, and walking in God’s guiding light.

This constitution, which reconciles reason and religion, made the regime reconsider its actions and repent its decade-long bloodshed, “it is time for me to listen to the call of redemption, the call of wisdom” (Mahfouz 1982: 258). The gates of the city are open for virtue. The future is left in the hands of the son (the young generation) to determine his own future and fulfil his destiny. Mahfouz here draws

inspiration from the classic ‘*Nights*’; he mentions five out of seven of the original-Sindbad journeys he undertook after he spent all his inheritance from his rich merchant father. Sindbad recounts the events to the poor porter who has many children so that the latter can learn from Sindbad’s mistakes. He alludes to his second, third, fourth, fifth, and seventh journey (The Arabian Nights – Breslau 2003: vol. 3 – 267–394 & vol. 4 – 4–133).

Mahfouz’s text continues its ‘treacherous’ intertextual connection to *The Arabian Nights* to serve its own purpose. It blends the two ‘Sindbads’ in the original, the rich one and the poor one, into a single character. Mahfouz’s Sindbad starts his life as a poor porter, then ends up as a sage, thus reaffirming Mahfouz’s moral of seeking a just, democratic state.

4. Magical-Realism and the Balance of Fate

The concept of “Magical-Realism” was coined in 1925 by the German art critic Franz Roh in an essay titled “Magical-Realism: Post-Expressionism” (Zamora and B. Faris 1995: 15–31), later included in an edited book titled “Magical-Realism: Theory, History, and Community”. In this essay, he “indicate[s] the demise of expressionism, magical realism grew to become an important feature of the Boom literature in the 1960s in Latin America (particularly in Gabriel García Márquez’s *One Hundred Years of Solitude* of 1967), until it became, in the 1990s, in the words of Homi Bhabha ‘the literary language of the emergent post-colonial-world’.” (M. Hart 2005: 1).

This does not mean that such a mythical awareness of the world was limited to Latin America; Magical Realism is a global literary phenomenon that has been featured in the literature of many nations in many eras. For example, it is found in Arabic, Chinese, Japanese, Spanish, German, and French literary traditions.

It is noteworthy that Magical Realism is a blend on fantasy and realism, in which “magic penetrates the fabric of reality, and reality enhances the magic world” (M. Hart 2005: 4). There is a dialectic relationship between the natural and the supernatural, reality and unreality, the seen and the unseen. In the words of Roger Caillois: “The fantastic is an abandonment of, or a crack in, the status quo. It is an assault by the unacceptable on the essence of the unchangeable legitimacy of everyday life” (Todorov 1994: 45); it is some sort of constant movement between fantasy and reality, according to Todorov.

This magical/ fantastical aspect in different literary traditions was not only derived from the supernatural elements in local myths and religions, but also from older literary works by means of intertextuality. In fact, this is what English writer Anthony Burgess (1917–1993) did; he drew inspiration from texts preceding Western realism (chin Ouyang 2005: 17).

Such writing, so filled with fantasy, is a creative adventure. It usually aims at discussing taboos through symbols. It is able to address the issues of everyday life and to criticize the social, political and religious aspects of the status quo. Unlike realism with its strict molds, Magical Realism can avoid any direct confrontation with the law, taboos, and censorship authorities.

All of this is embodied in Mahfouz's *Arabian Nights and Days*; demons and supernatural events play a major role within the novel's narrative. They cause developments and transformations in the city, driving it from silent submission to action and change. As a result, the socio-political balance of the city (i.e. reason/ religion/ freedom) is restored thanks to a strong public will. Mahfouz, by including these supernatural elements, did not stray far from *The Arabian Nights*, where these elements had an active, essential role since the first line of the frame story (The Arabian Nights 2003: 12–15); if Shahryar and his brother Shah Zaman hadn't been seduced by the Jinni's wife, whom he had abducted on her wedding day, Shahryar would not have returned to his throne. His kingdom, and consequently Shahrazad's world, would have been lost.

Mahfouz, in resorting to such supernatural-elements, depends on dichotomies: good vs. evil, faith vs. blasphemy, the regime vs. the people, tyranny vs. freedom. This dichotomy is exemplified by two types of demons, the faithful ones (Qomqam and Singam) and the blasphemous ones (Sakharbot and Zrimbaha).

The good supernatural-beings 'Qomqam' and 'Singam' symbolize the human conscience that encourages the obedient people to resist tyranny. The regime, on the other hand, does not shy away from using any power, even if it was supernatural, to maintain its corrupt authority. The district governor Ali Al-Salouli uses black magic to enslave the faithful demon Qomqam, who says that "he makes me do things that my conscience cannot tolerate" (Mahfouz 1982: 15).

In order not to make redemption a purely supernatural event, Qomqam chooses the merchant San'aan Al-Gammaly and police head Gamasa Al-Bolti as agents who would rid the city of injustice. Mahfouz believes that reform must start from the top. Therefore, Qomqam uses the merchant San'aan Al-Gammaly to get rid of the district governor Ali Al-Salouli. However, once Qomqam is released from the black magic that binds him, he abandons the former (leaving him to be executed) because he wants him to become a martyr:

– be a hero, San'aan. It is your destiny.

– I don't want to be a hero!

– Your flaw, San'aan, is that you don't think like a human being does" (Mahfouz 1982: 34).

The elite as a class can neither redeem nor reform society. They deserve to be beheaded for straying from the right path and depriving the young generation of happiness. For example, San'aan Al-Gammaly murdered an innocent girl after he had raped her.

Accordingly, change requires a hero, a savior, who can lead humanity to a greater destiny. This role is fulfilled by Gamasa Al-Bolty. He hangs between good and evil, between obedience to the authority and faith in the teachings of Sheikh Al-Balkhi, though he has what it takes to be a savior. That is why Mahfouz spares him. After he is sentenced to death for freeing the Shia and the Khawarij rebels and for murdering Prince Khalil Al-Hamathany, the faithful demon Singam releases him, explaining that “you are a live; they only killed an illusion of my making” (Mahfouz 1982: 36). The text, therefore, supports ‘transformative redemption’; Gamasa Al-Bolty is transformed into Abdallah Al-Hammal [the porter], who murders the confidant Battisha Morgan and the police head Adnan Shouma. Then he is transformed into the fisherman Abdallah Al-Barry, a madman, and a wise man. Later he is appointed police head once again in the government of Ma’rouf the shoemaker. Thus, Al-Bolty helps in the triumph of justice over tyranny in Shahryar’s city.

The Supernatural is a prominent device in Mahfouz’s text. It reveals how corrupt the regime, in its entirety, truly is. The ruling class did not care for the interests of the people until the entire regime collapses. The Evil demons Zimbaha and Sakharbot change their forms. Zimbaha transforms herself into an alluring lady called ‘Anis Al-Jalis’ who hosts night parties at the brothel by the weapon market, whereas Sakharbot transforms himself into her slave. Together they try to lure the regime’s men into a trap, including Shahryar himself, Al-Mo’ein bin Sawi, Al-Fadl bin Khaqan, Soleiman Al-Zeiny, Nour El Din, Dandan. The said trap will make “the people in the market see their Sultan and statesmen completely naked!” (Mahfouz 1982: 171). by being humiliated in this way, they can once again feel human vulnerability and regain their long-lost capacity to feel shame.

However, Mahfouz spared Shahryar’s regime this scandal, not to cover-up for such corrupt officials, but to save the nation and the people from serious consequences. A regime is temporary, but the nation cannot be reclaimed if it descends into chaos. That’s why Abdallah the madman tells his friend Abdallah Al-Bahary: “I feared that morning would come, and the subjects would find no Sultan, governor, confidant, or police head. It would mean that the strongest evil person would claim the throne” (Mahfouz 1982: 174). Mahfouz prioritizes the public interest by sparing the dignity of the ruling class, thus maintaining the nation’s stability.

In this regard, Mahfouz’s text interacts with *The Arabian Nights* by borrowing characters such as ‘Anis Al-Jalis’, ‘Al-Mo’ein bin Sawi’, ‘Al-Fadl bin Khaqan’, and ‘Soleiman Al-Zeiny. He draws inspiration from the tale of “Nur al-Din Ali and the damsel Anis Al-Jalis” (*The Arabian Nights* 2003: 67–166), in which Nur al-Din falls in love with the pretty damsel Anis Al-Jalis. As in many happy tales, the lovers are reunited by order of Caliph Harun al-Rashid. Mahfouz, however, turns the damsel into an evil demon. Similarly, the king of Basra Mohammed bin Soleiman Al-Zeiny and his two viziers, the foolish al-Mo’ein bin Sawi and the generous al-Fadl bin Khaqan, are all turned into corrupt officials in Shahryar’s regime. This intertextual interaction benefits Mahfouz’s novel by advancing the plot and stressing Shahryar’s corruption.

In *Arabian Nights and Days*, what can be called ‘dark fantasy’ i.e. Zrimbaha and Sakharbot does not only humiliate the officials by stripping them naked, but it also has a role in changing the fate of some characters. DoniaZad, Shahrazad’s sister, is wed to a demon, disguised as the perfume merchant Nur al-din. The wedding is consummated. The narrative emphasizes Shahryar’s dominance; it is him who approved of this false wedding. As a result, DoniaZad became a cause of worry and stress for her family, whereas in *The Arabian Nights* she had an active role in saving the life of Shahrazad and all women, “O, sister. If you are still awake, tell us some of your fine tales to ease our insomnia. Your tales are what saved me and the whole world of a dire calamity. They awakened the king from his slumber. Shahrazad responded, ‘I shall tell you some’...” (The Arabian Nights 2003: 31).

This false wedding indicates that Shahryar’s authority and security forces have been infiltrated by supernatural-powers that managed to reach his royal-palace, where DoniaZad (the symbol of virtue and purity) and her sister Shahrazad live.

Not only did these supernatural-powers infiltrate the Sultan’s palace, they also infiltrated the religious movements i.e. the Shia and Khawarij rebels; the evil demons Sakharbot and Zrimbaha give the invisibility cap to FadelSan’aan, who was then distracted from his life in resistance to live a life of absurdity. He steals from the butcher, commits trivial, meaningless acts, kills Shawir the prison guard and Moharram the watermelon merchant, rapes and murders Qut al-Qulub, the wife of Soleimam al-Zeiny, and escapes prison after being arrested (Mahfouz 1982: 219–225). Hence, “Fadel” [whose name means ‘virtuous’] betrays his own name and his people. Instead of resisting Shahryar’s authority, he secretly went after his personal interests, which eventually lead to his downfall and execution. This is the moral of Mahfouz’s work: Collective action, rather than individualism, is the path towards a public will with the ability to change the status quo.

Mahfouz is inspired here by the “Tale of Hassan al-Basri” (The Arabian Nights 2003: 136–179, Al-Qalamawy 1943: 141–142) in *The Arabian Nights*, in which the protagonist uses the cap of invisibility to save his wife and his two sons, Nasser and Mansour, from his sister-in-law, the evil queen Nur al-Huda. He tricks the two sons of a dead magician in order to take this cap, along with an ornamented brass staff. In the original tale, the invisibility cap is used for a noble purpose, i. e. eliminating the evil Nur al-Huda. Mahfouz, on the other hand employs it to reveal the shallow thinking of the Shia and Khawarij rebels, which eventually leads them to a tragic downfall.

When one of the rebels, FadelSan’aan, demands justice at his trial, the angel of death (disguised as the auctioneer Sahlool) replies in a neutral tone “Allah does whatever he wills”. The reply implies his acceptance of the trial, since the rebels strayed from God’s path, which can be summed up as the path of “mind and soul” or “reason and religion. The rebel sank into the absurdity of Shahryar’s city, therefore they, like the corrupt officials who strayed from the path of justice. must be put to

trial. It is as if the moral here is to strike a fine balance between the material and spiritual life. This is the path to fulfill human destiny; the king says: “whoever has a dream, has a future”.

5. The Symbolism of the Setting

The setting plays a central role in shaping the narrative structure of Mahfouz’s fictional world. It is a window through which the narrator can view everyday life, the changes in the civilization, and the burdens of people; a window through which he anticipates the fate of humanity with absurd existentialism interwoven with Sufism. The setting of Mahfouz’s works becomes the center of the whole world, a symbol of existence itself, which is clear in novels like: *Cairo Modern*, *Khan Al-Khalili*, *Midaq Alley*, *The Beginning and the End*, *Palace Walk*, *The Palace of Desire*, *Sugar Street*, *The Thief and the Dogs*, *Adrift on the Nile*, *Fountain and Tomb*, *The Harafish*, among others. In all these works, the narrator focuses on the setting, the alleys, lanes and coffee shops of Fatimid Cairo. He sheds light on social, political, and cultural-changes in Egyptian societies.

However, it is the “coffee shop” that gets the most attention in Mahfouz’s narrative, since “the coffee shop plays an essential role in my novels, and in all our lives. We didn’t have clubs back then. The coffee shop was the center of friendship” (Al-Gheitany 1980, 88). These places are a source for narration and memories, for venting about concerns, whether personal or political.

Mahfouz’s vision for the setting affected its multiple connotations, especially in relation to the structure of the narrative of *Arabian Nights and Days*. His narrator is no longer concerned with Shahryar’s royal bed chamber, nor her fight for her own survival. Instead, Mahfouz, in his artistic realism, shifted the focus to an entirely different world i.e. “The Coffee Shop of Princes”; it is a symbol for the country, for Shahryar’s people that suffer from social and political absurdity. It symbolizes the different segments of society: the elite and the public, the rich and the poor, the intellectuals and the illiterate. It is a coffee shop/ nation whose “entrance is on the main street, and its windows are on side alleyways [inhabited by the poor]”. But despite this symbolic homogeneity, the people are absent-minded because they consume “the best crack and hashish”, to the extent that the people can only hope for Shahryar’s pardon, “that night, fear has loosened their grip on them. Every father of a beautiful virgin calmed down. They were promised a serene sleep without any looming ghosts” (Mahfouz 1982: 10).

In spite of such absentmindedness (crack and hashish), which symbolizes public will’s weakness against the authority/ Shahryar, Mahfouz’s text makes this public will (i.e. The Coffee Shop of Princes/ the nation/ the people/ the city/ the alley) triumphant at the end. The narrator notes its increasing power as events unfold until the people take their own decision and choose their new ruler (Maa’rof the cobbler). Hence, the coffee shop/ the people/ the nation remain, and it is Shahryar who departs.

Notably, Mahfouz's narrator provides a detailed description of "The Coffee Shop of Princes" (Mahfouz 1982: 10) (a symbol for the nation/ the people) to highlight the absurdity of this society under the rule of Shahryar, who lives in "a palace over the mountain" (Mahfouz 1982: 7), isolated from his people. He is the one who pardons, whereas the absent-minded people are only passive recipients. Accordingly, the setting is dichotomous; on the one hand we see the coffee shop/ the people/ the nation/ the city/ the alley/ the public will/ justice, and on the other hand we find the palace above the mountain/ beheading/ the court/ prisons/ the king/ tyranny. The narrator does not describe the royal palace, but intricately portrays the coffee shop. This reaffirms the shift of power from the despotic ruler/ Shahryar/ the palace to the people/ the public will/ the coffee shop/ the city. It is this condition that represents the ending of the narrative in *Arabian Nights and Days*.

This discrepancy in the text, between the palace/ the authority on the one hand, and The Coffee Shop of Princes/ the people on the other hand, would not have led to justice without Sufism/ Religion, symbolized by the home of the Sufi Qutb Abdallah Al-Balkhi, as "he lives in a simple house in the old district... Beyond the empty space by the river, close to a green stretch extending into the river" (Mahfouz 1982: 7). This simple house bears the mark of genuine knowledge that doesn't lust after power. All its owner wants is to live on the green stretch extending into the river. It is there that he can wash himself from the sins of this regime and return to the city/ justice/ goodness.

6. Conclusions

Mahfouz's *Arabian Nights and Days* manage to interact with the classic *Arabian Nights* in terms of its frame story and other tales such as those of Sindbad, Abdallah Al-Barry, Abdallah Al-Bahary, Maa'rouf the cobbler, the cap of invisibility, among others. This interaction enriched Mahfouz's text and its modern connotations, such as shedding light on the social and political absurdity. Such an effect was demonstrated by changing the characters, metaphysical events, and setting of the classical text. Furthermore, the intertextual connections underline how *The Arabian Nights*, as a classical-text, is still relevant today despite all creative and critical-developments.

Bibliography

- Abo Al-Hussein, H. 1994 "Shahrazad and the development of the French novel from Classicism to Symbolism". *Fusul Journal*, the General Egyptian Book Authority, Egypt. vol. 13.2. summer. 268. 275–276. [Original title: هيام أبو الحسين- شهرزاد وتطور الرواية الفرنسية من الكلاسيكية إلى الرمزية- فصول- الهيئة المصرية العامة للكتاب- مصر مجلد 13- عدد 2- صيف 1994م- ص 268.]
- Al-Gheitany, Gamal. 1980. "Naguib Mahfouz Remembers", Al-Maseera Publishing House – ed. 1. 54–42–88.

- [Original title: جمال الغيطاني – نجيب محفوظ يتنكر – دار المسيرة – بيروت – ط1 – 1980 ص 54.]
- Al-Musawi, Muhsin J. 2004. “The “mansion” and The Rubish Mounds: “The Thousand and one Nights in popular Arabic tradition, Journal-of Arabic literature, vol. 35, No. 3. 351–352.
- Al-Qalamawy, Saheir. 1943. “Alf LailawaLaila (One Thousand and One Nights”. Egypt, Al-Ma’aaref publishing house. 2-141-142. [Original title: سهير القلمawy- ألف ليلة وليلة- مطبعة المعارف ومكتبتها بمصر- 1943م- ص 2.]
- Al-Zamarli,Fawzi. 2002. “The Poetics of the Arabic Novel: A Study into the Forms and Meanings of Arabic Novels”, Tunisia, University Publishing Center. 144. [Original title: فوزي الزمرلي – شعرية الرواية العربية، بحث في أشكال تأصيل الرواية العربية ودلالاتها- مركز النشر الجامعي – تونس – 2002-ص144.]
- Hafez, Sabri. Summer 1994. “The Dialectic of the Complex Narrative Structure in the ‘Nights’ of Shahrazad and Mahfouz”, Fusul Journal, vol. 13, 2. 35. 49.52. [Original title: صبري حافظ – جدليات البنية السردية المركبة في ليالي شهرزاد ونجيب محفوظ – فصول – مجلد13 – عدد2- صيف1994م- ص35.]
- Hawthorn, Jereny. 1992. “A Glossary of Contemporary literary theory”, Distributed in the USA by Rutledge, Chapman and Hall, Inc. 29 west 35th street, New york, NY 10001.
- Irwin, Robert. 1994 “The Arabian Nights: A Companion”. Allen Lane- thePenguin press,New York, USA. 42–43.
- Knipp, C. 1974. “The Arabian Nights” in England: Galland’s translation and its successors-Journal-of Arabic Literature, vol. 5, 48. Fahndrich, Harmut. 2000, “Viewing” The Orient” and Translation Its literature in the shadow of the Arabian Nights, Yearbook of Comparative and General-literature.48, Indiana University, Bloomington, Indiana.98.
- Mahfouz, Naguib. 1982. “Arabian Nights and Days”, Egypt library, 3-4-6-7-8-9-10-11-15-34-36-37-38-87-171-174-195-200-203-204-212-213-219-220-223-225-246-258. [Original title: نجيب محفوظ – ليالي – مجلد ألف ليلة – نهضة مصر- 1982م.]
- Mahfouz,Naguib, 1994. “The Arabian Nights Encapsulated the Oriental-Civilization”, Interviewed by: Hussein Hammouda – Fusoul Journal, The General-Egyptian Book authority, vol. B – 2. 378–380. [Original title: الهيئة نجيب محفوظ- «ألف ليلة»، أحاطت بالحضارة الشرقية – حوار أجراه معه: حسين حمودة- فصول – مجلد 378.B.المصرية العامة للكتاب – عدد 2 – صيف1994م – ص 378.]
- Serkis, Ihsan. January 1979. “Duality in the Arabian Nights”,Beirut, Al-Tali’a Publishing House, ed. 1. 211. [Original title: إحسان سركييس- الثنائية في ألف ليلة وليلة – دار الطليعة – بيروت – ط1 يناير 1979- ص211.]
- Zamora,Lois Parkinson and Faris, Wendy B. 1995. “Magic realism: post-Expressionism, in Magical-Realism, Theory, History, Community”, (Durham, NC: Duke University press), 15–31.
- Hart, Stephen M. and wen-chin Ouyang. 2005. “A Companion to Magical-Realism, Tamesis, wood bride, NY, USA. 1-4-17.
- The Arabian Nights and Days. (n.d).“Riwayat Al-Hilal-(Al-Hilal-Novels, a monthly journal-of world tales”, Al-Hilal-Publishing House, vol. 8.88.135. [Original title: ألف ليلة وليلة – روايات الهلال – مجلة شهرية – لنشر القصص العالمي – دار الهلال – دت الجزء الثامن – ص135.]
- The Arabian Nights. 2003. Breslau Edition – The Egyptian National-Library and Archives, vol.1-3-4. ed. 3. 6-12-15-31-40-43-67-83-133-136-146-166-197-267-394. [Original title: ألف ليلة وليلة- طبعة برسلاو – دار الكتب والوثائق المصرية – مجلد1 – ط3 – 2003م – ص6.]
- Todorov, Tzvetan. 1994. “Introduction à la littératurefantastique – translated into Arabic by: Al-SeddiqboAllam, reviewed by: Mohammed Birada – Foreign Cultural-Studies – Sharqiyyat Publishing House – ed. 1. 45. [Original title: تزفيتن تودروف- مدخل إلى الأدب العجائبي- ترجمة: الصديق بو علام، مراجعة: محمد برادة- دراسات ثقافية أجنبية – دار شقيقات ط1-1994م- ص45.]
- Uspenskij, Boris. 1999. “A Poetics of Composition: The Structure of the Artistic Text and Typology of a Compositional-Form”, Translated into Arabic by: Said Al-Ghanimy and NasirHallowi, Egypt, the National Center for Translation, the Supreme Council of Culture. 149. [Original title: بوريس أوسبينسكي- شعرية التأليف، بنية النص الفني وأنماط الشكل التأليفي- ترجمة: سعيد الغانمي، وناصر حلاوي- المشروع القومي للترجمة – المجلس الأعلى للثقافة – مصر 1999م – ص149.]

DŻUMA W ITALII. O ZAPOMNIANYM TRAKTACIE *DELLA PESTE* ANGELA ANTONIA FRARI

DOROTA KARWACKA-PASTOR

Abstract. Angelo Antonio Frari, a 19th century doctor and writer, devoted his life to studying the plague. In his treaty entitled *Della peste* published in Venice in 1840, he presented the history of the plague pandemic, describing its symptoms and ways of curing throughout centuries. His work is not only a medical, anthropological, and ethical treaty, but also an account of events seen by a witness, who, having recovered from the plague, became involved in fighting with this disease in Italy and abroad. The author of the treaty delves into pondering on human nature, morality, and choices, and he presents various attitudes in the light of the epidemic. This work is also a source of information on how 19th century healthcare used to work and contains tips on how to avoid catching the disease. The subject matter of the treaty is still up to date, since the last word of this disease has not been said yet and it continues to be a threat to the human race.

Key words: plague, treaty, Frari, Italy, human nature

Od zmierzchłych wieków przez Italię przetaczały się fale epidemii. Najstraszliwszą z chorób była *peste nera*, zwana w czternastym wieku morową zarazą albo czarną śmiercią. W języku włoskim stosowano przerażające określenie owych czasów pandemicznych – *la mortelega grande*, „wielkie umieranie”.

W przeciągu wieków dżuma zdziesiątkowała kraje europejskie i była największą pandemią w historii ludzkości. Pojawiła się w VI i VII wieku w cesarstwie bizantyńskim. W średniowieczu przybyła do Europy z Azji poprzez jedwabny szlak. W 1347 roku dotarła do Sycylii, a następnie do Genui. Zajęła cały Półwysep Apeniński. Występowała we Francji, Hiszpanii, Szwajcarii, Anglii, Szkocji i Irlandii, a po 1353 roku ogarnęła już całą Europę. Pochłonęła wówczas jedną trzecią populacji konty-

mentu (Alchon 2003: 21), prawdopodobnie aż 20 milionów osób (Ujvari, 2002: 70). Od 1480 roku częstotliwość występowania fal epidemii dżumy malała, tak więc choroba uderzała już nie co kilka, a raczej co 15–20 lat. Między 1500 a 1850 rokiem dżuma pojawiała się regularnie także w krajach świata islamskiego.

Kroniki podają daty kolejnych dużych fal epidemii dżumy w Italii – w latach 1576–77 mór zaatakował Mediolan i okolice, w 1630 roku północne Włochy, potem pojawiał się sporadycznie na pozostałym terytorium Italii. W XVII w. zaraza występowała też w innych rejonach Europy, w Azji, także w imperium otomańskim. W czasie dziewiętnastowiecznej epidemii dżumy, która wybuchła początkowo w Chinach, życie straciły miliony ofiar w całej Azji. W XX wieku dżuma pojawiała się w Ameryce Północnej, a w latach 1900–1925 także w Australii (Aberth 2012: 31–105).

Europejskimi krajami najbardziej nawiedzanymi przez dżumę były Włochy i Francja. Christopher Duncan i Susan Scott piszą, że „Włochy były ciągle narażone przyjazdami zarażonych osób przybywających drogą morską” (Duncan, Scott 2008: 59). Zauważają, że już w 1337 roku kolonia wenecka w sycylijskiej Ragusie wprowadziła 30-dniową kwarantannę, która okazała się jednak za krótka. Średniowieczna dżuma charakteryzowała się bowiem długim okresem inkubacji. Ostatecznie ustalono optymalny okres 40 dni – taką kwarantannę zastosowano w Genui w 1652 roku oraz we Florencji w 1630 roku.

Pomiędzy 1349 a 1537 rokiem czarna śmierć zbierała żniwo w Italii mniej więcej co dwa lata. W XV wieku Neapol przeszedł dziewięć fal epidemii, a Mediolan aż osiemnaście w XVI wieku¹. W XVII wieku przez Italię przetoczyły się dwie fale epidemii – w latach 1630 i 1665. Ostatnia, największa pojawiła się w Messynie na Sycylii i w Reggio Calabria w 1749 roku (Duncan, Scott 2008: 59–100).

Gdziekolwiek pojawiały się ogniska dżumy, powstawał chaos, ludzie w popłochu ewakuowali się z miast. Choroba budziła przerażenie, bo nie znano jej przyczyn. Dzisiejsza medycyna informuje, że dżuma jest chorobą zakaźną o podłożu bakteryjnym, wywoływaną przez bakterie gram-ujemne *Yersinia pestis* z rodziny *Enterobacteriaceae*. Pałeczki dżumy są przenoszone ze zwierzęcia na człowieka przez pchły. W odmianie płucnej dżuma może przenosić się także drogą kropelkową. *Yersinia pestis* najpierw atakuje węzły chłonne, a potem z krwią rozsiewa się po całym organizmie. Czarna śmierć pojawiała się pod różnymi postaciami: dżumy dymienicznej (dymienicy, *pestis bubonica*) z obrzękiem węzłów limfatycznych, płucnej (*pestis pneumonica*) i septycznej (*pestis septica*) o przebiegu piorunującym. Wszystkie postaci dżumy mogą występować razem w czasie jednej fali epidemii (Duncan i Scott, 145–146).

W pismach, listach i literaturze minionych wieków epidemie były motywem często spotykanym. O dżumie czytamy w biblijnej I Księdze Samuela, wspominał o niej w *Iliadzie* Homer, Tukidydes w *Wojnie peloponeskiej*, Lukrecjusz w *O natu-*

¹ Co dwa lata do 1528 roku, a potem co cztery lata do 1550 roku.

rze wszechrzeczy, Wergiliusz w *Georgikach*, Owidiusz w *Metamorfozach*. W I wieku n.e. historyk longobardzki Paweł Diakon w *Historii Longobardów* oraz Procopiusz z Cezarei w *Historii wojen* opisali epidemię dżumy, która uderzyła w Ligurię, Rzym, Rawennę i Pawię w ostatnich latach rządów Justyniana².

Włoski franciszkanin Michele da Piazza w *Historia sicula ab anno 1337 ad annum 1361* ukazuje genezę i przebieg epidemii dżumy na Sycylii, pisząc o panice, przeszywającym ciała chorych bólu i o wzajemnej nienawiści panującej wśród przerażonych ludzi. Poeta Francesco Petrarca, który przeżył uderzenie epidemii w Parmie, odmalował dramatyczną sytuację w Italii w listach do przyjaciół oraz do brata zakonnika. Marchionne di Coppo Stefani opisał rozpacz i żalobę mieszkańców Florencji dotkniętej falą epidemii w *Cronaca fiorentina*. Matteo Villano wspominał o skutkach dżumy w swojej *Cronica*, a Giovanni Morelli w *Ricordi*.

W literaturze włoskiej jeden z najbardziej przejmujących opisów epidemii zawarty jest w *Dekameronie*. W kwietniu 1348 roku dżuma zbierała swe krwawe żniwo we Florencji. Boccaccio wspomina o fatalnym układzie planet i o „słusznym gniewie Bożym” wywołanym niegodziwościami popełnianymi przez ludzi³. Relacjonuje:

Moc zarazy była tak wielka, że przenosiła się ona nie tylko z jednego człowieka na drugiego, ale i tak bywało, że jeśli do jakiejś rzeczy, stanowiącej własność chorego, podeszło zwierzę, zaraz mór je ogarniał i w krótkim czasie je zabijał (Boccaccio 1999: 5).

W 1481 roku filozof Marsilio Ficino pisze *Consilio contro la pestilenza*, gdzie analizuje naturę choroby, podkreśla wysoki stopień zaraźliwości i doradza, jak uniknąć zachorowania, kierując swe rady do osób zajmującym się chorymi. W 1523 roku Machiavelli w *Epistola della peste* parodiuje opis Boccaccia, a Francesco Berni w 1537 roku w *Capitoli e sonetti burleschi* ironizuje na temat dżumy, porównując ją do zmiennej i mściwej kobiety.

Epidemia pojawia się także w nowelach szesnastowiecznego prozaika Matteo Bandello oraz w *Dialogo della peste* pióra Paolo Bellintani (1584–90). O dżumie w Wenecji wspomina w 1576 roku Rocco Benedetti w *Ragguaglio minutissimo della peste di Venezia*.

Literatura włoska dokumentuje dokładnie dżumę mediolańską z 1630 roku dzięki słynnej powieści *Narzeczeni* oraz dziełu *Storia della colonna infame* autorstwa

² Także sam cesarz zachorował na dżumę. Dżuma Justyniana pojawiała się w cyklach dziewięcioletnich lub dwunastoletnich. W okresie od 541 do 700 roku spowodowała zmniejszenie populacji zamieszkującej wybrzeża Morza Śródziemnego o 50% (Duncan, Scott: 2008: 208).

³ W przypadku różnych fal epidemii snuto domysły dotyczące genezy. W średniowieczu zazwyczaj uznawano zarazę za karę boską. Potem uczeni minionych epok doszukiwali się przyczyn w „zepsutym powietrzu” czy wyziewach z głębi ziemi, pojawieniu się komety, w konstelacjach planet. Szukano kozłów ofiarnych – zwykle byli to „obcy”, czarownice, innowiercy, Żydzi, a także trędowaci. Zwykle karano ich okrutną egzekucją (Delumeau 1986: 100).

Alessandra Manzoni. Cenną skarbnicą wiedzy na ten temat jest też traktat kardynała Fryderyka Boromeusza *De peste Mediolani quae fuit anno 1630*⁴ oraz *De pestilentia* Giuseppe Ripamonti.

O florenckiej zarazie z lat 1630–33 czytamy u Giovanniego Baldinucci w *Quaderno. Peste, guerra e carestia nell'Italia del Seicento*. Na temat osiemnastowiecznej epidemii w Mesynie wypowiadali się sycylijscy arystokraci: Francesco Maria Emanuele markiz Villabianca (*Istruzioni*), Orazio Turriano (*Memoria istorica del contagio della citta di Messina*), Enea Gaetano Melani (*La peste di Messina accaduta nell'anno 1743*) i Alfonso Varano w *Visioni sacre e morali*. O straszliwych skutkach dżumy w Noja (1815–6) pisał z kolei Vitangelo Morea w *Storia della peste di Noja*⁵.

Od wieków poszukiwano skutecznego remedium na dżumę. Szczególnie w XIX wieku próbowano odkryć, w jaki sposób rozprzestrzenia się choroba i czy można ją powstrzymać. Najbardziej kompletnym i kompetentnym źródłem z tamtego okresu jest obszerny traktat *Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria*, którego autorem jest włoski pisarz i lekarz, Angelo Antonio Frari. Żył w latach 1780–1865, ukończył studia medyczne w Padwie w 1801 roku, potem przebywał w Wiedniu, gdzie był uczniem słynnego Johana Petera Franka, prekursora stosowania higieny w medycynie. Pracował następnie w Splicie, gdzie zainteresował się epidemiologią. Zyskał sławę ze względu na swoje nowatorskie teorie na temat higieny i na wprowadzenie kwarantanny jako metody zapobiegania epidemiom. W tym zakresie wpłynął nawet na lokalne prawo. W czasie epidemii dżumy w Splicie, a także w Czarnogórze i Albanii angażował się aktywnie w walkę z epidemią. Zaraził się dżumą w 1815 roku, ale wyzdrowiał dzięki ziołowej terapii własnego pomysłu.

W 1822 Frari pojechał do Werony, a trzy lata później był już w Wenecji, gdzie pracował jako epidemiolog. Pisał też eseje. Został przewodniczącym miejskiej służby zdrowia w Wenecji (1830–1843 oraz 1848–1849). W 1835 roku przebywał w Egipcie jako konsultant w zakresie leczenia dżumy w czasie panującej tam epidemii. W latach 1848–1849 uczestniczył w rewolucji weneckiej przeciw wpływom Cesarstwa Austro-węgierskiego. Cesarz Franciszek Józef uhonorował go złotym medalem za walkę z epidemią dżumy. Frari przyjaźnił się z włoskim pisarzem i patriotą Niccolò Tommaseo, który wspomina go w swoim *Diario intimo*. Zmarł w Wenecji w 1865 roku.

Frari jest autorem wielu esejów oraz traktatów, między innymi *Storia delle febbre epidemica che regnò a Spalato e luoghi vicini nell'anno 1817* czy *Cenni storici*

⁴ Z tych właśnie źródeł wiedzę czerpał Alessandro Manzoni, pisząc najpierw *Fermo e Lucia* (1823), potem *I sposi promessi* (1827) i ostatecznie *I promessi sposi* (1840).

⁵ W literaturze europejskiej ostatnich wieków o epidemiach pisali: Daniel Defoe (*Dziennik roku zarazy*), Albert Camus (*Dżuma*), José Saramago (*Miasto ślepców*), Herbert George Wells (*Kraina ślepców*), Samuel Pepys w dziennikach z lat 1660–1669. W literaturze polskiej temat dżumy pojawił się u Adama Mickiewicza w *Konradzie Wallenrodzie*, a także u Juliusza Słowackiego w *Ojcu zadżumionych*.

sull'isola di Poveglia e sulla sua importanza sotto l'aspetto samitarario. Zapomniane od lat dzieło *Della peste e della pubblica amministrazione samitaria* zostało opublikowane w 1840 roku. Autor przedstawia się na wstępie jako lekarz i doradca rządu, przewodniczący magistratu służby zdrowia w Wenecji, członek wielu stowarzyszeń naukowych i akademii włoskich i zagranicznych. Wskazuje też motto, które przyświeca jego działaniom – są to słowa Seneki: *Avertere a populo pestem*.

Della peste jest zarówno traktatem medycznym o dżumie, jej historii, objawach i sposobie leczenia, jak i relacją o wydarzeniach przeżytych bezpośrednio przez autora. Zawiera opis poprzednich, historycznych fal epidemii dżumy wraz z przeglądem wszystkich dzieł o dżumie z wcześniejszych epok napisanych w różnych językach⁶. W traktacie nie brakuje też rozważań filozoficzno-etycznych o ludzkiej naturze, moralności, decyzjach, postawach w obliczu katastrofy. Frari opisuje przypadki heroizmu i nikczemności w zajętych zarazą miastach, podając dane, nazwiska, miejsca zdarzeń. Komentuje, ocenia, przestrzega. Przywołuje mity, legendy, opowieści o dżumie krążące w Italii i poza jej granicami. Dzieło dostarcza informacji o funkcjonowaniu ówczesnej służby zdrowia i zawiera wskazówki dla osób pragnących uniknąć zarażenia.

Zwracając się w dedykacji z 4 marca 1840 roku do grafa Franza Antona von Kollowrat-Liebsteinsky, premiera rządu Cesarstwa Austriackiego, Frari wskazuje cel napisania traktatu – pragnie uchronić ludzi przed morową zarazą. Zaznacza, że zamierza skupić się na naturze i tajemnicach dżumy, nie zaniebując jednak tematów takich, jak higiena publiczna, braki i błędy medycyny, wysiłki służby zdrowia i potrzeba jej reformy. Ma zamiar wskazać rządzącym drogę postępowania, ponieważ „zadaniem uczciwego obywatela” jest ukierunkowanie decydentów „ku prawdzie” i ułatwienie rządowi przyswojenia wiedzy przydatnej w celu zapewnienia dobra wspólnego. Posłuży się zatem swoim „rozumem”, swoją fachową wiedzą, wieloletnim doświadczeniem medycznym (Frari 1840: 25).

Włoski medyk wyznaje, iż *Della peste* stanowi owoc wytężonej pracy, potu i nieprzespanych nocy poświęconych badaniom. W tym dziele – zachęca do lektury – można odnaleźć „odmalowane wielkie nieszczęścia ludzkości”, które obudzą w czytelniku „drżenie współczucia” dla cierpiących i zrozumienie dla potrzeby ochrony i finansowania badań naukowych w zakresie medycyny. Dżuma jest plagą gatunku ludzkiego, która „miasta kwitnące i zaludnione zamienia w bezludną pustynię”, „sieje wszędzie zniszczenie”, przygotowując zgubę także dla przyszłych pokoleń (Frari 1840: 10–14). Autor zaznacza, iż ten, kto nie widział „rzezi” spowodowanych

⁶ Frari utworzył katalog dzieł i traktatów o dżumie, które zostały napisane w różnych krajach i językach, opatrzył owe dzieła komentarzami i wyciągnął z nich wskazówki. Podzielił autorów na tych, którzy przeżyli sami dżumę, którzy wyzdrowieli, którzy sami jej nie doświadczyli, ale ją widzieli, także na tych, którzy tylko o niej słyszeli. Wskazuje ich pochodzenie i zawód – lekarze, historycy, kronikarze, filozofowie, teoretycy, praktycy, urzędnicy i inni. Praca kosztowała go, jak wyznaje, „niezmierny trud” (Frari 1840: 29).

dżumą, ten nie może sobie wyobrazić bezmiaru tragedii. Nie chodzi już tylko same cierpienia fizyczne ofiar moru, ale i o skrajne emocje towarzyszące ludziom w miejscach ogarniętych epidemią – są to paraliżujący strach, niepokój, samotność, rozpacz. Epidemia zagraża zdrowiu fizycznemu i psychicznemu obywateli, ich szczęściu i pomyślności, tym samym więc „nie może nie budzić zainteresowania różnych rządów”. Autor domaga się odpowiedzialnej i mądrej polityce prozdrowotnej, która winna zabezpieczać potrzeby ludzkie, zachowując w społeczeństwie „bezcenny skarb zdrowia”. Od dobrze prowadzonej polityki zależy siła państwa i „wielkość polityczna narodu” (Frari 1840: 15).

Dla tak szlachetnego celu należy zrobić wszystko co tylko możliwe, chroniąc przed zarazą całe społeczeństwa i każdą jednostkę z osobna. Frari zachęca do podejmowania wysiłków w celu finansowania badań i działań lekarzy. Potępia zarazem tych rządzących, którzy z zaniedbania, z „niezdrowej obojętności”, z ociągania się, z powodu „niskich instynktów”, dla prywaty zaniedbują te kwestie. Są ignorancjami, którzy nie rozumieją, że szybkość rozprzestrzeniania się zarazy jest piorunująca – gdy trafi ona pod strzechy ubogich to tak, jak gdyby była już za „progiem pałaców bogaczy”. A wówczas królować zaczyna „generalny bałagan”, chaos, panika. Jeśli zło już się rozsiało, zatrzymać go nie sposób – czas reagowania jest tu zatem najważniejszy. Ostrzega też, że współobywatele – zarówno martwi w zaświatach, jak i pozostali przy życiu, nigdy nie zapomną rządzącym rażących zaniedbań. Dręczyć będą ich pretensjami i nienawiścią, przypominając błędy na każdym kroku. Apeluje zatem o sprawne działania, o niemarnowanie czasu na wdrażanie środków „śmiechu wartych i daremnych”, na konsultowanie osób niekompetentnych i wysłuchiwanie niewłaściwych opinii – to wszystko jest skandaliczne i bezużyteczne w czasach pandemicznych. Potępia szczególnie tych, którzy zabierają głos w sprawach, na których się nie znają. Historia ludzkości, twierdzi autor, obfituje w liczne przykłady epidemii, które zebrały ogromne żniwo z ludzkiej winy, z powodu niewybaczalnych błędów rządzących. Tak wielkiej liczby ofiar można było wielokrotnie uniknąć, gdyby osoby odpowiedzialne za ochronę zdrowia publicznego, nie „zdradziły biednej ludzkości”, którą miały wszak chronić (Frari 1840: 15–16).

Autor traktatu zaznacza wyraźnie, że spośród chorób zakaźnych dżuma jest jedną z najtrudniejszych do rozpoznania. Na początku można ją pomylić z innymi chorobami zakaźnymi. W ciągu wieków ludzkość uczyniła tylko minimalny postęp w jej diagnozowaniu. Frari nie waha się podawać konkretnych przykładów tragicznych pomyłek lekarzy, wskazując winnych z imienia i nazwiska. I tak czytelnik dowiaduje się, że wybitny lekarz Niccolò Massa nie potrafił zdiagnozować pierwszych przypadków dżumy w Wenecji, które zapoczątkowały potężną epidemię w latach 1555–1556 (Frari 1840: 106). Podobna sytuacja miała miejsce w latach 1575–1576, gdzie dwaj wybitni profesorowie z Padwy Mercuriale i Capodivacca wezwani przez Republikę Wenecką na pilne konsultacje nie byli w stanie zdiagnozować poprawnie dżumy. Z ich winy zaniedbano środki ostrożności i wybuchała zaraza, która pochłonęła nie-

mał 60.000 ofiar. Tak samo stało się w Palermo, gdzie główny lekarz Sycylii Filippo Ingrassia nie rozpoznał dżumy we wstępnym stadium (1576), jak również na północ od Mediolanu (epidemia w latach 1629–1631), gdzie lekarze i chirurdzy wręcz negowali przypadki dżumy. W Weronie w 1630 roku, pomimo dużej śmiertelności i typowych objawów, nie brakowało medyków, którzy poddawali w wątpliwość występowanie moru. Jeszcze gorzej było w czasie weneckiej epidemii z lat 1630–1631, gdy zwołano konsylium 36 znamienitych medyków, którzy pokłócili się w tej kwestii i odwiedli rządzących od podejmowania niezbędnych działań. Ich karygodne postępowanie spowodowało błyskawiczny postęp pandemii, której nie udało się już pokonać (w ciągu 11 miesięcy pochłonęła aż 94.000 ofiar). Tak samo zdarzyła się we Florencji w 1630 roku, w Neapolu i w Genui w 1656 roku (Frari 1840: 107). Sytuacje owe Frari komentuje, nie szczędząc gorzkich słów krytyki i napomnienia. Wspomina też poruszający przypadek epidemii w Messynie, gdzie z powodu „ignorancji lekarzy i niedowiarstwa urzędników życie straciło 28.000 mieszkańców na 40.000 (Frari 1840: 110).

Wyjątkowo skandaliczny przypadek dotyczy epidemii maltańskiej z 1813 roku, przywleczonej przez angielski statek przybyły z Aleksandrii, którego załoga była już chora w trakcie rejsu. Maltańscy lekarze zaprzeczali ewidentnej diagnozie angielskich lekarzy i nawet, gdy pojawiły się pierwsze zachorowania, ludzie dalej gromadzili się na placach, na procesjach, odwiedzali chorych, a nawet ukrywali ich przed policją. W konsekwencji mór spowodował niemalże wyludnienie Malty (Frari 1840: 116).

Frari ocenia surowo stan wiedzy wielu współczesnych mu lekarzy, twierdząc, iż żaden spośród absolwentów włoskich uczelni nie umiałby rozpoznać prawidłowo dżumy. Na przestrzeni wieków myliły się przecież wielkie autorytety, lekceważąc konieczność nieustannego pogłębiania wiedzy na temat „choroby tajemniczej, najtrudniejszej do rozpoznania i najbardziej niebezpiecznej” (Frari 1840: 118–119)⁷. W opinii autora *Della peste* błędy diagnostyczne nie mogą jednak decydować o życiu obywateli miast. Należy zatem publikować więcej na temat dżumy, uzupełniać wiedzę i solidnie szkolić młodych lekarzy, tak, aby natychmiast umieli rozpoznać pierwsze przypadki choroby na danym terytorium. Szkolenie powinno być nie tylko teoretyczne, ale i praktyczne – najlepiej w krajach Wschodu.

Włoski autor wysuwa podejrzenie, iż zdarzało się niejednokrotnie w ciągu wieków, że medycy, postawiwszy początkowo złą diagnozę, obstawali przy niej, mimo, iż zorientowali się, że chodziło o czarną śmierć. Ze wstydu nie chcieli przyznać się do błędu. Autor grzmi: „Nasza pycha nie pozwala nam pokazać, że daliśmy się oszukać ani też wyznać szczerze, że nie mieliśmy racji, staramy się często ukryć błąd nawet przed nami samymi”. Aby móc „zawrócić” i wyznać prawdę, potrzebna

⁷ Opinię tę potwierdzają współcześni naukowcy. John Aberth pisze, iż dżuma została uznana za „najgroźniejszą spośród wszystkich chorób i odpowiada za największą być może śmiertelną pandemię w historii” (Aberth 2012: 31).

jest „siła i wyższość charakteru”, „miłość prawdy i sprawiedliwości”, a to charakteryzuje tylko nielicznych (Frari 1840: 119).

Czytamy w *Della peste*, iż w historii zmagañ ludzkości z dżumą zdarzało się i tak, że medycy powodowani chęcią przypochlebiania się osobie potężnej lub zmuszani groźbą do milczenia, obawiając się też kłopotów i popadnięcia w niełaskę wielmożów, nie oznajmiali nikomu strasznej diagnozy – dla własnej wygody i dla własnego ratunku (Frari 1840: 120). Autor przyznaje, że ludzie wielcy, bogaci i potężni nie lubią złych wieści ani żadnych „spraw ponurych”, źle przyjmują ostrzeżenia i upomnienia, a tym bardziej nie mogą ścierpieć obwieszczenia im problemów czy katastrof. Medycy mogli zatem obawiać się ich niezadowolenia czy nawet gniewu. A lud, z kolei, lubi spędzać czas przyjemnie i żyć beztrudnie, dlatego odczuwa nienawiść, przeklina, atakuje, a nawet eliminuje tych, którzy wieszczą nieszczęścia, z obawy przed utratą „swoich małych zysków”. Wpływową klasą kupców i handlarzy obawia się zmiany, braku stabilizacji, ustania handlu i ma w tym interes, aby dementować „alarmujące głosy o dżumie” i nie dopuścić do wprowadzenia restrykcyjnych środków sanitarnych. Władze zaś obawiają się zamieszek, dezaprobaty, narażenia siebie i wzięcia na siebie odpowiedzialności za różne działania, które powinno się podjąć bezzwłocznie (Frari 1840: 120–122)⁸.

Pisarz zauważa, że wybuch epidemii oznaczał dla wszystkich duże komplikacje, czasem też brakowało środków i możliwości walki z chorobą; niekiedy możliwości były, ale nikt nie chciał ponosić kosztów. Dlatego niektórzy z rządzących minionych epok popierali opinie zaprzeczające wybuchowi epidemii, chcąc wszystkich zadowolić. Takie sytuacje musiały zdarzać się, w ocenie pisarza, nierzadko. Pociągały za sobą opóźnienia we wprowadzaniu obostrzeń, doprowadzając do lokalnej hekatombi. Był to czas próby człowieczeństwa, gdzie zwykli ludzie byli zmuszeni do wybierania między heroizmem a tchórzostwem, między dobrem a złem.

Dramatyczne informacje zawarte w *Della peste* potwierdzają inne źródła. Jan Kracik pisze, że „władze miejskie w wielu krajach Europy, nie chcąc wywoływać popłochu, na początku epidemii zwlekały z ogłoszeniem kwarantanny, zakazywały żałoby. Badano pierwsze przypadki, medycy rozpraszali budzące się niepokoje, stawiali kojące diagnozy [...]”. Nie było bowiem łatwo „spojrzeć w twarz nadciągającej grozy. Przestać oszukiwać drugich i siebie, ogłosić alarm. Przerwanie kontaktu ze światem, zamykanie kramów, warsztatów, oznaczało stratę w interesach, brak pracy, trudności zaopatrzenia, uliczne rozruchy [...]” (Kracik 1991: 80–81).

Frari nie oszczędza brutalnych opisów choroby. Wyjaśnia, że jej przebieg różnił się często w zależności od tego, czy była to dżuma dymienicza czy krwotoczna. Lecz jedno było pewne – ludzkość od zawsze zdawała sobie sprawę z wysokiego

⁸ Sonia Shah pisze: „W XIX w. najczęściej obiektami agresji stawali się lekarze i przywódcy religijni. [...] Ludzie obrzucali kamieniami i atakowali miejscowych lekarzy, oskarżając ich o celowe zabijanie pacjentów [...]” (Shah 2020: 179).

stopnia jej zjadliwości. Włoski autor pisze o palących pęcherzach pojawiających się na ciele chorych, o gorączce i dreszczach, wymiotach, nieugaszonym pragnieniu, o obłędzie chorych, płaczu i żalobie zdrowych, o bolesnej agonii, o porzuconych dzieciach, o ciałach leżących na ulicach miast. Ludzie obawiali się siebie nawzajem. W *Pokonać czarną śmierć* Kracika czytamy: „Dotknięty zarazą stawał się niebezpieczny, swój zmieniał się w obcego, ktoś najbliższy zaczynał zagrażać życiu. [...] Wynaturzały się relacje między ludźmi [...]” (Kracik 1991: 5).

Korzystali na tym *monatti*, grabarze i karawaniarze, który zajmowali się pochówkiem zwłok. Często wchodzili do domów nie tylko po to, by zabierać zmarłych, ale także aby szantażować jeszcze żywych wrzuceniem ich dołów grzebalnych, domagając się złota, jada lub świadczeń seksualnych. Zaś ciała niedbale pochowane stawały się posiłkiem dla wążających się psów. Na polach leżących odłogiem snuły się zwierzęta gospodarskie bez żadnego nadzoru, które padały łupem wilków.

Angelo Antonio Frari przedstawia w swoim dziele wiele praktycznych informacji dla lekarzy i urzędników dotyczących diagnozowania choroby i postępowania w razie wybuchu epidemii, a dla przeciętnych obywateli ukazuje sposoby ratowania życia swojego i bliskich. Jedną ze wskazówek jest obserwowanie natężenia gorączki u chorego i czas jej występowania. Istotną rzeczą jest też widok osoby chorej na dżumę – jej twarz przybierała charakterystyczny wyraz groteskowej maski zwany *facies pestilentialis*. Chory wyglądał, jak gdyby był „pijany i zrozpaczony zarazem”, skóra stawała się nienaturalnie biała, potem zmieniała kolor w kierunku czerwieni lub fioleto. Charakterystyczny dla chorych na dżumę był słodkawy zapach, który odczuwali jeszcze przed pojawieniem się ewidentnych symptomów choroby, potem pachnieli nim oni sami i wszystkie ich rzeczy. Ów zapach był trudny do usunięcia, powodował go proces martwiczy zachodzący w organizmie. Charakterystyczny był także wygląd oczu chorych – mętnych, niewrażliwych na światło, zgaszonych, o rozszerzonych źrenicach, często łzawiących lub nabiegłych krwią.

Zaś przy braku symptomów typowych dla dżumy należało, w opinii włoskiego medyka, zwrócić uwagę na dreszcze, ból głowy, gęsią skórę, zawroty, charakterystyczny chwiejny chód, ból nóg, nudności, wymioty, zmęczenie, apatię lub delirium (Frari 1840: 126–127). Niektórzy chorzy wpadali też w nadmierną wesołość, inni rzucali się w szale z okna lub wskakiwali do rzeki. Dużą pomocą w diagnozowaniu była też autopsja zwłok, która w przypadkach wątpliwych mogła być rozstrzygająca⁹.

Frari przestrzega, że choroba przebiega różnie w różnych miejscach świata. Wspomina o falach pandemicznych, gdy dżumę przeżywały głównie dzieci poniżej 8 lat i kobiety we wczesnej ciąży (Frari 1840: 545) oraz o takich, gdzie właśnie te grupy umierały najszybciej. U jednych osób pojawiały się wykwity skórne i opuchnięcia, u innych była tylko gorączka. Choroba mogła przebiegać powoli, trwać kilka

⁹ Autor poświęca cały rozdział traktatu autopsji pośmiertnej, wskazując ogromne spustoszenia pozyczone w ludzkim organizmie przez dżumę we wszystkich narządach.

dni lub mieć działanie natychmiastowe. Autor opisuje sytuacje, gdy spowiednicy przychodzili do umierającego i umierali razem z nim, niemal natychmiastowo (Frari 1840: 610). Chodziło tu z pewnością o dżumę septyczną.

Na Bliskim Wschodzie spostrzegano pewne znaki w przyrodzie zapowiadające pojawienie się dżumy: włoski autor pisze o ptakach porzucających w pośpiechu swe gniazda, o wielkiej liczbie owadów, o głośniejszych rechotających żabach, o dużej częstotliwości śmierci zwierząt (Frari 1840: 586).

Ukazawszy skutki dżumy i grozę jej przebiegu, autor proponuje nowoczesne na owe czasy rozwiązania, które tam, gdzie były właściwie stosowane, pozwalały ograniczać rozprzestrzenianie się chorób zakaźnych. Do takich rozwiązań należały lazarety powstałe dzięki „mądrości Wenetów”, które rozprzestrzeniły się na różne kraje europejskie, a także odpowiednie regulacje w zakresie kontaktów handlowych z Orientem.

Nie do przecenienia była rola współczesnych autorowi lekarzy, nielicznych, którzy bezpośrednio walczyli z „potężnym wrogiem”. Frari sławi „nieustraszonych i umiejętnych Medyków”, którzy z odwagą i z zaparciem siebie samych” pomagali chorym i umierającym. Są godni „największej pochwały” (Frari 1840: 17) i stanowią „ozdobę rodzaju ludzkiego” (Frari 1840: 27)¹⁰. Wielu z nich wyjeżdżało na Wschód, zbierając przydatne informacje na temat dżumy i konsultując się z tamtejszymi medykami. Jednakże, pomimo tak wielkiego zaangażowania i zapału oraz coraz większego doświadczenia i rozwoju wiedzy medycznej, autor dostrzega w swoich czasach rażące zacofanie w materii medycyny. Zastanawia się zatem, jak może to mieć miejsce „pomimo wpływu wieku oświeconego, tak płodnego w odkrycia”, wieku, w którym toczył się „wysięg na wynalazki” (Frari 1840: 18), w czasach coraz intensywniejszych kontaktów handlowych ze Wschodem, „zbliżenia różnych ludów i dalekich narodów”. W świecie, który „przyspiesza” i ma nowe oczekiwania, nowe zainteresowania i potrzeby, szczególną uwagę należałoby poświęcić właśnie sprawom ochrony zdrowia publicznego (Frari 1840: 18)¹¹. Autor *Della peste* apeluje o zniesienie przestarzałych i uciążliwych praktyk zdrowotnych, o zreformowanie sprawy żegluga i przewozu towarów. Chwali zarazem pozytywne rozwiązania – wspomina

¹⁰ Pisze o bohaterskim lekarzu Bulard, który powodowany miłosierdziem i miłością do wiedzy, ryzykując życie, wytrwale i odważnie, podjął się badań nad dżumą, narażając się przez wiele lat na niedogodności i na bezpośrednie niebezpieczeństwo utraty życia (Frari 1840: 100).

¹¹ Opowiadając o walce z dżumą w Egipcie i na Bliskim Wschodzie, w imperium otomańskim, w krajach basenu Morza Śródziemnego, włoski autor wspomina o niezwykle prężnej polityce prozdrowotnej w krajach Wschodu. Sprowadzano europejskich lekarzy, przeznaczano ogromne kwoty na edukację prozdrowotną, stosowano środki karne za nieprzestrzeganie obostrzeń – najczęściej karę śmierci za łamanie obostrzeń. Szczegółowo regulowano kontakty międzyludzkie i handlowe, sprawy związane z podróżą, dezynfekcje domów, budowano lazarety dla zakażonych bądź po kwarantannie i szpitale dla zadżumionych oraz dla rekonwalescentów. Domy dezynfekowane specjalnymi „perfumami”, odmalowywane na nowo lub palono. 62–3 Podając fakty, powołując się na dokumenty, relacje, listy z epoki autor udowadnia skuteczność kwarantanny w przypadku dżumy (Frari 1840: 47, 62–63, 67–68).

o zwołaniu europejskiego kongresu zdrowia, ogłoszonego w 1832 roku, w którym uczestniczyli lekarze i przedstawiciele władzy, zwłaszcza „potęg morskich”. Chodziło o podzielenie się doświadczeniem i ujednoczenie praktyk w zakresie zapobiegania i zwalczania dżumy i innych ciężkich chorób zakaźnych. Należało bowiem wyjść „ze strachu wieków ignorancji, czasów przerażenia i terroru”. Nowa Europa miała być zdrowsza i bliższa sobie, przynajmniej handlowo (Frari 1840: 19)¹².

Pisarz patrzył z nadzieją na ambitne plany wielu rządów, zarazem jednak zastanawiał się, czy pomysły nie zakończą się jedynie wzniosłymi deklaracjami, nadprodukcją niepotrzebnych dokumentów, wypełnianiem „zakurzonych archiwów”. Obawiał się, iż w ludzkim świecie wielkich planów jak zwykle przeważać będą biurokracja i indywidualne interesy, które mogą wypaczać dobre intencje „przyjaciół dobra” i „zdradzić interes uniwersalny społeczeństwa” (Frari 1840: 20). Miażdżąca jest bowiem krytyka mentalności ludzi nauki i władzy w traktacie *Della peste*, porażające są wnioski. Frari pisze: „[...] język prywatnych ambicji, niskiej zazdrości, zawiści, potrafi łatwo się maskować pod kłamliwymi pozorami gorliwości o sprawy publiczne, miłości dobra i sprawiedliwości”. Wspomina o hipokryzji, o aroganckiej, nadętej ignorancji, która narzuca się bezwstydnie, a którą należy obnażyć, ośmieszyć i odrzucić. Spotkania uczonych, lekarzy, państwowców, „mądrych i oświeconych”, ludzi dobrej woli, którzy pragną współdziałać dla dobra ludzkości powinny być pozbawione prywaty, fałszu i zazdrości (Frari 1840: 21). Nic nie może zakłócić pracy nad przygotowaniem terenu do walki z epidemiami.

Włoski pisarz przypomina, iż historia „nie zamyka się przed mędrcom” i pozwala mu czerpać ze swojej skarbnicy, ucząc go tego, co nastąpi. Apeluje zatem o przypomnienie sobie błędów wcześniejszych pokoleń, o odróżnianie prawdy od fałszu „w ciemności niepewności przeciwstawnych sobie doktryn”. Jedynie historia i doświadczenie pozwalają omijać „rafy” wzniesione przez ludzką ignorancję, bezczelną dumę oraz konflikt interesów, tak typowy dla świata ludzi (Frari 1840: 30).

Autor *Della peste* podkreśla i docenia dużą rolę Wenecjan w walce z chorobą. W średniowieczu weneckie statki przewoziły krzyżowców na Bliski Wschód i utrzymywały kontakty handlowe z Azją, szczególnie z Egiptem i Syrią. Owe okręty, powracając z bogactwami, towarami i niewolnikami, przywoziły niejednokrotnie choroby. Powołując się na źródła z epoki pisarz informuje, że między rokiem 1000 a 1400 Wenecja czterdzieści razy przeżyła epidemię dżumy, a 16 razy w samym XIII wieku (Frari 1840: 34). Wenecjanie, nie chcąc tracić cennych kontaktów i ogromnych zysków z handlu, zmobilizowali zatem wszystkie siły do walki z niewidzialnym wrogiem. Oni to wpadli na pomysł izolowania chorych i zarażonych towarów, które przywozili z dalekich krajów. Wenecja otoczona przez małe wysepki

¹² Frari propagował pomysł ustanowienia systemu służby zdrowia jednolitego we wszystkich krajach, aby zagwarantować bezpieczeństwo publiczne, interesy żeglugi i handlu, ustalić sposoby dezynfekcji towarów i osób. Potrzebna była „radykałna reforma sanitarna”. Podkreślał korzyści płynące z obostrzeń związanych z „rygorystyczną kwarantanną” (Frari 1840: 86).

zdecydowała się przeznaczyć w 1403 roku jedną z nich (Santa Maria di Nazareth) na miejsce kwarantanny dla chorych i podejrzanych o zachorowanie oraz do przechowywania towarów. To Wenecja, podkreśla autor, jako pierwsza ustanowiła we Włoszech kwarantannę i zapoczątkowała budowę lazaretów, stanowiąc wzór dla całej Europy¹³.

Badając naturę dżumy i sposoby zapobiegania wybuchowi epidemii, Frari przestrzega, iż jest to choroba zdradliwa – zdarzają się przypadki zarażenia dżumą w sposób bezobjawowy. Ponadto, dżuma ma niekiedy dłuższy okres inkubacji (nawet 15–20 dni w porównaniu do normalnego czasu inkubacji od 1 do 12 dni) (Frari 1840: 71–74). Stąd tak wielka rola kwarantanny. Zapobiegając rozsiewaniu zarazy, nie można zapominać o tym, że rzeczy, zwłaszcza ubrania czy futra, zamknięte w kufrach i szafach, gdzie brakuje „tlenu atmosferycznego”, mogą „przetrzymywać chorobę” bardzo długo i „zarażać po otwarciu, w sprzyjających okolicznościach”, roznosząc chorobę na duże odległości, nawet po latach (Frari 1840: 78)¹⁴. Dlatego za radą autora należało uznać wszystkie towary pochodzące ze Wschodu lub z miejsc podejrzanych za potencjalnie zarażone. W opinii włoskiego medyka kwestia dezynfekcji była rażąco zaniedbywana w Europie, w niektórych lazaretach przeprowadzano ją w sposób niewłaściwy, daremny i wręcz „śmieszny”. Apeluje do rządów Europy o zrewolucjonizowanie lazaretów, o ustalenie prostych i klarownych sposobów dezynfekcji, bez „nieracjonalnego i przesadnego rygoru”, który bezzasadnie „paraliżował” handel i zagrażał „dobrobytowi narodowemu” (Frari 1840: 82)¹⁵.

W lazaretach Europy panował bowiem chaos, każdy ustalał swój okres kwarantanny (od 10 do 40 dni) i swój własny sposób dezynfekcji (chlorem, powietrzem, gorącym, ziołami, eksperymentalnymi miksturami itp.). Były lazarety, w których jedynie odkładało się rzeczy na bok na dwa tygodnie i takie, gdzie stosowało się wszystkie środki naraz, dodając do tego jeszcze dezynfekcję dymem lub siarką. Bywało i tak, że towar przybywający „ze zdrowego kraju do zdrowego kraju”, ale

¹³ Frari wyjaśnia etymologię słowa lazaret – na wyspie mieścił się wcześniej klasztor i kościół Matki Bożej z Nazaretu. Początkowo owe miejsca odosobnienia nazywano Nazaretem, ale łatwiej wymawiało się lazaret i z czasem n zastępowano l – dla łatwości wymowy. A ów wenecki lazaret, pierwszy w Europie, za czasów autora upiękuszony i powiększony, wspaniale umeblowany, autor zalicza do najpiękniejszych i najwygodniejszych lazaretów Europy (Frari 1840: 36–37).

¹⁴ Autor przywołuje przypadek otwarcia klasztornego archiwum we Włoszech z czasów zarazy 4 lata po epidemii – dżuma zaatakowała ponownie i zabiła wszystkich mnichów. Pisze też o słynnym przypadku z Wrocławia – prześcierało wyjęte z kufra po 14 latach spowodowało nawrót dżumy w 1542 roku. W ciągu 22 tygodni zmarło 4900 osób i epidemia rozniosła się na cały Śląsk (Frari 1840: 78–80).

¹⁵ Krytykuje stosowaną praktykę czterdziestodniowej kwarantanny odzieży osób zadżumionych i przedmiotów handlu zamykanych w lazaretach i sprawdzanych bezsensownie dwa razy dziennie, podczas gdy zdaniem autora, w celu usunięcia źródła zakażenia, wystarczy wystawić owe rzeczy na działanie powietrza i gorącej temperatury, bądź solidnie wyprać. W ten sposób można zdezynfekować także odzież zabrudzoną krwią czy innymi wydzielinami chorych. Opisuje ową praktykę zastosowaną przez niego w lazarecie w Splicie w 1817 roku. W ciągu kilku dni zdezynfekował skutecznie w ten sposób przedmioty i odzież należące do 46 rodzin zmarłych na dżumę. Owe przedmioty zostały przekazane następnie innym osobom, z których żadna nie zaraziła się dżumą.

poprzez „kraj zarażony”, puszczano w obrót od razu, bez dezynfekcji. Autor traktatu głosi potrzebę „mądrej legislacji europejskiej” i pilnego ujednoczenia praktyk we wszystkich krajach, które ze sobą handlują (Frari 1840: 84). Przeciwny jest zarazem pomysłowi kilku autorytetów medycznych swoich czasów, które proponowały badać stopień zaraźliwości dżumy na więźniach skazanych na karę śmierci, którzy w ten sposób mieliby szansę zginąć „śmiercią chwalebną”. Włoski autor potępia moralnie pomysł owych straszliwych eksperymentów”. Pyta: „jak można mieć nadzieję, że taki pomysł zostanie dobrze przyjęty w Europie”? (Frari 1840: 85). Nie zamierza skazywać na cierpienie „nieszczęśliwych ofiar”, lecz ośmiela się wzywać „panów sędziów” do poświęcenia się nauce i dobru ludzkości, pozwalając na przeprowadzenie eksperymentów na ich własnej skórze (Frari 1840: 87).

Świat nauki powinien połączyć wspólne wysiłki na „drodze postępu”, po to, aby mogły skorzystać z tego przyszłe pokolenia. Za szczególnie pilną sprawą uważał Frari zbadanie czynnika odporności na dżumę, zauważył bowiem, iż niektórzy pacjenci nie zarażali się, pomimo przebywania pod jednym dachem z chorymi. Zastanawia się, co miało na wpływ na rozprzestrzenianie się choroby – klimat, pogoda, gorąco, światło czy może powietrze (Frari 1840: 89)¹⁶.

Na koniec autor traktatu proponuje ludzkości skuteczne rozwiązania problemu. Pierwszym krokiem powinno być natychmiastowe rozpoznanie choroby, izolacja podejrzanych i dezynfekcja (Frari 1840: 605). Istotne było wietrzenie i okadzanie pomieszczeń. Jeśli w tym samym domu zachorowało lub zmarło kilka osób, należało bez wahania obarczać winą dżumę. Także odzież i towary z zagranicy należało zawsze traktować jako podejrzane i poddawać kwarantannie. Marynarze powinni przybijać do portów ze pozytywnymi świadectwami sanitarnymi, a miasta stanowiące ogniska epidemii należało objąć kordonami sanitarnymi (Frari 1840: 610).

W przebiegu choroby włoski medyk polecał żywienie chorych rosółami na mięsie ze szczawiem lub z innymi kwaskowatymi ziołami lub warzywami. Podaje też skład sporządzanych przez siebie mikstur, za pomocą których należało dezynfekować pomieszczenia i rzeczy.

Rozterki, obawy i rady Włocha żyjącego dwieście lat temu nie straciły na aktualności. Współcześni badacze piszą: „Skoro nie dajemy rady całkowicie zapobiec epidemiom, najlepsze, co możemy zrobić, to wykrywać je jak najszybciej” (Shah 2020: 295). System jest jednak zbyt powolny, pacjenci zero nie zawsze zgłaszają się do lekarza, a medycy nie od razu dostrzegają i zgłaszają dziwne przypadki chorobowe. Są też „luki w systemie tam, gdzie nikt nie patrzy. [...] Całe ciężarówki jedzenia i armie owadów przenoszą choroby przez granice państwowe bez żadnej kontroli [...]. A odporne na działanie antybiotyków patogeny [...] wykrywane są wyłącznie przez przypadek”. W ostateczności niszczycielska siła patogenów „krąży

¹⁶ Dzisiejsi biolodzy molekularni twierdzą, że osoby, które przeżyły dżumę miały genetyczną mutację w receptorze CCR5-Δ32 w białych krwinkach (Duncan, Scott 2008: 182).

nad nami wszystkimi” (Shah 2020: 298). Jednym z rozwiązań byłby przejrzysty, globalny system reagowania i wczesnego alarmowania o pandemii (Shah 2020: 306).

Czarna śmierć była z pewnością jedną z najgroźniejszych chorób, które dotknęły ludzkość. Jednakże nie ostatnią, bowiem „te śmiertelne zakażenia pojawiają się tajemniczo znikąd, mają swój ustalony przebieg, a następnie znikają. Lecz czasami mogą powrócić. Musimy przyjąć do wiadomości niebezpieczeństwo powtórnego pojawienia się czarnej śmierci; takie zdarzenie mogłoby zniszczyć całą naszą cywilizację” (Duncan, Scott 2008: 217).

Angelo Antonio Frari miał nadzieję na znalezienie w krótkim czasie (50–60 lat) skutecznego leku na dżumę i na całkowite wyeliminowanie zarazy ze społeczeństwa. Nie wiedział nic o patogenach, o mutacjach wirusowych i bakteryjnych, o zawiłościach systemu immunologicznego człowieka, o szczepieniach. Zdziwiłaby go wiedza i oszołomiłyby cuda współczesnej medycyny. Najbardziej jednak zdumiałaby się, uświadamiając sobie, że człowiek XXI wieku nadal nie pokonał dżumy, a do tej strasznej choroby dołączyły kolejne plagi. Bez wątplenia rozgniewałaby go beztrojska, powolność działań i brak dyscypliny. Uznałby, że ludzkość wcale się nie zmieniła i że nadal jest bezbronna w obliczu epidemii.

Bibliografia

- Aberth, J. 2012. *Spektakle masowej śmierci. Plagi, zarazy, epidemie*. przeł. L. Karnas. Warszawa: Świat Książki.
- Alchon, S.A. 2003. *A pest in the land: new world epidemic in a global perspective*. New Mexico: University of New Mexico Press.
- Boccaccio, G. 1999. *Decameron*. Torino: UTET.
- Bordone, R. i G. Sergi. 2013. *Dieci secoli di Medioevo*. Torino: Einaudi.
- Cosmacini, G. 2005. *Storia della medicina e dalla sanità in Italia: dalla peste nera ai giorni nostri*. Bari: Laterza.
- Delumeau, J. 1986. *Strach w kulturze Zachodu XIV–XVIII w.*, przeł. A. Szymanowski. Warszawa: Pax.
- Duncan, C. i S. Scott. 2008. *Czarna śmierć. Epidemie w Europie od starożytności do czasów współczesnych*. przeł. A. Siennicka. Warszawa: Bellona.
- Dziubek, Z. (red.). 2012. *Choroby zakaźne i pasożytnicze*. Warszawa: PZWL Wydawnictwo Lekarskie.
- Frari, A.A. 1840. *Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria*. Venezia: Tipografia Francesco Andreola.
- Głowiński, T. i E. Kościak. (red.). 2013. *Od powietrza, głodu, ognia i wojny... Klęski elementarne na przestrzeni wieków*. Wrocław: GAJT.
- Kracik, J. 1991. *Pokonać czarną śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*. Kraków: Wydawnictwo M.
- Montanari, M. 2006. *Storia medievale*. Roma–Bari: Laterza.
- Shah, S. 2020. *Epidemia. Od dżumy przez AIDS i ebolę po COVID-19*, przeł. M. Rost. Kraków: Znak Horyzont.
- Sznajderman, M. 1994. *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*. Warszawa: Semper.
- Ujvari, S.C. 2002. *Storia delle epidemie*. Bologna: Odoya.
- Vovelle, M. 1984. *La morte e l'occidente. Dal 1300 ai nostri giorni*. Roma: Editori Laterza.

UWAGI NA TEMAT *INAUGURAL SPEECH* JOE BIDENA JAKO AKTU RETORYCZNEGO W ŚWIETLE KLASYCZNEJ TEORII RETORYKI

KRYSTYNA TUSZYŃSKA

Abstract: The article performs an analysis of 46th USA President's inaugural speech in the spirit of Neo-Aristotelian concepts. The article also contains an analysis of inaugural speech genre, matching Joe Biden's case as a hybrid, and analyses *elocutio* and the way the speaker claims the space of communication. The article also refers to Aristotle's concept of *ethos*.

Key words: display rhetoric and deliberative rhetoric, hybrid genre of rhetoric, Aristotelian *ethos*, rhetorical analysis, space of communication, inaugural speech as a spectacle

1. Inaugural speech jako spektakl going public

Mowa inauguracyjna prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki jest w analizach retorycznych gatunkiem wymagającym. Zasadnicze dwie strategie zmierzają w kierunku spojrzenia na nią bądź pragmatycznie, tzn. ze skupieniem uwagi na sposobie wystąpienia w wymiarze politycznym, bądź, wedle neoarystotelesowskich klasycznych teorii retoryki, z położeniem nacisku na wartości semantyczne i syntaktyczne, sprowadzane do treści i formy mowy¹. Spojrzenie na mowę inauguracyjną

¹ Analiza gatunków mowy prezydenckiej, jak mowa inauguracyjna czy orędzie o stanie państwa jest przedmiotem badań interdyscyplinarnych, badaczy komunikacji językowej i politologów. Anna Bendrat uważa, że poddana analizie wypowiedź należąc do dyskursu otwartego i zorganizowanego wokół konkretnej sytuacji retorycznej może generować spojrzenie pragmatyczne (mowa jako forma działania retorycznego) w przeciwieństwie do syntaktycznego (forma wypowiedzi) lub semantycznego (treść wypowiedzi), charakterystycznych dla badań literackich. Zob. Anna Bendrat, *Mowa jest złotem. Amerykański prezydent i retoryka*, Olsztyn 2016, s. 230.

w jej wymiarze politycznym charakterystyczne jest dla podejścia amerykańskiego wobec badań nad retoryką prezydenta USA, podczas gdy koncepcje neorystotelesowskie znajdują się zasadniczo w polu badań europejskich. W artykule pójść tu właśnie „klasyczną” ścieżką, koncentrując uwagę na czterech wymiarach retoryki, *inventio, dispositio, elocutio* oraz *actio*². Uznaję jednak za konieczne krótkie scharakteryzowanie *inaugural speech* jako spektaklu politycznego, ponieważ charakterystyka taka wspomaga interpretację specyfiki tejże mowy, także według podejścia neoarystotelesowskiego. Poza tym, uważam, że nawet w pracach utrzymanych w duchu klasycznej analizy retorycznej spotykamy się z brakiem zrozumienia Arystotelesowskiego terminu *ethos*, w wyniku interpretowania go jako „reputacji”, „opinii o mówcy”. Jest to błędem w świetle koncepcji triady Arystotelesa z jego *Retoryki* (1356a 1–5). Odniosę się do tych zagadnień pod koniec pierwszej części artykułu.

Politolog Samuel Kernell w książce *Going Public: New Strategies of Presidential Leadership* przedstawił transformację modelu komunikacji perswazyjnej prezydenta USA w wyniku rozwoju środków technologicznych, za których sprawą perswazja prezydencka z negocjacji w zamkniętym kręgu Kongresu przerodziła się w spektakl polityczny skierowany do mas, podporządkowany sile przekazu strony wizualnej/performatywnej³. Tym samym wypracowany został nowy model występów prezydenckich, *going public*, stanowiący „strategię, zgodnie z którą prezydent promuje sam siebie oraz swoją politykę, zabiegając o poparcie bezpośrednio u amerykańskiej opinii publicznej”⁴. Wspomagające propozycję Kernella dotyczącą spektaklu medialnego w miejsce negocjacji/ dysputy, w której należy liczyć się z natychmiastową reakcją oponenta, są badania Kennetha Burke’a nad analogią mechanizmów rządzących perswazją nacechowaną emocjonalnie do mechanizmów uwalniania się afektów w dramacie antycznym⁵. Aprobując tę strategię badań mogę dodać, że dramat starogrecki przetwarzając mit lub wykorzystując go jako „punkt zaczepienia” wkraczał nie tylko w sferę przeżyć emocjonalnych publiczności, doprowadzając do momentu *katharsis*, ale także posiadał funkcję opiniotwórczą: publiczność zwykła przyjmować społeczno-ideologiczny wyraz tragedii lub go odrzucać⁶. Kilka przy-

² Pomijam ze względów zrozumiałych (nieznajomość technik mnemonicznych Joe Bidena), dział zwany *memoria*.

³ Dla Kernella (*Going Public: New Strategies of Presidential Leadership*, Washington 2006) zasadnicza zmiana formy i jakości komunikacji prezydenta USA polegała na pominięciu Kongresu oraz oparciu opinii o jakości przywództwa na sposobie i częstotliwości występów publicznych, a nie na jakości i treści występów traktowanych jako akty retoryczne. Za A. Bendrat, op. cit., s. 182.

⁴ S. Kernell, op. cit., s. 5.

⁵ A. Bendrat powołuje się na hasło *Dramatism* opracowane przez K. Burke’a w: *International Encyclopedia of the Social Science*, New York 1968, s. 445.

⁶ W teatrze greckim tetralogie (trylogia i dramat satyrowy) były poddawane osądowi sędziów z tzw. fyli attyckich. Dziesięciu sędziów z dziesięciu fyli wydawało werdykt odnośnie trzech stających do konkursu tragicznych z ich tetralogiami.

kładów: w trylogii *Oresteia* Ajschylosa dwie pierwsze tragedie, *Agamemnon* i *Ofiarnice* wykorzystują cykl mitów trojańskich, podczas gdy ostatnia, *Eumenidy*, kluczowa dla zrozumienia przesłania Ajschylosa – pochwały dla instytucji sądowniczych demokratycznych Aten, stanowi własną wizję poety, opowiadającego się za ładem demokratycznym w miejsce krwawej wendetty (Ajschylos zwyciężył tą trylogią konkurs na Dionizjach Wielkich w 458 r. p.n.e.); w komedii Arystofanesa *Żaby* pada dewiza funkcji teatru: „czym dla dzieci szkoła, tym dla dorosłych teatr, dobra powinien nauczać”. Zatem, abstrahując od afektów generowanych przez *katharsis*, teatr rzeczywiście pełnił funkcję ideologiczną, opiniotwórczą, a tym samym wskazanie na powinowactwo dramatu i aktu perswazyjnego jest w pełni uzasadnione, jak pokazuje to termin Victora Turnera – *social drama*.

Umberto Eco szukając z kolei analogii między retoryką a ideologią, przez którą rozumie „całokształt wiedzy adresata i grupy, do której adresat należy, jego system oczekiwań psychologicznych, jego postawy myślowe, jego nabyte doświadczenia, jego zasady moralne”⁷, zauważa, że jednostka musi zdawać sobie sprawę, że będzie efektywnie komunikatywna, rozpoznawalna, gdy jej system wiedzy stanie się systemem znaków, sama zaś ideologia uspołeczniwszy się stanie się kodem, widzialnym, sprawdzalnym⁸. Nadto, co ważne w kontekście „spektaklu dla mas” zaślubiny form retorycznych z motywacjami ideologicznymi dokonują się również, jak uważa Eco⁹, w dziedzinie znaków wzrokowych. Powróć do tego spostrzeżenia Eco przy analizie obudowy artystycznej ceremoniału towarzyszącego *inaugural speech* Joe Bidena w ostatniej części artykułu.

Sięgając do rozważań Arystotelesa nad powinowactwem sztuki wygłoszenia mowy, a zatem aspektu performatywnego retoryki, do spektaklu teatralnego, należy wskazać, iż Stagiryta doskonale zdawał sobie sprawę z rangi wygłoszenia mowy, gr. *hypokrisis*, łac. *actio*, dla osiągnięcia sukcesu perswazyjnego i odsyłał w *Retoryce* zainteresowanych do kształcenia się u aktorów: „Kiedy sztuka deklamacji zostanie wykształcona, mówcy będą osiągać te same efekty, co teraz aktorzy”¹⁰. Uważał też, ze względu na pojawiające się w owych czasach próby opracowania przez sofistów technik wzruszania (1404a 15), że kunszt aktorski wymyka się naukowym badaniom. Jednak, Demostenes, największy mówca starożytnej Grecji, wedle anegdoty, pytany, jaka cześć retoryki jest najważniejsza, odpowiadał *hypokrisis*, a indagowany o drugą w kolei, ponawiał odpowiedź – *hypokrisis*, podobnie jak pytany o trzecią najważniejszą cześć sztuki retorycznej¹¹.

⁷ U. Eco, *Struktura nieobecna*, przeł. A. Weisberg, P. Bravo, Warszawa 1996, s. 109.

⁸ Idem, s. 110.

⁹ Idem, s. 111.

¹⁰ Arystoteles, *Retoryka*, 1404a 10, przekład (ten i kolejne) wg: Arystoteles, *Retoryka. Poetyka*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył H. Podbielski, Warszawa 1988.

¹¹ Zob. też artykuł: K. Tuszyńska-Maciejewska, *Arystotelesowskie wskazówki dla aktorów, czyli o przenikaniu się sztuk*, „Meander” 5/6, 2002.

Tych kilka dość luźnych uwag ma na celu zwrócenie uwagi, iż neoarystotelesowska interpretacja występu publicznego nie jest bynajmniej aż tak daleka od rozpatrywania mowy inauguracyjnej prezydenta Stanów Zjednoczonych jako spektaklu, w którym prezydent obejmujący władzę staje się protagonistą teatru dla mas, a sam spektakl nośnikiem ideologii.

Odniosę się też do nieporozumień, jakie narosły wokół interpretacji pojęcia *ethos* u Arystotelesa. Nawet w uznanych tekstach analizujących wystąpienia prezydentów Stanów Zjednoczonych¹², krytycznie nastawionych do analiz retorycznych jako pozwalających zrozumieć dyskurs polityczny, pojawia się oddanie *ethosu* Arystotelesa przez termin „reputacja”. Nic bardziej mylnego. Grecki rzeczownik *ethos* przechodził rzeczywiście długą drogę określania zakresu semantycznego, wychodząc od znaczenia „procesu powolnego przyzwyczajania się”¹³, a przymiotnik *etheios* wyrażał u Homera zażyłość między ludźmi, płynącą ze wspólnego obcowania. Czasownik *ethidzo* w znaczeniu „przyzwyczajam” potwierdzony jest u Platona w *Prawach* (792a), u Arystotelesa w *Etyce Nikomachejskiej* (1103a 17), *Polityce* (1339a 21). Dla ścisłości należy zaznaczyć, iż *ethos* ma dwa zakresy semantyczne: moralny i stylistyczny, przy czym ten ostatni dotyczy *leksis ethike*, czyli „stylu etycznego”, który powinien uwzględnić stosowność (*prepon*) i ujawnić postanowienie, intencję mówcy (*proairesis*). Turasiewicz stoi na stanowisku, że „postanowienie” nie jest identyczne z „przekonaniem”. Mówca wypracowując swój *ethos* w mowie dokonuje pewnych wyborów argumentacyjnych i stylistycznych, które dopiero generują w trakcie wystąpienia „charakter” mówcy. W tej słusznej interpretacji greckiego pojęcia Turasiewicz powołuje się na wybitną pracę W.F.R. Hardie’go *Aristotle’s Ethical Theory*, Oxford 1968 (s. 165), w której uczony pisze: „Choice is an indication of character but opinion is not”. Postanowienie (*proairesis*), które jest ściśle związane z dzielnością etyczną, stanowi lepszy sprawdzian wartości etycznej człowieka i jego charakteru niż jego czyny¹⁴. Pojęcie *ethos* w *Retoryce* Arystoteles wiąże ze sferą myślenia i intelektu (*dianoia*)¹⁵. W triadzie Arystotelesa *ethos* (obok *pathos*) ma wagę retorycznego środka przekonywania, należącego do „sztuki jako takiej”, co oznacza, że musi być wypracowany przez mówcę, a nie mu dany *a priori*, co sugerować mogłyby pojęcia „reputacja”, „opinia o mówcy” pojawiające się we współczesnych opracowaniach. *Ethos* należy do kategorii *entechnoi pisteis* (1356a 2), chociaż obok istnieją *atechnoi pisteis*, czyli środki wykorzystywane w perswazji, ale

¹² Mam na myśli esej Richarda A. Joslyna *Keeping Politics in the Study of Political Discourse*, omawiany przez A. Bendrat w jej książce (m.in. s. 255). Fragment zdania: „Czy ocena elokwencji prezydenta na podstawie jego reputacji, a nie reakcji audytorium jest miarodajna?”

¹³ Romuald Turasiewicz, *Od ethosu do ethopoi. Studia z antycznej terminologii krytyczno-literackiej u Dionizjusza z Halikarnasu*, Zeszyty Naukowe UJ, CCCII, Prace historyczno-literackie, Kraków 1975, s. 17.

¹⁴ Idem, s. 30.

¹⁵ Podobnie Arystoteles rozumuje w *Poetyce*: *ethos* i *dianoia* pojawiają się w znaczeniu właściwości działających osób i razem determinują charakter ich postępowania.

nienależące do sztuki. Turasiewicz zdecydowanie stoi na tym stanowisku, kiedy pisze: „Mówca musi wywołać korzystne wrażenie przez swoją mowę, a nie dzięki dobrej opinii o swym charakterze, uprzednio już przyjętej przez ogół”¹⁶. Dobitnie tę różnicę podkreślają także późniejsi retorzy, idący śladem koncepcji Arystotelesa. Warto przytoczyć wyjaśnienie anonimowego retora *Techne rhetorike* (Anonymus Graeveni):

„Prostymi (*atechnoi*) są nazywane te środki dowodzenia, przy których nie ma potrzeby przygotowania ze strony mówcy, a które nawet człowiek nie posiadający wykształcenia retorycznego potrafi wynaleźć. Przy prostych środkach dowodzenia zadaniem mówcy jest rzeczom dla niego korzystnym nadać jak największe znaczenie, te zaś, które są niekorzystne umniejszyć i przedstawić jako zgoła nie zasługujące na wiarę”¹⁷.

Podobnie rzecz przedstawia się u późniejszego retora Minukianos¹⁸, który uważa, że proste środki (*atechnoi*) nie wymagają żadnej sztuki od mówcy, chyba tylko tej, że trzeba je umieć zastosować w odpowiednim momencie. Natomiast, zdaniem Minukianos, „sztuczne” środki (*entechnoi*), jak *ethos*, wymagają inwencji i ekonomii w połączeniu ze sztuką.

Słusznym zatem staje się postawienie pytania, skąd owo mylne rozumienie pojęcia *ethos*? Nasuwa mi się jedno wytłumaczenie, a mianowicie, że źródło błędnego interpretowania koncepcji i terminologii Arystotelesa leży w przyjęciu za podobną, bądź identyczną koncepcję Izokratesa, znanego nauczyciela retoryki, proponującego retoryczny model wykształcenia, który na wieki utrwalił się w Europie, wypierając model filozoficzny, proponowany przez Platona w Akademii. Dla Izokratesa *ethos* mówcy był równoznaczny z *doksa tou legontos*, czyli opinią o mówcy, dobrą sławą, towarzyszącą mu, gdy podejmuje się przemawiać w sprawach ważnych, interesujących ogół i pożytecznych¹⁹. Tymczasem koncepcja Arystotelesa jest wymierzona przeciw Izokratejskiej:

„Isocrates is most highly spoken of in the *Phaedrus*, but his relations to Aristotle were, according to ancient authorities, the reverse of friendly. The chief reason for this seems to have been that Aristotle had started a school of Rhetoric, which threatened to endanger the popularity of that of his older rival. [...] Further, Aristotle had attacked Isocrates, either in the *Gryllus* or the treatise on the different „Arts” of rhetoric, which called forth a lengthy replay from Cephisodorus, one of the pupils of Isocrates, in which various theories of Aristotle were criticized, and the philosopher himself stigmatized as a drunkard and a gourmandizer”²⁰.

¹⁶ R. Turasiewicz, op. cit., s. 33.

¹⁷ *Rhetores Graeci*, I, s. 378, 145 ed. Spengel-Hammer. Przekład R. Turasiewicz, op. cit., s. 33 przypis 21.

¹⁸ *Rhetores Graeci* I, s. 340, 1, ed. Spengel-Hammer.

¹⁹ Zob. Pierre Hadot, *Arts liberaux et philosophie dans la pensie antique*, Paris 1984, s. 16.

²⁰ Aristotle, *The Art of Rhetoric*, with an English translation by John Henry Freese, Cambridge 1975, s. xxvii–xxxviii (introduction).

Niemale znaczenie w błędnej interpretacji arystotelesowskiego *ethos* ma również ubożyzna języka łacińskiego, na którą narzeka Kwintylijan nie potrafiąc precyzyjnie oddać *ethosu* Arystotelesa w *Institutio oratoria: Cuius nomine caret sermo Romanus* (VI, 2,8), Cyceron zaś wielokrotnie sięga po prostu po terminy greckie, nie znajdując odpowiednika w rodzimej łacinie.

Podsumowując zatem, arystotelesowski *ethos* jest prawdziwym *crux philologorum*, a niewczytanie się w grecki oryginał *Retoryki* Arystotelesa prowadzi do tłumaczenia i interpretowania *ethosu* jako „reputacji”, „opinii” towarzyszących publicznym wystąpieniom, w tym też wystąpieniom prezydentów USA. Zagadnienie jest ważne z punktu widzenia traktowania *inaugural speech* jako spektaklu dla publiczności, zarówno zgromadzonej na uroczystości przed Kapitołem, jak też śledzącej wydarzenie w telewizji czy Internecie. Mowa inauguracyjna należy do bardzo trudnych mów, ponieważ prezydent obejmujący urząd zmienia swój wizerunek w trakcie mowy z wizerunku znanego Amerykanom w kampanii wyborczej, której język wystąpienia jest bardziej dobitny i nastawiony na pokazanie różnic swojej wizji Ameryki wobec tejże wizji kontrkandydata na urząd prezydencki, na wizerunek „prezydenta wszystkich Amerykanów”. Jak słusznie zauważa A. Bendrat, prezydent wykorzystuje narzędzia spektaklu do projekcji jak najbardziej uniwersalnego wizerunku²¹. Znaczy to ni mniej ni więcej, że prezydent w trakcie mowy inauguracyjnej buduje swój nowy/inny wizerunek, wykazując się życzliwością, zdrowym rozsądkiem²², a tym samym starając się pozyskać w czasie wystąpienia tych obywateli, którzy oddali głos na jego przeciwnika. Nie ma zatem wątpliwości, że w trakcie *inaugural speech* buduje swój *ethos*, a nie przystępuje do wygłoszenia mowy z pewną reputacją.

2. *Inaugural speech* w świetle sporu o gatunek retoryczny

Badacze retoryki prezydentów amerykańskich prowadzą spór na temat gatunków retorycznych prezydenckich wystąpień, podążając dwoma torami: politologiczno-retorycznym, w którym największe osiągnięcia należą do Karlyn Kohrs Campbell i Kathleen Jamieson²³ oraz torem kwestionującym zasadność teorii gatunków w badaniach nad retoryką prezydencką. Bendrat podaje przykład znawcy politologicznej koncepcji prezydentury retorycznej, Arthura Schlesingera²⁴, który uważa za bezcelowe badanie mowy inauguracyjnej, ponieważ stanowi ona formę podrzędną, rzadko będąc źródłem inspirujących refleksji, pełną frazesów, pompacyjnej retory-

²¹ A. Bendrat, op. cit. s. 221.

²² Arystoteles wymienia trzy zalety dobrego mówcy: *phronesis, arete, eunoia* (1378a 5).

²³ Mam na myśli ich książkę *Presidents Creating Presidency: Deeds Done in Words*, Chicago 2008.

²⁴ Książka *The Chief Executive: Inaugural Address of the President of United States from George Washington to Lyndon B. Johnson*, New York 1965.

ki, obsesyjnie związanej z rytuałem przejścia władzy. Bendrat przybliży koncepcję badaczek Campbell i Jamieson, wyliczając wyznaczniki gatunkowe mowy inauguracyjnej²⁵, którą badaczki zaliczają do retoryki epideiktycznej, czyli okolicznościowej, a tej źródeł należy szukać w czasach I sofistyki greckiej (V i IV w. p.n.e.). Teoria gatunkowa jako metoda nadań nad retoryką prezydencką jest krytykowana też przez wspomnianego już politologa Richarda A. Joslyna, zdaniem którego analizy retoryczne nie są odpowiedzią na procesy polityczne, w szczególności dyskurs polityczny²⁶. Jego wątpliwości dotyczą również nie zawsze symetrycznie występujących w mowach inauguracyjnych elementów, na których Campbell i Jamieson budują swoją teorię, takich jak zjednoczenie narodu, wspólne wartości, filozofia polityczna i legitymizacja władzy. Po drugie, jego zdaniem, pojedyncze cechy preferowanej przez badaczki w analizie *inaugural speech* retoryki epideiktycznej pojawiają się też w innego typu wystąpieniach prezydenckich, jak orędzie o stanie państwa czy niektóre mowy w trakcie kampanii. Można uznać, że dla Joslyna kryteria przyjęte przez Campbell i Jamieson nie są wystarczająco ostre.

Spór o gatunek prowokuje do przyjrzenia się mowie inauguracyjnej prezydenta Stanów Zjednoczonych w świetle koncepcji neoarystotelesowskich. Chcę poszerzyć nieco perspektywę spojrzenia na retorykę grecką okresu ateńskiego oświecenia i zarysować punkty styeczne między współczesnym gatunkiem a starożytnością, jak również nieco zmodernizować teorię Campbell i Jamieson pod kątem przynależności gatunkowej *inaugural speech*, wprowadzając pojęcie „gatunku hybrydycznego” w tym jednym konkretnym przypadku, mowy inauguracyjnej Bidena.

W dniu 20 stycznia 2021 roku Joseph Biden Jr. został zaprzysiężony na 46. Prezydenta USA. Inauguracja nowego prezydenta jest dla obywateli Ameryki „mszą koronacyjną demokracji”²⁷, której towarzyszy drobiazgowy ceremoniał, co sugeruje, że mowa inauguracyjna prezydenta plasuje się wśród tzw. mów okolicznościowych (*genos epideiktikon*) Tym też tropem poszły Campbell i Jamieson zaliczając *inaugural speech* do retoryki epideiktycznej, mając na uwadze bezpośredni związek mowy z uroczystą okazją, w której przeszłość i przyszłość łączą się w teraźniejszej kontemplacji, zachętę do refleksji nad tradycyjnymi wartościami, ozdobny stylistycznie język, „kumulację efektu” poprzez podkreślenie tego, co ogólnie wiadome i powszechnie uznane, opiewanie zasad nowej administracji²⁸.

Odniosę się najpierw do podobnych gatunków retorycznych w starożytności greckiej, pod względem połączenia elementów retoryki epideiktycznej z nakreśleniem projekcji polityki zewnętrznej i wewnętrznej, potem zaś do „kumulacji efektu”

²⁵ A. Bendrat, op. cit., s. 241–266.

²⁶ Eadem, s. 255.

²⁷ Określenie użyte przez polskiego dziennikarza komentującego uroczystość zaprzysiężenia, Piotra Kraśko.

²⁸ Dla szerszego spojrzenia na podziały dokonywane przez autorki w zakresie gatunków retoryki wg klasyfikacji Arystotelesa zob. A. Bendrat, op. cit., s. 231–266.

i „zasad nowej administracji” w świetle sytuacji, w jakiej Joe Biden wygłaszał mowę inauguracyjną.

W rodzaju okolicznościowym (epideiktycznym, tzn. pokazowym²⁹) niejako na widok publiczny wystawiony zostaje zarówno talent retoryczny mówcy, co jakoś podejmowanego przez niego tematu. Osądowi słuchacza podlega nie tylko stopień umiejętności performatywnych osoby wygłaszającej przemowę, ale również pobudki, jakie kierują mówcą w podjęciu i opracowaniu tematu, tym samym osądowi podlega postawa etyczna mówcy, jego *ethos*, podniesiony przez Arystotelesa do rangi retorycznych środków przekonywania. Mowa okolicznościowa staje się w świetle wywodu Arystotelesa „papierkiem lakmusowym” *ethosu* mówcy, o czym była już mowa.

Arystoteles wskazuje również na sposobność wykorzystania przez mówcę w rodzaju okolicznościowym topiki mowy doradczej/politycznej (1368a 1–10), ponieważ wyrażając dany sąd aksjologiczny w mowie okolicznościowej przez zmianę kształtu formy językowej doradzamy słuchaczom lub odradzamy działania i zachowania:

„Kiedy więc chcesz kogoś pochwalić, zastanów się, jakiej mógłbyś udzielić mu rady, i odwrotnie, jeśli chcesz mu udzielić jakiejś rady, zastanów się, za co mógłbyś ją pochwalić. Forma językowa musi oczywiście otrzymać inny kształt [...]”.

Już starożytni teoretycy wymowy dostrzegli możliwości połączenia w jednym, hybrydycznym, gatunku mowy okolicznościowej z mową polityczną. Izokrates stał na stanowisku, iż w mowie epideiktycznej mówca ma prawo do czerpania hojną ręką z arsenału ozdobności retorycznej, określonej później łacińskim terminem *ornatus*. Ten sam Izokrates w znacznej części swojej bogatej spuścizny retorycznej posługiwał się hybrydycznym gatunkiem retoryki, łączącym walory epideiktyczne z przesłaniem politycznym³⁰. Ideał sztuki bliżej Izokratesowi streścił celnie M. Korolko:

„Tylko prawda zawarta w słowie i jego waga moralna przesądza o sile i skuteczności argumentacji, zaś szata zewnętrzna jest jedynie pożądanym i zawsze funkcjonalnym środkiem pomocniczym”³¹.

²⁹ Stosuję termin „pokazowy” za sugestią Jerzego Ziomka (*Retoryka opisowa*, Ossolineum, Wrocław 1990, s. 31), iż polski przymiotnik „popisowy” nie oddaje w pełni greckiego przymiotnika *epideiktikon*, w którego rdzeniu słownym zawarte jest „wystawianie na widok publiczny”, „stawianie przed oczyma”. Retoryka epideiktyczna skupiała się, wg Arystotelesa, na pochwalę lub naganie, ale już sofisci greccy z tzw. pierwszej sofistyki (V–IV w. p.n.e.) nadali rodzajowi epideiktycznemu szersze pole *self-presentation*, kładąc nacisk właśnie na widowiskowość mowy, ubierali się w purpurowe szaty rapsoda, co należy odebrać jako zabieganie w świadomości publicznej o uznanie pozycji podobnej do tej, jaką w epoce kultury oralnej pełnił poeta i rapsod, czyli pozycji wychowawcy i lidera w pouczeniu etycznym. Zob. G.B. Kerferd, *The Sophistic Movement*, Cambridge 1984, s. 28–29.

³⁰ Zob. Stephen Usher, *Greek Oratory. Tradition and Originality*, Oxford 1999, s. 299.

³¹ Korolko Mirosław (1990), *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa, s. 173.

Długie, bo liczące 98 lat życie, Izokrates poświęcił jednej idei – zjednoczenia wszystkich Greków pod silnym berłem zdolnego przywódcy w wyprawie przeciw odwiecznemu wrogowi – Persji. W zasadzie uprawiał publicystykę polityczną, kładąc przy tym nacisk na kulturę wymowy i wyposażenie stylistyczne, tekstu. Był przy tym świadom konieczności podążania z duchem czasu, pisząc w mowie *Euagoras* (7) słowa:

„Postęp w zakresie sztuk i innych rzeczy dokonuje się nie za sprawą ludzi przywiązanych do tradycji, lecz tych, którzy ulepszają to, co jest i zawsze mają odwagę zmienić to, co nie jest dobre”³²

oraz w *Panegiryku* (10):

„Sądzę, że największy postęp tak i innych sztuk, co kultury słowa można osiągnąć wówczas, gdy nie tylko podziwia się i czcią otacza te osoby, które położyły podwaliny pod ich rozwój, ale także tych, którzy najlepiej w obu tych dziedzinach się realizują”³³

Połączenie w jednym hybrydycznym gatunku rodzaju epideiktycznego i politycznego, przed innowacyjnym pomysłem Izokratesa, było praktykowane w postaci gatunku *epitaphios logos*, mowy pogrzebowej nad marami żołnierzy poległych w walce za demokratyczne Ateny. Mowa należała do mów okolicznościowych, wygłaszana była w trakcie uroczystej państwowej ceremonii, pochówku we wspólnym grobie wszystkich wojowników, których bohaterstwo i poświęcenie dla demokratycznej ojczyzny chwalone było *in corpore*, przez mówcę, Ateńczyka, o nieskazitelnej opinii moralnej i zdolnościach oratorskich. Zwyczaj sięgał okresu wojen perskich, w których Ateńczycy w bardzo wysokim stopniu wzięli na swe barki obronę całej Hellady. *Epitaphios logos* był gatunkiem rdzennie attyckim, nieuprawianym nigdzie poza demokratycznymi Atenami, uważany jest za najbardziej skostniały formalnie gatunek starożytnej retoryki, ściśle powiązany z drobiazgowym ceremoniałem³⁴. Ze względu na sytuację mówca nie tylko słał męstwo tych, którzy oddali życie za ojczyznę, ale przedstawiał ciąg przykładów mitologicznych i wydarzeń historycznych poprzedzających akt bohaterstwa poległych żołnierzy, i równocześnie chwalił ustrój demokratyczny jako ten, który zdolny jest wydać synów przedkładających obronę ojczyzny i sławę jej towarzyszącą nad własne życie. Chwaląc dumną przeszłość Aten i tych, którzy położyli podwaliny pod demokrację, mówca chwalił zalety ustroju demokratycznego, a kończył zbiorową pochwałą aktu-

³² Przekład Krystyny Tuszyńskiej [w:] *Oratorstwo i retoryka grecka z wyborem tekstów źródłowych. Od oralnej kultury retorycznej Homera do konceptualizacji retoryki przez Arystotelesa*, Poznań 2016, s. 117.

³³ Ibidem.

³⁴ Celną, acz skondensowaną charakterystykę gatunku, dał George Kennedy w: *The Art Persuasion in Greece*, Princeton, New Jersey, 1963; obszernie gatunek opracowała Nicole Loraux, *The Invention of Athens. The Funeral Oration in the Classical City*, trans. A. Sheridan, New York 2006.

alnie poległych żołnierzy, udzielając też rad przywódcom demokratycznego państwa, w jaki sposób otoczyć opieką starych rodziców i jakich dołożyć starań, aby młodociani synowie poległych poszli w ślady poświęcenia ich ojców. Kumulacja efektu jest tu oczywista, podobnie jak hołd składany demokracji.

W *Wojnie peloponeskiej* Tukidydesa przywódca demokracji, Perykles, wygłaszając *epitaphios logos* akcentuje niezwykłą pozycję Aten w świecie greckim:

„Państwo nasze pozostawiamy otwarte dla wszystkich; nie zdarza się, żebyśmy wydalali cudzoziemców i nie pozwalali komuś uczyć się u nas. [...] Państwo nasze jest godne podziwu i pod innymi względami. [...] Jesteśmy jedynym narodem, który jednostkę nieinteresującą się życiem państwa uważa nie za bierną, ale za nieużyteczną³⁵. Zawsze sami oceniamy wypadki i staramy się wyrobić sobie trafny sąd: nie stoimy na stanowisku, że słowa szkodzą czynom, lecz że najpierw trzeba dać się pouczyć słowom, zanim się do czynów przystąpi. [...] Krótko mówiąc, twierdzę, że państwo nasze jako całość jest szkołą wychowania Hellady [...] i każda jednostka może z największą swobodą przystosować się u nas do najróżniejszych form życia i stać się przez to samodzielnym człowiekiem. [...] Potęgą naszego państwa, poświadczona przez tyle wspaniałych dowodów, podziw będzie budzić u współczesnych i potomnych”³⁶.

i następnie dodaje kilka zdań o poległych żołnierzach:

„W obronie takiego państwa polegli odważnie ci oto żołnierze, nie chcąc go stracić, w jego obronie także wszyscy pozostali przy życiu muszą być gotowi do cierpień. [...] Tym, którzy ocalili należy życzyć, aby nie mniejszą mieli odwagę wobec nieprzyjaciela. Niech nie myślą o długich mowach pochwalnych, w których porusza się sprawy dobrze wszystkim znane, [...] ale niech pokochają państwo i pamiętają, że stworzyli je ludzie śmiały, obowiązkowi i ożywieni poczuciem honoru, którzy w razie niepowodzenia nie pozabawiali państwa swych usług i męstwa, lecz najcenniejszą ofiarę składali mu w ofierze”³⁷.

Ostatnie przytoczone słowa można by odnieść niemal do „Ojców Założycieli” z gatunku *inaugural speech*.

Te dwa wybrane przykłady są świadectwem, że już w greckiej starożytności istniał gatunek, który łączył cechy mowy epideiktycznej, ze względu na doniosłą okoliczność i artystyczne wyposażenie tekstu, z mową o charakterze politycznym, której celem było podtrzymanie męznego ducha wśród obywateli, skłonienie ich do ofiar dla wspólnego dobra i wskazanie, że nie ma większej wartości niż wspólnota w duchu demokracji.

Mowa inauguracyjna Joe Bidena miała miejsce w szczególnych okolicznościach, które wytyczyła pandemia COVID 19. Wstępujący na urząd prezydent wy-

³⁵ Nasuwa się skojarzenie ze słowami Johna F. Kennedy’ego z jego mowy inauguracyjnej: „Nie pytaj, co kraj może zrobić dla ciebie, zapytaj, co ty możesz zrobić dla kraju”.

³⁶ Tukidydes, op. cit., s. 108–110 (par. 39–41).

³⁷ Idem, s. 112, par. 43.

rażnie zaznacza, że do tej pory pandemia zabrała ze sobą więcej ofiar niż II wojna światowa, przypominając Amerykanom, iż ta pochłonęła ponad 400 tys. istnień amerykańskich obywateli, szerząca się pandemia – więcej. Stąd okoliczności mowy inauguracyjnej Bidena są ekstraordynaryjne: to niemal mowa wygłaszana w trakcie wojny z niewidzialnym wrogiem. Szczególnym elementem tej mowy jest wezwanie nowego prezydenta do cichej, indywidualnej modlitwy za bliskich, którzy padli ofiarą pandemii. Wniosło to do publicznej uroczystości pożądanym elementem intymności: w taki sposób każda uczestnicząca w ceremonii osoba, jak też Amerykanie śledzący jej przebieg w Internecie czy telewizji, których liczbę szacuje się na 40 mln, przeżywała indywidualnie, osobiście, bolesny moment w życiu narodu. Ból połączył się z nadzieją, bo kwestia walki z pandemią jako obecnie najistotniejszym zagrożeniem była motywem przewijającym się przez mowę Bidena. Z powodu pandemii przestrzeń komunikacyjna uległa zdecydowanej przemianie: na National Mall stanęło 200 tys. amerykańskich flag, w miejsce zazwyczaj gromadzących się obywateli, liczbę uczestniczących w ceremonii osób ograniczono do tysiąca, łącznie z gośćmi w osobach były prezydentów i byłych pierwszych dam: Georga Busha i Laury Bush, Billa Clintona i Hilary Clinton, Baracka Obamy i Michelle Obamy. Uroczystości strzegło 25 tysięcy żołnierzy, co było wynikiem krwawych zamieszek spowodowanych atakiem zwolenników Donalda Trumpa na Kapitol w dniu 6 stycznia, dwa tygodnie przed uroczystością zaprzysiężenia Bidena. Mieszkańcy Waszyngtonu, pytani przez reporterów zagranicznych o odczucia, odpowiadali, że opustoszałe ulice i cisza sprawiały wrażenie wyludnionego, niczym po jakimś kataklizmie, miasta.

Drugim elementem wyróżniającym sytuację występu Joe Bidena wśród innych wystąpień prezydentów obejmujących najwyższy urząd w USA, były rozpalone emocje na tle konfliktów rasowych po śmierci Georga Floyda. Spory na tle rasowym od zawsze towarzyszyły obywatelom amerykańskim, ale tym razem konflikt zaostrzył się do tego stopnia, że przestał być sprawą wewnętrzną Ameryki, a stał się zarzewiem wystąpień antyrasistowskich na całym świecie, zaś zamordowany Floyd symbolem nierówności społecznych w USA.

Trzecią niezwykłą okolicznością dla wygłoszenia mowy inauguracyjnej Bidena była nieobecność na uroczystości ustępującego Donalda Trumpa, który jako pierwszy od 150 lat³⁸ odmówił obecności na zaprzysiężeniu swojego następcy. Odlot Trumpa helikopterem sprzed Białego Domu, kilka godzin przed ceremonią zaprzysiężenia Bidena, okazał się jednak paradoksalnie, walorem pomocnym: ten, który odmieniał zaimek „ja” przez wszystkie przypadki, który nieustannie dzielił społeczeństwo, który wprowadził pojęcie „faktów alternatywnych” swoją nieobecnością uwolnił przestrzeń komunikacyjną, pozostawiając ją w całości swemu następcy.

³⁸ Wcześniej miało to miejsce w 1869 r. W miejsce Trumpa pojawił się na uroczystości wiceprezydent, Mike Pence.

Gdyby pójść tropem „przewrotu kopernikańskiego” Kanta, reprezentowanego potem przez przedstawiciela neokantowskiej szkoły marburskiej, Ernsta Cassirera³⁹, należałoby uznać, że 46 Prezydent USA nie tyle wkroczył do gotowego świata przedmiotowego, ile starał się poprzez instrument, jakim jest wypowiedź językowa, pozyskać i zbudować świat przedmiotowy. Zbudował go w warunkach wojennych, stąd mowa inauguracyjna Bidena stanowi w moich oczach gatunek hybrydyczny, łączący retorykę epideiktyczną, z towarzyszącym jej artystycznym wyposażeniem tekstu, z mową polityczną, skierowaną do rozdartego narodu, który toczy wojnę z pandemią, rasizmem i jest podzielony przez wrogą demokracji retorykę nieobecnego już Trumpa.

3. Analiza retoryczna mowy inauguracyjnej Bidena

Mówca musi zmierzyć się z trzema podstawowymi etapami przygotowania wystąpienia, tj. z *inventio*, *dispositio* i *elocutio*. Dopełniają ich *memoria* oraz *actio*. Pod łacińskim pojęciem *inventio*, kryje się polski termin „wynalezienie”. Mówca musi mieć pomysł na mowę, wiedzieć, jak podejść do tematu. Wynaleziony materiał rozkłada proporcjonalnie do wagi i tematu w części *dispositio*, będącej odpowiednikiem polskiej „dystrybucji materiału retorycznego”. Każda mowa ma przynajmniej cztery części: wstęp, opowiadanie, argumentację i zakończenie. Zadaniem mówcy jest wyważenie, która część zebranego przez niego materiału i w jakiej objętości powinna znaleźć się w konkretnej części. Trzecią częścią postępowania retorycznego jest *elocutio*, czyli wyposażenie werbalne wynalezionego i rozdysponowanego materiału. Pod zlatynizowanym polskim terminem „elokucja” kryje się „styl”.

Co do niewerbalnych środków perswazji, należy odnotować, że Biden posługuje się w sposób bardzo umiarkowany mimiką twarzy i gestykulacją jako środkami ekspresji, co może być zarówno wynikiem wieku⁴⁰, jak też osobowości samego prezydenta. Również obejmowanie tak znaczącego urzędu w Stanach Zjednoczonych wymagało pewnej powściągliwości i godności, czego dowiódł spokojnym i rzeczowym tonem wypowiedzi i psychologicznym rozłożeniem pauz oraz dyskretnym stosowaniem akcentów.

Pomysł na mowę, czyli inwencja retoryczna, polegał na zaakcentowaniu zaimka liczby mnogiej – „my” w przeciwieństwie do używanego przez jego poprzednika zaimka „ja”. Było to świadome odwrócenie się od retoryki Trumpa, współbrzmiące z akcentem tolerancji religijnej, jaka pojawiła się w obudowie mowy przez wprowa-

³⁹ Ernst Cassirer (1874–1945) neokantysta, identyfikujący się ze szkołą marburską. W języku polskim dostępny przez *Symbol i język*, wybór i tłumaczenie Bolesław Andrzejewski, Poznań 2004.

⁴⁰ Obserwatorom występów publicznych Bidena podczas kampanii wyborczej z pewnością nie umknął fakt, że Biden zawsze wybiegał drobnymi krokami na scenę, jakby celowo akcentując wigor ciała.

dzenie dwóch wstąpień przedstawicieli Kościoła w jego różnorodności i jedności chrześcijańskiej zarazem, o czym powiem w ostatniej części artykułu. Do zaimka „my” dodał Biden dwa pojęcia „jedność” i „demokracja”. Tę ostatnią lapidarnie i celnie scharakteryzował jako „cenną i kruchą”. Są to doskonale dobrane epitety, budzą bowiem skojarzenia z koniecznością strzeżenia, pielęgnacji i szczególnej troski.

W kwestii dyspozycji materiału należy zaznaczyć, iż w mowie okolicznościowej, według Arystotelesa⁴¹, część narracyjna zespala się z częścią argumentacyjną. W mowie zaś politycznej części narracyjnej w zasadzie brakuje lub jest ona znikoma, bo oczywista:

„Niemał każdy człowiek dążąc do spełnienia własnego celu, a ogół ludzi do spełnienia wspólnego, jedne rzeczy wybiera, innych unika. Celem tym, ogólnie mówiąc jest szczęście i to wszystko, co się na nie składa”⁴².

Zatem, uznając hybrydyczny charakter mowy inauguracyjnej Bidena, uważam, że nakreślenie zasadniczych celów etycznych i politycznych przez mówcę spełniło wymóg połączenia części narracyjnej z argumentacyjną, omówione natomiast okoliczności wygenerowały mocne przesłanie o charakterze społeczno-politycznym.

Przemówienie rozpoczął Biden ze skromnością, oświadczając, iż dzień jego zaprzysiężenia nie jest „jego triumfem, lecz triumfem demokracji”. Jest to zręczne *captatio benevolentiae*, pozyskanie życzliwości audytorium, przez pokazanie wspólnych celów i zadań, jakie stoją przed narodem, którego – jak ujął to mówca „wola została wysłuchana”. We wstępie znalazło się też podziękowanie dla wszystkich jego poprzedników, którzy kroczyli drogą demokracji. W ten sposób nowy prezydent stawia siebie w chlubnym szeregu innych, demokratycznych prezydentów USA, ale równocześnie bierze na swe ramiona ciężar przynajmniej dorównania poprzednikom. Jest jednak pełen optymizmu, bo doszła do głosu „odporność konstytucji i siła narodu”. Biden swoim wstępem daje do zrozumienia, że czuje się poniekąd namaszczony przez naród do wypełnienia trudnej życiowej misji, wierząc w jej powodzenie.

Utrzymanie wstępu w tonie optymizmu i jedności narodu należy uznać za udane. Mówca staje w szeregu nie tylko z wielkimi poprzednikami, ale przez zaimek „my” utożsamia się z całym narodem, w chwili obecnej zatrzwożonym i podzielonym, ale pod jego opieką zdolnym do przezwyciężenia trudności i wygrania wojny z pandemią.

Po wstępie mówca przystępuje do działania. Składa zapowiedź działania w czterech kwestiach: walki z pandemią i wywołanym przez nią kryzysem gospodarczym,

⁴¹ Arystoteles (1376b) pisze: „Pochwała jest rodzajem mowy, która uwypukla wielkość dzielności etycznej. Przedstawione czyny muszą być więc tego potwierdzeniem. [...] Okoliczności natomiast służą uwierzytelnieniu”.

⁴² *Idem*, 1360b 5.

usłyszenia „zewu od planety”, to znaczy wprowadzaniu zielonego ładu, walki z ekstremizmem międzynarodowym, rozładowania konfliktów na tle rasowym.

Biden zdaje sobie sprawę nie tylko z wielkości wyzwania, z którym zapowiada się zmierzyć, ale także z potrzebą jedności całego narodu dla realizacji celów. Przyjmuje zatem wobec wyzwania stanowisko pokory: „Jedność dzisiaj może brzmieć jak fantazja głupca, ale to ciągła walka między ideałem a brutalną rzeczywistością”. Słowa te wybrzmiewają jak słowa realisty, a nie naiwnego idealisty. Realisty świadomego ogromu wyzwania i mobilizującego cały naród do współpracy. Jedność określa Biden „rzeczą najbardziej ulotną w demokracji”. W tej części przemówienia nowy prezydent używa figury zwanej *fictio personae*⁴³, a dokładnie prozopopei, przez przytoczenie historycznych słów Abrahama Lincolna z 1863 r., z Proklamacji Emancypacji, znoszącej niewolnictwo: „Cała moja dusza jest w jedności”. Wprowadzenie postaci nieżyjącej, lecz cieszącej się autorytetem, nobilituje mowę w oczach słuchacza, a tym samym podnosi etos mówcy. Dodatkowo należałoby, moim zdaniem, dopatrywać się w przywołaniu słów Lincolna figury zwanej *expolitio*, która jest wariacją językową przytaczanej wypowiedzi. Ekspolicja polega na opracowaniu idei przez wariację językowego jej ukształtowania oraz wprowadzeniu sekundarnych idei należących do idei głównej⁴⁴. Słowa Abrahama Lincolna padły w zgoła innych okolicznościach i miały nieco inny wydźwięk w jego ustach, nie mniej jednak zasadnicze pojęcie, to znaczy „jedność”, okazało się przydatne w obecnym przesłaniu. Powołanie się na słowa pierwszego prezydenta USA udzieliło też godności występowi Bidena.

Nowy prezydent wskazuje słuchaczom drogę prowadzącą do jedności. Pokazuje ją, jak sam zapewnia, historia, rozum i wiara. Połączenie wiary i rozumu (*fides et ratio*) znane jest wyznawcom chrześcijaństwa z Encykliki papieża Jana Pawła II, ogłoszonej pod tym właśnie tytułem w 1998.

Po odwołaniu się do autorytetu Historii uosobionej we wspomnianych słowa Lincolna, Biden wprowadza do mowy kolejny autorytet moralny, w postaci słów św. Augustyna: „Ludzie są mnogością definiowaną przez wspólny obiekt ich miłości”⁴⁵. Owym wspólnym obiektem miłości dla nowego prezydenta, jak i dla świętego jego Kościoła, jest Prawda. Obok Jedności staje się ona kolejnym filarem, na którym Biden buduje mowę inauguracyjną. Dodatkowo zdanie wzięte z rozważań św. Augustyna nadaje przemówieniu Bidena powagi, można je bowiem potraktować

⁴³ *Fictio personae* teoretycy retoryki dzielili na prozopopeję, stosowaną dla wprowadzenia osób zmarłych lub obiektów nieosobowych oraz na etopeję (*ethopoiea*), czyli udzielenie głosu osobom żyjącym współcześnie. Zob. Henrich Lausberg, *Retoryka literacka*, przełożył, opracował i wstępem poprzedził A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002, par. 826–829 (s. 454–456).

⁴⁴ Por. H. Lausberg, op. cit., par. 830–842 (s. 456–460).

⁴⁵ Podaję cytata za tłumaczem na żywo w przekazie telewizyjnym ceremonii zaprzysiężenia nadanym przez Fakty24. W wersji Internetowej przemówienia Joe Bidena myśl jest nieco splaszczona przez tłumacza. Św.

jako *sententia*. Kwintyliian (VIII, 5,6) uważał, że „sentencje osiągają większą siłę wyrazu dzięki przeniesieniu ze znaczenia ogólnego do konkretnego”⁴⁶. Arystoteles (1395a 5) stał na stanowisku, że stosowanie sentencji korzystnie wypada w przemowach ludzi starszych wiekiem, stoi bowiem za nimi doświadczenie życiowe. Długa, systematycznie przebiegająca kariera polityczna Bidena, jak również osobiste, trudne doświadczenia życiowe, wymagające hartu ducha i siły woli, by dalej uczestniczyć w życiu politycznym i budować mosty porozumień, stanowią gwarancję efektywności posłużenia się sentencją.

Przytoczne cytaty ze słów dwóch wielkich mężów, aczkolwiek wprowadziły pożądaną *dignitas*, godność mowy, mogły jednak nie trafić do zróżnicowanego pod wieloma względami, w tym intelektualnym, audytorium. Zatem Biden wypowiada proste i zrozumiałe dla każdego zdanie, oparte na ogólnodostępnej mądrości życiowej: „Nie wiemy, jakie karty rozda nam Los, takie jest życie”. Tym samym zwraca się do ludzi niechętnie czy mniej pozytywnie nastawionych do jego prezydentury. „Dziś Los dał mi dobrą kartę, zrobię wszystko, aby jej nie zmarnować” – można by dopowiedzieć do słów Bidena. Tym samym bierze też pod uwagę sytuację, że w kolejnym rozdaniu zatriumfują ludzie teraz mu niechętni, co jednak sprawia, że stojące przed nim wyzwanie jest tym bardziej warte walki. Tym zabiegiem retorycznym pozyskuje sobie publiczność, mamy do czynienia z kolejnym *capatatio benevolentiae*. Biden daje prosty przekaz: „jestem jednym z was, dziś Los uśmiechnął się do mnie”. Przekaz ten jest także wprowadzeniem figury personifikacji Losu, który „rozdaje karty”.

Nowy prezydent, świadomy podzielenia narodu, zwraca się z apelem do tych, którzy na niego nie głosowali: „Zobaczcie, kim jestem w sercu, usłyszcie mnie!”. Dzięki temu apelowi sprawia wrażenie człowieka przystępnego i dostępnego poznaniu przez obywateli. Nie chowa się za kurtyną wielkiej władzy, jaką *de facto* daje mu urząd. Zręcznie wykorzystuje kontradycję w stosunku do bezpośredniego poprzednika, który odmieniał w przemówieniach zaimek „ja” przez wszystkie przypadki. W tym obszarze wybrzmiewa jeszcze aluzja do nowomowy Trumpa: Biden stwierdza, że on „stawia na fakty, a nie na fakty alternatywne”⁴⁷.

W segmencie mowy, w którym zbliża się do rodaków, stosuje tryb *hortativus* w postaci *trikolonu*: (1) zacznijmy znów słuchać siebie nawzajem, (2) zacznijmy dostrzegać siebie nawzajem, (3) zacznijmy szanować siebie nawzajem. *Trikolon* to trzy połączone zdania, które odpowiadają sobie troistym porządkiem⁴⁸. Oczywiście,

⁴⁶ Przekład K. Bociana podany za: H. Lausberg, op. cit., par. 874 (s. 473).

⁴⁷ Sformułowanie „fakty alternatywne” pojawiło się w retoryce Trumpa w momencie uświadomienia sobie faktu przegranej w wyborach prezydenckich. Nie chcąc pogodzić się z takim wynikiem wprowadzał i on i jego rzecznicy pojęcie „faktów alternatywnych” i budząc tym samym niepokoje społeczne.

⁴⁸ Definicja wg *Carmen de figuris vel schematibus*, Halm; przekład za tłumaczeniem Gorzkowskiego w: H. Lausberg, op. cit., par.733 (s.406).

w językach nowożytnych, z powodu barku iloczasu, trudno czy wręcz rzeczą nie-
możliwą jest oddanie metrycznej jakości sylab w każdym z trzech kolonów. Nie
mniej jednak *trikolon* niósł zawsze silny ładunek emotywny, polegający na powtó-
rzeniu tej samej myśli trzykrotnie, w tym samym porządku składniowym. Dodatko-
wo emotywność wzmaga ujęcie tych myśli w asyndeton, czyli zdanie bezspójnikowe.

Augustyn wyraźnie mówi i „mnogości” ludzkiej i wspólnym tej mnogości jed-
nym obiekcie miłości, jakim powinna być prawda.

Arystoteles chwali asyndeton jako posiadający właściwość powiększania rzeczy
(1414a 1) oraz środek „uzyskiwania efektów dramatycznych” (1413b 20). Efekt
mówca powiększa intonacją, zatem do figury elokucyjnej należy dodać element
niewerbalnych środków przekonywania, tzn. grę aktorską. Biden, jak wspomniałam,
jest dość oszczędny w mimice i gestykulacji, jednak spokojny, a zarazem obdarzony
siłą głosu i umiejętnie rozłożenie akcentów sprawiły, że osiągnął wymagany efekt
emotywny. Nie bez znaczenia jest też zastosowanie trybu *coniunctivus* w jego od-
mianie woluntatywnej jako *coniunctivus hortativus*, wyrażający wezwanie, stosowa-
ny w 1 osobie liczby mnogiej⁴⁹. Tym samym Biden stawia przed całą społecznością
amerykańską te same wezwania, utrzymane w duchu wzajemnego porozumienia
i zrozumienia drugiej jednostki.

Dokonując smutnego bilansu rzeczywistości zastanej u progu prezydentury, Biden
wytacza potężne działo w postaci autorytetu Biblii, cytując słowa: „Przejdziemy
przez czas mroku razem”. Zapowiedź wspólnego, ramię w ramię, przejścia przez
trudny czas ma wymiar obietnicy złożonej narodowi przed Bogiem. Słowa Bidena
świadczą o zrozumieniu historycznego momentu, w jakim obejmuje najwyższy
urząd w Stanach Zjednoczonych.

Widoczne jest to w zapowiedzi osądu Historii, sformułowanym przez prezydenta
w postaci trzech następujących po sobie kaskadowo pytań retorycznych dotyczących
wspólnych działań w czasie narastającego kryzysu epoki: Czy sprostamy temu? Czy
wyjdziemy zwycięsko z tego mrocznego i trudnego okresu? Czy wypełnimy nasze
zobowiązania i przekażemy naszym dzieciom nowy lepszy świat? Mają one charak-
ter pytań czysto emotywnych, a dokładniej należą do *erotema (interrogatio)*, „zapy-
tania”, w którym trzeba wybrać pomiędzy zaprzeczeniem a potwierdzeniem („tak”
lub „nie”), przy założeniu, że odpowiedź drugiej strony jest oczywista⁵⁰.

Zręcznym zabiegiem retorycznym, ukierunkowanym na *pathos* audytorium, jest
wspomniane już wezwanie do wspólnej, choć cichej modlitwy. Można w nim dopa-
trzyć się cech *obsecratio*⁵¹, która należy do figur zorientowanych na publiczność,
o wysokim stopniu intensywności emocjonalnej. Zestawienie pytań retorycznych,
niosących w zasadzie wezwania stojące przed obecnym pokoleniem, nakierowane na

⁴⁹ Auerbach, Marian, Golias Marian, (1985), *Gramatyka grecka*, Warszawa, s. 190.

⁵⁰ Odnośnie *interrogatio* zob. H. Lausberg, op. cit., par. 767–770.

⁵¹ *Obsecratio*, czyli zaklęcie jest błagalną prośbą skierowaną do ludzi, niekiedy też do bogów.
Zob. H. Lausberg par. 760, (s. 418).

przyszłość i cicha modlitwa za tych, których zabrała pandemia, pokazują pewną ciągłą linię czasu: tamci odeszli i należą już do przeszłości, przyszłość stanowią nasze dzieci, my jesteśmy odpowiedzialni za czas obecny. I jeśli go zmarnujemy, przyszłe pokolenia nam tego nie wybaczą. Bliskość modlitwy za zmarłych i pytań retorycznych o osąd Historii wydany wobec obecnego pokolenia daje doskonały efekt psychologiczny. Jest wyrazem posiadania przez mówcę talentu psychagogicznego⁵².

Znajomość zasad rządzącym przekazem retorycznym Biden potwierdza nadto kilkakrotnie stosowanymi antytezami: (1) nadzieja, a nie strach; (2) miłość, a nie nienawiść; (3) jedność, a nie podziały. Antyteza (*antithesis*) chwalona była już przez starożytnych jako narzędzie służące wyostrzeniu pojęć, *contrarium* (lub: *oppositio*). Z punktu widzenia stylistycznego antyteza należy do *figurae sententiae*, to znaczy porządkuje artystycznie syntaksę, ale jest też środkiem argumentacyjnym⁵³.

Jakby wyjęte wprost w retoryki Tukidydesa brzmi zdanie: „Ameryka jest wielka nie przykładem siły, lecz siłą przykładu”. Prócz efektownego przedstawienia pojęć mamy tu do czynienia z figurą retoryczną zwaną synekdochą, *pars pro toto*. Biden ma na myśli Amerykanów jako zespół obywateli zjednoczonych wspólnymi celami i zasadami postępowania, ale zamiast powiedzieć „Amerykanie są wielcy”, wprowadza Amerykę, dodatkowo nadając jej znamiona personifikacji, wyposaża ją bowiem w moc sprawczą.

Kilkakrotnie nowy prezydent stosuje apostrofy, zwracając się do słuchaczy: „Moi rodacy, Amerykanie”, co nadaje mowie koloryt inwokacyjny.

Mowę inauguracyjną Biden kończy typowo, zarówno dla mowy okolicznościowej, jak też zgodnie z prawami retoryki politycznej uprawianej przez największego mówcę starożytnej Grecji, Demostenesa. Demostenes, płomienny i dynamiczny autor *Filipik*, jako mistrz trzech stylów w mocnych słowach oddawał *ethos* mówcy, wolę działania, wierność szlachetnej idei, ale też chłodny pragmatyzm i realizm. Zwyczajem jego było zamykać przemówienia polityczne pogodnym akcentem, życzeniami pomyślności, błogosławieństwa, czasami słowami modlitwy⁵⁴. Podobnie zachował się w swoim wystąpieniu inauguracyjnym Biden: wezwał do wzajemnego sobie oddania i oddania krajowi oraz zastosował tradycyjną formułę wystąpień prezydenckich w USA: Niech Bóg błogosławi Amerykę!⁵⁵ Niech Bóg chroni naszych żołnierzy!

⁵² Gr. *psychagogia* – prowadzenie dusz zgodnie z oczekiwaniami mówcy. W starożytności greckiej wprowadzona jako postulat retoryczny przez Platona ustami Sokratesa w dialogu *Fajdros* (271d): piszący i wygłaszający mowy powinni poznać indywidualne dusze swoich słuchaczy, jeśli przyjąć, że moc mowy służy oddziaływaniu na duszę.

⁵³ Zob. Kwintylian, V, 11, 31 jako narzędzie argumentacyjne.

⁵⁴ Turasiewicz, Romuald (1991), *Demostenes. Wybór mów*, przekład i opracowanie, Ossolineum, Wrocław, s. CI–CII oraz CV.

⁵⁵ Formuła „God Bless America”, znajdująca się nawet na amerykańskich bilbordach, pochodzi z patriotycznej pieśni Irvinga Berlina.

Przez całą mowę, reprezentującą hybrydyczny charakter, łączący retorykę okolicznościową z polityczną, przebija optymizm. Biden utwierdza audytorium w przekonaniu, że choć Ameryka została poddana próbie (i to nie pierwszy raz w historii), wyszła z niej zwycięsko, bo postawiła na demokrację, jedność i prawdę, a one stanowią niezbywalny fundament dobrze, i dla dobra wszystkich, sprawowanej władzy.

4. Reżyseria spektaklu protagonisty Bidena

Wśród koncepcji dotyczących traktowania *inaugural speech* jako spektaklu dla szerokiej publiczności, wysuwają się na czoło poglądy Douglasa Kellnera z jego książki *Media Spectacle* (2003) oraz poglądy Guya Deborda zawarte w książce *Społeczeństwo spektaklu* (pol. przekład 2006). Bendrat dając syntetyczny opis koncepcji D. Kellnera zauważa, że korporacyjny charakter nowych mediów (Internet) i globalnej ekonomii skutkuje rozwojem nowych form technokratyzmu i technokultury, co generuje dostrzeżenie w mowie inauguracyjnej prezydenta USA już nie tylko spektaklu, ale „inforozrywki”⁵⁶, ponieważ kultura medialna, mnożąc coraz bardziej wyrefinowane spektakle, przyciąga coraz więcej odbiorców, przez co umacnia swoją pozycję (i zyski). Dominacja przekazu medialnego w trakcie kampanii wyborczej Bidena i Trumpa została dodatkowo wymuszona sytuacją pandemiczną. Podobnie, akt zaprzysiężenia nowego prezydenta i wygłoszenie przez niego mowy inauguracyjnej miało wymiar typowo medialny z tego samego powodu. Zainteresowanie przejściem władzy przez Bidena było ogromne, nie tylko w Stanach Zjednoczonych, ale na całym świecie, do czego niewątpliwie przyczynił się niechlubny niedawny atak na Kapitol zwolenników Trumpa, kwestionowanie przez niego do końca wyników wyborów prezydenckich, wreszcie w sposób otwarty zmanifestowana niechęć wobec następy przez odmówienie udziału w ceremonii i opuszczenie Waszyngtonu na niespełna pięć godzin przed planowaną uroczystością. W oglądalności spektaklu zaprzysiężenia udział miały także mechanizmy ludzkiej psychiki, zarówno pozytywne, co negatywne, w tym najzwyczajniejsza ludzka ciekawość. Spektakl medialny z Bidenem jako jego protagonistą był nośnikiem ideologii i został starannie wyreżyserowany, tak aby słowa nowego prezydenta znalazły odpowiednik w jego artystycznej obudowie. Nie bez znaczenia symbolicznego pojawił się też artefakt w postaci Biblii, na którą złożył przysięgę Biden, trzymanej w rękach przez jego małżonkę i należącej do rodziny Bidenów od 150 lat. Posłużenie się tym artefaktem przez Bidena niosło jasny, doniosły przekaz – kontynuacji tradycji i stabilności. A ta ostatnia jest potrzebna Stanom Zjednoczonym w tym momencie historycznym nie tylko w wymiarze medialno-rozrywkowym, ale jako całkiem realny element „amerykańskiego snu”.

⁵⁶ A. Bendrat, op. cit., s. 194; pojęcie *infotainment*.

46 Prezydent USA umieścił swoją mowę niejako w kompozycji ramowej. Ramy jej stanowiły wystąpienia dwóch osób duchownych: na rozpoczęcie ceremonii – jezuita, o. Leo O'Donovana⁵⁷, byłego prezydenta Uniwersytetu Georgetown, na zakończenie zaś przedstawiciela Kościoła Metodystów, najliczniej reprezentowanego w USA. Usytuowanie własnej mowy między dwiema, znacznie krótszymi, mowami duchownych, będących przedstawicielami różnych odłamów chrześcijaństwa, jest pierwszym sygnałem tolerancji i poszanowania odmienności wyznaniowej Amerykanów, wysłanym obywatelom przez nowego prezydenta. Tolerancja wobec tak intymnej sfery ludzkiego życia, jaką jest wyznawana religia, świadczy o poziomie kultury osobistej Bidena. Tolerancja dotycząca poszanowania życia prywatnego jednostki stanowi piękny spadek po demokracji ateńskiej z najlepszego okresu jej rozwoju. W cytowanym już *epitaphios logos* Peryklesa, zamieszczonym przez Tukidydesa, przywódca demokracji zwięźle, ale też dosadnie, przedstawia osiągnięcia demokratycznego ustroju Aten:

„Nasz ustrój polityczny [...] nazywa się demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa; jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę ceni się nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia; nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznanie pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów. W naszym życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności. W życiu prywatnym nie wglądamy z podejrzliwą ciekawością w zachowanie się naszych współobywateli, [...] i nie rzucamy w jego stronę owych pogardliwych spojrzeń, które wprawdzie nie wyrządzają szkody, ale ranią”⁵⁸.

Perykles podkreśla równe szanse, stojące przed obywatelami Aten, bez względu na ich pochodzenie. Ten atut demokracji wykorzystuje też w swojej mowie Biden zwracając uwagę na fakt, że po raz pierwszy w historii Stanów Zjednoczonych czarnoskóra kobieta zostaje zaprzysiężona na wiceprezydenta.

Tym samym użycie przez Bidena w *inaugural speech* pojęć „tolerancja” i „równość ludzi” zyskało sankcję za sprawą oprawy duchowej. Dla Amerykanów religia i wiara w Boga jest konkretnym elementem ich codziennego życia, zatem otwarcie uroczystości przez modlitwę jezuita i zakończenie jej przez pastora anglikańskiego stanowiło wiarygodny dowód na niezbędność tolerancji w wielkim i zróżnicowanym kulturowo kraju.

Do oprawy ceremonii należą także występy artystów, na początku i w zakończeniu. Hymn Stanów Zjednoczonych Ameryki odśpiewała Lady Gaga, ubrana w sukienkę w kolorach flagi amerykańskiej: czerwonym i ciemnoniebieskim. Dopasowana góra miała kolor ciemnoniebieski, drapowany i widowiskowy dół sukienki –

⁵⁷ Joe Biden jest wyznania rzymsko-katolickiego.

⁵⁸ Tukidydes, *Wojna peloponeska* II, 38; Z języka greckiego przełożył, przedmową i przypisami opatrzył Kazimierz Kumaniecki, Warszawa 1988, s. 107.

czzerwony. Strój słynnej piosenkarki miał wymiar symboliczny i tym samym wpisuje się w rozpatrywanie komunikatu retorycznego w przestrzeni publicznej. Zaprzysiężenie nowego prezydenta odbywa się w konkretnej przestrzeni, która swojej rangi udziela również osobom aktywnie w niej działającym⁵⁹. Przestrzeń publiczna jest bogatym środowiskiem komunikacyjnym, jest pewnym wytworem społecznym, ale też – wedle koncepcji Kanta – funkcjonuje jako odrębna własność ludzkiej świadomości, dokładniej – jako „forma naszej zmysłowej władzy przedstawiania siebie”⁶⁰. Występ Lady Gagi, jak i wszystkich artystów uświetniających ceremonię, z jednej strony był definiowany przez funkcję przestrzeni publicznej – stopnie Kapitolu, z drugiej strony sama artystka zmanifestowała ubiorem poczucie identyfikacji z flagą amerykańską. Warto zauważyć wszechobecność w ogóle flagi narodowej w przestrzeni życiowej zwykłego Amerykanina: powiewa ona nie tylko przed budynkami publicznymi, ale przyozdabia domy i samochody obywateli⁶¹.

Po Lady Gadze wystąpiła Jennifer Lopez, wykonując dwie pieśni *This Land Is Yours Land* i *America the Beautiful*, oraz wypowiadając w języku hiszpańskim fragment formuły lojalności: „Jeden naród, niepodzielny przed Bogiem, oferujący każdemu wolność i sprawiedliwość”⁶². Lopez użyła języka hiszpańskiego, który ze względów historycznych konkwisty, jest świadectwem „jedności niepodzielnego przed Bogiem narodu”⁶³. Amerykańska formuła „narodu” ma charakter inkluzywny – w procesie historycznym trwale uniezależniła się od identyfikacji etnicznej, jednocześnie ściśle związując się z amerykańskim republikanizmem. Wg R. Prostaka:

„amerykańskość jest zasadniczo rozumiana jako wspólne przywiązanie do określonych ponadhistorycznych (czasowych) norm moralnych oraz zasad konstytucjonalnych opartych na niekwestionowanych wartościach, które legły u podstaw amerykańskiego projektu ustrojowego”⁶⁴.

Trzecim artystą uświetniającym uroczystość inauguracyjną był Garth Brooks⁶⁵, który zaśpiewał starą pieśń religijną, protestancki hymn, *Amazing Grace*, traktowany szczególnie w Stanach Zjednoczonych jako wyraz sprzeciwu wobec terroru

⁵⁹ Skrupulatne analizy przestrzeni publicznej w kontekście komunikatu retorycznego oraz niewerbalnych środków perswazji znajdują się w książce Joanny Puppel (2014) *Obecność i rola gestów rytualnych w przestrzeni publicznej*, Poznań, s. 37–52.

⁶⁰ Cytat z I. Kanta za J. Puppel, op. cit., s. 39.

⁶¹ Prostack Rafał, (2010), *Patriotyzm po amerykańsku*, „Znak”, (wrzesień). Warto nadmienić, że zagadnieniem wszechobecności flagi państwowej w przestrzeni publicznej zajął się Michael Billing w głośnej książce *Banal Nationalism*.

⁶² Formuła Lojalności.

⁶³ Językiem hiszpańskim posługuje się ponad 48 mln obywateli; jedynie Meksyk obecnie wyprzedza USA w mianie największego kraju hiszpańskojęzycznego.

⁶⁴ R. Prostack, op. cit.

⁶⁵ Garth Brooks jest wokalistą, na co dzień łączącym muzykę country i rocka, zdobywcą wielu nagród, w tym prestiżowej Grammy (dwukrotnie).

i przemocy. Sam Brooks na zakończenie występu zaakcentował własny wybór utworu na ceremonię. Wykonanie tej znanej protestanckiej pieśni miało charakter symboliczny, jedności wszystkich Amerykanów, niezależnie od koloru skóry czy wyznania. *Amazing Grace* to hymn autorstwa Johna Newtona⁶⁶, który pod koniec burzliwego życia został duchownym i zdecydowanie opowiedział się przeciw niewolnictwu. Pieśń stała się podwójnym symbolem w Stanach: obok symbolu sprzeciwu wobec niewolnictwa (stąd czarnoskóra publiczność zgromadzona na ceremonii inauguracji Bidena zareagowała łzami wzruszenia na jej dźwięk), zyskała nową wymowę po islamskich atakach terrorystycznych z dnia 11 września 2001 r., stając się pieśnią wykonywaną na uroczystościach żałobnych. Wybór utworu przez Brooksa na ceremonię zaprzysiężenia demokracji, Bidena, nie był przypadkowy.

Zakończenie oprawy artystycznej należało do afroamerykańskiej poetki, dwudziestodwuletniej Amandy Gorman⁶⁷, która przedstawiając się jako „chuda dziewczynka z pokolenia niewolników” zarecytowała napisany na tę szczególną okoliczność poemat *The Hill We Climb*. Słowem, które definiuje ów poemat, jest Nadzieja. Amanda mówi o zwycięstwie, jakie osiąga się nie dzięki ostrzom, lecz dzięki mostom. Poemat zaczyna się od słów: „Gdy nadchodzi dzień, zadajemy sobie pytanie, gdzie zanieść światło w tym niekończącym się cieniu?”⁶⁸. Zamknięcie oprawy artystycznej ceremonii przez czarnoskórą poetkę wpisuje się w tradycję, jaką zapoczątkował Bill Clinton, na inauguracji którego wystąpiła Maya Angelou w 1993 r., i kontynuowaną przez Baracka Obamę w 2009 r., gdy ten zaprosił Afroamerykankę Elizabeth Alexander.

Amanda była ubrana w żółty płaszcz od Prady, a wybór intensywnego koloru podyktowany został dawniejszą, przypadkową uwagą dr Jill Biden, małżonki nowego prezydenta, iż Amandzie do twarzy w żółtym kolorze. Panna Gorman dobrze zapamiętała i wykorzystała kobiecą poradę stylistyczną. Dr Jill Biden, obecnie już Pierwsza Dama USA⁶⁹, poprosiła miesiąc wcześniej Amandę o napisanie wiersza na uroczystość zaprzysiężenia jej męża. Poetka pisząc utwór inspirowała się, jak wyznaje, przemówieniami Abrahama Lincolna i Martina Luthera Kinga. Żadna z tych dwu kobiet nie mogła wówczas przypuszczać, jak bardzo aktualny w swojej wymowie stanie się poemat o Nadziei, *The Hill We Climb*.

Wymienione występy: dwóch duchownych różnych odłamów chrześcijaństwa, trzech wykonawców pieśni uświetniającej uroczystość, wreszcie afroamerykań-

⁶⁶ Hymn został opublikowany w zbiorze „Olney Hymns” w 1779, napisany zaś prawdopodobnie w 1772, kiedy autor przeżył ocalenie z burzy morskiej, podczas służby na statku przewożącym niewolników.

⁶⁷ Amanda Gorman jest dwukrotną laureatką konkursów poetyckich w USA: w 2014 r. zdobyła tytuł Youth Poet Laureate of Los Angeles, a w 2017 tytuł National Youth Poet Laureate.

⁶⁸ Cytat wg „Oko Press”, dostęp 30.01.2021.

⁶⁹ Dr Jill Biden poznała talent Afroamerykanki w 2019, słuchając w bibliotece Kongresu jej poematu „In this Place: an American Lyric”.

skiej młodzietkiej i utalentowanej poetki, stanowiły nie tylko oprawę ceremoniału zaprzysiężenia Bidena na 46. Prezydenta USA, ale też treścią i widowiskowością wsparły przekaz retoryczny, zawarty w jego mowie inauguracyjnej. Artefakt w postaci wiekowej Biblii oraz „opróżnienie” przestrzeni komunikacyjnej przez Trumpa miały także swój udział w udanym spektaklu, śledzonym w mass mediach na całym świecie.

Bibliografia

- Andrzejewski, B. 2012. „*HOMO COMMUNICATIVUS* w świetle nowożytnego empiryzmu angielskiego”. W zbiorze: *Lingua: nervus rerum humanarum. Essays in Honour of Professor Stanisław Puppel on the Occasion of his 65th Birthday*, Poznań;
- Aristoteles. 1975. *Art of Rhetoric*. ang. tłumaczenie Freese, J.H. Cambridge: Harvard University Press.
- Arystoteles 1988. *Retoryka. Poetyka*. Przeł., wstępem i komentarzem opatrzył Podbielski, H. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Auerbach, M. i M. Goliás. 1985. *Gramatyka grecka*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Bendrat, A. 2016. *Mowa jest złotem. Amerykański prezydent i retoryka*. Olsztyn: Wydawnictwo IBL PAN
- Campbell, K. i K. Jamieson. 2008. *Presidents creating presidency: deeds done in words*. Chicago: University of Chicago Press.
- Eco, U. 1996. *Struktura nieobecna*. Przeł. Weisberg, A i P. Bravo. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Hadot, P. 1984. *Arts liberaux et philosophie dans la pensie antique*. Paris: Etudes augustiniennes.
- Hardie, W.F.R. 1968. *Aristotle's Ethical Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Kerferd, G.B. 1984. *The Sophistic Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Korolko, M. 1990. *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Lausberg, H. 2002. *Retoryka literacka*. Przeł., wstępem i komentarzem opatrzył Gorzkowski, A. Bydgoszcz: Homini.
- Prostak, R. 2010. „Patriotyzm po amerykańsku”. *Znak* 664.
- Puppel, J. 2014. *Obecność i rola gestów rytualnych w przestrzeni publicznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Tukidydes. 1988. *Wojna peloponeska*. Przeł. i wstępem opatrzył Kumaniecki, K. Warszawa: Czytelnik.
- Turasiewicz, R. 1975. *Od ethosu do ethopoi. Studia z antycznej terminologii krytyczno-literackiej u Dionizjusza z Halikarnasu*. Warszawa, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Turasiewicz, R. 1988. *Demostenes. Wybór mów*, przełożył i opracował, Warszawa;
- Tuszyńska-Maciejewska, K. 2002. „Arystotelesowskie wskazówki dla aktorów, czyli o przenikaniu się sztuk”. *Meander* 5/6. 395–402.
- Tuszyńska, K. 2016. *Oratorstwo i retoryka grecka z wyborem tekstów źródłowych. Od oralnej kultury greckiej do konceptualizacji retoryki przez Arystotelesa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Usher, S. 1999. *Greek Oratory. Tradition and Originality*. Oxford:
- Ziomek, J. 1990. *Retoryka opisowa*. Wrocław: Ossolineum.

CZEŚĆ III

MISCELLANEA

**RECENZJA MONOGRAFII: P.V. БЕЛЮТИН,
ПРАГМАСЕМАНТИЧЕСКИЕ
И ЛИНГВОМЕНТАЛЬНЫЕ ПРОЕКЦИИ
НЕМЕЦКОГО СПОРТИВНОГО ДИСКУРСА,
СМОЛЕНСК: ИЗДАТЕЛЬСТВО СМОЛГУ,
2019. 336 S. ISBN 978-5-88018-641-9**

Andrzej Narloch

Sport jako jeden z fenomenów kulturowych przyciąga zainteresowanie szerokich mas społeczeństwa. Wraz z rozpowszechnieniem sportu obserwujemy również dynamiczny rozwój dyskursu sportowego, któremu poświęcona jest recenzowana monografia. Przedmiotem niniejszego opracowania jest kompleksowe przebadanie niemieckiego dyskursu sportowego w aspektach pragmalingwistycznym i kognitywnym. Monografia została napisana w języku rosyjskim. Autor na wstępie sprecyzował przedmiot swoich badań, uzasadniając wybór tematyki. Opisana została baza naukowo-metodologiczna, stan badań, a także znaczenie teoretyczne i praktyczne niniejszej pracy. Oprócz wstępu, monografia składa się z pięciu rozdziałów (s. 14–266), podsumowania (s. 267–272), wykazu literatury przedmiotu (str. 273–297) oraz spisu źródeł (s. 297–336).

Podejmowana problematyka badawcza wyznacza niejako konieczność odniesienia się do istniejących już opracowań naukowych dotyczących badań nad dyskursem. Założenia teoretyczne bazują na doświadczeniach zarówno językoznawstwa rosyjskiego, jak i zachodnioeuropejskiego, zwłaszcza niemieckiego. W rozdziale pierwszym Autor podkreśla podwójną naturę tego fenomenu, określając dyskurs jako “mowę zanurzoną w życiu”. Wskazuje się również na nierozzerwalny związek dyskursu jako sytuacji komunikacyjnej z czynnikami społecznymi, kulturowo-histo-

rycznymi, ideologicznymi, psychologicznymi i in. W dalszej części rozdziału odnajdujemy opis konceptu „Sport” na płaszczyźnie społeczno-komunikatywnej i kulturowej. Takie podejście wydaje się wskazane ze względu na możliwość uwzględnienia szerszej perspektywy badawczej. Sport zdolny jest do kształtowania politycznej przestrzeni narodu, wpływu na upodobania społeczne, sympatie i antypatie. Waga sportu polega na jego wpływie na inne sfery działalności człowieka. Można wręcz mówić o usportowieniu współczesnego życia i jego silnym oddziaływaniu na zjawiska społeczno-kulturowe, w tym gospodarkę, politykę, sztukę, język. Autor uważa sport za wewnętrznie zorganizowany, wieloplanowy i złożony koncept kulturowy, określając go mianem megakonceptu. Swoje rozważania opiera na omówieniu najważniejszych prac z zakresu dyskursu sportowego. Szczególną uwagę Autor zwraca na funkcjonowanie dyskursu sportowego w sytuacjach komunikacyjnych, wskazując na istnienie określonego kodu językowego wewnątrz określonej grupy. Istotną rolę odgrywa również w języku sportu metafora i proces jej transmisji do innych sfer komunikacji. W dalszej części opracowania Autor konstytuuje cechy dyskursu, jego strukturę oraz zasięg komunikacyjny. Pośród głównych cech wymienia jego złożoność włączającą inne subdyskursy, trudność profilowania uczestników (grup docelowych) zwłaszcza w odniesieniu do kibiców. Inną ważną cechą jest wzajemne przeplatanie z innymi dyskursami prowadzące do heterogeniczności gatunkowej. Autor opisuje pragmatyczne i semantyczne podejście do analizy dyskursu jako efektywnego sposobu potwierdzania faktów i twierdzeń lingwokognitywnych. Dlatego przyjęta w monografii kognitywna projekcja w analizie dyskursu realizowana jest poprzez przebadanie wchodzących w jej strukturę konceptów, ram interpretacyjnych czy innych mentalnych jednostek reprezentacji wiedzy. Wydaje się zatem, że przyjęte przez Autora modelowanie kognitywne jest właściwą metodą badania mentalnej sfery człowieka i pozwoli na wniknięcie w istotę takich zjawisk jak uzyskanie, gromadzenie, obróbka, przechowywanie, reprezentacja i przekazywanie wiedzy w dyskursywnej aktywności człowieka. Wynika z tego, że zagadnienie kategoryzacji świata przez przedstawicieli niemieckiej lingwistyki kulturowej z perspektywy dyskursu sportowego pomoże zrozumieć, jak funkcjonuje kolektywna świadomość w komunikacji sportowej.

Autor omawia prace najważniejszych badaczy z dziedziny dyskursologii, m.in. F.L. Jahna, O. Eckardta, W. Haubricha, H. Dankerta, A. Burkhardta, P. Schlobin-skiego, J. Heila, J. Borna, Ch. Marxa, S. Krankenhagena i in. Pokróćce zaprezentowano prace innych językoznawców, w tym polskich i rosyjskich badaczy: J. Tabor-ka, A. Tworka, L. Zielińskiego, A.G. Gołodova, L.A. Komleva, W.I. Szuwałowa, F. Zimmlera i in., czy badania rosyjskich językoznawców niemieckiego dyskursu sportowego autorstwa A.B. Zilberta, E.G. Małyszewej, A.A. Elistratova.

Badany dyskurs sportowy obejmuje szereg zagadnień włączających nie tylko język środków masowego przekazu, lecz i dyskursywne fragmenty języka sportowców, trenerów, kibiców, komentatorów, sędziów. W dalszej części pracy podkreśla

się złożoność dyskursu sportowego, motywując ją trudnościami w jednoznacznej identyfikacji pary uczestników ze względu na dużą ilość grup docelowych. Dyskurs sportowy zaprezentowany został z jednej strony na płaszczyźnie pragmatyczno-semantycznej, uwzględniającej oprócz samej wypowiedzi dodatkowe czynniki takie, jak: kto mówi, kiedy, w jakiej sytuacji itd., z drugiej strony – lingwokognitywnej zorientowanej na przeanalizowanie dyskursu z punktu widzenia wchodzących w jego strukturę konceptów, ram pojęciowych czy też innych mentalnych jednostek reprezentacji wiedzy.

Analiza kognitywna dyskursu sportowego zakłada uwzględnienie metafory i metaforycznego modelowania konceptów realizowanych w poszczególnych typach komunikacji. Powyższemu został poświęcony rozdział drugi. Po wstępie dotyczącym teorii metafory jako kognitywnego zjawiska odnoszącego się do uniwersalnych gnoseologicznych mechanizmów następuje omówienie poszczególnych modeli. „Sport” stanowi sferę domeny docelowej, której strukturyzacja następuje dzięki importowaniu do niej innych sfer pojęciowych. Wyróżniono 6 takich sfer: Religia, Wojna, Teatr, Technika, Bajka, Erotyka. Autor wykazuje, że domena docelowa korzysta również z zasobów własnej domeny, przekierowując koncepty jednej subdyscypliny do innej, na przykład, ze sfery boksu do sfery piłki nożnej. Obserwuje się również „migracje” konceptów innych subdyskursów (jeździectwo, lekkoatletyka, koszykówka, kolarstwo i in.) do nowego dla nich pola komunikacyjnego. Z innych pól, jak wykazuje Autor, najczęściej korzysta dyskurs piłki nożnej. Szczegółowo i na podstawie dużej ilości przykładów zaprezentowano poszczególne modele. Zwrócono uwagę na znaczące zbliżenie się konceptualnej sfery „Piłka nożna” do dyskursu religijnego oraz wysoką kreatywność niemieckich kibiców w tworzeniu metafor religijnych niejednokrotnie czerpiących swoje źródła w motywach biblijnych. Autor omawia również metafory orientacyjne (zgodnie z założeniami teorii metafory Lakoffa i Johnsona), ograniczając się do analizy jednego typu modelu (Góra – Dół). Wykazano również występowanie różnic w modelowaniu metafory w niemieckim dyskursie sportowym w stosunku do jego rosyjskiego odpowiednika, gdzie w niektórych przypadkach wykorzystuje się inne typy metafor bądź konstrukcje opisowe. Rozdział drugi wykazał, że konceptosfera „Piłka Nożna” zajmuje szczególne miejsce w niemieckim dyskursie sportowym, gdyż właśnie ta dyscyplina przyciąga do siebie metafory z innych dziedzin.

Przedmiotem analizy rozdziału trzeciego są pragmatyczno-semantyczne profile niemieckiego dyskursu sportowego, zwłaszcza konceptualne modele metonimiczne, które Autor rozumie jako dwukomponentowe struktury kognitywne, gdzie relacje pomiędzy obiektami konceptualnymi budowane są na podstawie mechanizmu zamiany wraz z profilowaniem w konceptualnej strukturze jakiejś ramy pojęciowej. O ile w ogólnym języku niemieckim metonimia została szeroko i dokładnie opisana, to w sferze komunikacji specjalistycznej dopiero w ostatnich latach pojawiły się prace z tego zakresu ukierunkowane na systemowe przestudiowanie metonimicznej

reprezentacji rzeczywistości. Autor opisuje zebrany materiał, opierając się na podziale tematycznym wokół określonej sfery conceptualnej. Odnotowano dość powszechne występowanie nazw w formie skróconej czy też nazw metonimicznych na podstawie derywacji semantycznej opartej na nazwach barw klubowych. Do innych odnotowanych źródeł nazw drużyn piłkarskich należą symbolika herbów klubowych bądź historia powstania klubu. Podkreślenia wymaga fakt wykorzystywania idei ilości w przeniesieniach metonimicznych, niosących szczególną funkcję semantyczną, tj. określającą podmioty, przedmioty, zjawiska, fakty z życia sportowego. Wysoka częstotliwość tworzenia znaczeń metonimicznych w niemieckim dyskursie sportowym świadczy o tym, że ów mechanizm przedstawienia, opisu i interpretacji konceptów sportowych jest silnie zakorzeniony w indywidualnej i zbiorowej świadomości niemieckiej. Odnotowano wykorzystywanie zarówno uniwersalnych przesunięć referencyjnych, jak i dyskursywnie specyficznych, których istnienie uwarunkowane jest szczególną wiedzą zawodową, priorytetami czy wartościami. Badanie dyskursu sportowego ujawniło również występowanie hiperboli, która funkcjonuje równoległe z innymi środkami stylistycznymi. Najczęściej znajduje ona swoje odbicie w połączeniu z metaforą, porównaniem, epitetem. W rozdziale trzecim odnajdujemy również analizę nominacji antroponimicznych. Analiza onimów z zakresu języka sportu pozwoliła Autorowi na wyciągnięcie zasadniczego wniosku, że większość nominacji można uznać za „magazyn” pamięci kolektywnej. Najbardziej rozpowszechnione przypadki funkcjonowania antroponimów obejmują interdyskursywne zapożyczenia antroponimów, włączenie antroponimów sportowych w teksty o charakterze aluzyjnym, wykorzystywanie antroponimów sportowych w dyskursach nie związanych z conceptsferą „Sport”, „wewnętrzne importowanie” antroponimów ze sfery „Sport” z jednej grupy tematycznej do innej, czy ich zapożyczenia w obrębie tej samej dziedziny. Autorowi monografii nie uszedł uwadze również pragmatyczno-semantyczny aspekt koloru w dyskursie sportowym. Jego uwzględnienie wydaje się istotne w kontekście braku prac poświęconych kolorystycznemu obrazowi świata w dyskursie sportowym. Jądro konceptu „Kolor” tworzy znaczenie ‘nieoficjalnych nazw klubu, organizacji, zrzeszeń’. Oprócz tego Autor wyróżnia kilka pozostałych przypadków użycia koloratywów w omawianym dyskursie. Należą do nich: przezwiska sportowców i drużyn, decyzje głównego arbitra, ataki werbalne, wyrażanie emocji. Przy czym należy zaznaczyć, że nominacje kolorystyczne zdolne są do wyrażania nie tylko kolorystycznych, lecz i nie związanych bezpośrednio z kolorem pojęć sportowych. Do ciekawych mechanizmów tworzenia dyskursu sportowego należy pragmatyczno-semantyczna zasada „uproszczenie przez abstrakcję” omówiona na podstawie słowa *Ding*, które posiada szerokie możliwości semantyczne i zdolne jest do zastępowania wielu konceptów sportowych. Rozdział trzeci kończy analiza tekstów precedensowych i kategorii intertekstualności.

Rozdział czwarty został poświęcony omówieniu dyskursu kibiców i innych wzorców zachowań w sportowej subkulturze kibicowskiej. Autor odnotowuje nie-

wielką ilość prac podejmujących zagadnienie dyskursu kibiców w rosyjskim językoznawstwie i ograniczających się z reguły do pojedynczych opracowań w porównaniu z badaniami niemieckiego dyskursu kibiców. W przeciwieństwie do trzeciego w rozdziale czwartym dokonano przeglądu dyskursu kibiców na płaszczyźnie etnolingwokulturowej. Mimo że Autor konfrontuje niemiecki dyskurs kibiców z rosyjskim, to dokonuje tego tylko w niewielkim stopniu i dopiero pod koniec rozdziału. Sporo miejsca poświęcono omówieniu społecznych opozycji binarnych, a zwłaszcza opozycji „Swoj – Obcy”. Opozycja ta staje się niezmiernie istotna dla subkultury kibicowskiej i przejawia się w wielu sytuacjach komunikacyjnych. Analiza lingwokognitywna wykazała, że opozycja „Swoj – Obcy” otrzymuje swoistą konceptualizację o zwiększonym wykładniku wartościowania i tendencji do polaryzacji. Odnotowało również znaczną labilność kategorii semantycznej „Swoj – Obcy”. Autor wykazał również, że w zależności od określonych okoliczności ocena swojego i obcego świata może zmieniać się radykalnie. W dalszej części rozdziału następuje prezentacja funkcjonalno-pragmatycznej typologii przyspiewek i pieśni kibicowskich, które stanowią centralny gatunek tego dyskursu. Charakteryzują się one sporym potencjałem, zwłaszcza w dziedzinie badań modusów kognitywnych, emocjonalnych, społecznych, komunikacyjnych w ujęciu antropocentrycznym. Zaproponowana typologia tekstów przyspiewek i pieśni kibicowskich opiera się na podziale intencjonalnym (illokutywnym). Autor wyróżnia szereg rodzajów tego typu tekstów: inspirujące, solidaryzujące, dyrektywne, chwalebne, dystansujące, dyskredytujące i in. Analiza została przeprowadzona w rzetelny sposób i wykazuje dużą orientację Autora w omawianej tematyce. W monografii skupiono się również na tzw. „fanzinach” – czasopismach wydawanych przez kibiców, które charakteryzują się jednoczesnym wykorzystaniem dyskursu potocznego i komunikacji pisemnej. Autor szczególną uwagę zwrócił na tytuły wydań mających charakter terminologiczny i żargonowy. Jednak, w mojej opinii, zabrakło szerszego ujęcia językowej strony fanzinów. Skupienie się tylko na tytułach i wybranej leksyce dało pewien ogólny, lecz niepełny, wycinek komunikacji kibicowskiej. W dalszej części rozdziału omawia się sytuację dysonansu kognitywnego w dyskursie kibiców sportowych. Uznaje się, że obraz świata kibiców piłkarskich jest pełen sprzeczności powstałych przez relacje dysonantyczne na różnych poziomach. Obserwacje poczynione przez Autora pokazują, że tworzone i rozwijane są własne, specyficzne scenariusze dysonansu kognitywnego. Zaprezentowane przykłady w pełnej mierze potwierdzają założoną tezę, że u człowieka występują takie kognitywne elementy, które są sprzeczne z rzeczywistością. Scenariusze te dotyczą sytuacji opisujących na przykład niezadowolenie kibiców z wyników drużyny lub działań zarządów klubu itd. Autor słusznie odnotował, że powstanie dysonansu kognitywnego może być uwarunkowane względami kulturowymi, różnicami w sposobach konceptualizacji, kategoryzacji, obiektywizacji, oceny rzeczywistości przez przedstawicieli poszczególnych grup etnicznych. W dalszej części rozdziału zaprezentowano na przykładzie dwóch klubów piłkar-

skich Borussia i Schalke 04 funkcjonowanie zachowań komunikacyjnych subdyskursu kibiców. Autor po krótkim wstępie dotyczącym genezy konfliktu między klubami, przechodzi do prezentacji szeregu przykładów pokazujących relacje obu klubów jako walkę dwóch religii. Oprócz tego subdyskurs zawiera pokaźną porcję negatywnie wartościującej leksyki, odwołuje się do metafory wojny, słownictwa fekalnego, a profilowanie nierzadko następuje wokół konceptu „Nienawiść”. Werbalna konfrontacja dwóch klubów dokonuje się na płaszczyźnie wypowiedzi podkreślających unikalność, przewagę czy miłość do klubu. Autor odnotował również zjawisko tabuizacji oficjalnej nazwy przeciwnego klubu przez kibiców drużyny przeciwniej. W zamian tworzone są nazwy będące wynikiem gry językowej, przekształceń formalnych, w wyniku których nowo powstała nazwa nabiera negatywnego wartościowania. Agresja słowna odgrywa dużą rolę w komunikacji subkultury kibicowskiej. Podział agresji werbalnej został oparty o klasyfikację E.I. Szejała. Należy pochwalić Autora za obszerną prezentację materiału egzemplifikacyjnego prezentującego porównanie ataków werbalnych omawianych drużyn piłkarskich. Wnioski sprowadzają się do konstatacji, że w celu wyrażenia krytyki, wyśmiania, ironii kibice obu klubów stosują przemyślane metody, przytaczają negatywne informacje, tworzą negatywne wartościowanie podane w ładnym „opakowaniu”. W tym celu wykorzystuje się dyskurs gospodarczy, matematyczny, erotyczny, grę słów opartą na wieloznaczności leksemów, które z kolei inicjują podwójny sens. Interesujące – jak zauważa Autor – jest profilowanie konfrontacji dwóch klubów z wykorzystaniem elementów świata bajkowego i fantastycznego.

Komunikacja niemieckich i rosyjskich kibiców piłkarskich została skonfrontowana ze sobą pod koniec rozdziału czwartego. Mimo że Autor poświęca tej problematyce niewiele miejsca, wydaje się być ona szczególnie interesująca, gdyż zestawia ze sobą dwa konceptualne światy. Głównym celem tej części – jak pisze Autor – jest wykrycie uniwersalnych i specyficznych mechanizmów funkcjonowania obu dyskursów u przedstawicieli badanej grupy społecznej. Zebrany materiał – teksty piosek i przysówek – został przebadany pod kątem występowania lub braku określonych markerów illokutywnych. Autor odnotował sporo podobieństw w dyskursie niemieckim i rosyjskim. Oprócz tego ustalił różnice, na przykład, wykorzystywanie przez niemieckich kibiców dialektałnych wariantów języka, czego nie odnotowano w dyskursie rosyjskim. Niemiecki dyskurs sportowy wyróżnia się sięganiem do zasobów językowych angielszczyzny czy wykorzystywaniem konceptów religijnych do projekcji metaforycznych w językowym obrazie świata przedstawicieli danej subkultury. Natomiast istnieje wiele wspólnych mechanizmów antonomazyjnego tworzenia słownictwa w obu językach. Modele zachowań komunikacyjnych kibiców w obu krajach pod wieloma względami są jednak zbieżne.

Rozdział piąty koncentruje się wokół sfery konceptualnej „Sport” w ujęciu komunikacji interdyskursywnej i interkulturowej. Wybór ten został zapewne podyktowany koniecznością przeanalizowania wpływu dyskursu sportowego na komunika-

cyjną organizację innego typu tekstów. Uznaję słuszność takiego podejścia, gdyż „usportowienie” języka niemieckiego do tej pory nie zostało należycie przebadane. Autor odkrywa semantyczne możliwości konceptu „Sport” dzięki metaforycznemu podejściu ukierunkowanemu na udzielenie odpowiedzi, jak funkcjonuje świadomość człowieka, w jaki sposób konceptualizuje otaczający świat. Pokazano na wybranych przykładach usportowienie języka w takich dziedzinach jak socjologia, statystyka, zoologia. Jak się okazuje, włączenie metafory sportowej w ogólnie przyjęty kognitywny, kulturowy i językowy kod niemieckiego obrazu świata ma dużą perspektywę poznawczą. W związku z tym, szczególnie istotna w tym rozdziale okazała się prezentacja bazowych modeli metaforycznych. Wykorzystanie dyskursu sportowego wzbogaca inne dyskursy na poziomie aksjologicznym, może służyć jako narzędzie własnej lub ideologicznej prezentacji, być środkiem samoidentyfikacji, manipulacji, zniesławienia, zarządzania, zbliżenia, propagandy, agitacji, reklamy itd. Jak wykazuje Autor, sfera pojęciowa „Sport” staje się najbardziej produktywnym źródłem wartościowania współczesnej metafory politycznej, a model metaforyczny „Polityka to Sport” zyskał popularność wśród wielu uczestników komunikacji – przedstawicieli partii, dziennikarzy, analityków, działaczy społecznych, członków rządu, czego dobrym przykładem są przytaczane przez Autora fragmenty wypowiedzi kanclerz Niemiec A. Merkel. Aktywne funkcjonowanie metafory sportowej odnotowuje się również w dyskursie o gospodarce, a zwłaszcza w tekstach o charakterze reklamowym, gdzie metafora podporządkowana jest nadrzędnej funkcji perswazyjnej. Autor wyróżnił również inne sfery funkcjonowania metafory sportowej, w tym „Oświatę”, „Gender”. Ta ostatnia znajduje szerokie zastosowanie, szczególnie w celu wyrażania znaczeń leżących nierzadko w sferze tabu bądź eufemizacji pewnych określeń. Sfera relacji genderowych, wzajemnych relacji płci, zgodnie z obserwacjami Autora, realizowana jest za pomocą żartów i anegdot, wykorzystujących grę językową, podwójne kodowanie sensów.

Słuszną propozycją wydaje się być porównanie tego, co wspólne i różne w metaforycznych projekcjach niemieckiego i rosyjskiego dyskursu sportowego. Ma to szczególne znaczenie w świetle pomyślniej komunikacji międzykulturowej we współczesnym świecie ogarniętym procesami globalizacji i integracji, w którym kluczową rolę może odgrywać jednostka świadoma różnic i podobieństw międzykulturowych. Badania Autora wykazały występowanie w niemieckim i rosyjskim dyskursie sportowym jednakowych modeli metaforycznych zarówno wychodzących poza przestrzeń komunikacyjną swojego konceptu „Sport” (dyskurs sportowy – domena źródłowa), jak i obsługujących „wewnątrz” dyskurs (dyskurs sportowy – domena docelowa). Zaprezentowane przykłady w obu językach potwierdzają końcowe wnioski. Pod koniec swoich rozważań Autor zajmuje się specyfiką przekładu metafor w niemiecko-rosyjskiej sportowej przestrzeni językowej. Różne konceptualizacje otaczającej rzeczywistości za pomocą wyrażeń metaforycznych, jak udowadnia Autor, nierzadko powodują, że przekład dosłowny staje się niemożliwy. Na kon-

kretnych przykładach wymieniono trudności wynikające z inkorporowania metafor w przestrzeń „innej” mentalności.

Podsumowując, niniejsza publikacja stanowi kompleksową analizę niemieckiego dyskursu sportowego. Autor wykazał, że badany dyskurs jest zjawiskiem złożonym i wieloaspektowym. W planie strukturalnym dyskurs sportowy opiera się na czterech głównych składowych (terminologia sportowa, żargon sportowy, język sportowych mass mediów, język kibiców). Wszystkie składowe dyskursu są powiązane ze sobą i wzajemnie uzupełniają swoje zasoby językowe. Głównym osiągnięciem publikacji jest prezentacja na szerokim materiale pragmasemantycznego modelu opisu niemieckiego dyskursu sportowego. Zaprezentowane wnioski pod koniec każdego rozdziału stanowią dobre uzupełnienie prezentacji materiału empirycznego. Styl i język pracy nie budzą zastrzeżeń. Recenzowana monografia jest ciekawą propozycją na rynku wydawniczym i zasługuje na uwagę ze strony czytelników zainteresowanych językiem sportu, dyskursem czy procesami metaforyzacji języka.

Bibliografia

- Jahn, F.L. 1816. „Die Deutsche Turnkunst zur Einrichtung der Turnplätze”. URL: <http://www.staff.uni-giessen.de/gloning/tx/jahntusp.htm>
- Eckardt, S. 2016. *Fußballkrimi. Das beste aus 20 Jahren. Der tödliche Pass*. Göttingen: Verlag die Werkstatt.
- Haubrich, W. 1963. *Die Metaphorik des Sports in der deutschen Gegenwartssprache*. Köln: Dissertation.
- Dankert, H. 1969. *Sportsprache und Sportkommunikation*, Tübingen: Vereinigung für Volkskunde.
- Burkhardt, A. 2006. „Sprache und Fußball”. *Muttersprache* 116. 53–73.
- Schlobinski, P. 2014. *Grundfragen der Sprachwissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Heil, J. 2012. *Die Rhetorik des Spitzensports*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter Verlag.
- Born, J. i Th. Gloning. (red.) 2015. *Sport, Sprache, Kommunikation, Medien. Interdisziplinäre Perspektiven*. Gießener elektronische Bibliothek.
- Marx, Ch. 2018. *Der springende Punkt ist der Ball. Die wundersame Sprache des Fußball*. Berlin: Dudenverlag.
- Krankenhagen, S. i H. Rothenpieler. 2018. *Die Poesie des Fußballs. Von Abwehrschlachten, Schönspielen und Tikitaka*. Berlin: Aufbau Verlag.
- Taborek, J. Tworek, A. Zieliński L. (red.) 2012. *Sprache und Fußball: im Blickpunkt linguistischer Forschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Голодов, А.Г. 2007. Проблемы разговорности в специальной лексике (на материале немецкого языка футбола): автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04, Москва.
- Комлева, Л.А. Функционирование прецедентных имен в спортивном дискурсе (на материале спортивных автобиографий и мемуаров). URL: <http://www.lib.csu.ru/vch/172/011.pdf>
- Шувалов, В.И. 1991. Использование спортивной метафоры в современной немецкоязычной печати. //Вопросы функциональной лексикологии. Москва. 31–36.
- Зиммлер, Ф. 1991. Функциональные и синтаксические особенности спортивных текстов [на материале нем. Яз.] // Языковые единицы в речевой коммуникации. Ленинград. 93–105.
- Зильберт, А.Б. 2001. Спортивный дискурс: точки пересечения с другими дискурсами: Проблемы интертекстуальности // Язык, сознание, коммуникация. Москва: Вып. 103–112.

- Мальшева, Е.Г. 2011. Русский спортивный дискурс: теория и методология лингвокогнитивного исследования: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. Омск.
- Елистратов, А.А. 2009. Именная нетерминологическая лексика спорта. // Вестник Челябинского государственного университета. №34 (172). Филология. Искусствоведение. Вып. 36. 26–32.
- Лакофф, Дж. 1990. Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. Ред. Н.Д. Арутюнова, М. А. Журинская, Москва. 387–415.
- Шейгал, Е.И. 2004. Семиотика политического дискурса. Москва.

NOTY O AUTORACH

- Karolina Adamskich** magister, anglistka, literaturoznawca, tłumacz, nauczyciel języka angielskiego, absolwentka specjalności *filologia angielska* i Studiów Podyplomowych Kształcenia Tłumaczy Specjalistycznych na UAM
karolina.adamskich@gmail.com
- Ernst Håkon Jahr** profesor, anglista, skandynawista, językoznawca, emerytowany profesor University of Agder, Kristiansand, Norwegia, przewodniczący Agder Academy of Sciences and Letters, doktor honorowy UAM
ernsthakon.jahr@uia.no
- Camiel Hamans** profesor językoznawstwa holenderskiego w UAM, wykładowca na uniwersytetach w Amsterdamie i Leiden. Pracował w holenderskim radio i był redaktorem regionalnych gazet holenderskich. Sprawował funkcję sekretarza generalnego holenderskich socjaldemokratów w Parlamencie Europejskim. Obecnie pełni funkcję zastępcy sekretarza generalnego Comité International Permanent des Linguistes (CIPL)
hamans@telfort.nl
- Kamil Iwaniak** magister, germanista, językoznawca, doktorant (opiekun naukowy: prof. UŚ. dr hab. Iwona Wowro), Instytut Językoznawstwa, Wydział Humanistyczny UŚ
kamil.iwaniak@us.edu.pl
- Dorota Karwacka-Pastor** profesor uczelni, doktor habilitowana, italianistka, literaturoznawca, kierownik Studiów Podyplomowych Italianistycznych, Instytut Filologii Romańskiej, Uniwersytet Gdański
dorota.karwacka-pastor@ug.edu.pl
- Jerzy Kaus** doktor nauk humanistycznych, anglista, językoznawca, wykładowca w Wielkopolskiej Wyższej Szkole Społeczno-Ekonomicznej w Środzie Wlkp.
jerzy.kaus@wszib.com.pl

- Kinga Kowalewska** doktor nauk humanistycznych, anglistka, językoznawca, starszy wykładowca w Zakładzie Ekolingwistyki i Komunikologii, Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej, Wydział Neofilologii UAM
kinga.kowalewska@amu.edu.pl
- Andrzej Narloch** profesor uczelniany, doktor habilitowany, rusycysta, językoznawca, Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej, prodziekan Wydziału Neofilologii UAM ds. Studenckich
endrisz@amu.edu.pl
- Jamila Oueslati** absolwentka Wydziału nauk humanistyczno-społecznych Uniwersytetu w Tunisie, Tunezja, doktor nauk humanistycznych, arabistka, językoznawca, adiunkt w Instytucie Etnolingwistyki, Wydział Neofilologii UAM
jamilao@amu.edu.pl
- Joanna Ozimska** doktor nauk humanistycznych, italianistka, językoznawca, adiunkt w Zakładzie Italianistyki, Wydział Filologiczny UŁ
joanna.ozimska@uni.lodz.pl
- Joanna Puppel** profesor uczelniany, doktor habilitowana, anglistka, językoznawca, kierownik Zakładu Ekolingwistyki i Komunikologii, Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej, Wydział Neofilologii UAM
jpuppel@amu.edu.pl
- Stanisław Puppel** profesor zwyczajny, doktor habilitowany, anglista, językoznawca, emerytowany profesor-senior UAM, były kierownik Katedry Ekokomunikacji UAM, Wydział Neofilologii UAM
spuppel@gmail.com
- Alicja Rozpendowska** magister, absolwentka specjalności *komunikacja wizerunkowo-mediacyjna* na Wydziale Neofilologii UAM, aktualnie pracuje w agencji zatrudnienia Workafford na stanowisku specjalista ds. wizerunku firmy i PR
arozpendowska@gmail.com
- Barbara Skowronek** profesor zwyczajny, doktor habilitowana, germanistka, językoznawca, emerytowana profesor Wydziału Neofilologii UAM
barbaras@amu.edu.pl
- William Strnad** doktor nauk humanistycznych, koreanista, językoznawca, starszy wykładowca w Zakładzie języka koreańskiego, Instytut Etnolingwistyki, Wydział Neofilologii UAM
wjstrnadiii@yahoo.com
- Sherief Elgayyar** profesor literatury arabskiej, Kierownik Katedry Języka Arabskiego, Faculty of Arts, Beni Suef University, Egipt, były dziekan Wy-

działu Języków (2018), były wiceminister w Ministerstwie Egipskiego Ministerstwa Kultury (2014–2016), profesor wizytujący w wielu ośrodkach akademickich na świecie (Polska, Indie, Kanada, USA, Indonezja)

Krystyna Tuszyńska

profesor zwyczajny, doktor habilitowana, neohellenistka, literaturoznawca, Katedra Metodologii Lingwistyki, Wydział Neofilologii UAM

krysmac@amu.edu.pl

Agata Wolarska

doktor nauk humanistycznych, językoznawca, adiunkt w Zakładzie Badań Psycholingwistycznych i Międzykulturowych nad Leksyką i Dyskursem, Instytut Etnolingwistyki, Wydział Neofilologii UAM

agataw@amu.edu.pl